

भूषण आदि संस्कृत टीकात्रयसमेत वाल्मीकीयरामायण.

महाशयो ! देखो इस अपूर्व भूषणटीकाकी पांडित्यशैली, सुगमता, विचारचातुर्य आदि सब अद्भुत गुण कैसे चमकते हैं. देखो 'भूषण' यह नामभी कैसा अन्वर्थ रखा गया है जिसके श्रवणमात्रसेही कल्पना होती है कि रामायण रूपी भगवान् रामचंद्रजीकी मुर्तिको टीकारूपी अलंकारोंसे अलंकृत किया है. और ऐसीही टीकाकारने कल्पना कर रचना की है. देखो—कि उक्त भगवान् के बालकांडरूपी पादको टीकारूपी मणिमंजरि (पायजेब), अयं, धाकांडरूपी जघनको पीतांबर, अरण्यकांडरूपी कटिको रत्नभेखला (कोंदनी), किष्किंधाकांडरूपी हृदय और कंठको मुक्ताहार (मोतियोंका कंठा), सुंदरकांडरूपी ललाटको शृंगारतिलक, युद्धकांडरूपी शिरको रत्नकिरीट और उत्तरकांडरूपी ऊपरके भागको मणिमुकुट इस तरह ये गहने अर्पणकर रामायणरूपी भगवानको सजाया है. तौ इस व्याख्यामें क्या कम है कुछ नहीं फिर लेनेमें क्या हरज है शट लीजिये और उसका पाठ कर अपना जन्म कृतार्थ कीजिये. यह २५ रुपये कीमतका पुस्तक लेनेवालोंको भगवद्गुणदर्पण भाष्य आदि व्याख्यात्रय समेत विष्णुसहस्रनाम (१२००० ग्रंथ) भेंट (किरफायत) में मिल जाता है ।

श्रीविष्णुसहस्रनाम.

पाठको ! यह ग्रंथ कितना अमूल्य है कि जिसमें एक २ नामपर श्रुति, स्मृति, पुराण, व्याकरण आदि प्रमाण वचनोंसे बढाकर दो दो सफेतक भगवानके गुण गाये हैं. ऐसे पुस्तकको विद्वान् न देखे तो अन्य कौन देख सका है यह ग्रंथ बहुतही बडा होनेपरभी ५ रुपयेमें देता हूं लीजिये और सुप्रसन्न हूजिये ।

वृत्तिहपचाशिका भाषा ...	०-२	मासचिंतामणि भा० टी०	०-३
मयूर चित्रक भाषाटीका...	०-६	संवत्सरफलदीपिका ...	०-३
ग्रहगोचर ज्योतिष भाषाटीका	०-२	दत्तकारुण्यलहरी भा० टी०	०-३
वृहत्संहिता भाषाटीका ग्लेज	४-०	मैत्रीधर्मप्रकाश भाषाटीका	०-४
" रफू ...	३-८	ज्योतिःशास्त्र निघंटु ...	०-४

पुस्तकें मिलनेका ठिकाना— गंगाविष्णु श्रीरुष्णदास,

" लक्ष्मीविक्रेश्वर " छापाखाना, कल्याण—मुंबई.

॥ श्रीः ॥

निवेदनम्.

विदांकुर्वन्तु तत्रभवन्तः सहृदया धर्मशास्त्रकोविदाः । अस्मिन् किल भारते वर्षे पूर्वं नानाविधसंस्कृतविद्यापारावारपारीणा बहवो विद्वांसः समभवन् । येच श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासादिभ्यः परमदुरूहेभ्यस्तत्तद्विषयप्रतिपादकानि वचनान्युद्धृत्य स्वर्गापवर्गदधर्माचारज्ञानसौकर्याय विविधान्निबन्धान् न्यवधन् । येषां निबन्धाना दिवाकरकिरणानामिव सकलतमस्तितिविलोपकानामद्यावध्यव्याहृतः प्रचारो जगतीतले संदृश्यते । येषां च परिशीलनेन धर्माचारान् विज्ञायान्वतिष्ठन्तोपादिशंश्राधुनिकविद्वांसोऽस्तद्विदो लोकान् । संप्रति तु लोकानामालस्यपिशाचप्रस्ततया तादृशां ग्रंथाना लुप्तप्रायताविर्भूता । अत एवेतस्ततो मुद्रणयंत्राणि विलसन्ति । अस्तु, शिरोनिर्दिष्टविधनिबन्धेषु शिरोभूतोयं यथार्थनामा स्मृतिरत्नाकरो नाम धर्मशास्त्रग्रन्थोऽस्मिन्नन्तरदेशे सर्वथाऽप्रसिद्ध इत्यालोच्यैतद्देशीयानां लाभाय स आंध्रदेशात् बहुश्रमेण बहुदुःखव्ययेन चानीयसंशोध्य च मत्प्रतिष्ठापिते लक्ष्मीविकटेश्वराख्ये यन्त्रालये मुद्रितः । अयं च प्रायः सर्वमतस्यजनादरणपात्रं भवेदिति निश्चिनोमि, केवलमस्य श्रुतिस्मृत्याद्युक्तधर्मविषयत्वात् । अत्र च संज्ञाऽऽह्निकाऽभ्युक्षणनामधेयानि त्रीणि प्रकरणान्युपनिबद्धानि । तत्र प्रथमे संज्ञाप्रकरणे त्वेकनवतिसख्याका विषयाः, द्वितीये चाह्निकप्रकरणे प्रबोधकालमारभ्य सप्तसप्ततिसख्याका विषयाः, तृतीयेऽभ्युक्षणप्रकरणे शयनविध्यन्ता पदपाठिविषयाः श्रुतिस्मृत्यादिप्रमाणवचनोपन्यासरूपेण तद्घटकदुर्बोधशब्दव्याख्यासहितेन सांगोपांगा निरूपिताः संति । तमिमं संगृह्य सफलयन्तु मत्परिश्रम तत्त्वज्ञा इत्यलमधिकेनेति शम् ।

कृपाभिलाषी-

श्रीकृष्णदासात्मजो गदाविष्णुः.

स्मृतिरत्नाकरस्थविषयानुक्रमणिका.

विषयः.	पृष्ठम्.	विषयः.	पृष्ठम्.
कृतिप्रशंसा	१	मैथुनाष्टांगानि .... पंक्तिः ६	१८
धर्मलक्षणम्	१	ब्रह्मचर्यलक्षणम्	१८
श्रुत्यादीनां बलापैलचिन्ता....	३	अष्टांगप्रणामः .... पंक्तिः १४....	१८
धर्मप्रमाणानि	३	प्रणामलक्षणम्	१८
सात्त्विकादिपुराणविभागः	६	अधोदयलक्षणम्	१८
स्वभूतत्यागे दोषः	७	आश्रमिलक्षणम्	१८
जपादिकर्मकरणे कालादिनियमः	७	दशविधविप्रलक्षणम्	१९
मूत्राणि	८	पट्कर्मविवरणम्	१९
कालिधर्माः	८	ब्राह्मणस्वरूपम् .... पंक्तिः २०....	१९
कलौ निषिद्धधर्माः	९	अग्निमन्त्राह्वणस्वरूपम्	१९
चतुर्युगधर्माः....	१०	नम्रलक्षणम्....	१९
कालियुगविशेषधर्माः	११	आरूढपतितलक्षणम्	२०
मकवृत्त्यादिसंज्ञानिर्वचनम्	११	यमनियमादिविवरणम्	२०
दुष्टलक्षणम्	१२	देवलकस्वरूपम्	२०
नम्रादिस्वरूपनिर्णयः	१३	संकरजातिस्वरूपम्	२०
पापण्डिलक्षणम्	१४	काण्डपृष्ठादिदुराचाराः	२१
आततायिलक्षणम्	१४	अभोज्यान्नविवरणम्....	२१
अवक्रीणिलक्षणम्	१४	कदर्यहेतुकादिस्वरूपम्	२१
अन्तावसायिलक्षणम्	१४	पट् समयाः	२२
महाप.तकिलक्षणम्	१४	अविद्यस्वरूपम्	२२
स्त्रातकस्वरूपम्	१५	देवासुरमृष्टिविभागः....	२२
गुर्वादिलक्षणम्	१५	पिण्डावदानप्रमाणम्	२२
शाखारण्डस्वरूपम्	१५	विष्णुनामनिर्वचनम्	२२
धृपलीपतिस्वरूपम्	१६	प्रदोपनिर्णयः....	२३
वृत्तिभेदः .... पंक्तिः १५....	१६	चूडामणिलक्षणम्	२४
धनभेदः .... पंक्तिः १७....	१६	मन्वन्तरादिनियमः	२४
दुष्टवृत्तिः	१६	युगादिनिर्णयः.	२४
दुष्टधनलक्षणम्	१६	अपवित्रप्राणिनः	२४
शिल्पिलक्षणम्	१६	देहदोषविभागः	२४
पूर्णपात्रलक्षणम्	१७	सद्ब्राह्मणलक्षणम्	२५
पोष्यवर्गः	१७	परिव्रजादिस्वरूपम्	२५
सद्गृहलक्षणम्	१७	वेदधिक्रायिनिरूपणम्	२५
परिवेत्ता	१७	यज्ञोपवीतनामानि	२५
भगवत्क्षेत्रप्रशंसा .... पंक्तिः २०....	१७	दर्भभेदनिरूपणम्	२५
भागवतलक्षणम्	१७	व्रतस्वरूपम्	२५
वैष्णवलक्षणम्	१७	हविलक्षणम्	२५

अनुक्रमणिका.

विषयः.	पृष्ठम्.	विषयः.	पृष्ठम्.
प्रायश्चित्तनिर्वचनम्	२५	ग्रहणकालस्नानश्राद्धविधिः	५३
दीक्षाशब्दनिर्वचनम्	२६	माघस्नानविधिः	५३
जपशब्दार्थः	२६	समुद्रस्नानविधिः	५४
षडशीत्यादिपुण्यकालः	२६	अभ्यंगस्नानविधिः	५५
अहतवस्त्रलक्षणम्	२६	स्नाननिषेधः	५६
नीलवृषभलक्षणम्	२६	आमलकस्नाननिषेधः	५६
एकोद्दिष्टपार्वणविवेकः	२६	काम्यस्नानम्	५७
सवितृशब्दनिर्वचनम्	२६	नैमित्तिकस्नानम्	५८
धर्मानुष्ठानयोग्यदेशः	२६	श्रादिस्पर्शं	६०
धर्मदेशविभागः	२६	विटालस्पर्शं	६०
श्रुतिस्मृतिप्रवर्तनप्रकारः	२७	अशुद्धस्य चण्डालादिस्पर्शं	६०
स्मृतिप्रणेतारः	२७	चण्डालादिच्छायास्पर्शं	६१
वृत्तनियमः	२८	वृषलादिस्पर्शं मज्जनसंख्या	६१
सदाचारनिरूपणम्	२८	अन्तर्देशाहे रोदने	६१
सदाचारपरित्यागे प्रत्यवायः	२९	शिखादीनां रजस्वलादिस्पर्शं	६१
कर्मभेदनिरूपणम्	२९	रात्रौ नैमित्तिकस्नानम्	६१
आचारहीनस्य अनर्थप्राप्तिः	२९	रात्रौ जलोद्धरणविधिः	६१
सदाचारानुक्रमः	२९	आतुरस्नानम्.....	६२
मनुष्यतारतम्यनिरूपणम्	३०	रजस्वलानैमित्तिकस्नानविधिः	६२
अथाहिकमुच्यते ।		सूतिका मरणे.....	६२
प्रातरुत्थानविधिः	३०	रजस्वलयोरन्योन्यस्पर्शं प्रायश्चित्तम्.	६२
भूषणपुरीषोत्सर्गविधिः	३१	रजस्वलायाश्चण्डालादिस्पर्शं प्रायश्चित्तम्.	६३
शौचविधिः	३२	कृच्छ्रकल्पितः.....	६३
शौचे दिङ्नियमः	३४	आशौचे रजससम्भवे	६४
आचमनविधिः	३६	रजोमध्ये अवसम्भवे.....	६४
द्विराचमनविधिः	३९	मुक्तिमध्ये रजस्वलायाश्चण्डालादिस्पर्शं.	६४
आचमननिमित्तानि.....	३९	रजस्वलास्पर्शं तद्वस्त्रप्रादादिस्पर्शं च....	६४
आचमनापवादः	४०	उत्सवादी स्पृष्टिदोषाभावः.....	६५
सङ्घव्यस्योच्छिष्टस्पर्शविधिः. पंक्तिः २४	४१	स्नानागतर्पणविवेकः	६५
दन्तधावनविधिः	४३	स्नानागतर्पणम्	६६
दन्तधावननिषेधः	४४	मानुवारादौ स्नानागतिलतर्पणविवेकः.	६६
प्रातःस्नानविधिः	४५	वस्त्रनिष्पीडननिषेधः.....	६७
स्नानभेदाः	४५	संकल्पविधिः.....	६७
गौणस्नानानि	४६	स्नानविधिः	६७
स्नानार्हजलानि	४७	कपिलस्नानम्.....	६८
संक्रमणनिर्णयः	४९	वस्त्रधारणविधिः	६८
संक्रान्त्यादिस्नानविशेषः पंक्तिः १३	५०	वस्त्रनिष्पीडनविधिः	६९
तीर्थयात्रायां वाहननिषेधः	५१	स्नानप्रशंसा	६९
नदीनां रजोदोषनिर्णयः	५१	ऊर्ध्वपुण्ड्राविधिः	६९
		श्रीचूर्णविधिः	७४
		तुलसीमणिपद्माक्षमणिमालिकाधारण-	
		विधिः	७४
		संघोषासनाविधिः	७४
		प्रातःमध्याह्निकविधिः	७६

विषयः.	पृष्ठम्.	विषयः.	पृष्ठम्.
सन्ध्याननुष्ठानप्रत्यवायः	पक्तिः ४ ७९	वर्ज्यपुष्पाणि	११९
सन्ध्याननुष्ठानप्रायश्चित्तम्	पक्तिः १० ७९	कुशोत्पादनादिविधिः	१२०
हिराचमनविधिः	पक्तिः १ ८०	पवित्रविधिः	१२१
प्राणायामविधिः	८०	पोष्यवर्गविचारः	१२२
न्यासक्रमः	८५	ब्राह्मणादिवृत्तयः	१२२
गायत्रीकवचम्	८८	दानप्रशंसा	पक्तिः ५ १३३
गायत्रीव्याख्या	पक्तिः १ ९१	महादानानि	१३३
जपविधिः	९४	आचार्यलक्षणम्	१३३
गायत्रीपुरश्चरणक्रमः	९८	कर्मविपाकविवरणम्	१३४
संध्यादिलोपे प्रायश्चित्तम्	१०१	प्रायश्चित्तविधिः	पक्तिः २३ १३७
अभिवादनविधिः	१०१	धनभेदानिरूपणम्	१४३
नमस्कारक्रमः	१०३	द्रव्यशुद्धिविधिः	१४४
नाम्नानभिधेयाः	१०३	भृशुद्धिप्रकारः	१४८
नाभिवाद्याः	१०४	ग्रामोत्पातशान्तिः	१४९
अभ्युक्षणविधिः ।		जलादिशुद्धिः	१५०
होमविधिः	१०५	माध्याह्निकस्नानविधिः	१५३
होमकालनिर्णयः	१०५	स्नाने दिङ्निर्णयः	१५७
हविष्यनिर्णयः	१०६	मृत्तिकास्नाने विशेषविधिः	१५८
समिन्निर्णयः	१०६	माध्याह्निकम्	पक्तिः २८ १५८
इध्मनिर्णयः	१०७	देवपूजा	१६१
अग्निधमनविधिः	१०७	स्त्रीशूद्राराधितविष्ण्वादिवन्दननिषेधः	१६४
होमस्थानकर्मादिविवरणम्	१०७	धनुर्मासपूजा	१६५
होमनियमः आहुतिप्रमाणादीनि	१०८	नेवेद्यनियमः	१६६
श्रोतपूर्वस्वादाविधिः	१०८	भक्ष्याभक्ष्यवस्तुविवरणम्	१६९
पात्रतोयस्पर्शविधिः	१०९	श्राद्धविषय	१७३
होमानन्तरकर्तव्यविधिः	१०९	व्रतस्याविषये किञ्चिदुच्यते	१७४
होमकालात्ययप्रायश्चित्तम्	१०९	संविभागाविधिरुच्यते	१७५
पुनराधाननिमित्तम्	१०९	वैश्वदेवानुक्रमः	१७९
अन्यनुगत्यादिप्रायश्चित्तम्	११०	भोजनविधिः	१८४
आत्मसमारोपणविधिः	११०	परिषेचनविधेः	१८६
उपवातप्रायश्चित्तम्	१११	आपोशनविधिः	१८६
औपासनाग्निद्वयसंसर्गे आत्मसमारो-		प्राणाहुतिनियमः	१८७
पणविधिः	१११	पानीयपानादिविधेः	पक्तिः २७ १८८
द्विभार्याग्निसंसर्गविधिः	११२	पक्रान्नव्यतिरिक्तभक्षणे	१९१
ब्रह्मचारिणः कर्तव्यविधिः	११२	पार्वणश्राद्धादिभोजने प्रायश्चित्तम्	१९५
ब्रह्मयज्ञविधिः	११२	ग्रहणे भोजनकालनिर्णयः	१९५
अपत्नीकस्य ब्रह्मयज्ञार्थनाधिकारः	११६	अभोज्यान्नानि	१९६
अंगाध्ययने नानध्यायः	११६	ताम्बूलविधिः	२०३
तर्पणविधिः	११७	स्नातत्रतनिरूपणम्	२०३
वेदाभ्यासविधिः	११७	सायसंध्याविधिः	२१५
सामिरपुष्पाद्याहरणविधिः	११८	शयनविधिः	२१९

स्व० श्रेष्ठी श्री देवीदास ७७
संस्कृत पाठशाला.
— १२५, गुलाबवाडी, मुम्बई, ४.

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

श्रीमल्लक्ष्मीवेङ्कटेशाय नमः ।

अथ स्मृतिरत्नाकरप्रारम्भः ।

वर्णाश्रमाणां धर्माणां व्यवस्थात्रे युगे युगे ।
लीलयैव गृहीतेच्छावपुषे विष्णवे नमः ॥
यत्प्रेष्या ब्रह्मरुद्राद्या यदीयाज्ञाश्रुतिस्मृती ।
यः प्रभुर्जगतां तस्मै परस्मै हरये नमः ॥
सर्वान्तर्यामिने सर्वकर्मारध्याय विष्णवे ।
सर्वोत्तराय सर्वात्मशरण्याय नमो नमः ॥

यतो वचनरत्नानामाकरोऽयं तदुज्ज्वलः । स्मृतिरत्नाकरो नाम वक्ष्यते स्मृतिसंग्रहः ॥ न किञ्चिच्छिष्यते युक्त्या किंतु स्मृतिवचासि हि । अतोऽयं निखिलैर्ब्राह्मिणः कृत्याकृत्यब्रह्मस्तुभिः ॥ सन्तो विदुस्सारममसराते सार्थोऽत्र यत्रो मम सन्मुदे सः । वेद्यांशपूर्णं सकलस्मृतीनां सारं बुधाः संग्रहमाद्रियध्वम् ॥ अयं भावः—मनुयाज्ञवल्क्यपराशरव्यासदक्षसर्वतैगौतमापस्तम्बकात्यायनबोधायनशातातपशाण्डिल्यहारीताश्वमेधिकादिस्मृतिभ्यः, विज्ञानेश्वरस्मृत्यर्थसाररश्मिचन्द्रिकास्मृतिरत्नस्मृतिमाधवीयाखण्डादर्शस्मृतिसारसमुच्चयेतिहाससमुच्चयादिस्मृतिसंग्रहेभ्यः, वचनरत्नानि संगृह्य अस्य कृतत्वेन, अत्रोक्तस्य सर्वस्य स्मृतिमूलत्वात्साराशत्वाच्च, निर्विशङ्कमयं रत्नाकरो नाम स्मृतिसंग्रहो मात्सर्यमुत्सृज्य सदादरणीय इति ।

❀ अथ धर्मलक्षणम् ❀

अत्र “ चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः ” इत्यादिना चोदनेकप्रमाणको धर्म इत्युक्तम् । तस्य सामान्यलक्षणमाह मनुः—विद्वद्भिः सेवितः साद्भिः नित्यमद्वेषरागिभिः । हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्ते निबोधत ॥ अनेन ग्रन्थेन “ ये तत्र ब्राह्मणाः संमंशिनः ” इत्युक्तश्रुत्यर्थ एवोक्तः । विद्वा मित्रः—यमार्याः

क्रियमाणन्तु शंसन्त्यागमवेदिनः । स धर्मोयं विगर्हन्ते तमधर्मं प्रचक्षते ॥ इति. आप-
स्तम्भ्यः—“यत्स्वार्थाः क्रियमाणं प्रशंसन्ति, स धर्मः। यद्गर्हन्ते, सोऽधर्मः” इति. तथा
विशेषमाह मनुः—धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । हीर्विद्या सत्य-
मक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥ इति. धृतिः—चित्तस्थ स्थापनम्, क्षमा—अपकारेपि चित्त-
स्याधिकारः, दमः—अन्तःकरणसंयमः, अस्तेयं—अदत्तानुपादानम्, शौचम्—वाह्य-
माभ्यन्तरञ्च, इन्द्रियनिग्रहः—विषयेभ्यो निषिद्धेभ्य इन्द्रियाणां निवारणम्, हीः-
अकार्यनिवृत्तिः, विद्या—आत्मज्ञानम्, सत्यम्—यथार्थकथनम्, तच्च प्रियमेव वक्त-
व्यम् ॥ तथाच मनुः—सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्नब्रूयात्सत्यमाप्रियम् । प्रियं च
नानृतं ब्रूयादेप धर्मः सनातनः ॥ इति. अक्रोधः—कोपराहित्यम्, एतदशकं धर्मलक्ष-
णम्, धर्मस्वरूपमित्यर्थः । अत्र पराशरः—न सा सभायत्र न सन्ति वृद्धा
वृद्धान ते ये न वदन्ति धर्मम् । नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति न तत्सत्यं यच्छलेना-
नुविद्धम् ॥ इति. व्यासः—सत्यं दमः तपः शौचं सन्तोषो हीः क्षमार्जवम् । ज्ञानं
शमो दया ध्यानमेप धर्मः सनातनः ॥ इति. सत्यादीनां लक्षणं स एव आह—सत्यं भूत-
हितं प्रोक्तं मनसो दमनं दमः । तपः स्वधर्मवर्तित्वं शौचं संकरवर्जनम् ॥ सन्तो-
षो विषयत्यागो हीरकार्यनिवर्तनम् । क्षमा द्वन्द्वसहिष्णुत्वमार्जवं समचित्तता ॥ ज्ञानं
तत्त्वार्थसंबोधः शमश्चित्तप्रशान्तता । दया भूतहितैपित्वं ध्यानं निर्विषयं मनः ॥ इति.
तथा धर्मान्तराण्यपि स एवाह—दानं यज्ञः सतां पूजा वेदधारणमार्जवम् । एष धर्मः
परो ज्ञेयो फलवान्प्रेत्य चेह च ॥ इति. साधारणधर्मानाह याज्ञवल्क्यः—अहिंसा
सत्यमस्तेयंशौचमिन्द्रियनिग्रहः । दानं दमो दया क्षान्तिः सर्वेषां धर्मसाधनम् ॥ इति.
आत्मधर्मानाह शौतमः—“अथाष्टावात्मगुणाः । दया—सर्वभूतेषु, क्षान्तिः, अ-
नसूया, शौचम्, अनायासः, मङ्गलम्, अकार्पण्यम्, अस्पृहा, इति यस्यैते खलु
संस्काराणामेकदेशेप्यष्टावात्मगुणाः, अथ स ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकतां गच्छ-
तीति” क्षान्तिः—दुःखोत्पादेपि क्रोधाभावः, अनसूया—गुणेषु दीपानाविष्कर-
णम्, शौचम्—अत्र वृहस्पतिः—अभक्ष्यपरिहारश्च संसर्गश्चाप्यनिन्दितैः ।
स्वधर्मं च व्यवस्थानं शौचमेतत्प्रचक्षते ॥ इति. अनायासः—शुभे कृत्ये यथाशक्ति
करणम्, मङ्गलम्—प्रशस्ताचरणम्, नित्यमप्रशस्तस्य वर्जनमित्युच्यते । अकार्पण्यम्—
वृहस्पतिः—स्तोकादपि हि दातव्यमदीनेनान्तरात्मना । अहन्त्यहनि यत्किंचिदकार्-
पण्यं तदुच्यते ॥ इति. अस्पृहा—यथोत्पन्नैस्तु सन्तोषः कर्तव्यः स्वागतधर्मैः ।
परार्थान्नाभिलाषत साऽस्पृहाः परिकीर्तिता ॥ असाधारणधर्ममाह सुमन्तुः—
वर्णत्वमेकमाश्रित्य यो धर्मः संप्रवर्तते । वर्णधर्मः स उच्यते यथोपनयनात्किल ॥
यस्त्वाश्रमत्वमाश्रित्य तद्यधिकारः प्रवर्तते । स एवाश्रमधर्मः स्याद्रिक्षातश्चोदितो
यथा ॥ वर्णत्वमाश्रमत्वं च योऽधिगृह्यते प्रवर्तते । स वर्णाश्रमधर्मस्तु यथा
मौञ्जी तु मेखला ॥ यो गुणेन प्रवर्तते गुणधर्मः स उच्यते । यथा मूर्धाभि-
पिक्तस्य प्रजानां परिपालनम् ॥ निमित्तमेकमाश्रित्य यो धर्मः संप्रवर्तते । नैमित्तिकः
स विज्ञेयः प्रायश्चित्तविधिर्यथा ॥ इति.

अथ श्रुत्यादीनां बलावलचिन्ता ❀

मनुः—श्रुतिद्वैधं तु यत्र स्यात्तत्र धर्मावभौ स्मृतौ । उभावपि हि तौ धर्मां सम्यगुक्तौ मनीषिभिः ॥ इति । स्मृत्योर्द्विविधे तु विकल्प एव । तथा गौतमः—“तुल्यबलविरोधे विकल्पः” इति । श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे स्मृतेर्बाधमाह लोकाक्षिः—श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे तु श्रुतिरेव बलीयसी । अविरोधे तदा कार्यं स्मार्तं वैदिकवत्सदा ॥ एवमाचारस्यापि स्मृतिविरोधे बाध एव । “श्रुतिस्मृतिविहितो धर्मः, तदलाभे शिष्टाचारः प्रमाणम्” इति वसिष्ठस्मरणात् । एवं परिपद्धचनेपि द्रष्टव्यम् । तथाच चतुर्विंशतिमते—स्मृतेर्वदविरोधेन परित्यागो यथा भवेत् । तथैव लौकिकं वाक्यं स्मृतिबाधात्परित्यजेत् ॥ यत्र पुनर्मानवस्य स्मृत्यन्तरेण विरोधः तत्र मनुवचनमेव श्रेयः; यत्पूर्वं मनुना प्रोक्तं धर्मशास्त्रमनुत्तमम् । न हि तत्समतिक्रम्य वचनं हितमात्मनः ॥ इति स्मृतेः। मनुक्तमतिक्रम्यान्यदीयं वचनमात्मनो हिताय न भवतीत्यर्थः । बृहस्पतिरपि—वेदाद्यपनिबन्धत्वात्प्राधान्यं तु मनोः स्मृतम् । मन्वर्थविपरीता तु या स्मृतिस्ता न शस्यते ॥ श्रुतिश्च—“यद्वै किंच न मनुवदत्तद्वेषजम्” इति । यत्र पुनर्धर्मद्वयविरोधस्तत्र लघुधर्मस्यैव बाध इत्याह व्यासः—धर्मो यो बाधते धर्मो न स धर्मः कदाचन । अविरोधी तु यो धर्मस्तस्य धर्मस्तद्विरुच्यते ॥ तस्माद्विरोधे धर्मस्य विचार्य गुरुलाघवम् । यतो भूयस्ततो विद्वान् कुर्याद्धर्मविनिर्णयम् ॥ इति ।

❀ अथ धर्मप्रमाणानि ❀

तत्र याज्ञवल्क्यः—पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः । वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥ पुराणानि—ब्राह्मादीनि, न्यायः—तर्कः, मीमांसा—वेदवाक्यार्थविचारः, धर्मशास्त्रम्—मन्वादिस्मृतिः, श्रुतिस्तु वेदो विख्यातो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः । “अङ्गैर्व्याकरणादिभिर्युक्ताश्चत्वारो वेदाः । एतानि चतुर्दशविद्यानां धर्मज्ञानानां स्थानानि प्रमाणानि धर्मस्य च विद्याद्वारा” मनुरपि—वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् । आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव-चेति ॥ अयमर्थः; वेदो धर्ममूलम्—धर्मं प्रमाणम्, तथा वेदविदां स्मृतिशीले च, शीलम्—रागद्वेषादिविना शैचिचरित्रम्, आचारः—कङ्कणवन्धनादिः, आत्मनुष्टिः—वैकल्पिकेषु पदार्थेषु यस्मिन् दृष्टमाणे आत्मनः प्रीतिः । सापि प्रमाणमिति । व्यासोपि—धर्ममूलं श्रुतिं प्राहुर्धर्मराशिमकृत्रिमम् । तद्विदां स्मृतिशीले च साध्वाचारो मन प्रियमिति ॥ याज्ञवल्क्यश्च—श्रुतिः स्मृतिस्तदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः । सम्यक् सङ्कल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम् ॥ शिष्टाचारः स्मृतेर्वदस्त्रिविधं धर्मलक्षणमिति । शिष्टानामपि स्वरूपमाह स एव—धर्मेणाधिगतो येस्तु वेदस्तपरिवृंहणः । ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षदे-

तवः ॥ इति. इतिहासपुराणान्यङ्गानि वेदस्य परिवृंहणानि । तथा बृहस्पतिः—
 इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपवृंहयेत् । विभेत्यल्पश्रुताद्देवो मामयं प्रतरिष्यति ॥
 इति. ननु, यदि वेदविदां शीलं प्रमाणम् । तर्हि, इन्द्रचन्द्रादेरहल्यातारा
 दिग्गमनमपि प्रमाणं स्यादिति, कथमाचारः प्रमाणम्? तदाह गौतमः—
 “दृष्टो धर्मव्यतिक्रमस्साहसं च महताम्” इति । साहसम्—परशुरामा-
 देर्मातुशिशरच्छेदादि । उच्यते; सत्यम्, अहल्यादिगमनमिन्द्रादीनाम-
 स्ति, तथापि तेषां तपःसंजनिततेजोविशेषयोगिनां प्रत्यवायोन भवति, अस्मदादी
 नां तदभावेन तत्करणे भवति प्रत्यवायः । तदाह आपस्तम्बः—
 दृष्टो धर्मव्यतिक्रमस्साहसञ्च पूर्वेषाम् । तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न
 विद्यते ॥ इति. मनुरापि—धर्मव्यतिक्रमो दृष्टो महतां साहसन्तथा । तदन्वी-
 क्ष्य प्रयुञ्जानस्सीदत्यवरजोऽबलः ॥ इति । यत्र श्रुत्यादयो न सन्ति तत्र-
 परिपद्वचनं प्रमाणमित्याह मनुः—अनाम्नातेषु धर्मेषु कथं स्यादिति चेद्भवेत् ।
 यं शिष्टा ब्राह्मणा ब्रूयुस्त धर्मस्स्यादशङ्कितः ॥ इति. धर्मेषु-धर्मप्रमाणेष्वित्य-
 र्थः । ते च शिष्टा दशावराः । तथाह गौतमः—“अनाम्नाते दशावरैः शि-
 ष्टैरुहवाङ्मिः प्रशस्तं कार्यम्” इति । यतैः प्रशस्तामित्युक्तं तत्कार्यमित्यर्थः ।
 पुराणे—यस्तु विष्णुपरो धर्मो यो वा नारायणेरितः । येन विष्णुरमेया-
 त्मा प्रसादमाधिगच्छति ॥ स एव परमो धर्मस्सर्वलोकपरायणः । चोघायनो
 पि—“तदभावे दशावरा परिपत्” इति । याज्ञवल्क्योपि—चत्वारो वेद-
 धर्मज्ञाः पर्यत्रैविद्यमेव वा । सा ब्रूते यं स धर्मस्स्यादेको वाध्यात्मवित्तमः ॥
 इति. धर्मज्ञाः—धर्मशास्त्रज्ञाः, तिस्रो विद्या येषां ते त्रिविद्याः, तेषां समूहस्यैविद्यम्,
 ऋगादिवेदत्रयज्ञाः धर्मज्ञाश्च त्रयो वा परिपदित्याभिप्रायः । तथाच मनुः—
 ऋग्वेदविद्यञ्जुर्विद्य सामवेदविदेव च । द्यवराः परिपज्ज्ञेया धर्मसंशयनिर्णये ॥ इति.
 वसिष्ठोपि—त्रैविद्यदृष्ट्वां यं ब्रूयुर्धर्मं धर्मविदो जनाः । पतने पावने चैव स
 धर्मो नात्र संशयः ॥ इति. तच्च श्रुत्यादिवत्प्रमाणमित्याह यमः—वेदाः प्रमाणं
 स्मृतयः प्रमाणं धर्मार्थयुक्तं वचनं प्रमाणम् । यस्य प्रमाणम् न भवेत्प्रमाणं
 कस्तस्य कुर्याद्वचनं प्रमाणम् ॥ इति. यस्य श्रुत्यादिकं प्रमाणं न भवति, न तस्य
 वाक्यं प्रमाणम्; अतस्तत्परित्याज्यमित्यभिप्रायः । अतएव प्रचेताः—अमी-
 मांसावद्दिशास्त्रा ये चान्ये वेदवर्जिताः । यत्ते ब्रूयुर्न तत्कुर्याद्वेदादमो विधीयते ॥
 इति. पराशरश्च—त्रैविद्यां हेतुकस्तर्की ह्यङ्गविद्धर्मपारगः । त्रयथाश्रमिणः पूर्वं
 पर्पदेपा दशावरा ॥ अत्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् । सहस्रश-
 स्समेतानां परिपत्त्वं न विद्यते ॥ यां यां वेदविदो ब्रूयुस्त्रयोप्येनस्मृनिष्क-
 त्तिम् । सा तेषां पावनाय स्यात्पवित्रं विदुषां हि वाक् ॥ इति. एतद्वचनमत्य-
 ल्पपापविषयम् । अन्यत्र—पातके तु शतं पर्पत्सहस्रं महदादिषु । उपपा-
 तके तु पञ्चाशत्स्वल्पे स्वल्पं तथा भवेत् ॥ इत्युक्तं द्रष्टव्यम् । चोघायनः—
 बहुद्वारस्य धर्मस्य सूक्ष्मा दुरनुगा गतिः । तस्मादवाच्यो ह्येकेन बहुज्ञेनापि
 संशये ॥ इति. अत्र हेतुकादीनां लक्षणं संज्ञापकरणे द्रष्टव्यम् । याज्ञवल्क्यः—

अज्ञेभ्यो ग्रन्थिन श्रेष्ठा ग्रन्थिभ्यो धारिणो वराः । धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानि-
भ्यो व्यवसायिनः ॥ एकोपि वेदविद्धर्मं यं विपश्येद्विचक्षणः । स एव परमो
धर्मो नाज्ञानामुदितोदितैः ॥ बोधायनोपि—धर्मशास्त्ररथारूढा वेदस्वङ्गधरा
द्विजाः । क्रीडार्थमपि यं ब्रूयुस्त धर्मः परमो मतः ॥ इति. तथा संप्रदायोपि प्रमाण-
मित्याह मनुः—येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः । तेन याया-
त्सतां मार्गस्तेन गच्छन्न रिप्यति ॥ यः स्वकुलपरम्परायात् आचारस्त संप्र-
दायः । स्वकुलपरम्परायास्तस्यापि प्रमाणत्वं धर्मशास्त्रविरुद्धत्वे सन्मार्गवृत्ति-
त्वे च वेदितव्यम् ; अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । सोपि धर्मविप्रतिपत्तौ द्रष्टव्यः ।
तथाच सुमन्तुः—यत्र शास्त्रगतिभिर्ज्ञा सर्वकर्मसु भारत । उदितेऽनुदिते चैव
होमे भेदो यथा भवेत् ॥ तस्मात्कुलक्रमायातमाचारं त्वाचरेद्बुधः । स गरीयान्म-
हाबाहो धर्मशास्त्रोदितादपि ॥ इति. धर्मज्ञसमयोपि प्रमाणमित्याह आपस्तम्बः—
“धर्मज्ञसमय. प्रमाणं वेदाश्च” इति. एवं च धर्मशास्त्रस्यापि धर्मोपयोगित्वाद्-
ध्ययने फलश्रवणाच्च, तदध्येतव्यमित्याह मनुः—यथैव वेदाध्ययनं धर्मशास्त्र
मिदं तथा । अध्येतव्यं प्रयत्नेन नियतं स्वर्गमिच्छता ॥ इति. यमोपि—धन्यं
यशस्प्राप्त्युष्यं पुण्यं स्वर्ग्यं तथैव च । धारणाद्धर्मशास्त्रस्य ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥
इति. वृहस्पतिपराशरौ—श्रुतिस्मृती तु विमाणां चक्षुषी द्वे विनिर्मिते । काणस्त-
त्रैक्या हीनो द्वाभ्यामन्धः प्रकीर्तितः ॥ अधीत्य चतुरो वेदान् सपडङ्गपदत्रमान् ।
स्मृतिहीना न शोभन्ते चन्द्रहीनेव शर्वरी ॥ इति. स्मृतिरत्नावल्याम्—स्मृति
विना न विज्ञानं धर्मस्य भवति क्वचित् । न ज्ञातुर्ज्ञायते रूपमादर्शेन विना यथा ॥
इति. मनुरपि—इदं शास्त्रमधीयानो ब्राह्मणश्शंसितव्रतः । मनोवाक्कायजैर्नित्यं क-
र्मदोषैर्न लिप्यते ॥ इति. अत्र ब्राह्मणग्रहणं द्विजोपलक्षणम् । तथा यमः—इदं
शास्त्रमधीयानो ब्राह्मणः क्षत्रियोपि वा । पुनाति हि पितॄन् सर्वान् सप्त सप्त
परावरान् ॥ इति यत्पुनर्मनुनोक्तम्—विदुषा ब्राह्मणेनेदमध्येतव्यं प्रयत्नतः ।
विद्वद्भिश्च प्रवक्तव्यं सम्यङ् नान्येन केनचित् ॥ इति तच्छूद्राधिकारनिरासपरम् ।
अत एव शूद्रं प्रति यमः—तस्मादस्याधिकारोऽस्ति न वेदेषु नतु स्मृती । इति.
अतः सिद्धं द्विजातीनामेवाध्ययनेऽधिकार इति । एवं तदर्थानुष्ठानेऽपि द्रष्टव्यम् ।
अत एव मनुः—निपेकादिश्मशानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः । तस्य शास्त्रेधि-
कारोऽस्ति ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचित् ॥ इति. निपेकः—गर्भधानम्, श्मशानम्—प्रेतक-
र्म, सण्ड—अधीयीरंस्त्रयो वर्णाः स्वधर्मस्था द्विजातय । प्रब्रूयाद्ब्रह्मणस्तेपां नेतरा-
विति निश्चयः ॥ इति व्यासोऽपि—ततः स्मार्तमनुष्ठानमन्वरेण न वैदिकम् । प्रव-
र्त्यते द्विजातीनां धर्मशुद्धिर्महापिभिः ॥ इति अत्र धर्मशास्त्रापरिज्ञाने यथा विध्यनुष्ठा
नासंभवात् कृतमपि कर्म निरर्थकं स्यात् । तथा जाव्वालिः—स्वाभिमायकृतं कर्म
यत्किञ्चिद्विधिवर्जितम् ॥ क्रीडाकर्मैव बालाना तत्सर्वं स्यान्निरर्थकम् ॥ इति ।
अमार्गनिवर्तकत्वाच्चावश्यं ज्ञेयमित्याह शङ्खः—अमार्गेण प्रवृत्तानां व्याकुलेन्द्रिय-
चेतसाम् । निवर्तकं धर्मशास्त्रं व्याधीनामिव भेषजम् ॥ इति. यत्पुनः शास्त्रादिप्रणीतं

तत्रानुष्ठेयं, तस्यावेदमूलत्वात् । तदुक्तं चतुर्विंशतिमते—अर्हञ्चार्वाकवा-
क्यानि बौद्धादिपठितानि च । विप्रलम्भकवाक्यानि तानि सर्वाणि वर्जयेत् ॥ पुराणं
मानवो धर्मस्साङ्गो वेदश्चिकित्सकम् । आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि हेतु-
भिः ॥ इति. मनुः—अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसान्यायविस्तरः । पुराणं धर्मशास्त्रं
च विद्या हेताश्चतुर्दश ॥ इति. चन्द्रिकायाम्—एतेभ्योपि यदन्यत्स्यात्किञ्चिद्धर्माभि-
धायकम् । तद्दूरतरतो विद्धि मोहस्तत्राश्रयो मतः ॥ इति. तमोगुणस्य मोहजनकत्वा-
चामसपुराणादेर्मोहाश्रयत्वेन तदुक्तं दूरतो वर्जयेदित्यर्थः । यद्वा स्मृत्यु-
क्तविपरीतार्थबोधिसर्वं वर्जयेदिति । तदाह व्यासः—वेदार्थवित्तमैः कर्म-
यत्स्मृतं मुनिभिः पुरा । तद्यत्नेनानुतिष्ठेत तन्निषिद्धन्तु वर्जयेत् ॥ ये हि वेदार्थ-
तत्त्वज्ञा लोकानां हितकाम्यया । आदिष्टवन्तो यं धर्मं तं धर्मं न विचालयेत् ॥
इति. मनुश्च—या वेदवाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः । सर्वास्ता निष्फलाः
प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥ इति. अनेन तामसपुराणादीनां तमोनिष्ठत्वेन
तदुक्तानुष्ठानेऽपि परलोके निष्फलत्वात्, तानि वर्जयेदिति सिद्धम्.

❀ सात्विकादिपुराणविभागः ❀

कानि तानि तामसपुराणानीत्याकाङ्क्षायाम् पाद्मे पुराणे भगवान्
रुद्रआह—ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवं च शैवं भागवतं तथा । तथान्यन्नारदीयं च मा-
र्कण्डेयं च सप्तमम् ॥ आग्नेयमष्टमं प्रोक्तं भविष्यन्नवमं तथा । दशमं ब्रह्म-
वैवर्तं लैङ्गमेकादशं तथा ॥ वाराहं द्वादशं प्रोक्तं स्कान्दं चात्र त्रयोदशम् । चतु-
र्दशं वामनं तु कौर्मं पंचदशं तथा ॥ मात्स्यं च गारुडं चैव ब्रह्माण्डं च ततः
परम् ॥ अष्टादशपुराणानां कर्ता सत्यवतीसुतः ॥ पुराणं वैष्णवं हित्वा तद्धि
चक्रे पराशरः । वैष्णवं नारदीयं च तथा भागवतं परम् ॥ गारुडं च तथा पाद्मं
वाराहं शोभनं स्मृतम् । सात्विकानि पुराणानि शोभनानि वरानने ॥ ब्रह्माण्डं
ब्रह्मवैवर्तं मार्कण्डेयं तथैव च । भविष्यद्द्वामनं ब्राह्मं राजसानि निबोध मे ॥
शैवमाग्नेयकं चैव लैङ्गं स्कान्दं तथैव च । कौर्मं चैव तथा मात्स्यं तामसानि
प्रचक्षते ॥ वेदेषु पौरुषं सूक्तं पुराणेषु च वैष्णवम् । भारते भगवद्गीता धर्मशास्त्रे-
षु मानवम् ॥ इति. भरद्वाजः—सात्विकैरेव वर्तेत सात्विकोक्तं समाचरेत् । राजसं
तामसं चैव दूरतः परिवर्जयेत् ॥ इति. श्रीविष्णुधर्मोत्तारे—मध्यमो राजमो धर्मो
तामसस्त्वधमः स्मृतः । सात्विकः स्तूतमो ज्ञेयः तस्मात्सात्विकमाचरेत् ॥ इति.

ननु, किमत्र सकलस्मार्तोपसंहारेणानुष्ठानमुत न वा; यदि
नोपसंहारः तदा, सर्वश्रुत्युपसंहारादुक्तः श्रोतो यथा विधिः । सर्वस्मृत्युपसं-
हारात् स्मार्तोप्युक्तस्तथा विधिः ॥ इत्यादिभिर्विरोधः स्यात् । अथो
पसंहारः, तथाऽनुष्ठानं न शक्यम्; विरुद्धोपसंहारासम्भवात् । सत्यं; यदि
सर्वोपसंहारस्स्थात्, किंतु यन्नाम्नातं स्वसूत्रे तन्मात्रपरिपूरणमेवान्यतः क्रिय-
ते इत्यविरोधः । अत एव कात्यायनः—यत्रान्नातं स्वशाखायां पारक्यं न
विरोधि च । विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमाग्निहोत्रादिकर्मवत् ॥ इति. अनेनैवाभिप्रायेणो-

क्तम्, सर्वस्मृत्युपसंहारादिति । यत्तु कात्यायनेनोक्तम्—बह्वर्षं वा स्वगृहोक्तं यस्य कर्म प्रकीर्तितम्, तस्य तावति शास्त्रार्थं कृते सर्वं कृतं भवेत् ॥ तन्निराकाङ्क्षाभिप्रायम्, यतः स एवाह—आत्मतन्त्रे तु यत्रोक्तं तत्कुर्यात्पारतन्त्रिकम् । इति.

❀ अथ स्वसूत्रत्यागे दोषः ❀

यः स्वसूत्रोक्तं परित्यज्य गृह्यान्तरोक्तं करोति; तस्य दोषमाह दक्षः—स्वकं कर्म परित्यज्य यदन्यत्कुरुते द्विजः । अज्ञानादथवा लोभात्त्यक्तेन पतितो भवेत् ॥ इति. अत्र कथंचित् स्वसूत्रालाभे विशेषमाह धृञ्मनुः—स्वसूत्रे विद्यमानेपि परसूत्रेण वर्तते । बोधायनमतं कृत्वा स्वसूत्रफलभागभवेत् ॥ इति.

❀ अथ जपादिकर्मकरणे कालादिनियमः ❀

परिभाषामाह कात्यायनः—यत्रोपदिश्यते कर्म कर्तुरङ्गं नतुच्यते दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्मणां पारगः करः ॥ यत्र दिङ्नियमो न स्यात् जपहोमादिकर्मसु । तिस्रस्तत्र दिशः प्रोक्ता ऐन्द्री सौम्यापराजिता ॥ अपराजिता—ऐशानी दिक् । आसीन उद्धुः प्रहो वा नियमो यत्र नेदशः । तदासीनेन कर्तव्यं न प्रहेन न तिष्ठता ॥ प्रवृत्तमन्यथा कुर्याद्यदि मोहात्कथंचन । यतस्तदन्यथाभूतं तत एव समापयेत् ॥ समाप्तं यदि जानीयान्मथैतदयथाकृतम् । तावदेव पुनः कुर्यान्नाशुचिः सर्वकर्मणाम् ॥ प्रधानस्याक्रियान्तु साङ्गं तत्क्रियते पुनः तदङ्गस्याक्रियायां तु नाशुचिर्नैव तत्क्रिया ॥ यस्मिन् कर्मण्यपि कृते मनसः स्यादलघवम् । तावदेव पुनः कुर्याद्वावतुष्टिकरं भवेत् ॥ इति. स्मृत्यन्तरे च—अकाले चेत् कृतं कर्म कालं प्राप्य पुनः क्रियाः । कालातीतं तु तत्कुर्यादकृतं तद्विनिर्दिशेत् ॥ इति. कात्यायनः—मुख्यकाले यदावश्यं कर्म कर्तुं न शक्यते । गौणकालेपि कर्तव्यं गौणोप्यत्रेदशो भवेत् ॥ रात्रौ प्रहरपर्यन्तं दिवा कृत्यानि कारयेत् । ब्रह्मयज्ञं च सौरं च वर्जयित्वा विशेषतः ॥ इति. भरद्वाजः—आसनं स्वस्तिकं प्रोक्तं जपादीनि प्रकुर्वतः कुशेशयासनं वापि वीरासनमथापि वा ॥ इति. स्मृत्यर्थसारे—उपात्ते तु प्रतिनिधौ मुख्यार्थो यदि लभ्यते । तत्र मुख्यमनादत्य गौणेनैव समापयेत् ॥ मुख्यभावे यदा गौणमुपात्तं सद्विनश्यति । तत्र मुख्योपमं गौणं ग्राह्यं गौणोपमं न तु ॥ मुख्यद्रव्यापहारे तु प्रतिनिध्यभिसन्धिना । प्रयुञ्जानस्य मुख्यार्थलाभे ग्राह्यः स एव हि ॥ यस्मिन्कस्मिन्नुपात्ते तु मुख्येष्वचरिते सति । अन्यद्रव्यं सजातीयं विजातीयमथापि वा ॥ उपादाम प्रयुञ्जानः पूर्वं कृत्स्नमवाप्त्यात् । संस्काराणामयोग्योपि मुख्य एव हि गृह्यते ॥ न तु संस्कारयोग्योपि

गृह्यते प्रतिरूपकः ॥ कार्यै रूपैस्तथा वर्णः क्षीरैः पुष्यैः फलैरपि । गन्धे रसैः
 सदृग्ग्राह्यं पूर्वाभावे परं परम् ॥ हव्यार्थं गोघृतं ग्राह्यं तदलाभे तु माहिपम् ।
 आजं वा तदलाभे तु साक्षात्तैलं तु गृह्यते ॥ एषां केषांचिदन्येषां हविषा मप्य-
 संभवे । सर्वत्राज्यमुपादेयं भरद्वाजमुनेर्मतात् ॥ निमित्तानामिहैकेषां निर्दिश्यैक्यं
 यदुच्यते तत्सर्वेषु निमित्तेषु जानीयात्प्रतिपादितम् ॥ इक्षूनपः फलं मूलं
 ताम्बूलं पय औषधम् । भक्षीयत्वापि वर्तव्याः स्नानदानादिकाः क्रियाः ॥
 गोदासीकन्यकाश्चैव तिष्ठन्नेव प्रयोजयेत् । वालं केशं तथा हरतं न्यस्य हस्ते
 जलं क्षिपेत् ॥ इति. हेमाद्रौ—कण्ठेजं पशवः सर्वे ग्राह्याः पुच्छे विचक्षणैः ।
 गृहीयान्महिषीं शृङ्गे खरं वै पृष्ठभागतः ॥ लाजहोमे च सीमन्ते देवतावा-
 हने वरे । अर्घ्यं तिष्ठेदुपस्थाने पडेते भृगुचोदिताः । इति. भरद्वाजः—
 अज्ञाता यदि वा मन्त्राः स्वस्वगृह्येषु चोदिताः । उपवीतप्रमुख्यानां तेषां वै
 धारणे द्विजाः ॥ केवलं प्रणवो वापि व्याहृतित्रितयं तु वा । स्यातां विप्रादि वर्ण-
 ेषु द्वावेतौ सर्वशाखिनाम् ॥ इति. स्मृतिरत्नावल्याम्—मुख्यकालं समाश्रित्य
 गौणमप्यस्तु साधनम् । न मुख्यद्रव्यलोभेन गौणकालप्रतीक्षणम् ॥ काला-
 तीतानि कर्माणि प्राप्नुवन्त्युत्तराणि तु । कालातीतानि कृत्वैव विदध्याहृत्त-
 राणि च ॥ अकृत्वातीतकर्माणि य. कुर्यादुत्तराणि तु । नच देवान्नच पितृन्
 तद्गच्छति मानुषान् ॥ इति. स्मृतिमाधवीये—आज्यं हव्यमनादेशे जुहोति-
 षु विधीयते । मन्त्रस्य देवतायास्तु प्रजापतिरिति स्थितिः ॥ इति. कालनिर्णये-
 यो यस्य विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे । विद्यमानो भवेदङ्गं नोऽज्ञतो-
 पक्रमेण तु ॥ यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः । तया कर्माणि
 कुर्वीत हासदृष्टी न कारणम् ॥ एतच्च प्रत्यान्दिक्दक्षार्शदिग्गतिरेकेण तत्र विशे-
 पस्य वक्ष्यमाणत्वात्, ह्यारितश्च—उत्पत्तौ च विपत्तौ च यैशुने दन्तधावने । अभ्यङ्गे-
 प्युदाधिस्नाने तिथिस्तात्कालिकी स्मृता ॥ इति. चोधायनश्च—घृताभावे यथा
 तैलं घृतप्रतिनिधिर्भवेत् । पुत्राभावे तथा दाये पुत्री पुत्रत्वमश्नुते ॥ इति.

❀ अथ सूत्राणि ❀

आग्निवैश्वसूत्रे—“ तथा तत्सूत्रगुणान्व्याख्यास्यामो बोधायन-
 मापस्तम्बं सत्यापाठं । द्राक्षायणमागस्त्यं शाण्डिल्यमाश्वलायनं शाम्भवीयं
 कात्यायनमिति नवानि पूर्वसूत्राणि वैश्वानसं शौनकीयं भारद्वाजमाग्निवैश्वं
 जैमिनीयं वाधूलं । माध्यन्दिनं कौण्डिन्यं कौपीतकमिति नवान्यपरसूत्राणि
 अष्टादशसंख्याताः शरीरसंस्कारा इति.

❀ अथ कलिधर्माः ❀

तत्र व्यासः—ध्यायन्कृते यजन्यज्ञैः त्रेतायां द्वापरेर्चयन् । यदाप्नोति
 तदाप्नोति फलीं संकीर्त्य केशवम् ॥ धर्मोत्कर्षमतीवात्र प्राप्नोति पुरुषः कलीं ।

अल्पायासेन धर्मज्ञास्तेन तुष्टोऽस्म्यहं कलौ ॥ इति. आदिपुराणे—यस्तु कार्त-
युगो धर्मो न कर्तव्यः कलौ युगे । पापप्रसक्तास्तु यतः कलौ नार्यो नरास्तथा ॥
न विद्वत्ता न शुद्धोऽर्थो न शुद्धिर्मेनसः कलौ । यतोऽतः सत्यमेवैकं नराणामुप-
कारकम् ॥ इति. श्रीविष्णुपुराणे—कलौ जगत्पतिं विष्णुं सर्वस्रष्टारमश्वरम् ।
नार्चयिष्यन्ति भैत्रेय पापण्डोपहता जनाः ॥ सर्वे ब्रह्म वादिष्यन्ति संमात्ते
तु कलौ युगे । नानुतिष्ठन्ति भैत्रेय शिश्रोदरपरायणाः ॥ यदा यदा सतां
हानिर्वेदमार्गानुवर्तिनाम् । तदा तदा कलेर्वृद्धिरनुमेया विचक्षणैः ॥ इति.
स्मृत्यन्तरे च—सर्वाणि धर्मजालानि सापायानि कलौ युगे । अन्नदानं हरौ
भक्तिरनपायमिदं द्वयम् ॥ इति. नारदश्च—हरेर्नामैव नामैव भवभेषजम् ।
कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथा ॥ इति. स एवान्यत्र—कलौ कृतयुगं
तस्य कलिस्तस्य कृत युगे । यस्य चेतसि गोविन्दो हृदये यस्य नाच्युतः ॥ इति.
हारीतश्च—मुखं दग्धं परान्नेन हस्तौ दग्धौ प्रतिग्रहात् । मनो दग्धं पर-
सीभिर्ब्रह्मशापः कुतः कलौ ॥ इति.

❀ कलौ निषिद्धधर्माः ❀

निषिद्धधर्मा अप्याद्यादिपुराणे दर्शिताः—दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं
धारणं च कमण्डलोः । गोत्रान्मातृसपिण्डानु विवाहो गोवधस्तथा ॥ नराश्व-
मेधौ मद्यं च कलौ वर्ज्या द्विजातिभिः ॥ इति. ऋतुरापि—देवरात्र मुतोत्पत्ति
र्दत्ता कन्या न दीयते । न यज्ञे गोवधः कार्यः कलौ च न कमण्डलुः ॥ इति.
आदिपुराणे—ऊढायाः पुनरुद्राहं ज्येष्ठांशं गोवधं तथा । कलौ पञ्च न कुर्वीत
भ्रातृजायां कमण्डलुम् ॥ इति. तथान्येऽपि धर्मज्ञसमयप्रमाणकाः सन्ति, ते यथा-
विधवायां प्रजोत्पत्तौ देवरस्य नियोजनम् । बालिकाक्षतयोन्योश्च वरेणान्येन
संस्कृतिः ॥ कन्यानामसवर्णानां विवाहश्च द्विजन्मनाम् । आततापिद्विजाभ्यागं
धर्मयुद्धे न हिंसनम् ॥ द्विजस्याब्धौ तु नोयातुः शोधितस्यापि सग्रहः । सत्र-
दीक्षा च सर्वेषां कमण्डलुविधारणम् ॥ महाप्रस्थानगमनं गोसंज्ञसिद्ध गोसवे ।
सौत्रामण्यामपि सुराग्रहणस्य च संग्रहः ॥ अग्निहोत्रहवन्याश्च लेहो लीढापरि-
ग्रहः । वानप्रस्थाश्रमस्यापि प्रवेशो विधिचोदितः ॥ वित्तं स्वाध्यायसापेक्ष-
मयसंकोचनं तथा । प्रायश्चित्तविधानं च विप्राणां मुरणान्तिकम् ॥ संसर्ग-
दोषस्तेनार्धमहापातकनिष्कृतिः । वरातिथिपितृभ्यश्च पशुपहरणक्रिया ॥ दत्तौ-
रसेतरपां च पुत्रत्वेन परिग्रहः । सवर्णानां तथा दुष्टैः संसर्गः शोधितैरपि ॥
अयोनी संग्रहे वृत्ते परित्यागो गुरुस्त्रियाः । अस्थिसंचयनादूर्ध्वमङ्गस्पर्शनमेव
च ॥ शमित्वं च विप्राणां सोमस्याग्रहण तथा । पद्भक्तानशनेनात्रहरणं
हीनकर्मणः ॥ शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्थसीरिणाम् । भोज्यान्नता गृहस्थस्य
तीर्थसेवातिदूरतः ॥ शिष्यस्य गुरुदारेषु गुरुवद्भक्तिरीरिता । आपहृत्तिर्द्विजा-

श्याणामश्वस्तनिकता तथा ॥ प्रजार्धन्तु द्विजाश्याणां प्रजारणिपरिग्रहः ।
 ग्राहणानां प्रवासित्वं सुखाग्निधमनक्रिया ॥ वलात्कारोतिदुष्टस्त्रीसंग्रहो
 विधिचोदितः । यतेश्च सर्ववर्णेषु भिक्षाचर्या विधानतः ॥ नवोदके दशाहं च
 दाक्षिणा गुरुचोदिता । ग्राहणादिषु शूद्रस्य वचनादिक्रियापि च ॥ भृग्वभिपत-
 नैश्वेव वृद्धादिमरणं तथा । गोतृप्तिशिष्टे पयसि शिष्टैराचमनक्रिया ॥ पिता
 पुत्रविरोधेषु साक्षिणं दण्डकल्पनम् । यत्र सायंगृहस्थत्वं सूरिभिस्तत्त्वतत्परैः ॥
 एतानि लोकगुण्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः । निवर्तितानि कर्माणि व्यवस्थापूर्वकं
 बुधैः ॥ समयश्चापि साधूनां प्रमाणं वेदवद्भवेत् ॥ इति. स्मृत्यर्थसारेण—
 दत्ताक्षतायाः कन्यायाः पुनर्दानं परस्य च । समुद्रयानस्वीकारः कमण्ड-
 लुविधारणम् ॥ महाप्रस्थानगमनं गोवधश्च सुराग्रहः । अग्निहोत्रहवन्याश्च
 लेहो लीढोपरिग्रहः ॥ असवर्णासु कन्यासु विवाहश्च द्विजातिषु । वित्तं स्वाध्याय-
 सापेक्षमथसंकोचनं तथा ॥ अस्थिसंचयनादूर्ध्वमङ्गस्पर्शनमेव च । प्रायश्चित्त-
 विधानं च विप्राणां मरणान्तिकम् ॥ संसर्गदोषः पापेषु मधुपर्के पशोर्वधः ।
 दत्तौरसेतरेषां च पुत्रत्वेन परिग्रहः ॥ मांसदानं तथा श्राद्धे वानप्रस्थाश्रमस्तथा ।
 दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्वमेधकौ ॥ कलौ युगे त्विमान् धर्मान् वर्ज्यानाहुर्मनी-
 पिणः ॥ इति. बृहन्नारदीये—समुद्रयात्रास्वीकारः कमण्डलुविधारणम् । द्विजा-
 नामसवर्णासु कन्यासूपयमक्रिया ॥ देवरेण सुतोत्पत्तिर्मधुपर्के पशोर्वधः । मांसदानं
 तथा श्राद्धे वानप्रस्थाश्रमस्तथा ॥ दत्ताक्षतायाः कन्यायाः पुनर्दानं परस्य च ।
 दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्वमेधकौ ॥ महाप्रस्थानगमनं गोवधश्च तथा मखे ।
 इमान् धर्मान् कालियुगे वर्ज्यानाहुर्मनीपिणः ॥ न विद्वत्ता न शुद्धोऽर्थो न शुद्धिर्मनसः
 कलौ । यतोऽतः सत्यमेवैकं नराणामुपकारकम् ॥ इति.

❀ अथ चतुर्युगधर्माः ❀

पराशरश्च—अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरं तथा । अन्ये क-
 लियुगे नृणां युगानामनुरूपतः ॥ तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते ।
 द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेव कलौ युगे ॥ तपः—कृच्छ्रचान्द्रायणादि । परमप्रधान-
 मित्यर्थः । कृते तु मानवो धर्मस्त्रेतायां गौतमस्य तु । द्वापरे शङ्खलिखितः कलौ
 पराशरस्मृतिः ॥ त्यजेदेशं कृतयुगे त्रेतायां ग्राममुत्सृजेत् । द्वापरे कुलमेकं
 तु कर्तारं तु कलौ युगे ॥ इति. स्मृतिरत्नावल्याम्—कृते त्वस्थिगताः प्राणा-
 स्त्रेतायां मांसमाश्रिताः । द्वापरे रुधिरं चैव कलौ त्वन्नादिषु स्थिताः ॥ वृते
 संभाष्य पतति त्रेतायां स्पर्शनेन तु । द्वापरे त्वन्नमादाय कलौ पतति
 कर्मणा ॥ कृते तात्क्षणिकः शापस्त्रेतायां दशभिर्दिनैः । द्वापरे चैकमासेन
 कलौ संवत्सरेण तु ॥ अभिगम्य कृते दानं त्रेतास्वाहूय दीयते । द्वापरे
 याचमानाय सेवया दीयते कलौ ॥ जितो धर्मो ह्ययमेण सत्यं चैवानृतेन च ।

जिताश्वरैश्च राजानः स्त्रीभिश्च पुरुषाः कलौ ॥ सीदन्ति चाग्निहोत्राणि गुरुपूजा
प्रणश्यति । कुमार्यश्च प्रसूयन्ते तस्मिन् कलियुगे सदा ॥ युगे युगे तु ये धर्मा-
स्तत्र तत्र च ये द्विजाः । तेषां निन्दा न कर्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाः ॥
युगे युगे च सामर्थ्यमशेषं मुनिपुङ्गवाः । पराशरमतं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ॥
लवणं मधु तैलं वा दधि तक्रं घृतं पयः । न दुष्पेच्छद्द्रजातीनां कुर्वन् सधेपु
विक्रयम् ॥ इति.

✽ अथ कलियुगविशेषधर्माः ✽

अतः परं गृहस्थस्य कर्माचारं कलौ युगे । धर्मं साधारणं शक्त्या-
चातुर्वर्ण्यक्रमागतम् ॥ पद्कर्मसहितो विप्रः कृपिकर्म समाचरेत् । स्वयं कृष्टैस्तु
सुभेत्त्रैर्धनैश्च स्वयमार्जितैः ॥ निर्वपेत्पञ्च यज्ञांश्च क्रतुदीप्तां च कारयेत् ।
ग्राह्यणस्तु कृपिं कुर्वन्नन्वहं दोषमाप्नुयात् ॥ संवत्सरेण यः कुर्यान्नित्तः
प्राणिनां वधम् । अयोमुखेन काष्ठेन तमेकाहेन लाङ्गली ॥ वृक्षांश्छित्त्वा मर्द्दा
भिच्चा हत्वा च कृष्मिकीटकान् । कर्षकः कलयज्ञेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ यो
न दद्याद्द्विजातिभ्यो राशिमूलमूपागते । स चोरः स च पापिष्ठो ब्रह्मघ्नसम
उच्यते ॥ राज्ञे दद्यात्तु पद्भागं देवानां चैकविंशकम् । विप्राणां विंशकं भागं
ततः पापैः प्रमुच्यते ॥ क्षत्रियोपि कृपिं कृत्वा देवान्विप्रांश्च पूजयेत् । वैश्यः
शूद्रस्तथा कुर्यात्कृपिं वाणिज्यमेव च ॥ चतुर्णामपि वर्णानामेव धर्मः सनातनः ॥
इति. पद्कर्मसंज्ञाप्रकरणे द्रष्टव्यम् । बृहस्पतिरापि—तपो धर्मः कृतयुगे ज्ञानं
त्रेतायुगे स्थितम् । द्वापरे चाध्वरः प्रोक्तस्तिष्ये दानं दयादमः ॥ इति. तिष्यः—
कलिः । मनुः—अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरे युगे । अन्ये कलियुगे
नृणां युगहासानुरूपतः ॥ तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते । द्वापरे
यज्ञमेवाहुर्दानमेव कलौ युगे ॥ इति. बृहस्पतिः—कृते यद्वदाद्धर्माः स्युस्त्रेतायां
तदनुचयात् । द्वापरे तन्निपक्षेण कलावहा च तद्भवेत् ॥ इति. विष्णुपुराणे—
यत्कृते दशभिर्वर्षैस्त्रेतायां हायनेन तु । द्वापरे तच्च मासेन अहोरात्रेण तत्कलौ ॥ इति
स्मृत्यन्तरे च—ध्यायन्कृते यजन् यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरेऽर्चयन् । यदाप्नोति तदाप्नोति
कलौ संकीर्त्यं केशवम् ॥ इति. ब्रह्माण्डे च—त्रेतायामाद्विको धर्मो द्वापरे मासिकः
स्मृतः । यथाशक्ति चरेत्प्राञ्जस्तदह्ना प्राप्नुयात्कलौ ॥ इति. श्रीविष्णुधर्मोत्तरे—
पुष्करं तु कृते सेव्यं त्रेतायां नैमिशं स्मृतम् । द्वापरे तु कुरुक्षेत्रं कलौ गङ्गां
समाश्रयेत् ॥ कलेर्दोषनिधेराजन्नास्ति ह्येको गुणो महान् । कीर्तनादेव रुष्ण-
स्य मुक्तबन्धः परं व्रजेत् ॥ कलौ कृतयुगं तस्य कलिस्तस्य कृते युगे ।
यस्य चेतसि गोविन्दो हृदये यस्य नाच्युतः ॥ इत्येवं विहितमपि धर्मं
लोकविद्विष्टं वर्जयेदित्याह, याज्ञवल्क्यः—अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याच-
रेन्न तु ॥ इति. यमश्च—धर्मं चाप्यनुसोदकीं लोकविद्विष्टमेव च । त्यजेद्विशिष्टाभिमतं
यज्ञादेव समाचरेत् ॥ इति. स्मृत्यन्तरे च—यद्यापि स्यान्निलोकज्ञस्यैलोकयाकर्षण-

क्षमः । तथापि लौकिकाचारं मनसापि न लह्येत ॥ इति. आपस्तम्बश्च—“आहृ-
ताश्च स्त्रीभ्यः प्रतीयेरन्निति । ब्राह्मधर्मविषये, यत् स्त्रिय आहृस्तत्कुर्वन्ति ॥ दशा-
हादिकृत्विषये, स्त्रीभ्यः सर्ववर्णैर्भ्यश्च धर्मशेषान्प्रतीयादिति” ॥ कर्तव्यधर्मविषये,
एतेन तत्तद्देशाचाराश्च प्रमाणमित्युक्तं भवति तदपि स एवाह—“एतेन देश-
कुलधर्मा व्याख्याता” इति. देवलश्च—आदौ तावद्देशधर्मो विचिन्त्यो देशे
देशे या स्थितिः सैव कार्या । लोकद्विष्टं पण्डिता वर्जयन्ति देवज्ञोऽतो लोकमार्गेण
यायात् ॥ येषु देशेषु ये देवा येषु देशेषु ये द्विजाः । येषु देशेषु यच्छौचं याश्च
तत्रैव स्मृतिकाः ॥ येषु देशेषु यत्तौर्यं धर्माचारश्च यादृशः । तत्र तान्नावमन्येत
धर्मस्तत्रैव तादृशः ॥ इति. अत्र विशेषमाह गौतमः—“देशकुलधर्माश्चाभ्रा-
यैरविरुद्धाः प्रमाण” इति. याज्ञवल्क्यः—यस्मिन् देशे य आचारो व्यवहारः
कुलस्थितिः । तथैव परिपाल्योसौ यथावंशमुपागतः ॥ स्मृत्यन्तरेच-
इतरस्मिन् स्वकं धर्मं देशे कुर्याद्विदेशिकः । कुर्वन्धर्मं तु तत्रत्यं तद्गतरतत्र दुष्यति ॥
इति. बोधायनश्च—“पञ्चधा विप्रतिपत्तिः, दक्षिणतस्तथोत्तरतः । यानि
दक्षिणतस्तान्यनुव्याख्यास्यामः, यथैतदनुपनीतेन सह भोजनम्, स्त्रिया सह भोज-
नम्, पर्युपितभोजनम्, मातुलसुतागमनम्, पितृष्वसृष्टुद्विदुगमनमिति । अथोत्तरत
ऊर्णाविक्रयः, शीघ्रपानम्, उभयतो दद्भिर्व्यवहारः, आयुधीयकम्, समुद्रयानमिति ।
इतर इतरस्मिन् कुर्वन् दुष्यति, इतर इतरस्मिन् । तत्र तत्र देशप्रामाण्यमेव स्यादिति” ॥
गौतमः—“उभयं चैव नाद्रियेत, शिष्टस्मृतिविरोधदर्शनात् । प्राक् विनशनात्,
प्रत्यकालयवनात्, दक्षिणेन हिमवन्तम्, उदक्पारियात्रम्, एतदार्यावर्तम् ।
तस्मिन् य आचारः स प्रमाणम् । गङ्गायमुनयोरित्येक” इति. माघमाहात्म्ये
दूतवाक्यम्—गोविन्देति जपन् यत्र कुत्र चिद्रमते भुवि । स नरो न यमं पश्येत्तत्र
नेक्षामहे वयम् ॥ इति.

❀ अथ दुष्टलक्षणम् ❀

अथ धर्मशास्त्रोपयोगिमंज्ञानिर्वचनं किञ्चिदुच्यते । तत्र मनुः—अधो-
दृष्टिर्नेकृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः । शठो मिथ्याविर्नातश्च चकवृत्तिरुदाहृतः ॥
धर्मध्वजी सदा लुब्धश्छात्रिको लोकदाम्भिकः । वैडालवृत्तिको ज्ञेयो हिंस्रः
सर्वातिसन्धकः ॥ यस्य धर्मध्वजो नित्यं स्वाराहृज इयोच्छ्रितः । चरितानि
च पापानि वैडालं नाम तद्गतम् ॥ इति. भरद्वाजः—कानीनः कन्यकाजातो
गोलको विधवोद्भवः । कुण्डः सुमङ्गलीजातो ब्राह्मणाद्ब्राह्मणान्वये ॥
तथैवैतासु विज्ञेयाः स्त्रीषु क्षत्रियवैश्ययोः । स्वजातिपुरुषाज्जाताः सगोत्रादि
यथाक्रमात् ॥ आसु संन्यासिनो जाताः सगोत्रपुरुषात्पादि । ते चण्डाला
इति ज्ञेया न तु पूर्वोदिता इह ॥ इति. बृहन्नारदीये—कुण्डाशी गोलकाशी च
तथैव ग्रामयाजकः । अयाज्ययाजकश्चैव महापातकिनः स्मृताः ॥ व्रात्यः

संस्कारहीनः स्यादवकीर्णो क्षतव्रतः । इति. याज्ञवल्क्यः—सावित्रीपतिता व्रात्या व्रात्याः सोमादृते क्रतोः । इति. मनुः—परदारेषु जायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ । पत्यौ जीवति कुण्डस्तु मृते भर्तारि गोलकः ॥ इति. वसिष्ठः—विभवे सति नैवार्थं ददाति न जुहोति च । तमाहुराखुं तस्यान्नं भुक्त्वा कृच्छ्रेण शुभ्याति ॥ न जुहोत्युदिते काले न स्नाति न ददाति च । यथा दारुमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः ॥ तथा विप्रोनधीयानस्त्रयस्ते नामधारकाः ॥ इति. चिञ्जानेश्वरे—गृहस्थो धर्मवृत्तो यो ददाति परिवर्जितः । मुनिभिर्धर्मतत्त्वज्ञैरपचः परिकीर्तितः ॥ इति. चतुर्विंशतितमे—गर्भाधानादिसंस्कारवेदोपनयनैर्युतः । नाध्यापयति नोर्धाते स भवेद्ब्राह्मणश्रवः ॥ इति. स्मृतिमाधवीये—शूद्रभेष्यो धृतो राज्ञा वृषलग्रामयाजकौ । वधवन्धोपजीवी च पडेते ब्रह्मवन्धवः ॥ महिपीत्युच्यते भार्या सा चैव व्यभिचारिणी । तदोपं क्षमते यस्तु स वै माहिपिकः स्मृतः ॥ इति. संवर्तः—गायत्रीमात्रसारा ये सन्ध्यामात्रमुपासकाः । अज्ञानात्कृपिकर्माणो ब्राह्मणा नामधारकाः ॥ इति.

❀ नञादिस्वरूपनिर्णयः ❀

उशानाः—“उपनीतमात्रो ह्यब्राह्मणः ब्राह्मणोधीतवेदोऽनुष्ठितवेदव्रतः” ॥ इति षोधाचनः—“ब्राह्मण्यां ब्राह्मणादुत्पन्नः प्रागुपनयनाज्जात इत्यभिधीयते, उपनीतमात्रो ह्यब्राह्मणः, व्रतानुचारी वेदानां किञ्चिदधीत्य ब्राह्मणः, एकां शाखांमधीत्य श्रोत्रियः, अङ्गाध्याय्यनूचानः, कल्पाध्यायी ऋषिकल्पः, प्रवचनाध्यायी भ्रूणः, चतुर्वेदाधिकारी ऋषिः, अत ऊर्ध्वं देव” इति. संग्रहे—शीलवृत्तगुणोपेतो ज्ञानी स्वाध्यायवाञ्छुचिः । भ्रूण इत्युच्यते शिष्टैः शेषभोजी जितेन्द्रियः ॥ इति. मनुश्च—धर्मेणाधिगतो यैस्तु वेदः स परिवृंहणः । ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ॥ इति. श्रीविष्णुपुराणे—साधवः क्षीणपापास्तु सन्छब्दाः साधुवाचकाः । तेषामाचरणं यत्तु सदाचारः स उच्यते इति. याज्ञवल्क्योपि—अध्वनीनोऽतिधिर्ज्ञेयः श्रोत्रियो वेदपारगः ॥ इति. पराशरश्च—अभ्यागतो ज्ञातपूर्वस्त्वज्ञातोऽतिधिरुच्यते । इति. चतुर्विंशतितमे—विप्रवीर्यसमुपन्नो मन्त्रसंस्कार वर्जितः । जातिमात्रोपजीवी च ह्यसावब्राह्मणः स्मृतः ॥ इति. याज्ञवल्क्यः—न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्रता । यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रचक्षते ॥ इति. दक्षः—यो हि हित्वा विवाहार्त्रं गृहस्थ इति मन्यते । अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स स्मृतः ॥ इति. वर्णाश्रमधर्मत्यागे—“वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्गास्यते” । इति. संग्रहे च—अधीतमपि यो वेदं विमुञ्चति यदा नरः । भ्रूणहा स तु विप्रयो वियोनिमाधिगच्छति ॥ यस्तु ध्वंसयते गर्भं भ्रूणहा स च संमतः । ब्रह्महा ब्राह्मणघ्नः स्याद्गोघ्नो गोवधकः स्मृतः ॥ इति. विष्णुपुराणे च—ऋग्यजुःसामसंज्ञेयं त्रयीवर्णावृत्तिर्द्विज । एतामुञ्चति यो मोहात्स नम्रः पातकी द्विजः ॥ यस्तु सन्त्यज्य गार्हस्थ्यं वानप्रस्थो न जायते । परिवाद्

वापि भेजेय स नमः परिकीर्तितः ॥ ब्राह्मणाद्यास्तु ये वर्णाः स्ववर्णादन्यतो मुखाः ।
यान्ति ते नम्रसंज्ञां तु हीनकर्मस्वयस्थिताः ॥ इति.

❀ पापण्डिलक्षणम् ❀

एते पापण्डिनः पापाः नह्येतानालपेद्बुधः । इति. श्रीभागवते—विष्णो-
रन्यं परत्वेन वेतसा वेत्त्यचेतनः । स पापण्डीति विज्ञेयः सर्वकर्मवहिकृतः ॥
इति. प्राजापत्यस्मृतौ, बृहन्नारदीये च—यः स्वधर्मपरित्यागी पापण्डीत्यु-
च्यते बुधैः । तत्सङ्गच्छत्समः स्यात्तावुभावापि पापिनौ ॥ ये तु सामान्यभावेन
मन्यन्ते पुरुषोत्तमम् । ते वै पापण्डिनो ज्ञेया नरकार्हा नराधमाः ॥ येऽन्यं देवं
परत्वेन वदन्त्यज्ञानमोहिताः । नारायणाज्जगन्नाथात्ते वै पापण्डिनः स्मृताः ॥ इति.
चिश्वाभिन्नः—जटाभस्मास्थिरुद्राक्षलिङ्गपापाणधारिणः । ये भवन्ति कलौ
विप्रास्ते वै पापण्डिनः स्मृताः ॥ इति.

❀ आततायिलक्षणम् ❀

अग्निदो गरदश्वेव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारहरश्चैव पडेतेष्या-
ततायिनः ॥ इति.

❀ अवकीर्णिलक्षणम् ❀

जातुर्काणिः—खण्डितं व्रतिनो रेतो यदि स्याद्ब्रह्मचारिणः । कामतो-
ऽकामतो वोचुरवकीर्णीति तं बुधाः ॥ इति. याज्ञवल्क्यः—अवकीर्णां भवेद्ब्रह्मा
ब्रह्मचारीति योषितम् । इति.

❀ अन्तावसायिलक्षणम् ❀

पराशरः—अग्निकार्यपरिभ्रष्टाः सन्ध्योपासननजिताः । वेदं च
येऽनधीयानास्ते सर्वे वृषलाः स्मृताः ॥ वैश्वदेवेन ये हीना ह्यातिथ्येन वहिष्कृताः
सर्वे ते वृषला ज्ञेयाः मासवेदा अपि द्विजाः ॥ इति. दाररीतः—चण्डालः श्वपचः
क्षत्ता सूतवेदेदृको तथा । मागधा योगवांश्चैव सप्तैतेन्तावसायिनः ॥ इति.
ज्योतिःशास्त्रे—रौद्रश्चैत्रश्च मैत्रश्च तथा सालवादकः स्मृतः । सावित्रश्च जय-
न्तश्च गान्धर्वः कुतपस्तथा ॥ रौहिणश्च विरिञ्चिश्च विजयो नैर्ऋतस्तथा । माहेन्द्रो
वरुणश्चैव भटः पञ्च दशः स्मृतः ॥ इति.

❀ महापातकिलक्षणम् ❀

संवर्तः—ब्रह्मघ्नश्च मुरापश्च स्तेयी च गुणतल्पगः । महापातकिनस्त्वेते
तत्संयोगी च पञ्चमः ॥ आकृष्टस्ताडितो वापि धनेर्वा मित्रयोजितः । यमुद्दिश्य
त्यजेत्प्राणांस्तमाहुर्मर्त्यघातकम् ॥ ज्योतिषं व्यवहारं च प्रायश्चित्तं चिकित्सकम् ।

विना शास्त्रेण यो ब्रूयात्तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥ इति. मनुः—रजकश्रर्मकारश्च
नटो बुरुड एव च । कैवर्तमेदभिच्छाश्च सप्तैते त्वन्त्यजातयः ॥ इति. ग्रामान्त्यजानाह
शौनकः—अयस्कारः स्वर्णकारस्तक्षापापाणवर्धकः । कांस्यताम्रकरौ तन्तुवायश्च
ध्वजिनोऽन्त्यजाः ॥ इति. बोधायनश्च—पितुर्गुरोर्नरेन्द्रस्य भार्या गत्वा प्रमादतः ।
गुरुतल्पी भवत्येष पूर्वोक्ता तस्य निष्कृतिः ॥ सख्युर्भार्या कुमारी च स्वयोनि
चान्त्यजामपि । सगोत्रां स्वां स्तुपां पुत्रीं श्वश्रूं स्वसृसुतामपि ॥ पितुः स्वसत्तारं मातुश्च
मातुलानीं सस्त्रीमपि । मातुः सपत्नी भगिनीमाचार्यतनयां तथा ॥ आचार्य
पत्नीं गत्सैव गुरुतल्पी भवेन्नरः । अतिपातकिनस्त्वेते प्रविशेयुर्हुताशनम् ॥
कन्यां प्रव्रजितां गत्वा निक्षिप्तां शरणागताम् । उदक्यां ब्राह्मणीं शूद्रामनुपा-
तकिनः स्मृताः ॥ इति. त्रयः स्नातका भवन्ति, विद्यास्नातको व्रतस्नातको वेदविद्याव्रत-
स्नातक इति । यः समाप्य वेदम् असमाप्य व्रतानि समावर्तते, स विद्यास्नातकः । य
समाप्य व्रतानि असमाप्य वेदं, स व्रतस्नातकः । यः पुनरुभयं, स वेदविद्याव्रतस्नातक
इति. मनुः—निपेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि । संभावयति चाज्ञेन स
विप्रो गुरुरुच्यते ॥ अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः । तमपीह गुरुं
विन्द्याच्छ्रुतोपक्रियया तथा ॥ उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्विजः । सकल्पं
सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥ इति. याज्ञवल्क्यः— उपनीय ददद्देदमाचार्यः स
उदाहृतः । एकदेशगुपाध्याय ऋत्विग्यज्ञकुरुच्यते ॥ वेदस्यैकदेशमध्यापयितो-
पाध्यायः, उपाध्यायः पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः । मातुलः श्वशुर-
स्नाता मातामहापितामही ॥ वर्णज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंसस्ते गुरवः स्मृताः । माता
मातामही गुर्वी पितुर्मातुश्च सोदराः ॥ श्वश्रूः पितामही ज्येष्ठा धात्री च गुरवः
स्त्रियः ॥ इति. विज्ञानेश्वर—पितुः पितृप्यसुः पुत्राः पितुर्मातृप्यसुः सुताः । पितुर्मा-
तुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृवान्धवाः ॥ मातुः पितृप्यसुः पुत्रा मातुर्मातृप्यसुः सुताः ।
मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृवान्धवाः ॥ आत्मपितृप्यसुः पुत्रा आत्ममातृ-
प्यसुः सुताः । आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मवान्धवाः ॥ इति. भरद्वाजः—
एकान्ती शक्तितः कुर्याद्विहितानि समुत्सुकः । अकुर्वन् विहितं कर्म सद्यस्तु
पतितो भवेत् ॥ इति. मरीचिः—पञ्चमे सप्तमे चैव येषां वैवाहिकी क्रिया । क्रिया-
परा अपि हि ते पतिताः शूद्रतां गताः ॥ इति. संवर्तः—विधिना बुद्धिपूर्वण यः
संन्यासी यही भवेत् । स एवाऋषपतितः सर्वकर्मवहिष्कृतः ॥ भ्रष्टो यः स्वाश्र-
माचारात्पतितः साभिधीयते । इति. हारतिः—मातुस्तु पञ्चमादर्वाग्यः
कन्यामुद्रहेद्विजः । गुरुतल्पी स विज्ञेयः सगोत्रां चैवमुद्रहन् ॥ इति.

❀ शाखारण्डस्वरूपम् ❀

. वसिष्ठः—एकदेशेपि शाखानां मध्ये योऽन्यतमं व्रजेत् । स्वशाखां संपरित्यज्य
शाखारण्डः स उच्यते ॥ इति. लोकाक्षिः—यः स्वशाखां परित्यज्य पारवयमनुग-

च्छति । शाखारण्डः स विज्ञेयः सर्वकर्मवह्निष्कृतः ॥ इति. वसिष्ठः—यच्छाखी
 यैस्तु संस्कारैः संस्कृतो ब्राह्मणो भवेत् । तच्छाखाध्ययनं कुर्यान्त्यागेन पतितो भवे-
 त् ॥ न जातु परशाखोक्तं बुधः कर्म समाचरेत् । आचरन् परशाखोक्तं कर्मारण्डः
 प्रकीर्तितः ॥ इति.

❀ वृषलीपतिस्वरूपम् ❀

संग्रहे—यावच्चैलं न गृह्णाति यावत्क्रीडातिपासुभिः । यावदोषं न
 जानाति तावद्भवति नग्निका ॥ यावन्न लज्जयाङ्गानि कन्या पुरुषसन्निधौ । जान्वा-
 दीन्यवरूहेत तावद्भवति नग्निका ॥ इति. यमदक्षौ—अष्टवर्षा भवेत्कन्या नववर्षा
 तु रोहिणी । दशवर्षा भवेद्द्वौरी अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥ इति. स्मृत्यन्तरे—एका-
 दशाब्दादारभ्य सत्तुनामावला भवेत् । ततस्था वृषली ज्ञेया तद्गर्ता वृषलीपतिः ॥ इति.
 देवलः—वन्ध्या च वृषली ज्ञेया वृषली च मृतप्रजा । अपरा वृषली ज्ञेया कुमारी
 या रजस्वला ॥ यस्तां विवाहयेत्कन्यां ब्राह्मणो मदमोहितः । असंभाष्यो
 ह्यपाङ्क्तयः स विप्रो वृषलीपतिः ॥ इति.

❀ दुष्टवृत्तिः ❀

ऋतमुच्छसिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम् । मृतं तु याचितं प्राक्तं
 प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ॥ सत्यामृतं तु वाणिज्यं तेन वापीह जीव्यते । सेवाश्ववृत्ति-
 राख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥ इति. यमः—समार्थं धनमुद्धृत्य महार्थं यः प्रय-
 च्छति । स वै वार्धुषिको नाम ब्रह्मवादिषु गर्हितः ॥ स्नेहद्रव्यरसानां च सत्वानां
 जीवतामपि । विक्रेता दानपुण्यानां मोच्यते ब्रह्महा बुधैः ॥ इति.

❀ दुष्टधनलक्षणम् ❀

नारदः—तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं शुक्रं शबलमेव च । कृष्णं च तस्य विज्ञेयः
 प्रभेदः सप्तधा पुनः ॥ श्रुतशौर्यतपः कन्याशिक्ष्यदायान्वयागतम् । धनं सप्तविधं
 शुरुमुदयोप्यस्य तद्विधः ॥ कुसीदकृपिवाणिज्यशुल्कशिल्पादिवृत्तिभिः । कृतो-
 पकारादाप्तं च शबलं समुदाहृतम् ॥ पाशकयूतदेन्यार्तप्रतिरूपकमाहसैः । व्याजे-
 नोपाजितं द्रव्यं तत्कृष्णं समुदाहृतम् ॥ इति. याज्ञवल्क्यः—पितृमातृपतिभ्रातृदत्त-
 मध्यश्रुपागतम् । आधिवेदनिकाद्यच्च स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥ इति.

❀ शिल्पिलक्षणम् ❀

पराशरः—द्विरण्यरूप्यवस्त्राणां काष्ठपापाणचर्मणाम् । संस्कर्ता
 तत्क्रियाभिन्नः शिल्पी चोक्तो मनीषिभिः ॥ इति.

❀ पूर्णपात्रलक्षणम् ❀

शातातपः—ग्रासमात्रा भवेद्भिक्षा ह्यग्रं ग्रासचतुष्टयम् । अग्रं चतुर्गुणीकृत्य
हन्तकारं विदुर्बुधाः ॥ अष्टमुष्टिर्भवेत्किञ्चित्किञ्चित्चत्वारि पुष्कलम् । पुष्कलानि
च चत्वारि पूर्णपात्रं प्रचक्षते ॥ इति.

❀ पोष्यवर्गः ❀

दक्षः--माता पिता गुरुभार्या प्रजा दीनः समाश्रितः । अभ्यागतोऽतिथि-
श्वामिः पोष्यवर्ग उदाहृतः ॥ इति.

❀ सद्रूहलक्षणम् ❀

श्रीभागवते—गृहं श्मशानं तव विम्बवर्जितं कथाविहीनाश्च गिरः शिवा
रुतम् । श्वसञ्छवो दास्यविनाकृतं वपुर्वदान्ति हि त्वय्यानिवेदितं विपम् ।
जीवञ्छवो भागवताङ्घ्रिरेणुं न जातु मत्स्योभिलषेत यस्तु । श्रीविष्णुपद्या मनुज-
स्तुलस्याः श्वसञ्छवो यस्तु न वेदगन्धम् ॥ यस्यात्मबुद्धिः कुणपे त्रिधातुके
स्वधीः कलत्रादिषु भौम इज्यधीः । यस्तीर्थबुद्धिश्च जले न कर्हिचिज्जनेष्वभिज्ञेषु
स एव गोखरः ॥ इति. उत्तरगीतायाम्—चतुर्वेदधरो विप्रो दामुदेवं न
विन्दति । वेदभारभराक्रान्तः स वै ब्राह्मणगर्दभः ॥ इति.

❀ परिवेत्ता ❀

यमः—ज्येष्ठे निविष्टे भार्या तु कनिष्ठस्य विधीयते । निविष्टश्चानि विष्टे तु परि-
वेत्ता स उच्यते ॥ इति.

❀ भागवतलक्षणम् ❀

आश्वमेधिके—अनन्यदेवताभक्ता ये मद्भक्तजनप्रियाः । गामेव शरणं
प्राप्तास्ते मद्रक्ताः प्रकीर्तिताः ॥ द्वादशाक्षरतत्त्वज्ञश्चतुर्व्यूहविभागितः । अच्छि-
द्रपञ्चकालज्ञः स वै भागवतः स्मृतः ॥ अर्थपञ्चकतत्त्वज्ञाः पञ्चसंस्कारसंयुताः ॥
आकारत्रयसंपन्ना महाभागवताः स्मृताः ॥ इति. श्रीभागवते—अर्चायामेव च
हरेः पूजां यः श्रद्धयेहते । न तद्रक्तेषु चान्येषु स भक्तः प्राकृतः स्मृतः ॥
ईश्वरे तदधीने च बालिशेषु द्विपत्सु च । प्रेममैत्री कृपोपेक्षा यः क्रूरोति स मध्यमः ॥
सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः । भूतानि भगवत्यात्मन्येषु भागवतोत्तमः ॥ इति.

❀ वैष्णवलक्षणम् ❀

पुराणे—पूर्वभाषी प्रसन्नात्मा सर्वेषां वीतमत्सरः । अनद्यो गुणग्राही
धार्मिको वैष्णवः स्मृतः ॥ इति. स्कान्दे—परमापदमापन्नो हर्षे च समुपस्थिते।

नैकादर्शां त्यजेद्यस्तु यस्य दीक्षा तु वैष्णवी ॥ समात्मा सर्वभूतेषु निजा-
चारादविप्लुतः । विष्णुर्वापिताखिलाचारः स हि वैष्णव उच्यते ॥ इति.

❀ ब्रह्मचर्यलक्षणम् ❀

भरद्वाजः—विहिताचरणं कर्म वैराग्यं निन्द्यवर्जनम् । ज्ञानं सुदृष्टिर्भक्ति-
स्तु हरिचिह्नसर्माश्रयः ॥ इति. सुमन्तुः—ब्रह्मचर्यं तपो भैक्षं सन्ध्ययोरग्निकर्म
च । स्वाध्यायो गुरुवृत्तिश्च चर्येयं ब्रह्मचारिणः ॥ इति. बृहस्पतिः—स्मरणं कीर्तनं
केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् । संकल्पोध्यवसायश्च क्रियानिर्घृतिरेव च ॥ एतन्मैथुन-
मष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ इति. योगयाज्ञवल्क्यः—ऋतावृतौ स्वदारेषु संग-
तिर्या विधानतः । ब्रह्मचर्यं तदेवोक्तं गृहस्थाश्रमवासिनाम् ॥ कर्मणा मनसा वाचा
सर्वावस्थासु सर्वदा । सर्वत्र मैथुनत्यागं ब्रह्मचर्यं प्रचक्षते ॥ ब्रह्मचर्यमिदं प्रोक्तं
यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ॥ इति. योधायनः—अन्तरा प्रातराशश्च सायमाशं तथैव
च । नित्योपवासी भवति यो भुङ्क्ते न कदाचन ॥ इति.

❀ प्रणामलक्षणम् ❀

शाण्डिल्यः—उरसा मनसा दृष्ट्या शिरसापि धियापि च । पद्भ्यां
कराभ्यां वाचा च प्रणामोऽष्टाङ्ग उच्यते ॥ पादौ शिरस्तथा हस्तौ निकुञ्च्य
मुकुलाकृती । मनोबुद्ध्यभिमानैश्च प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः ॥ इति.

❀ अर्धोदयलक्षणम् ❀

पराशरः—चतुर्दश्यष्टमी चैव ह्यमावास्या च पूर्णिमा । पर्वाण्येतानि राजेन्द्र
रविसंक्रान्तिरेव च ॥ इति. अत्रिः—अमार्कपातश्रवणैर्युक्ता चेत्युप्यमाद्ययोः ।
अर्धोदयः स विज्ञेयः कोटिसूर्यग्रहैः समः ॥ इति. आत्रेये—नक्रस्थेकं वैष्णवे भानु-
वारे पाते दर्शेऽनक्त अर्धोदयः स्यात् ॥ अनक्त इति पदच्छेदः । रात्रियोगे, नार्धोदय
इत्यर्थः ॥ शंखः—अमावास्या तु सोमेन सप्तमी भानुना मह । चतुर्थी भानुपुत्रेण
'सोमपुत्रेण चाष्टमी ॥ चतस्रस्तिथयो ह्येताः सूर्यग्रहणसन्निभाः ॥ इति.

❀ आश्रमलक्षणम् ❀

यमः—यतिलिङ्गमुच्चये, शिखा यज्ञोपवीतं च वस्त्रं जन्तुनिवारणम् ।
त्रिदण्डं यस्य विद्यन्ते स यतिर्नंतरो यतिः ॥ शिख्यपात्र वृत्ती चैव कौपीनं
कटिवेष्टनम् । ब्रह्मभूत्रं त्रिदण्डं च शिखा चैवैकवस्त्रकम् ॥ यस्यैतद्विद्यते लिङ्गं
स यतिर्नंतरो यतिः ॥ इति. दक्षश्च—मेखलाजिनदण्डेन ब्रह्मचारीति लक्ष्यते ।
गृहस्थो याष्टिवेदाद्यैर्नररोमेर्वनाश्रमी ॥ त्रिदण्डेन यतिश्चैव लक्षणानि पृथक्
पृथक् । यस्यैतलक्षणं नास्ति प्रायश्चित्ती न चाश्रमी ॥ इति.

❀ दशविधविप्रलक्षणम् ❀

जातिनिर्णये—देवो मुनिर्द्विजो राजा वैश्यः शूद्रो विडालकः । पशुम्लेच्छश्च
चण्डालो दशविमाः प्रकीर्तिताः॥उच्छृतिर्मिताहारः संतुष्टः संयतेन्द्रियः । वेद-
शास्त्रार्थतत्त्वज्ञो देवो विप्रः स उच्यते ॥ फलमूलाशनो दान्तस्तपस्वी वेदशास्त्रवित् ।
कृत्याकृत्यविशेषज्ञः स विप्रो मुनिरुच्यते॥पद्कर्मनिरतो नित्यं देवतातिथिपूजकः ।
स्वाध्यायनिरतः साधुः स विप्रो द्विज उच्यते ॥ धनुर्वेदविशेषज्ञो राजसेवापरश्व
यः।त्रिकर्मकृन्महोत्साही विप्रः क्षत्रिय उच्यते ॥ इति. त्रिकर्माणि—इज्याध्ययनदा-
नानि॥हेमरत्नविशेषज्ञो योनिपोषणतत्परः । क्रयविक्रयतत्त्वज्ञः स विप्रो वैश्य
उच्यते ॥ कृपितेव्यसमाचारो धान्यसंग्रहणे रतः । कृत्याकृत्यविहीनश्च स विप्रः
शूद्र उच्यते॥यत्र कुत्र प्रतिग्राही नित्यं भ्रमणतत्परः।कार्यमुद्दिश्य लुब्धश्च स विडाल
इति स्मृतः॥गम्यागम्यं न जानाति स्त्रीषु यो हि निरर्गलः।कृत्याकृत्यं न जानाति
स विप्रः पशुरुच्यते ॥ वापीकूपतडागादिदेवायतनभेदकः । विप्रदेवापवादी च स
विप्रो म्लेच्छ उच्यते ॥ परहिंसापरः क्रूरः परदारपरायणः।परद्रव्याभिलाषी च
स चण्डालो हि निर्दयः ॥ इति.

❀ षट्कर्मविवरणम् ❀

पराशरः—सन्ध्या स्नानं जपो होमो देवतानां च पूजनम् । वैश्वदेवातिथेयं
च षट्कर्माणि दिने दिने ॥ इति.

❀ अग्निमन्त्राह्वणस्वरूपम् ❀

आद्वमेधिके—क्षान्तं दान्तं जितक्रोधं जितेन्द्रियमकल्मषम् । तमर्थं
ब्राह्मणं मन्ये शेषाः शूद्रा इति स्मृताः ॥ कामक्रोधानृतद्रोहद्वेषलोभमदादयः ।
न सन्ति यत्र राजेन्द्र तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ प्राणायामस्तु यत्काले यत्काले
मामनुस्मरेत् । तत्काले ब्राह्मणो ज्ञेयः शेषकाले तथेतरः ॥ येन केनचिदाच्छन्नो
येन केनचिदाश्रितः । यत्र कचन शायी स्यात्तं देवा ब्राह्मणं विदुः॥इति.

❀ नम्रलक्षणम् ❀

संचर्तः—कटिमूत्रं विना कर्म श्रौतं स्मार्तं करोति यः । तत्सर्वं निष्फलं
विद्यास्तोपि नम्र इति स्मृतः ॥ इति. माधर्वाये—नम्रो मलिनवस्त्रः स्यान्नम्रो
नीलपटस्तथा । विकक्ष्योऽनुत्तरयिश्च नम्रश्चावस्त्र एव च ॥ श्रौतं स्मार्तं तथा कर्म
न नम्रश्चिन्तयेदपि ॥ इति. पराशरः—अकच्छः पुच्छकच्छो वाऽद्विकच्छः
कटिवेष्टितः । कौपीनकधरश्चैव नम्रः पञ्चविधः स्मृतः ॥ इति. संचर्तः—अकच्छः
पुच्छकच्छश्च तिर्यकच्छोर्धकच्छक । कटिमूत्रे वद्धकच्छो नम्रः पञ्चविधः स्मृतः॥ इति.

✽ आरूढपतितलक्षणम् ✽

हारीतः—यः प्राप्य मानुषं लोकं मुक्तिद्वारमपावृतम् । गृहेषु खरवत्तिष्ठे-
त्तमारूढच्युत विदुः ॥ इति.

✽ यमनियमादिविवरणम् ✽

योगयाज्ञवल्क्यः—अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं दयार्जवम् । क्षमा धृति
मिताहारः शौचं चैते यमा दश ॥ तपः सन्तोषमास्तिक्यं दानमीश्वरपूजनम् । वे-
दान्तश्रवणं चैव हीर्मतिश्च जपो हुतम् ॥ दशैते नियमाः प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्वद-
र्शिभिः ॥ इति. आर्जवं त्रिविधकरणैक्यम्, आस्तिक्यं परलोकोस्तीति व्यवसायः, म-
तिर्विहितेषु ॥

✽ देवलकस्वरूपम् ✽

आश्वभोधिके—देवार्चनपरो विप्रो वित्तायी वत्सरत्रयम् । स वै देवल को
नाम सर्वकर्मरहिष्कृतः ॥ इति संकर्षणसंहितायाम्—कर्मदेवलकाः केचि-
त्कल्पदेवलकाः परे । शुद्धदेवलकाः केचिन्निधा देवलकाः स्मृताः ॥ अर्थाधी काल-
निदेशी यो देवं पूजयेत्सदा । कर्मदेवलको नाम सर्वकर्मरहिष्कृतः ॥ पञ्चरात्र
विधानज्ञो दीक्षाविरहितोऽर्चकः । चतुर्वेदाधिकारोऽपि कल्पदेवलकः स्मृतः ॥
आगमोक्तविगानज्ञो रुद्रकाल्युपजीवकः । शुद्धदेवलको नाम सर्वकर्मविगाहितः ॥
आर्षोक्तेन विधानेन देवलत्वं न विद्यते । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन वैदिकेनैव पूजयेत् ॥ इति-
आत्रिः—वैदिकेनैव विधिना दम्भलोभाविर्जातः । पूजयेद्भक्तितो विष्णुं स हि देव-
लको न वै ॥ इति विष्णुधर्मोत्तरे—चाण्डिकायाश्च दुर्गाया ज्येष्ठाया भैरवस्य च ।
रुद्रस्य पूजकाये तु ते वै देवलका स्मृताः ॥ येन केन प्रकारेण विष्णोराराधनं
परम् । तस्मिन् देवलकत्वं तु न विष्णुविषये क्वचित् ॥ इति पुराणे—देवार्चनपरो
ह्यासीत्परार्थं वित्तकाङ्क्षया । चतुर्वेदधरो विप्रः स चण्डालसमो भवेत् ॥ इति.

✽ संकरजातिस्वरूपम् ✽

याज्ञवल्क्यः—विप्रान्मूर्धावसिक्तो हि क्षत्रियायां विशः स्त्रियाम् । भ्रम्वष्टः
शूद्रां निपादो जातः पारशयोपि वा ॥ वैश्याशूद्रोस्तु राजन्यान्माहिष्योग्री
सुतो स्मृतौ । शूद्रायां करणो वैश्याद्विभ्रास्वेप विधिः स्मृतः ॥ ब्राह्मण्यां
क्षत्रियात्सुतो वैश्याद्विदेहकः स्मृतः ॥ शूद्राज्जातस्तु चण्डालः सर्वकर्मरहिष्कृतः ॥
क्षत्रिया मागधं वैश्याच्छूद्रात् क्षत्तारमेव च । शूद्रादायोगव वैश्या जनयामास वै सु-
तम् ॥ माहिष्येण करण्यां तु रथकारः प्रजापते । असत्सन्तस्तु विज्ञेयाः प्रतिलोमानु-
लोमजाः ॥ इति. अस्यार्थः—ब्राह्मणेन क्षत्रियायां विभ्रायामुत्पन्नो मूर्धावसिक्तः ॥ वैश्य-
फन्यायां विभ्रायाम्ब्रष्टः ॥ शूद्रायां विभ्रायां निपादः । निपादो नाम मत्स्यघातजीवी

पारशवो निपाद इति विकल्पः । वैश्यायां शूद्रायां च विज्ञायां राजन्यात् माहि-
प्योग्रौ सुतौ क्रमाद्भवतः । वैश्येन शूद्रायां विज्ञायां जातः करणः । एते च मूर्धा-
वसिक्ताम्बष्ठनिपादमाहिप्योग्रकरणाः पडनुलोमजाः । ब्राह्मण्यां क्षत्रियवैश्यशू-
द्रैरुत्पादिता यथाक्रमं सूतवैदेहकचण्डाला भवन्ति । क्षत्रिया वैश्यान्मागधं नाम पुत्रं
जनयति । सैव शूद्रात् क्षचारं नाम पुत्रं, वैश्यस्त्री तु शूद्रादायोगवं पुत्रं जनयति ।
एते च सूतवैदेहकचण्डालमागधक्षत्रायोगवाः पट्प्रतिलोमजाः । क्षत्रियेण वैश्यायाः
मुत्पादितौ माहिप्यः । वैश्येन शूद्रायामुत्पादिता करणी । तस्यां माहिप्येणोत्पादितो
रथकारो नाम जात्यन्तरं भवति । असन्तः प्रतिलोमजाः, सन्तश्चानुलोमजा
ज्ञातव्याः ॥ इति.

❀ काण्डपृष्ठादिदुराचाराः ❀

हारीतः—शूद्रादक्तोम्भसादक्तो ये चैव सिक्काः सुताः । सर्वे ते मैत्रिणः
प्रोक्ताः काण्डपृष्ठा न संशयः ॥ इति. यमः—स्वकुलं पृष्ठतः कृत्वा यो वै परकुलं
व्रजेत् । तेन दुश्चरितेनासौ काण्डपृष्ठ इति स्मृतः ॥ इति. स्मृतिमाधवीये—न
जुहोत्युचिते काले न स्नाति न ददाति च । पितृदेवार्चनाद्वीनः स पण्डः परि-
कीर्तितः ॥ इति.

❀ अभोज्यान्नविवरणम् ❀

विभवे सति नैवार्थं ददाति न जुहोति च । तमाद्दुराखं तस्यान्नं भुक्त्वा
कृच्छ्रेण शुष्यति ॥ दम्भार्थं जपते यस्तु तप्यते च तपस्तथा । न परत्रार्थमित्युक्तं स
मार्जारः प्रकीर्तितः ॥ सभागतानां यः सम्यः पक्षपातं समाचरेत् । तमाद्दुः
कुक्कुटं देवास्तस्याप्यन्नं विवर्जयेत् ॥ इति. संग्रहे—शूद्रस्पृष्टं च तत्पक्वं तद्दृष्टं तन्नि-
वृत्तम् । तदुच्छिष्टं तदामं च शूद्रान्नं पद्धिधं स्मृतम् ॥ इति. पराशरः—आमं शूद्रस्य
शूद्रान्नं पक्वमुच्छिष्टभोजनम् । तस्मादामं च पक्व च दूरतः परिवर्जयेत् ॥ यो हि
हित्वा विवाहाग्निं गृहस्थ इति मन्यते । अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथा पाको हि
स स्मृतः ॥ इति.

❀ कर्दर्यहेतुकादिस्वरूपम् ❀

गृहीत्वान्निं समारोप्य पञ्च यज्ञान्नं निर्वपेत् । परपाकनिवृत्तौऽसौ मु-
निभिः परिकीर्तितः ॥ पञ्चयज्ञान्नं स्वयं कृत्वा परान्नमुपजीपति । सततं प्रात-
रुत्थाय परपाकरतस्तु सः ॥ न भोजनार्थं स्वे विप्रः कुलगोत्रे निवेदयेत् । भोज-
नार्थं हि ते शंसन्वान्ताशीत्युच्यते बुधैः ॥ इति. मनुः—आत्मानं धर्मकृत्यं च पुत्रदा-
रांश्च पीडयेत् । लोभाद्यः पितरौ मोहात्स कर्दर्य इति स्मृतः ॥ इति. पराशरः—
युक्तिच्छलेन सर्वत्र यः शास्त्रविहितेष्वपि । संशयं कुरुते सोऽयं हेतुको नास्तिका-

धमः ॥ धर्मव्यवस्थां यः कुर्याद्विरोधे सति युक्तिभिः । न्यायविद्धर्मशास्त्रज्ञो
हेतुकः परिपन्मतः ॥ इति. बोधायनः—शङ्कापिहितचारित्र्यो यः स्वाभिप्रायमा
श्रितः । शास्त्रातिगः स्मृतो मूर्खो धर्मतन्त्रोपरोधनात् ॥ इति.

✽ अथ पट् समयाः ✽

अन्यत्र—शौद्धमार्हतकं चैव शैवं पाशुपतं तथा । कापालं पञ्चरात्रं
च पठेते समयाः स्मृताः ॥ इति.

✽ अविद्यस्वरूपम् ✽

पुराणे—अविद्यः प्राकृतः प्रोक्तो वैद्यो वैष्णव उच्यते । अविद्येन न केनापि
वैद्यः किञ्चित्समाचरेत् ॥ इति.

✽ देवासुरसृष्टिविभागः ✽

वृहन्नारदीये—सृष्टिस्तु द्विविधा प्रोक्ता देवासुरविभेदतः । हरिभक्ति-
युता देवास्तद्धीना ह्यसुराः स्मृताः ॥ इति. पुराणान्तरे—द्विविधो भूतसर्गः स्यादेव
आसुर एव च । हरिभक्तियुतो देवो विपरीतस्तथासुरः ॥ इति. श्रीवैकुण्ठसंहि-
तायाम्—ते देवाः परिकीर्त्यन्ते ये सुरालयवासिनः । वैकुण्ठवासिनः सर्वे साध्या
देवाः प्रकीर्तिताः ॥ इति.

✽ पिण्डावदानप्रमाणम् ✽

कुङ्कुटाण्डकमात्रस्तु पिण्ड इत्यभिधीयते । अङ्गुष्ठपूर्वमात्रं स्यादवदानमिति
स्मृतम् ॥ इति.

✽ अथविष्णुनामनिर्वचनम् ✽

अथ संज्ञाप्रसङ्गाद्विष्णुनामनिर्वचनं किञ्चिदुच्यते । हरिवंशे—मा विद्या
च हरेः प्रोक्ता तस्या ईशो यतो भवान् । तस्मान्माधवनामासि धवः स्वामीति
शब्दितः ॥ इति. स्कान्दे—क इति ब्रह्मणो नाम ईशो ई सर्वदेहिनाम् । आवां तवाङ्गे स-
म्भूतो तस्मात्केशवनामवान् ॥ नष्टां वै धरणीं पूर्वमविन्दन्वै गुहागताम् । गोन्विद
इति तेनाहं देवैर्वाग्भिरभिष्टुतः ॥ इति. हरिवंशे—ममोपरि यथेन्द्र त्वं स्थापितो
गोभिरीश्वरः । उपेन्द्र इति कृष्ण त्वां वदयन्ति भुवि देवताः ॥ इति. श्रीभगवान्—
छादयामि जगत्सर्वं भूत्या सूर्य इवांशुभिः । वायुश्च तेजसा सार्धं वैकुण्ठत्वं ततो
मम ॥ इति. सनत्कुमारः—प्रणमन्ति ह्यमुं देवास्तस्मात्प्रणव उच्यते । अधो न
क्षीयते जातु स्मृतस्तस्मादधोक्षजः ॥ इति. महाभारते—नराज्जातानि तत्त्वानि
नाराणीति ततो विदुः । तान्येव चायनं तस्य तेन नारायणः स्मृतः ॥ इति. श्रीवि-
ष्णुपुराणे—आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः । ता यदस्यायनं पूर्वं
तेन नारायणः स्मृतः ॥ इति. व्यासः—कृपिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः

तयोरैक्यं पर ब्रह्म कृष्णो भवति शाश्वतः ॥ इति. महाभारते—व्यासायै रोदासि
 पार्थ कान्तिरभ्यधिका तथा । क्रमणाच्चाप्यहं पार्थ विष्णुरित्यभिधीयते ॥ इति. श्री-
 विष्णुपुराणे—अशुभानिं निराचष्टे पुष्पाति शुभसन्ततिम् । स्मृतिमात्रेण यत्सुंसां
 ब्रह्म तन्मङ्गल विदुः ॥ यदाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विपयानिह । यथास्य वसतो
 भावस्तस्मादात्मेति कथ्यते ॥ पुराणपूर्वसद्भावात्पुरुदानात्तथैव च । शयनात्पुरि स-
 वेंशः पुरुषः परिकीर्तितः ॥ पुरमाहृष सकलं तस्मिद्दृष्टेते महाप्रभुः । तस्मात्पुरुष
 इत्येव प्रोच्यते तत्त्वचिन्तकैः ॥ श्रुतौ कूर्मरूपं जले सर्पेन्तं ब्रह्माणं प्रति भगवानाह—
 “ पूर्वमेवाहमिहासमिति, तत्पुरुषस्य पुरुषत्वम् ” इति. ब्रह्मादिषु प्रलीनेषु नष्टे लोके
 चराचरे । एकस्तिष्ठति विश्वात्मा स तु नारायणो विभुः ॥ इति. महाभारते—“ न ब्र-
 ह्मा नेशानो नेमे द्यावापृथिवी ” इति श्रुतिश्च ॥ सृष्टौ वसति भूतेषु संहारे तत्र तत्र च ।
 बसन्ति यस्मिन्सर्वाणि वासुदेवस्ततः स्मृतः ॥ व्यापनाच्चाप्य भूतस्य चेतनाचेतन-
 स्य च । सर्वस्य जगतः श्रीशो विष्णुरित्यभिधीयते ॥ बृहत्वाद्बृंहणत्वाच्च सर्वलोकैककार-
 णम् । सर्वेश्वरः श्रियो भर्ता परं ब्रह्मेति गीयते ॥ ब्रह्माणं शितकण्ठं च यमं वरुणमेव च ।
 प्रसह्य हरते यस्मान्नास्माद्धरिरिहोच्यते ॥ इति. श्रीविष्णुपुराणे—ज्ञानशक्तिवलैश्वर्य-
 वीर्यतेजास्यशेषतः । भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः ॥ शुद्धे महाविभूत्याख्ये
 परे ब्रह्माणि शब्द्यते । मैत्रेयभगवच्छब्दः सर्वकारणकारणे ॥ तत्र पूज्यपदार्थोक्तिपरिभा-
 पासमान्वितः । शब्दोयं नोपचारेण ह्यन्यत्र त्वोपचारिकः ॥ इति अत एवोपचारप्रयोग-
 प्रवृत्तिनिमित्तमाह—उत्पत्ति प्रलयं चैव भूतानामागति गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्या
 च स वाच्यो भगवानिति ॥ अतएव विष्णुव्यतिरिक्ताना तदशत्वेन पुरुषशब्दवा-
 च्यत्वमौपचारिकमिति द्रष्टव्यम् ॥ ब्रह्माद्याः सकला देवा यक्षतुम्बुरुकिन्नराः ।
 ते सर्वे पुरुषाशत्वादुच्यन्ते पुरुषा इति ॥ इति वचनात् । एव च सति यत्र भग-
 वत्पुरुषपरमात्मेश्वरादिशब्दाः प्रयुज्यन्ते. तत्र तत्र विष्णुविभूत्येकशब्दत्वात्त-
 च्छब्दवाच्यत्वं द्रष्टव्यम् ॥

❀ प्रदोषनिर्णयः ❀

प्रदोषमाह बृहन्मनुः—त्रयोदश्या तु सप्तम्यां चतुर्व्यामर्धरात्रतः । अर्वाहना-
 ध्ययन कुर्याद्यदिच्छेत्रस्य धारणम् ॥ रात्रौ यामत्रयादर्वाग्यादि पश्येत्रयोदशीम् ।
 सा रात्रिस्सर्वकर्मघ्नी शङ्करारधन विना ॥ इति बृहद्भागवतः—रात्रौ यामद्र-
 यादर्वाक्सप्तमी स्यान्नयोदशी । प्रदोषस्स तु विज्ञेयस्सर्वविद्याविगर्हितः ॥ रात्रौ
 नवसु नाडीषु चतुर्थी यदि दृश्यते । प्रदोषस्स तु विज्ञेयो वेदाध्यायो विग-
 र्हितः ॥ इति विश्वामित्रः—मध्ये द्वियामयो रात्रौ नाधीयीत कदाचन ।
 वेदवेदाङ्गकानीच्छन्नायुर्विद्या यशो बलम् ॥ आद्यन्तयोः कलामात्रा यदि
 पश्येत्रयोदशीम् । प्रदोषस्स तु विज्ञेयस्सर्वशब्दविगर्हितः ॥ इति श्रीघ-
 रीये—आदौ मध्ये तथाऽन्त्ये वा यस्या रात्र्यां त्रयोदशी । अस्ति तत्र
 कलामात्रा प्रदोष इति विश्रुतः ॥ त्रयोदशी यदा रात्रौ यामस्तत्र निशामुखे ।

प्रदोष इति विज्ञेयो ज्ञानार्थी मौनमाचरेत् ॥ भोजनं मैथुनं यानमभ्यङ्गं हरिदर्शनम् । अन्यानि शुभकार्याणि प्रदोषे नैव कारयेत् ॥ इति. स्कान्दे—त्रिमुहूर्तं प्रदोषः स्याद्रवावस्तंगते ततः । मितसंध्यत्रयोदश्यां संस्मरन्नात्मनो हितम् ॥ अहोऽष्टमांशसंयुक्तं रात्र्यर्थं मौनमाचरेत् ॥ इति वचनाच्च, त्रिमुहूर्ताद्वियामयोः प्रदोषत्वं विकल्प्यते । प्रकारान्तरम् स्मृतिचन्द्रिकायाम्—चतुर्थी सप्तमी चैव त्रयोदशस्तमानतः । प्रदोषमपि कुर्वीत द्वैकार्धघटिकाः क्रमात् ॥ इति. अस्तमयादूर्ध्वं द्वैकार्धघटिकाः क्रमेण चतुर्थीसप्तमीत्रयोदशयो यदि स्युस्तदा प्रदोषं कुर्यादित्यर्थः ॥ अस्यापवादः—अर्चकान्परिचारांश्च वैष्णवान् ज्ञानिनो यतीन् । दासीदासादिकांश्चैव प्रदोषस्तु न वाधते ॥ प्रदोषे भानुवारे च चरराशुदये तथा । स्वल्पदानादृणं शिष्टं विनश्यति न संशयः ॥ इति.

❀ चूडामणिलक्षणम् ❀

व्यासः—सोमवारे विधोर्ग्राहस्मूर्यवारे रवेर्ग्रहः । चूडामणिरिति ख्यातस्तत्रानन्तं फलं लभेत् ॥ इति.

❀ मन्वन्तरादिनियमः ❀

मन्वन्तराण्याह दक्षः—आश्वयुक्कृष्णवमी कार्तिकी द्वादशी सिता । तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च ॥ फाल्गुनस्याप्यमावास्या पुष्येऽप्येकादशी सिता । आपाढस्यापि दशमी माघमासे तु सप्तमी । श्रावणस्याष्टमी कृष्णा आपाढस्यापि पूर्णिमा ॥ कार्तिकी फाल्गुनी ज्येष्ठा चैत्री पञ्चदशी तिथिः । मन्वन्तरादयश्चैते दत्तस्याप्तयकारकाः ॥ इति.

❀ युगादिनिर्णयः ❀

युगादीनाह पराशरः—वैशाखमासस्य सिता तृतीया नवम्यसौ कार्तिकशुक्रपक्षे । नभस्य मासस्य च कृष्णपक्षे त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे ॥ इति.

❀ अपवित्रप्राणिनः ❀

आश्वमेधिके—लोके त्रीण्यपवित्राणि पञ्चामेध्यानि भारत । श्वा च शूद्रश्च काकश्चाप्यपवित्राणि पाण्डव ॥ देवलः कुकुटो यूप उदक्या वृषलीपतिः । पञ्चैते स्युरमेध्यानि न स्पृष्टव्याः कदाचन ॥ इति.

❀ देहदोषविभागः ❀

चतुर्वेदविदश्चापि देहे पद् वृषलाः स्मृताः । क्षत्रियास्तत्र विज्ञेया वैश्यास्त्वष्ट्री प्रकीर्तिताः ॥ नियता पाण्डवश्रेष्ठ शूद्राणामेकविंशतिः । कामः क्रोधश्च लोभश्च मानश्च मद एव च ॥ महामोहश्च इत्येते देहे पद् वृषलाः स्मृताः । गर्वस्तम्भो हहंकार ईर्ष्या भिद्रोह एव च ॥ पारुष्यं क्रूरता चेति सप्तैते क्षत्रिया मताः । तीक्ष्णता निकृतिर्माया शाठ्यं दम्भो हानार्जवम् ॥ पशुन्यमनृतं चेति वैश्यास्त्व-

द्वौ प्रकीर्तिताः । वृष्णा बुभुक्षा निद्रा च ह्यालस्यं चाघृणादया ॥ आधिश्वापि विवा-
दश्च प्रमादो हीनसत्वता । भयं विक्रवता जाड्यं पापिता मन्युरेव च ॥ आशीचाश्र-
द्धधानत्वे हानवस्थाप्ययन्त्रणम् । आशीचं मलिनत्वं च शूद्रा ह्येते प्रकीर्तिताः ॥

❀ सद्राहणलक्षणम् ❀

यस्मिन्नैते प्रवर्तते स हि ब्राह्मण उच्यते । येषु येषु च भावेषु यत्कालं वर्तते
द्विजः ॥ तत्तत्कालं स विज्ञेयो ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः । भूर्भुवः स्वरिति ब्रह्म यो वेद
परमं द्विजः ॥ स्वदारनिरतः शान्तो विज्ञेयः स हि भूसुरः । समुच्चये-कामक्रोधानृत-
द्रोहद्वेषलोभमदादिभिः । दोषैरेतैर्विमुक्तो यः स शान्तः सर्वनिस्पृहः ॥ भुक्त्वा स्पृष्ट्वा
च दृष्ट्वा च श्रुत्वा घ्रात्वा च यो नरः । न दृप्सति श्लापति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः ॥
पराशरः-साधवः क्षीणपापास्तु सच्छब्दः साधुवाचकः । तेषामाचरणं यत्तु सदा-
चारः स उच्यते ॥

❀ परिवेत्तादिस्वरूपम् ❀

संग्रहे-दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योजने स्थिते । परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्ति-
स्तु पूर्वजः ॥ तयोः पर्यायतो ज्येष्ठः परिवेष्टा कनीयकः ॥

❀ वेदविक्रयिनिरूपणम् ❀

मनुः-योर्यार्यामां द्विजे दद्यात्पठेच्चैवाविधानतः । अनध्यायी च तं प्राहुर्वेदविष्ठा-
षकं बुधाः ॥ प्रख्यापनं प्राध्ययनं प्रश्नपूर्वप्रतिग्रहः । याजनाध्यापने वादः पद्भिधो
वेदविक्रयः ॥

❀ यज्ञोपवीतनामानि ❀

भरद्वाजः-उपवीतं ब्रह्मसूत्रं सूत्रं यज्ञोपवीतकम् । यज्ञसूत्रं देवलक्ष्म इत्यारूपाः
पट् ऋमेण तु ॥

❀ दर्भभेदनिरूपणम् ❀

भरद्वाजः-अप्रसूताः स्मृता दर्भाः प्रसूतास्तु कुशाः स्मृताः । समूलाः कुतपाः
प्रोक्ताश्छिन्नाश्रुतृणसंज्ञकाः ॥ कुशाः काशा यवा दुर्वा गोधूमाश्चापि कुन्दुराः ।
उशीरा ग्रीहयो मौजा दश दर्भाश्च बल्वजाः ॥

❀ व्रतस्वरूपम् ❀

विज्ञानेश्वरे-गुरुपूजा घृणा शौचं सत्यमिन्द्रियनिग्रहः । प्रवर्तनं हितानां च
तत्सर्वं व्रतमुच्यते ॥

❀ हविलक्षणम् ❀

मुन्यन्नानि पयः सोमो मांसं यच्चानुपस्कृतम् । अक्षारलवणं यच्च प्रकृत्या हविरुच्यते ॥

❀ प्रायश्चित्तनिर्वचनम् ❀

प्रचेत्ताः-प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते । तपोनिश्चयसंयोगात्प्रा-
यश्चित्तमिति स्मृतम् ॥

* दीक्षाशब्दनिर्वचनम् *

दीयते ज्ञानसम्बोधः क्षीयते पापसञ्चयः । दीयते क्षीयते यस्मात्सा दीक्षेत्यभिधीयते ॥

* जपशब्दार्थः *

हारीतः-जकारो जन्मविच्छेदः पकारः पापनाशनः । जन्मपापहरो यस्माज्जप इत्युच्यते बुधैः ॥

* पडशीत्यादिपुण्यकालः *

वृद्धवसिष्ठः-कन्यायां मिथुने मीने धनुष्यापि रवेर्गतिः । पडशीतिमुखाः प्रोक्ताः पडशीतिगुणाः फले ॥ वृषशुक्रकुम्भेषु सिंहे चैव रवेर्गतिः । एतद्विष्णुपदं नाम विषुवादधिकं फलैः ॥ मृगकर्कटसंक्रान्ती द्वे तद्गदक्षिणायने । विषुवे तु तुला मेषे गोलमध्ये तथापराः ॥

* अहतवस्त्रलक्षणम् *

हेमाद्रौ-ईषद्धीतं नवं श्वेतं सदशं यत्र धारितम् । अहतं तद्विजानीयात्सर्वकर्म-सु पावनम् ॥

* नीलवृषभलक्षणम् *

लोहितो यस्तु वणनं मुखे पृष्ठे च पाण्डुरः । श्वेतः सुरविषाणाभ्यां स वृषो नील उच्यते ॥

* एकोद्विष्टपार्वणविवेकः *

काष्णार्जनिः-एकमुद्दिश्य यद्दत्तमेकोद्विष्टं प्रकीर्तितम् । त्रीनुद्दिश्य तु यत्तद्विष्टं पार्वणं मुनयो विदुः ॥

* सवितृशब्दनिर्वचनम् *

मैत्रायणीयश्रुतिः-“ एतत्सवितुर्वरेण्यं ध्रुवमचलममृतं भर्गार्यं विष्णुसंज्ञं सर्वाधारं धाम ” योगयाज्ञवल्क्यः-ईश्वरं पुरुषार्थं तु सत्यधर्माणमच्युतम् । भर्गार्थं विष्णुसंज्ञं तु ज्ञात्वाऽमृतमपाश्रुते ॥ प्रसीति सकलां चेष्टां प्रसूते सकलं जगत् । अवत्तेर्गतिकान्तपर्यात्तरतेर्दानकर्मणः ॥ गतो ह्यवति सर्वत्र पद्भिर्यः कान्तो गुणैः सह । भोगापवर्गयोर्दाता सवितेति निरुच्यते ॥

* धर्मानुष्ठानयोग्यदेशः *

योग्यदेशानाह याज्ञवल्क्यः-स्वभावाद्यत्र चरति कृष्णसारः सदा मृगः । धर्म-संरक्षणार्थाय तस्मिन्देशे वसेद्विजः ॥ विष्णुः-यस्मिन्देशे मृगः कृष्णस्तस्मिन्धर्मा-न्निबोधत । धर्मदेशः स विज्ञेयो द्विजानां धर्मसाधनः ॥ मनुः-स्वभावाद्यत्र विचरे-त्कृष्णसारमृगो द्विज । विज्ञेयो धार्मिको देशो म्लेच्छदेशस्ततः परः ॥

* धर्मदेशविभागः *

धर्मदेशानाह-ब्रह्मावर्तः परो देशो ऋषिदेशस्त्वनन्तरः । मध्यदेशस्ततो न्यून आ-र्यावर्तस्त्वनन्तरः ॥ शाण्डिल्यः-यत्र भागवता निरयं पञ्चकालपरायणा । निव-

सन्ति सदा युक्तास्तत्सेत्रं नैमिषं विदुः ॥ निवसन्ति महात्मानो यत्र चैकान्तिनो द्वि-
जाः । देवा देवर्षयो नित्यं तं देशं पर्युपासते ॥ एतानाह मनुः—सरस्वतीद्विपद्भ्यो-
देवनद्योपदन्तरम् । तमेव चोत्तमं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते ॥ कुरुक्षेत्रं च मात्स्यश्च
पाञ्चालः शूरसेनकः । एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्तादनन्तरः ॥ विष्णुः—चातुर्वर्ण्य-
व्यवस्थानं यस्मिन्देशे निवर्तते । म्लेच्छदेशः स विज्ञेयो ह्यार्यावर्तादनन्तरः ॥ आर्या-
वर्तसमुत्पन्नो द्विजो वाप्ययवाद्विजः । नर्मदासिन्धुपारं च करतोयां न लहयेत् ॥
आर्यावर्तमतिक्रम्य विना तीर्थक्रियां द्विजः । आज्ञां चैव तथा पित्रोरैन्दवेन विशुद्धय-
ति ॥ न शूद्रराज्ये निवसेन्नाधार्मिकजनावृते । न पापण्डजनाक्रान्ते नोपसृष्टेऽन्त्य-
जैर्नृभिः ॥ आपस्तम्भः—प्रभूतैघोदके ग्रामे यत्रात्माधीनं प्रयमणं तत्र पापो धर्म्यो
ब्राह्मणस्य ॥ विष्णुधर्मोत्तरे—प्रभासे पुष्करे काश्यां नैमिषे मणिकर्णके । गङ्गा-
यां सरयूतीरे निवसेद्भार्मिको जनः ॥ शूद्रश्च यस्मिन्कास्मिन्वा निवसेदृत्तिकर्षितः ।
आश्वमेधिके—नगरे पत्तने वापि यो द्वादश समा वसेत् । स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु
गच्छति सान्वयः ॥ राजाश्रयेण यो मर्यां द्वादशाब्दं वसेद्विजः । जीवमानो भवे-
च्छूद्रो नात्र कार्या विचारणा ॥

❀ श्रुतिस्मृतिप्रवर्तनप्रकारः ❀

अथ स्मृतिकर्तारः—तत्र मुनिभिः सह व्यासेन—यस्मिन्मन्वन्तरे धर्माः कृतत्रे-
तादिके युगे । सर्वे धर्माः कृताद्युक्ताः सर्वे नष्टाः कलौ युगे ॥ चातुर्वर्ण्यसमाचारं
केचित्साधारणं विदुः । चतुर्णामपि वर्णानां कर्तव्यं धर्मकोविदैः ॥ ब्रूहि धर्मस्वरूपं तु
स्थूलं सूक्ष्मं च विस्तरात् । इति पृष्टः सन्, व्यासवाक्यावसाने तु मुनिमुख्यः पराशरः ।
शृणु पुत्र प्रवक्ष्यामि शृण्वन्तु मुनिपुङ्गवाः ॥ कल्पे कल्पे क्षयोत्पत्त्यां ब्रह्मविष्णुमहे-
श्वराः । श्रुतिस्मृतिस्तदाचारनिर्णेतारस्तु सर्वदा ॥ न कश्चिद्वेदकर्ता च वेदस्मर्ता चतु-
र्मुखः । तथैव धर्म स्मरति मनुः कल्पान्तरान्तरे ॥ इति प्राह तदेवम् । वेदस्तावद-
नादिः, ततो धर्मस्मरणस्य ब्रह्माद्युपदेशपरम्परायातस्य कर्तारो मन्वादयः । एतदु-
क्तं भवति । कल्पादी चतुर्मुखं सृष्ट्वाण्डमध्ये तस्मै वेदान् विष्णुरुपदिशति । ततो ब्रह्मा
वेदशब्देभ्य एव चातुर्वर्ण्यकृत्यजातं सृजति । एवं चतुर्मुखोपादिष्टं मन्वादयः कल्पान्त-
रेषु तमेव धर्म स्मृत्वा लोकानुग्रहार्थं धर्मशास्त्रं कुर्वन्तीति ॥ वसिष्ठः—वेदो हि भग-
वानेष सर्गप्रलयवर्जितः । अचिन्त्यः सर्वभूतानां धर्मशास्त्रं ततोभवत् ॥ श्रीवि-
ष्णुपुराणे—नाम रूपं च भूतानां कृत्यानां च प्रपञ्चनम् । वेदशब्देभ्य एवादी देवा-
दीनां चकार सः ॥ अन्यत्र च—न जातु विचिकित्सेत धर्मशास्त्रं द्विजोत्तमः । तस्य
धर्मप्रमाणत्वाद्देवाद्धर्मो हि निर्बभौ ॥

❀ स्मृतिप्रणेतारः ❀

मन्वादीनाह याज्ञवल्क्यः—मन्त्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनाङ्गिराः । यमा-
पस्तम्भसंवर्ताः कारयायनबृहस्पती ॥ पराशरव्यासशंखलिखिता दक्षगीतमी । शातातपो
वसिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥ प्रचेता नारदो योगी बौधायनपितामही । मुमन्तुः

काश्यपो बभ्रुः पैठीनो व्याघ्र एव च ॥ सत्यव्रतो भरद्वाजो गार्ग्यः कार्णार्जनिस्तया ।
जाबालिर्जमदग्निश्च लोमाक्षिर्ब्रह्मसंभयः ॥ इति धर्मप्रणेतारः पङ्क्तिशतपयः स्मृताः ।
अष्टाशीति सहस्राणि मुनयो गृहमेधिनः ॥ पुनरावर्तिना बीजभूता धर्मप्रवर्तकाः ॥

❀ सदाचारनिरूपणम् ❀

विष्णुपुराणे—वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान् । विष्णुराराध्यते पत्या
नान्यस्ततोपकारकः ॥ व्यासः—वेदाध्ययनहीनोपि श्रद्धधानो जितेन्द्रियः । आचा-
रयुक्तो विप्रस्तु पुण्यां गतिमवाप्नुयात् ॥ श्रौतं कर्म न चेच्छक्तः कर्तुं स्मार्तं समाचरेत् ।
सत्राप्यशक्तः करणे सदाचारं लभेद्बुधः ॥ न जातिर्न कुलं तात न स्वाध्यायो न च
श्रुतम् । कारणानि द्विजत्वस्य वृत्तमेव तु कारणम् ॥ महाभारते—सर्वागमानामाचारः
प्रथमं परिकल्प्यते । आचारप्रभवो धर्मो धर्मस्य प्रभुरच्युतः ॥ संवर्तः—गृहस्थधर्म-
माश्रित्य यो धर्मं न समाचरेत् । स याति नरकं घोरं तस्माद्धर्मं समाचरेत् ॥ संग्रहे-
गायत्रीमात्रसारोपि वरो विप्रः सुयन्त्रितः । नायन्त्रितश्चतुर्वेदी सर्वाशी सर्वविकयी ॥
पुराणे—वृत्तं यत्नेन संरक्षेद्विद्वत्तमेति च याति च । अक्षीणो वित्ततः क्षीणो वृत्तत-
स्तु हतो हतः ॥ सदाचारहीनो हतः, धर्मकृत्येषु बहिष्कृत इत्यर्थः । अत एव तद-
भावे दोषमाह पराशरः—चतुर्णामपि वर्णानामाचारो धर्मपालनम् । आचारभ्रष्ट-
देहानां भवेद्धर्मः पराङ्मुखः ॥ श्रीविष्णुपुराणे च—समुल्लंघ्य सदाचारं कश्चिन्ना-
प्नोति शोभनम् । इत्याह भगवानौषो मैत्रेय परिपृच्छते ॥ नारदः—धिग्जन्माचारर-
हितं जन्म धिङ्मानवर्जितम् । शूद्रेपि दृश्यते वृत्तं ब्राह्मणे न तु दृश्यते ॥ शूद्रोपि ब्राह्म-
णो ज्ञेयो ब्राह्मणः शूद्र एव सः । संवर्तः—सदाचारेण देवत्वमपित्वं च तथैव च ।
प्राप्नुवन्ति कुयोनित्वं मनुष्यास्ताद्विपर्यये ॥ बृहस्पतिः—शौर्यवीर्यार्थरहितस्तपोज्ञान-
विवर्जितः । आचारहीनः पुत्रस्तु मूत्रोच्चारसमः स्मृतः ॥ शौर्यादिरहितः क्षत्रियपुत्रः,
अर्थरहितो वैश्यपुत्रः, तपोज्ञानरहितो ब्राह्मणपुत्रः, ब्राह्मणादीनां शुश्रूषारहितः शूद्र-
पुत्र इति विवेकः । अनेन समुल्लंघनामपि वर्णाश्रमाचारोनुष्ठेय इति सिद्धम् । अन्यथा प्रत्य-
वायस्मरणात् । यदगायि भगवता गीताचार्येण—यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते
कामकारतः । न स सिद्धिमवाप्नोति न सुरं न परां गतिम् ॥ तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते
कार्यकार्यव्यवस्थितौ । ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥ अन्यत्र स ए-
वाह—वर्णानामाश्रमाणां च मर्यादा या मया कृता । तां ये समनुवर्तन्ते प्रसादस्तेषु मे
भवेत् ॥ तस्मात्संसारिणां पुंसां मत्प्रसादं विना क्वचित् । निश्चयसकरं नान्यदुध्यस्व
कमलासन ॥ आश्वमेधिके—श्रुतिस्मृतिर्मैवाज्ञा यस्तामुल्लंघ्य वर्तते । आज्ञाच्छेदी
मम द्रोही मद्भक्तोपि न वेणवः ॥ अनुष्ठानप्रकारं च स एवाह—एतान्यपि तु कर्माणि
संगं त्यक्त्वा फलानि च । कर्तव्यानीति मे पार्य निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ इति, फल-
संगकर्तृत्वत्यागपूर्वकं केवलं विहितत्वात्, भगवत्केन्द्रियबुद्ध्या अनुष्ठेयमित्यर्थः । अना-
श्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः । स संन्यासी च योगी च न निरिग्रहे चा-
क्रियः ॥ इति । तस्मात्सुसोरोपि काम्पानिपिद्धकर्मणी स्यात्प्ये । नित्यं तु क्वचित्फल-

श्रवणेपि तत्त्यागपूर्वकं स्वतन्त्राज्ञासिद्धत्वेन कार्यमेवेति सिद्धम् । नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते । मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥ इति गीतत्वात् ।

❀ सदाचारपरित्यागे प्रत्यवायः ❀

तथा लक्ष्मीतन्त्रे च—यथा हि बल्लभो राज्ञो नदीं राज्ञा प्रवर्तिताम् । लोकोप-
योगिनीं रम्यां बहुसस्यविवाधिनीम् ॥ लह्वयञ्छूलमारोहेदन्नपेक्षोपि तां प्रति । एवं
विलंघ्य यन्मर्त्यां मर्यादां वेदनिर्मिताम् ॥ प्रियोपि न प्रियोसौ मे मदाज्ञाध्यतिवर्तनात् ।
मियाथ मम विष्णोश्च देवदेवस्य शार्ङ्गिणः ॥ संरक्षणाय धर्माणां पालनाय कुलस्य च ।
लोकसंरणार्थाय मर्यादास्थापनाय च ॥ मनीषी वैदिकाचारं मनसापि न लंघयेत् ।
श्रीचाराहे च—श्रुतिस्मृतिर्मैवाज्ञा तामुलंघ्य यजञ्छभे । सर्वस्वेनापि मां देवि
नामोत्पाज्ञाविघातकृत् ॥

❀ कर्मभेदनिरूपणम् ❀

योगयाज्ञवल्क्यः—ज्ञानस्य द्विविधौ ज्ञेयो पन्थानौ श्रुतिचोदितौ । अनुष्ठितौ
तौ विद्वद्भिः प्रवर्तकानिवर्तकौ ॥ वर्णाश्रमोक्तं कर्मैव कामसंकल्पपूर्वकम् । प्रवर्तकं
भवेदेतत्पुनरावृत्तिहेतुकम् ॥ कर्तव्यमिति विध्युक्तं कामसंकल्पवर्जितम् । येन यत्कि-
यते सम्पत् ज्ञानयुक्तं निवर्तकम् ॥ प्रवर्तकं हि सर्वत्र पुनरावृत्तिहेतुकम् । निवर्तकं
हि पुरुषं निवर्तयति जन्मतः ॥ संसारभीरुभिस्तस्माद्रिध्युक्तं कामवर्जितम् । विधिव-
त्कर्म कर्तव्यं ज्ञानेन सह सर्वदा ॥ न देहिनां यतः शक्यं कर्तुं कर्माण्यशेषतः ।
तस्मादामरणाद्वैधं कर्तव्यं योगिना सदा ॥ श्रीगीताध्याम्—नहि देहभृता शक्यं
शक्यं कर्माण्यशेषतः ॥ इति ।

❀ आचारहीनस्य अनर्थप्राप्तिः ❀

आचारहीनस्य वेदशास्त्रादिकं कार्यकरं न भवतीत्याह च्छिष्टः— आचरहीनं न
पुनन्ति वेदा यद्यप्यधीताः सह पद्भिरङ्गैः । छन्दांस्येनं मृत्युकाले त्यजन्ति नीडं श-
कुन्ता इव जातपक्षाः ॥ कपालस्थं यथा तोयं श्वघृतं च तथा पयः । दुष्टं स्यात्स्यान-
दोषेण वृत्तहीने तथा श्रुतम् ॥ ब्राह्मणस्य तु देहोयं नोपभोगाय कल्पते । इह क्लेशाय
महते प्रेयानन्तसुखाय वै ॥ याज्ञवल्क्यः—विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य निपे-
षणात् । अनिग्रहाच्चन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥ रत्नावल्यां च—शुचिं रक्ष-
न्ति देवाश्च रक्षन्ति पितरः शुचिम् । शुचेर्बिभ्यन्ति रक्षांसि ये चान्ये दुष्टचारिणः ॥

❀ सदाचारानुक्रमः ❀

भनुः—अर्थकामेष्वसक्तानां धर्मं ज्ञानं विधीयते । धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं प्रथमं
श्रुतिः ॥ द्वितीयं धर्मशास्त्रं तु तृतीयं लोकसंग्रहः । आचाराच्च स्मृतिं ज्ञात्वा स्मृतेश्च
श्रुतिकल्पना ॥ श्रुतिस्तु वेदो विख्यातो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः । इत्यादि । सदाचार-
स्यापि मूलं स्मृतिः, स्मृतेर्मूलं श्रुतिः, श्रुतिस्तु स्वयंभूः । तथा सति श्रुतिस्मृत्यविरुद्ध
एवाचारः प्रमाणम्, नान्यथेति मन्तव्यम् । एवं निजधर्मानुष्ठानेनान्तरालिकफलान्यापि

सिद्धयन्तीत्यापस्तम्बः । स्मृत्यन्तरे च—यथेक्षुहेतोः सलिलं निषेचितं तृणानि
वह्नीरापि च प्रसिञ्चति । एवं नरो धर्मपथेन वर्तयन् यशश्च कामांश्च वसूनि सोऽश्नुते ॥

❀ मनुष्यतारतम्यनिरूपणम् ❀

एवमाचारयुक्तानां श्रुतिस्मृतिभिः श्रेष्ठ्यं प्रतिपादितम् अखण्डादर्श—भूतानां
प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः । बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नरेषु ब्राह्मणाः
स्मृताः ॥ ब्राह्मणेषु च विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः । कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु
ब्रह्मवेदिनः ॥ ब्रह्मविद्ब्रह्मचरं परं नास्ति न भूतं न भविष्यति । याज्ञवल्क्यः—
सर्वस्य प्रभवो विप्राः श्रुताध्ययनशालिनः । तेभ्यः क्रियापराःश्रेष्ठास्तेभ्योऽप्यध्यात्म-
वित्तमाः ॥ मनुः—आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना । यस्तर्केणानुसंधत्ते
स धर्मं वेदे नेतरः ॥ हतं ज्ञानं क्रियाहीनं हतास्त्वज्ञानिनः क्रियाः । अप-
श्यन्नन्धको दग्धः पश्यन्नपि च पंगुकः ॥ संवर्तः—आचारः परमो धर्म आचारः
परमा गतिः । आचारयुक्तो विप्रस्तु पुण्यां गतिमवाप्नुयात् ॥ वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानामि-
न्द्रियाणां च निग्रहः । अहिंसा गुरुसेवा च निश्रेयसकरः परः ॥

इति संज्ञाप्रकरणम् ।

अथाह्निकमुच्यते ।

आह्निकं नाम आह्नि भवं सञ्चारित्रम्, तच्च संग्रहेणोक्तम्—कल्पोद्बोधोच्युतांघ्रि-
स्मरणमुपासि च स्नानमर्घ्यं जपोऽग्नी होमश्च ब्रह्मयज्ञो हितभजनमथ स्नानमध्याह्नकृत्ये ।
विष्वर्चा वैश्वदेवं मखविधिरशनं सत्प्रवन्धानुसंस्था सन्ध्याहोमार्धनात्रं श्रुतिमननमिति
प्रत्यहं सञ्चारित्रम् ॥

❀ प्रातरुत्थानविधिः ❀

अत्र मनुः—ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय धर्मार्थावनुचिन्तयेत् । कायक्लेशांश्च तन्मूलान्वे-
दतत्त्वार्थमेव च ॥ वेदतत्त्वार्थः परमात्मा । द्वाण्डिल्लपश्च—उच्चैः स्वरेण यो गातु-
मिच्छेत्स्तोत्रैरनन्धधीः । वासुदेवादिदेवानां नामसंकीर्तनं चरेत् ॥ प्रादुर्भावगणं चा-
पि संस्मरेत्सर्वसिद्धये । कीर्तयेत्तद्गुणान्भक्त्या परमार्थविषोष्टितान् ॥ याज्ञवल्क्यः—
ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय चिन्तयेद्रात्मनो हितम् । धर्मार्थकामान्स्वे काले यथाशक्ति न
हापयेत् ॥ अत्र गौतमः—न पूर्वाह्नमध्याह्नापराह्नानफलान् कुर्याद्यथाशक्ति धर्मा-
र्थकामेभ्यः ॥ रत्नावल्ल्याम्—ब्राह्मे मुहूर्ते निद्रां च कुरुते सर्वदा तु यः । अशु-
चिं तं विज्ञानीपादनर्हं सर्वकर्मषु ॥ ब्राह्मे मुहूर्ते या निद्रा सा पुण्यक्षयकारिणी । तां
करोति तु यो मोहात्पादकृच्छ्रेण शुद्धयति ॥ रात्रेस्तु पश्चिमो यामो मुहूर्तो ब्राह्म
उच्यते । ततः पर्व समुत्तिष्ठेद्धरिहरिरिति श्रुत्वा ॥ उत्तिष्ठंश्चितय हरिं व्रजंश्चितय केश-
वम् । भुञ्जंश्चितय गोविन्दं स्वपंश्चितय माधवम् ॥ उत्थाय तस्माच्छयनात्पादी

प्रक्षाल्य वाग्यतः । आचम्य संस्पृशेद्रूमि मन्त्रमेतं समुच्चरन् ॥ मनुः-समुद्रमेखले
देवि पर्वतस्तनमण्डले । विष्णुपत्नि नमस्तुभ्यं पादस्पर्श क्षमस्व मे ॥

❀ मूत्रपुरीषोत्सर्गविधिः ❀

अङ्गिराः-उत्थाय पश्चिमे घामे रात्रेराचम्य चोदकम् । वाचं नियम्य यत्नेन
घृविनोच्छ्वासवर्जितः ॥ अन्तर्धाय तृणैर्भूमिं शिरः प्राटृत्य वांससा । कुर्यान्मूत्रपुरीषे तु
शुचौ देशे समाहितः ॥ कात्यायनः-तत उत्थाय शयनान्नदीतीरमयापि वा ।
तटाकतीरमभ्येत्य दूरं गत्वा भुवोन्तरम् ॥ यज्ञोपवीतं कर्णे तु दक्षिणे तु निधाय च ।
कृत्वावगुण्ठनं विप्र उत्तरीयेण वाससा ॥ पवित्रं दक्षिणे कर्णे कृत्वा शुचि धरातले ।
शुष्कपत्रदलच्छत्रे विष्णूत्रे तु विसर्जयेत् ॥ यमः- अयज्ञीयैरनाद्रेष्व तृणैः संछाद्य
मेदिनीम् । घ्राणास्ये वाससावेष्ट्य मलमूत्रे त्यजेद्बुधः ॥ मनुः-तिरस्कृत्योच्चैरत्काष्ठं
लोष्टं पर्णतृणानि वा । नियम्य प्रयतो वाचं संवीताङ्गोवगुण्ठितः ॥ तिरस्कृत्य संछा-
द्य, संवीताङ्गः वस्त्रेणाच्छादितदेहः । पुरीषमूत्रोत्सर्गं तु दिवा कुर्यादुदङ्मुखः । दक्षि-
णाभिमुखो रात्रौ सन्ध्योस्तु यथा दिवा ॥ याज्ञवल्क्यः-दिवा सन्ध्यासु कर्णस्थ-
ब्रह्मसूत्र उदङ्मुखः । कुर्यान्मूत्रपुरीषे तु रात्रौ चेदक्षिणामुखः ॥ तदेवम्-उच्चैरे-
दक्षिणामुखः, उदङ्मुखो मूत्रं कुर्यादित्यापस्तम्बवचनम् मन्वादिस्मृत्यविरोधाय तत्स-
मानार्थं समर्थनीयम् । हारीतः-अप्रावृताशिरा यस्तु विष्णुं विसृजेद्विजः । तच्छिरः
शतधा भूयादिति देवाः शपन्ति तम् ॥ आपस्तम्बः-नोर्ध्वं नाथो न तिर्यक्च किञ्चिद्दी-
क्षेत बुद्धिमान् । नभोभूम्यन्तरं पश्येत्कृत्वा मूर्ध्नुपवीतकम् ॥ पितामहः-नक्षत्र-
ज्योतिरारभ्य सूर्यस्योदयनं प्रति । प्रातःसन्ध्येति तां प्राहुः श्रुतयो मुनिसत्तमाः ॥
ततः पुत्रं समुत्थाय प्राचीमेवोपनिष्क्रमेत् । उदीचीं प्राशुदीचीं वा शीचाचारक्षमां दि-
शम् ॥ आपस्तम्बः-आराञ्चावसथान्मूत्रपुरीषे कुर्यादक्षिणां दिशम्, दक्षिणापरां वा
इति । गत्वेति शेषः । मनुः-दूरादावसथान्मूत्रं दूरात्पादावनेजनम् । उच्छिष्टान्ननिषेकं
च दूरादेव समाचरेत् ॥ नान्यचित्ताश्विरं तिष्ठेन्न स्पृशेत्पाणिना शिरः । न घृष्यान्न दिशः
पश्येद्विष्णुमूत्रोत्सर्जने बुधः ॥ व्यासः-सजलं भाजनं स्याप्य मृत्तिकां च परीक्षि-
ताम् । कुर्यान्मूत्रपुरीषे तु नान्यथा शुद्धिमाप्नुयात् ॥ शाण्डिल्यः-आदाय दण्डवस्त्रा-
दि गृहीत्वा च कमण्डलम् । प्राटृतच्छत्रमूर्धा च कर्मारम्भपरो व्रजेत् ॥ ग्रामाद्रहि-
विनिर्गत्य विसृजेत्सहचारिणः । सहचारिणः मूत्रपुरीषाणि । यौधायनः-फालकृष्टे
जले चित्स्यां बल्मीके गिरिमस्तके । देवालये नदीतीरे दर्भपृष्ठे तु शादले ॥ छायायां
वृक्षमूले वा विष्णूत्रे न त्यजेद्बुधः । याचञ्जल्क्यः-न तु मेहेन्नदीच्छायावर्त्मगोष्ठा-
म्बुभस्मसु । न प्रत्यग्यर्कगो सोमसन्ध्याम्बुस्त्रीद्विजन्मनाम् ॥ भरद्वाजः-देवालये
मरुस्थाने श्मशानाचलवारिषु । तटाकाब्धिनदीतीरद्रुमच्छायासु भस्मसु ॥ गोष्ठे स-
स्यचये श्वेत्ने सुराशुच्यूपरेषु च । न त्यजेन्मलमूत्रे तु स्यानेष्वेतेषु शुद्धिमान् ॥
द्रुमप्रहणाच्छादिकाच्छायासु न दोषः । मनुः-प्रत्याग्निं प्रतिसूर्यं च प्रतिसोमोदकदि-
जान् । प्रतिगां प्रतिसन्ध्यां च प्रशा नश्यति मेहतः ॥ शौतमः-न वाप्याग्निप्रिभा-

दित्यापो देवता गाक्ष प्रति पश्यन्वा मूत्रपुरीषामेध्यान्पुदस्येत् । यमः—प्रत्यादि-
त्यं न मेहेत न पश्येदात्मनः शकृत् । दृष्ट्वाऽऽदित्यं निरीक्षेत गामग्निं ब्राह्मणं तु वा ॥
गृहीतोदकपात्रश्चेत्कुर्यान्मूत्रपुरीषके । ततोयं मूत्रतुल्यं स्यात्पीत्वा चान्द्रायणं चरे-
त् ॥ तुपाङ्गारकपालानि देवतापतनानि च । राजमार्गश्मशानादि क्षेत्राणि च जलानि
च ॥ नोपरुद्धोपि सिंचेत छयां दृश्यं चतुष्पथम् । उदकं चोदकान्तं च पन्थानं च विवर्ज-
येत् ॥ आपर्स्तम्बः—न सोपानमूत्रपुरीषे कुर्यात् । हारीतः—न चत्तरोपद्वारयोर्गृही
मूत्रपुरीषे कुर्यात्, न गोमये, न गोष्ठे, न सस्यपूर्णे, न यज्ञभूमिषु, न यज्ञीयानां वृ-
क्षाणामधस्तात्, नाकाशे इति । यत्तु देवलोक्तम्—सदेवोदद्मुखः प्रातः सायाह्ने
दक्षिणामुखः । विण्मूत्रावाचरोन्नित्यं सन्ध्यासु परिवर्जयेत् ॥ इति तत्रिरुद्धेतरविषयम् ।
न वेगं धारयेन्नोपरुद्धः क्रियां कुर्याद्यावद्देगं धारयति तावदप्रयतः स्यात् । इति चर-
कस्मरणात् । यच्च मनृक्तम्—छायायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः । यया-
सुखमुखः कुर्यात्प्राणवाधामयेषु च ॥ इति तस्त्रीहाराद्यन्धकारजनितादिद्मोहन-
विषयम् । यदापि यमोक्तम्—प्रत्यङ्मुखस्तु पूर्वाह्नेपराह्ने प्राङ्मुखस्तथा । उदङ्-
मुखस्तु मध्याह्ने निशायां दक्षिणामुखः ॥ इति, तज्जलाद्याभिमुख्यविषयम् । शा-
ण्डिल्यः—ससत्वेषु च गतेषु न गच्छन्नापि च स्थितः । नोपरे न च सस्येषु न
कुञ्जेषु मलं त्यजेत् ॥ विष्णुधर्मोत्तरे—विण्वालयेषु परितः शतदण्डाद्-
हिर्मुने । विण्मूत्रकरणं कुर्यात्कोशाद्दहिरयापि वा ॥ ब्रह्माण्डे—व्यायामोद्धर्तनं
निद्रां स्नानपानानि भोजनम् । क्रीडार्थं मैथुनं द्यूतं यः कुर्यात्तु सुरालये ॥
नरकान्न निवर्तत यावच्चन्द्रदिवाकरौ । विधिस्थानेषु सर्वेषु विण्मूत्राणि न
कारयेत् ॥ दशवर्षादतिक्रान्तो यथाकामं चरेद्यादि । विण्मूत्रकरणे ब्रह्मन् पतितो
नात्र संशयः ॥ अज्ञानेन तु विभेण विण्मूत्रकरणं यदि । स विनाशं व्रजेत्सद्यः
कुप्यते भगवान् हरिः ॥ समीपे मन्दिरस्यापि शकृन्मूत्रं करोति यः । स मूत्रगते निप-
तेद्यावदाभूतसंप्लवम् ॥ भरद्वाजः—मलमूत्रं त्यजेद्यस्तु विस्मृत्यैवोपवीतधृक् ।
तत्सूत्रं तु परित्यज्य दध्यादन्यत्रवं पुनः ॥ अङ्गिराः—कृत्वा मूत्रं पुरीषं वा यदा
नैवोदकं भवेत् । स्नात्वा लम्बोदकः पश्चात्सचैलं तु विशुष्यति ॥ पैठीनसिः—अनु-
दकमूत्रपुरीषकरणे सचैलस्नानम्, महान्याद्यतिभिर्होमः । जावाल्लिः—स्नानं कृत्वाद्रव-
स्तु विण्मूत्रं कुरुते यदि । प्राणायामत्रयं कृत्वा पुनः स्नानेन शुष्यति ॥ गौतमः—न
पर्णलोष्ठादिभिर्मूत्रपुरीषापरुषणं कुर्यात् ॥ देवलः—धृतोर्ध्वमेहनो वस्त्रमुत्क्षिप्य हृतमु-
त्थितः । आशीचान्नोत्सृजेच्छिथं प्रस्त्रावोच्चारयोरपि ॥ यतिधर्मसमुच्चये—स्नाने
चावश्यके चैव भोजने जपकर्माणि । स्वाध्याये चैव निद्रायामुपदण्डेन बन्धयेत् ॥
उपदण्डाभावे निधानस्थले चाशुद्धे विशेषस्तत्रैवोक्तः । त्रिदण्डमुपवीतं च शिराव-
द्विभृयाद्यतिः ॥ कुर्यान्मूत्रपुरीषे च त्रिदण्डरहितो यातिः । इति ।

❀ अथ शौचविधिः ❀

भरद्वाजः—उत्थाप वामहस्तेन गृहीत्वोर्ध्वगमेहनम् । शौचदेशमयाम्येत्य कुर्या-

च्छौचं मृदाऽम्बुभिः ॥ घातवल्क्यः—तीर्थं शीघ्रं कुर्वीत कुर्वीतोद्भृत्य वारिणा ।
 मृत्तिकावारिदौ चान्यौ विज्ञेयी परिचारकौ ॥ स्मृतिचन्द्रिकायाम्—यथाकथं-
 चिदप्युद्धरणं न सम्भवति तदा विशेषमाह चिचस्वान्—अरणिमात्रं जलं कृत्वा
 कुर्याच्छौचमनुद्धृते । पश्चात्तच्छोधयेत्तीर्थमन्यथा न शुचिर्भवेत् ॥ तीर्थम् शीघ्रस्य-
 लम् । यदाह ऋश्यशुद्धः—यस्मिन् देशे कृतं शौचं वारिणा तं तु शोधयेत् । अशु-
 द्धिस्तु भवेत्तान्मृत्तिकां यो न शोधयेत् ॥ भरद्वाजः—नदीनदतटाकेषु वापीकुण्ड-
 हृदेषु च । निश्चरे देवक्षतेषु द्विजः शौचं न कारयेत् ॥ यमः—आहरेन्मृत्तिकां विमः
 कूलात्ससिकतां तु वा । नासुकृष्टान्न वल्मीकात्पांसुलात्र च कर्द्दमात् ॥ न मार्गान्नोषरा-
 न्नैव शौचशिष्टात्परस्य च । एतास्तु वर्जयेन्नित्यं वृथा शौचं हि तस्मृतम् ॥ वापीकू-
 पतटाकेषु नाहरेद्वाह्यमृत्तिकाम् । अन्तर्जलगता ग्राह्या परतो मणिवन्धनात् ॥
 चतुर्विंशतिमते—वापीकूपतटाकेषु नान्यतो मृदमाहरेत् । अरणिमात्राद्गृही-
 याज्जले वा मणिवन्धतः ॥ पूर्वं जलेन प्रक्षाल्य मृदा पश्चात्ततोम्बुभिः । एवं
 द्वादशकृत्वस्तु गुदशौचं समाचरेत् ॥ प्रथमा प्रसृतिज्ञेया द्वितीया च तदर्थिका ।
 उत्तरोत्तरतः सर्वा द्वितीयैव तथा बुधैः ॥ दशकृत्वो वामहस्तं सप्तकृत्वः करानुभौ ।
 संयोज्य चैवं प्रक्षाल्य सकृच्छौचं समाचरेत् ॥ पञ्चकृत्वः करौ क्षाल्य मृदाऽमलक-
 मात्रया । त्रिःकृत्वो लिङ्गशौचं च हस्ती क्षाल्य पदद्वयम् ॥ संयोज्य त्रिर्मुदा क्षाल्य
 क्षालयेच्छौचभूतलम् । यमः—आपद्रतो विना तोयं शारीरं यो निषेवते । एकाहं
 क्षपणं कृत्वा सचेलं स्नानमाचरेत् ॥ अनेनैवाभिप्रायेण स्मृत्यन्तरे च—रेतोमूत्रपुरी-
 पेषु उत्सर्जन उपस्थिते । अकृताचमनो विप्रस्तिष्ठेदासूर्यदर्शनात् ॥ रेतोमूत्रपुरीपेषु
 कस्यचिदुत्सर्जने जलाभावे, अकृताचमनश्चेत् अकृतशौचश्चेत्, आसूर्यदर्शनात्तिष्ठेदि-
 त्यर्थः । भगवच्छास्त्रेऽपि—ऊरुद्रयान्तरस्येन सव्येनाक्षालयेद्दृढम् । बहिर्जानुस्थिते-
 नाम्भो देयं दक्षिणपाणिना ॥ देवलः—आशौचान्नोत्सृजेच्छिभ्रं प्रस्त्रावोच्चारयोरपि ।
 शाण्डिल्यः—चिरं नोपविशेन्नातिपीडयेन्नार्थवैशसम् । गृहीतशिश्रश्चोत्थाय संतिष्ठे-
 त्क्षालनावधि ॥ संचर्तः—ब्रह्मचारी यतिश्चैव नान्तर्लिङ्गं विशोधयेत् । अन्तर्लिङ्गस्य
 शौचेन तयोश्चान्द्रायणं स्मृतम् ॥ भरद्वाजः—उत्थाय सव्यहस्तेन गृहीत्वा चोर्ध्वमे-
 हनम् । शौचदेशमथागत्य शौचं कुर्यान्मृदाम्बुभिः ॥ कुर्वीतैवं दिवा शौचं रात्रौ
 तस्यार्थमुच्यते । अशक्तस्य यथाशक्ति शौचमुक्तं तयाध्वनि ॥ योपितामुक्तशौचार्थं
 शूद्राणामप्युदीरितम् । एवं शौचविधिः प्रोक्तो द्विजानां शुद्धिहेतवे ॥ मनुः—एत-
 च्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् । त्रिगुणं तु वनस्थानां यतीनां तु चतुर्गु-
 णम् ॥ व्यासः—विद्शौचं प्रथमं कुर्यान्मूत्रशौचमतः परम् । पादशौचं ततः कुर्या-
 त्करशौचमतः परम् ॥ एवं शौचं पुरा कृत्वा सकृच्छौचं पुनश्चरेत् । वसिष्ठः—द्वे
 लिङ्गे मृत्तिके देये पश्चापाने करे दश । उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता ॥
 दक्षः—एकां लिङ्गे मृदं दद्याद्ग्रामहस्ते तु मूत्रयम् । उभयोर्हस्तयोर्द्वे तु मूत्रशौचे प्रच-
 क्षते ॥ शारतात्तपः—एका लिङ्गे करे तिस्रः सव्ये द्वे हस्तयोर्द्वयोः । मूत्रशौचं
 समारूपातं शुद्धे तु द्विगुणं भवेत् ॥ चिचस्वान्—पर्वमात्रप्रमाणास्तु लिङ्गशौचं

मृदः स्मृताः । दक्षः—लिङ्गे तु मृत्समाख्याता त्रिपर्वं पूर्यते यथा । मरीचिः—
हस्तादिष्ववदानसमा मृत्स्यादिति यदा वाङ्काभिः शीचं कुर्यात्तदा द्विगुणं कुर्यादिति
भार्गवः । दक्षः—अर्धप्रसृतिमात्रा तु प्रथमा मृत्तिका स्मृता । द्वितीया च तृतीया
च तदर्धेन प्रकीर्तिता ॥ अङ्गिराः—प्रथमा प्रसृतिर्ज्ञेया द्वितीया च तदर्धिका । उत्त-
रोत्तरतः सर्वा द्वितीयैव घृता भुधः ॥

✽ अथ शौचे दिङ्मिमः ✽

ब्रह्माण्डे—उद्भूतोदकमादाय मृत्तिकां चैव वाग्यतः । उदङ्मुखो दिवा शीचं रात्री
चेदाक्षिणामुखः ॥ कुर्यादिति शेषः । आद्यन्तयोस्तु शौचानामाद्विः प्रक्षालनं स्मृतम् ।
मुनिर्णिक्ते जलं दद्यान्मृदन्ते जलमेव च ॥ मनुः—यावन्नावैत्यमेध्यावताद्गन्धो लेपश्च
तत्कृते । तावन्मृद्धारि देयं स्यात्सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु ॥ शंखः—प्रदेया वामहस्तस्य
पश्चाद्भ्रामे तु पश्मृदः । तिस्रस्तु मृत्तिका देयाः कृत्वा तु नखशोधनम् ॥ मरीचिः—
तिसृभिश्च तथा पादावागुल्फान्तं तथैव च । हस्तावामणियन्धात्तु गन्धलेपापकर्षणम् ॥
पाद्मे पुराणे—मृत्तिकाभिर्द्वादशभिर्गुदं पद्भिश्च मेहनम् । अन्तरा चान्तरा वामं हरतं
प्रक्षाल्य मृज्जलिः ॥ मृन्मात्राभिस्तदन्ते द्वौ करौ द्वादश संख्यया । विशोध्य मृज्ज-
लेर्जघे कटिम्बू च वारिभिः ॥ प्रत्येकं मृत्तिकामात्राचतुष्केणाभिशोधयेत् । एत-
दुत्सर्गकाले मलस्पर्शं, अन्यथा कट्यूरुशोधनं नास्त्येव । तथा पारमेश्वरै—तिस्रो
लिङ्गे मृदो देया एकैकान्तरमृत्तिका । पञ्च वामकरे देयास्तिस्रः पाण्योर्विशुद्धये ॥
मूत्रोत्सर्गे शुद्धिरेषा पुरीषस्याप्यनन्तरम् । दश वामकरे देयाः सप्त तृभयहस्तयोः ॥
पादयोस्तिसृभिः शुद्धिर्जघाशुद्धिस्तु पञ्चभिः । नियोजयेत्तथा विप्रः कर्त्वा वै सप्त
मृत्तिकाः ॥ स्वदेहस्वेददोषघ्ना बाह्या कर्दमशान्तये । भक्तानां श्रोत्रियाणां च वर्षा-
स्वेषं प्रकीर्तितम् ॥ द्वादशमलोपहतस्य शुद्धिमाह धौधायनः—आददीत मृदः पञ्च
पद्मेषु पूर्वेषु शुद्धये । उत्तरेषु च पद्मस्य द्विः केवलाभिर्विशुद्धयति ॥ मनुस्तु उत्तरेष्व-
पि कर्णविष्मूत्रादिषु मृज्जलाभ्यां शुद्धिमाह—विष्मूत्रोत्सर्गशुद्धयर्थं मृद्धार्यादेयमर्थयत् ।
देहिकानां मलानां च विशुद्धये द्वादशस्वापि ॥ घमः—मूत्रे तिस्रः पादयोस्तु हस्तयो-
स्तिस्र एव च । मृदः पञ्चदश स्वे तु हस्तादीनां विशेषतः ॥ एतदात्म्यामात्रादिस्पर्शं
शीचमुदाहृतम् । उत्सर्गकालादन्यत्र परकीयेषु पठ्यते ॥ देचलः—मनुष्यास्य वसां
विष्णामार्तं मूत्रे तसौ । मृज्जानं शोणितं स्पृष्ट्वा परस्य-स्नानमाचरेत् ॥ तान्येव स्वाणि
संस्पृश्य प्रक्षाल्याचम्य शुद्धयति । मनुः—परस्य शोणितस्पर्शं रेतोविष्मूत्रजे तथा ।
चतुर्णामपि वर्षाणां द्वात्रिंशन्मृत्तिकाः स्मृताः ॥ विष्णुः—नाभेरधस्ताद्बाहुषु च
कायिकैर्मलेः मुराभिर्षदैवोपहतो मृत्तोयैस्तदङ्गं प्रक्षाल्याचान्तः शुध्वेत् । अन्यत्रोप-
हतो मृत्तोयैस्तदङ्गं प्रक्षाल्य स्नानेन इन्द्रियेषूपहत उपोष्य स्नात्वा पञ्चगव्येन दश-
नच्छदोपहतश्चाति । मृत्तोयैः पञ्चभिरित्यर्थः । शंखः—मेहने मृत्तिकाः सप्त लिङ्गे
द्वे परिकीर्तिते । एकस्मिन्विंशतिर्हस्ते द्वयोर्देयाश्चतुर्दश ॥ तिस्रस्तु मृत्तिका देयाः
कृत्वा तु नखशोधनम् । तिस्रस्तु पादयोर्देयाः शौचक्रामस्य नित्यशः ॥ एतच्छीचं

गृहस्थानां तथा गुरुनिवासिनाम् । द्विगुणं स्याद्गनस्थानां यतीनां त्रिगुणं भवेत् ॥
 मेहनमत्र पायुः । विष्णुमन्दिरे-सप्तभिर्गुह्यदेशे च शिश्रं तिसृभिराचरेत् । अन्तरा
 न्तरयोगेन हस्तप्रक्षालनं चरेत् ॥ परां काष्ठामाह शाण्डिल्यः-पञ्चधा लिङ्ग-
 शीचं स्याद्दशश्रीचं त्रिविष्टम् । पादयोर्लिङ्गवच्छीचं हस्तयोस्तु चतुर्गुणम् ॥
 शातातपः-आर्द्रामलकमात्रास्तु आसा इन्दुव्रते स्मृताः । तथैवाहुस्तपः सर्वाः
 शीचार्ये याश्च मृत्तिकाः ॥ देवलः-प्रमाणं शीचसङ्ख्यायां न शिष्टैरुपदिश्यते ।
 यावत्तु शुद्धिं मन्येत तावच्छीचं समाचरेत् ॥ विहितसङ्ख्यासु यावद्गन्धले
 पापकर्षणं मन्येतेत्यर्थः । यत्तु दक्षेणोक्तम्-न्यूनाधिकं न कर्तव्यं शीचं
 शुद्धिमभीप्सता । प्रायश्चित्तेन युज्येत विहितातिक्रमे कृते ॥ इति तत्सङ्ख्याया
 अर्वाकच्छीचसमापने गन्धद्यनपगमे वेदितव्यम् । मृत्संख्यातारतम्यस्मरणगतिमाह
 बौधायनः-देशं कालं तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् । उपपत्तिमवस्थां च
 ज्ञात्वा शीचं समाचरेत् ॥ बृहस्पतिः-उपविष्टस्तु विष्णुं कर्तुं यस्तं न
 विन्दति । तय तिकुर्याच्छीचार्यं स्वस्य शीचस्य सर्वदा ॥ भुञ्जानस्य तु विप्रस्य क-
 दाचित्प्रसवेद्बुद्धम् । उच्छिष्टमशुचित्वं च तस्य शीचं कथं भवेत् ॥ पूर्वं कृत्वा तु शीचं
 हि पश्चात्स्नानं समाचरेत् । ततः कृस्वोपवासं च पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥ अनुपनीतादि-
 विषये पितामहः-न यावदुपनीयन्ते द्विजाः शूद्रास्तथाङ्गनाः । गन्धलेपक्षयकरं
 शीचमेषां विधीयते ॥ चतुर्विंशतिमते-यद्दिवा विहितं शीचं तदर्धं निशि कीर्ति-
 तम् । तदर्धमातुरे श्रोक्तमातुरस्यार्धमध्वनि ॥ एतत्सामर्थ्यशुक्तातुराविषयम् । तथा
 चादिपुराणे-दिवा शीचस्य निश्यर्थं पयि पादं विधीयते । आर्तः कुर्याद्यथाशक्ति
 स्वस्यः कुर्याद्ययोदितम् ॥ हारीतः-गृहीत्वा वामहस्तेन शेषोम्रं बाह्यतश्चरेत् ।
 हस्तोद्धृतैर्जलेः शीचं कुर्यान्नान्तर्जले बुधः ॥ बाह्यतः जलाद्रहिः । विचस्वान्-
 अन्यत्रोद्धृत्य शीचात्प्राद् मृद् ग्राह्या तदसंभवे । अरतिमात्रं जलं त्यक्त्वा कुर्याच्छीचम-
 नुद्धते ॥ तदसंभवे कथंचिदुद्धरणायोगे । भरद्वाजः-धर्मविदक्षिणं हस्तं नाधःशीचे
 नियोजयेत् । तथैव वामहस्तेन नाभेरूर्ध्वं न शोधयेत् ॥ दक्षः-नाभेरधस्तात्सकलं
 क्षालयेत्स्वयपाणिना । कुर्यादाचमनादीनि सर्वाणीतरपाणिना ॥ वैयाघ्रपादः-शीचं
 तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा । मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिस्तथान्तरम् ॥
 गङ्गातोयेन कृत्स्नेन मृद्धारिश्च सगोमयैः । आमृत्योराचरञ्च शीचं भावदुष्टो न शुष्यति ॥
 वृद्धमनुः-आपद्रतो विना तोयं शारीरं सन्निपेव्य तु । सचेलो जलमाण्डल्य गामालभ्य
 विशुद्ध्यति ॥ शरीरं विष्णुञ्चादि । स्मृत्यन्तरे-कृते मूत्रे पुरीषे वा भुक्तोच्छिष्टे
 तथैव च । श्वादिस्पृष्टो जपेन्मंत्रं सहस्रं स्नानपूर्वकम् ॥ पलाण्डुलगुनस्पर्शे कृते स्नानं
 समाचरेत् । कृतोच्चारस्त्वहोरात्रमच्छिष्टे द्रव्यहमेव च ॥ आङ्गिराः-एत्वा मूत्रं पुरीषं
 वा यदा नैवोदकं लभेत् । स्रत्वा लभ्योदकः पश्चात्सचेलं तु विशुष्यति ॥ विभक्त्ये
 जले पैठीनस्तिनोक्तो विशेषः । मूत्रयित्वा प्रजन्मार्गे सवास जलमाविशेत् । महाव्या-
 हृतिभिर्होमं कुर्यादेवं मलोद्भिन्नतः ॥ अत्र पादौ विशेषः-दक्षिणेतरहस्तेन गृहीत्वा
 मेहनं द्विजः । दक्षिणे मृत्तिकां हस्ते समुत्थाप्य जलाशयम् ॥ प्रागुदीच्यामुदीच्यां वा

गत्वा शीघ्रं समाचरेत् । इदं प्राग्गृहीतमृत्तिकविषयम् । उत्सर्गादूर्ध्वं तद्ग्रहणे ज्ञान-
स्मरणात् । तथा देवलः—विष्णूत्रकरणात्पूर्वमादधान्मृत्तिकां सदा । आददानस्तु
तां पश्चात्सवासा जलमाविशेत् ॥ सजलं भाजनं स्याप्य मृत्तिकां चेति व्यासः ।
अतः पूर्वगृहीतानिक्षिप्तमृद्ग्रहणपरमेतत् । जलाशयं गत्वेति पुनर्जलग्रहणार्थं नतु शी-
घ्रार्थम् । तत्र प्राङ्मृत्तिकाग्रहणनियमाभावात् । नाहरेद्ब्राह्मणमृत्तिकामिति निषेधाच्च ।
शंखः—आत्ममूत्रस्पर्शं तिस्रो मृदः पादहस्तादिषु, स्वामिध्यस्पर्शं मृदः पञ्चद-
श, एवं परस्य शोणितरेतोविष्णूत्रस्पर्शं चेति । दक्षः—शीघ्रे यत्नः सदा कार्यस्तन्मूलो
हि द्विजः स्मृतः । शीचाचारविहीनस्य समस्ता निष्फलाः क्रियाः ॥ यस्य शीघ्रेपि
शीघ्रित्यं वृत्तं तस्य परिक्षतम् । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन द्विजः शीघ्रं समाचरेत् ॥

❀ अथाचमनविधिः ❀

याज्ञवल्क्यः—अन्तर्जानु शुचौ देश उपविष्ट उदङ्मुखः । प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थे-
न द्विजो नित्यमुपस्पृशेत् ॥ अन्तर्जानु जान्वोरन्तरा अरत्निं कृत्वेत्यर्थः । देशग्रह-
णात्पीठादेर्निषेधः । उपविष्ट इति स्थितग्रहयोः, उदकप्रागिति पश्चिमदक्षिणयोः, ब्राह्मे-
णेति कराग्रस्य च निषेधः । नित्यग्रहणादाश्रमाङ्गरेपि । मनुः—ब्राह्मेण तीर्थेन
द्विजः सर्वकालमुपस्पृशेत् । इति । भरद्वाजः—जंपान्तं जानुपर्यन्तमापि वा चरणद्वयम् ।
कूर्परान्तं करौ सम्यक् क्षालयेत् प्रथमं पुषः ॥ उपविश्य शुचौ देशे प्राङ्मुखो ब्रह्म-
सूत्रधृत् । बद्धचूडः कुशकरो द्विजः शुचिरुपस्पृशेत् ॥ मार्कण्डेयः—सपवित्रेण
हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियाम् । नोच्छिष्टं तत्पवित्रं तु भुक्तोच्छिष्टं तु वर्जयेत् ॥ एत-
द्ब्रह्मविहीनपवित्राभिप्रायम् । तदाह भरद्वाजः—कुशहस्तः पिवेत्तोयं कुशहस्तः
सदाचमेत् । सग्रन्थिकुशहस्तस्तु न कदाचिदुपस्पृशेत् ॥ एतत्कर्मद्वन्द्व्यतिरिक्ताच-
मनविषयम् । सपवित्रः सदर्भो वा कर्मागाचमनं चरेत् ॥ नोच्छिष्टं तत्सदर्भश्च भुक्तो-
च्छिष्टं तु वर्जयेत् । स्मृत्यन्तरे—न ब्रह्मग्रन्थिनाचामेन्न दूर्वाभिः कदाचन । न
काशिनं च शून्यश्च कुशपाणिरुपस्पृशेत् ॥ सकृत्पदक्षिणीकृतं पवित्रं निष्टकर्मम् ब्रह्म-
ग्रन्थिः । ग्रन्थियुक्तपवित्रेण कुर्यादाचमनं यदि । तत्पवित्रं परित्यज्य पुनराचम्य शु-
द्धयति ॥ इति वचनं केवलाचमनविषयम् । कर्मागाचमने न दोषः । मनुः—ब्राह्मेण
विप्रस्तीर्थेन सर्वकालमुपस्पृशेत् । कापत्रैदशिकाभ्यां वा न पित्र्येण कदाचन ॥ का-
थं प्राजापत्यम्, त्रैदशिकं देवतीर्थम्, ताभ्यां प्राशनमापद्विषयम् । आचाराभावात् ।
तोयं पाणिनखस्पृष्टं ब्राह्मणो न पिवेत्कचित् । सुरापानेन तत्तल्यमित्येवं मनुरब्रवीत् ॥
इत्यत्रिस्मरणात् । याज्ञवल्क्यः—कनिष्ठादेशिन्यंगुष्ठमूलान्यग्रं करस्य तु । मजा-
पातेपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुरुमात् ॥ भरद्वाजः—अंगुष्ठस्य कनिष्ठायास्तर्जन्या मूलम-
ग्रकम् । करस्य मध्यमं चाहुः पञ्च तीर्थानि साधवः ॥ तर्पणं देवतादिभ्यः स्वस्वती-
र्थेन तर्पयेत् । पिवेदाचमने वारि वीक्षितं ब्रह्मतीर्थतः ॥ रात्राववीक्षितेनैव शुद्धिरुक्ता
मनीषिभिः । यमः—तावन्नोपस्पृशेद्द्विद्वान्यावद्दामेन न स्पृशेत् । वामे हि द्वादशादित्या
वरुणश्च जलेश्वरः ॥ चैयाघपादः—गात्रस्थानानि सर्वाणि स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वा जलं स्पृशेत् ।
आचामन्ब्राह्मणो नित्यमित्याह भगवान्भृगुः ॥ दक्षः—गोकर्णाकृतिहस्तेन त्रिः पिवे-

द्रव्यतीर्थतः । परिमृज्य द्विरास्यन्तु द्वादशाङ्गानि चालभेत् ॥ प्रत्यङ्गमुदकस्पर्शं कुर्या-
दाचमने बुधः । सुमन्तुः—दक्षिणस्य तु हस्तस्य तलं गोकर्णतुल्यकम् । विन्ध्यस्य ब्रह्म-
तीर्थेन त्वशब्दं तोयमापिवेत् ॥ देवलः—अप्सु प्राप्तासु हृदयं ब्राह्मणः शुद्धिमाप्नुयात् ।
राजन्यः कण्ठतालू च वैश्यः शुद्धस्तथा द्वियः ॥ याज्ञवल्क्यः—हृत्कण्ठतालुगाद्वि-
स्तु यथासंख्यं द्विजातयः । शुद्धचेरन्ध्री च शुद्राश्च सकृत्स्पृष्टाभिरन्ततः ॥ अन्त-
स्तालुना सकृत्स्पृष्टाभिरद्विः द्वियः शुद्राश्च शुद्धचर्त्वीत्यर्थः । ऋषासः—गोकर्णाकृ-
तिहस्तेन मापमग्रं जलं पिबेत् । तत्रयूनमधिकं पीत्वा सुरापानसमं भवेत् ॥ तत्परि-
माणोपायमाह स एव—संहतांगुलिना तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विजः । मुक्त्वांगुष्ठ-
कनिष्ठे तु शिष्टस्याचमनं भवेत् ॥ शेषेणाचमनं चरोदिति पाठान्तरम् । संवर्तः—शिरः
प्राचुर्य कण्ठं वा तिष्ठन्मुक्तशिखोपि वा । अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोप्यशुचि-
र्भवेत् ॥ आपस्तम्बः—जान्वोरधस्तात्सलिल उपविष्ट उपस्पृशेत् । जलाशयाद्येष्व-
चामेदूर्ध्वाम्भस्पूर्ध्वसंस्थितः ॥ एतत् अर्द्रवस्त्रविषयम् । अर्द्रवासा जले कुर्यात्तर्प-
णाचमने जपम् । शुष्कवासाः स्थले कुर्यात्तर्पणाचमने जपम् ॥ इति हारीतस्मरणात् ।
स एवाह—जान्वोरूर्ध्वमथाचामेज्जले तिष्ठन्शुचिर्भवेत् । अधस्ताच्छतकृत्वोपि
समाचान्तो न शुद्धयति ॥ भरद्वाजः—उदके तृदकस्यस्तु स्थलस्यः स्थलके शुचिः ।
पादौ कृत्वोभयत्रापि ह्याचम्योभयतः शुचिः ॥ स्मृत्यन्तरे—जानुमात्रे जले तिष्ठ-
न्नासीनः प्राङ्मुखः स्थले । सर्वतः शुचिराचान्तस्तयोस्तु युगपत्स्थितः ॥ तयोः स्थलयो-
र्युगपत्स्थितिप्रकारमाह पैठीनसिः—अन्तरुदकमाचान्तो ह्यन्तरेव शुध्यति । बहि-
रुदकमाचान्तो बहिरेव शुध्यति । तस्मादन्तरेकं बहिरेकं च पादं कृत्वा आचामे-
त्सर्वत्र शुद्धो भवति । दक्षः—स्नत्वाऽऽचामेद्यदा विप्रः पादौ कृत्वा जले स्थले ।
उभयोरप्यसौ शुद्धस्ततः कर्मक्षमो भवेत् ॥ पैठीनसिः—शुचौ देश आसीनो दक्षि-
णं बाहुं जान्वन्तरा कृत्वा यज्ञोपवीती प्राङ्मुख उदङ्मुखं वा वाग्यतः प्रक्षाल्य पादौ
पाणी चामणिवन्धनादक्षिणहस्ततलं गोकर्णाकारं विन्ध्यस्य, *ब्राह्मेण तीर्थेन अशब्दं
माषनिमज्जनमात्रा हृदयङ्गमास्त्रिरपः ऋग्यजुस्सामवेदान् ध्यायन् पीत्वा, अथर्वण-
वेदेतिहासपुराणान् ध्यायन् ब्राह्मेण तीर्थेनीष्टौ संमृज्य, मध्यमाभिस्त्रिभिरंगुलिभि-
सकृदोष्ठाभ्युपस्पृश्य मुखं परिमृजेदग्निं ध्यायन् ततो दक्षिणेन पाणिना सव्यं पाणिं
प्रोक्ष्य पादौ विष्णुं ध्यायन् प्रोक्षेत् । ततः शिरश्च प्रोक्ष्य, अंगुष्ठोपकनिष्ठाभ्यां नयने
चन्द्रादित्यौ ध्यात्वोपस्पृशेत् । ततोऽप्य उपस्पृश्य तर्जन्यंगुष्ठाभ्यां नासिके प्राणान्
ध्यात्वा, ततोऽप्य उपस्पृश्य कर्णां दिशो ध्यात्वा कनिष्ठांगुष्ठाभ्यां ततोऽप्य उपस्पृश्य
बाहू चतसृभिरंगुलीभिरिन्द्रं ध्यात्वा, ततोऽप्य उपस्पृश्य अंगुष्ठेन केवलेन नाभिं पृथिवीं
ध्यात्वा, ततोऽप्य उपस्पृश्य तलेन हृदयं परमात्मानं ध्यात्वा, ततोऽप्य उपस्पृश्य
सर्वांगुलीभिः श्रियं ध्यायन् भूमिं प्रक्षिपेत् । ततः सव्ये पाणी शेषा जपो निनयेत् ।
इति । हारीतः—अर्द्रवासाः स्थलस्यस्तु यथाचामेन्नराधमः । वस्त्रनिश्च्योतनं प्रेता
अपवार्यं पिबन्ति ते ॥ अपवार्यं तद्भागिनं पितृगणं वारयित्वेत्यर्थः । शुष्केणान्तर्जले
चैव बहिरप्यार्द्रवासा । स्नानं दानं जपो होमः सर्वं भवति निष्फलम् ॥ आपस्त-

सलाम् । दृष्ट्वा तोयमुपस्पृश्याभाष्य स्नात्वा पुनर्जपेत् ॥ वसिष्ठः—ध्रुते निष्ठीवने मुक्ते परिधानेऽश्रुपातने । पञ्चस्वतेषु चाचामेत्कर्णं वा दक्षिणं स्पृशेत् ॥ तथा पराशरः—ध्रुते निष्ठीवने चैव दन्तस्पर्शं तथाऽनृते । पतितानां तु संभाषे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ॥ प्रभासादीनि तीर्यानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा । विप्रस्य दक्षिणे कर्णं सन्तीति मनुरब्रवीत् ॥ अग्निरापश्च वेदाश्च चन्द्रसूर्यानिलास्तथा । सर्व एते हि विप्रार्णां कर्णं तिष्ठन्ति दक्षिणे ॥ गङ्गाद्या दक्षिणे श्रोत्रे नासिकायां हुताशनः । उभावपि सकृत्स्पृष्ट्वा तत्क्षणादेव शुष्यति ॥ तस्मादाचमनासम्भवे नासिकाकर्णस्पर्शः कार्यः । मार्कण्डेयः—ययाविभवतो ह्येतत्पूर्वाभावे ततः परम् । अविद्यमाने पूर्वोक्ते ह्युत्तरप्राप्तिरिष्यते ॥ ओषधिं गां शकृद्भूमिं शाद्वलं वा स्पृशेद्दधः । स्मृत्यन्तरे—सत्यमाचमनाशक्तावभावे सालिलस्य वा । पूर्वोक्तेषु निमित्तेषु दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ॥ मुहूर्तमप्यप्रयतो न भवेदनुपस्पृशन् ॥

❀ अथाचमनापवादः ❀

तत्र याज्ञवल्क्यः—मुखजा विप्रुषो मेध्यास्तथाऽऽचमनविन्दवः । इमश्च चास्यगतं दन्तसक्तं त्यक्त्वा ततः शुचिः ॥ मुखजाः मुखानिःसृताः, विप्रुषः विन्दवः, मेध्याः उच्छिष्टं न कुर्वन्ति, अङ्गे निपाताभावे । तथा गौतमः—न मुख्या विप्रुष उच्छिष्टं कुर्वन्ति, न चेदङ्गे निपतन्ति । इति । अतोङ्गे मलस्पर्शं तन्निमित्ताचमनं कार्यमेव । अङ्गास्पर्शेऽप्याचमनमाह आपस्तम्बः—य आस्याद्विन्दवः पतन्त उपलभ्यन्ते तेष्व्वाचमनं विहितम् । ये भूमौ न तेष्व्वाचामेदित्येके । इति । स्वमतं त्वाचामेदेव । गौतमः—मन्त्रब्राह्मणमुच्चारयतो य आस्याद्विन्दवः शरीर उपलभ्यन्ते, न तेष्व्वाचमनं विहितम् । इति । अत्र मनुः—स्पृशन्ति विन्दवः पादौ य आचामयतः परान् । भूमिगैस्ते समा ज्ञेया न तैरप्रयतो भवेत् ॥ यमः—प्रयान्त्याचामतो याश्चेच्छरीरे विप्रुषो नृणाम् । उच्छिष्टदोषो नास्त्यत्र भूमितुल्यास्तु ताः स्मृताः ॥ अनुपहतदेशस्यलजलतुल्पास्ता विप्रुष इत्यर्थः । आपस्तम्बः—न इमश्चभिरुच्छिष्टो भवत्यन्तरास्ये सद्भिर्यावन्न हस्तेनोपस्पृशति । मनुः—दन्तवदन्तलग्नेषु जिह्वास्पर्शेऽशुचिर्न तु । परिच्युतेष्ववस्थानान्निगिरन्नेव तच्छुचिः ॥ शङ्खः—दन्तवदन्तलग्नेषु रसवर्जमन्यत्र जिह्वाभिमर्शनात् । इति । जिह्वाभिमर्शनाभावे दन्तलग्नं शुचि रसोपलब्धावशुचीत्यर्थः । गौतमः—दन्तशिष्टेषु दन्तवदन्यत्र जिह्वाभिमर्शनात् । प्राक्च्युतेरित्येके । च्युतेष्व्वास्त्राववाद्भिर्द्वान्निगिरन्नेव तच्छुचिः ॥ इति । यया नास्त्रावोऽशुद्धिदित्यर्थः । देवलः—भोजने दन्तलग्नानि निर्हेत्याचमनं चरेत् । दन्तलग्नमसंहार्यं लेपं मन्येत दन्तवत् ॥ न तत्र बहुशः कुर्याद्यत्नमुद्धरणे पुनः । भवेदशीचमत्यर्थं तृणवधाद्व्रणे कृते ॥ एवं च यद्रसहीनमजिह्वास्पृष्टमसंहार्यं च तदन्तवदशुचिकरं न भवतीत्यर्थः । तथा शातातपः—दन्तलग्ने फले मूले भुक्तस्नेहानुलेपने । ताम्बूले चेधुरण्डे च नोच्छिष्टो भवति द्विजः ॥ पराशरः—ताम्बूलभक्षणे चैव भुक्तस्नेहानुलेपने । इधुखण्डे तिले सोमे नोच्छिष्टं मनुरब्रवीत् । अतस्तेष्व्वाचमनं न कार्यमिति भावः ।

मुखद्वारे भुक्तकृतलेपसद्रावेपि तेन न चोच्छिष्टवर्मित्यर्थः । अत्रिंशन्मते-आह्निकः
 पत्रैर्मूलपुष्पैस्तृणकाष्ठमयैः फलेः । सुगन्धिभिस्तथा द्रव्यैर्नोच्छिष्टो भवति द्विजः ॥
 भाक्षितेरिति शेषः । अद्रिः आपोशनीयाभिः । अत्रिः-मधुपर्कं च सोमे च ह्यप्सु
 प्राणाहुतीषु च । नोच्छिष्टस्य भवेदोपस्त्वत्रेस्तु वचनं यथा ॥ वसिष्ठः-प्राणाहुति-
 षु सोमे च मधुपर्के तथैव च । सूर्यहोमेषु सर्वेषु नोच्छिष्टो भवति द्विजः ॥ प्राणाहु-
 तेषु उत्तरोत्तरमन्त्रोच्चरणे, पात्रस्थाने च प्राणाहुत्यन्तमुच्छिष्टशेषो न्यस्ति । तथा
 फलेषु च । आचामेच्चर्वणे नित्यं मुक्त्वा ताम्बूळवर्षाणम् । इत्युक्ताचमनं च
 नास्तीत्यर्थः । देवलः-सोपानत्को जलस्यो वा मुक्तकेशोपि वा पुनः । उष्णीषी वापि
 नाचामेद्रक्षेणवेष्टय वा शिरः ॥ नान्तरीयैकदेशस्य कृत्वा चैवोत्तरीयताम् । केशात्री-
 र्वीमधःकायं न स्पृशेद्दरणीमपि ॥ यदि स्पृशति चैतानि भूयस्त्वाचमनं चरेत् ।
 मरीचिः-न बहिर्जानु न त्वरया नासनस्थो न चोत्थितः । न पादुकास्थो नाचितः
 शुचिः प्रयतमानसः ॥ भुक्त्वासनस्थोप्याचामेत्रान्यकाले कदाचन । भृगुः-विना
 यज्ञोपवीतेन तथा धौतेन वाससा । धौतम् उत्तरीयम् । मुक्त्वा शिलां वाप्याचा-
 मेत्कृतस्यैव पुनः क्रिया । कृतस्य कर्मणः आचमनस्येति वा शेषः । अत्र देव-
 लः-सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन च । विशिखोऽनुपवीती च यत्करोति न
 तत्कृतम् ॥ आपस्तम्बः-दक्षिणेन पाणिना सव्यं प्रोक्ष्य पादौ शिरश्चोद्रेपाप्यथ
 उपस्पृशेच्चक्षुषी नासिके श्रोत्रे चाथाऽप उपस्पृशेत् । इत्येवमुक्तम् । स्मृत्यन्तरे तु
 इन्द्रियान्तराणि चोक्तानि, तत्रांगुलिभेदश्चोक्तः । मध्यमांगुष्ठभ्यामेव बाहुस्पर्शनं
 शिष्टाचारः । अथाचमनस्य लक्षणमुक्तं दक्षेण-गोकर्णाकृतिहस्तेन त्रिः पिवेद्ब्रह्म-
 तीर्यतः । परिमृज्य द्विरास्यं तु द्वादशांगानि चाऽऽलभेत् ॥ प्रत्यङ्गमुदकस्पर्शं
 कुर्यादाचमने बुधः । अंगुष्ठानामिकाभ्यां वा चक्षुषी समुपस्पृशेत् ॥ अंगुष्ठतर्जनीभ्यां
 तु नासापुटमुपस्पृशेत् । कनिष्ठांगुष्ठयोगेन श्रोत्रे चैव समालभेत् ॥ मध्यमांगुष्ठयोगेन
 बाहुमूलमुपस्पृशेत् । केवलांगुष्ठतो नाभिं तलेन हृदयं स्पृशेत् ॥ सर्वांगुलीर्न्यसेन्मूर्ध्नि
 जले स्पृष्ट्वाऽन्तरान्तरा । अन्यदप्याचमनविषयम् किञ्चिदुच्यते । वसिष्ठः-प्रचरन्न-
 वहार्येषु उच्छिष्टं यदि संस्पृशेत् । भूमौ निक्षिप्य तद्रव्यमाचम्य प्रचरेत्पुनः ॥ प्रचरन्
 भोजनस्थानेषु पर्यटन्नित्यर्थः । द्रव्यस्योच्छिष्टत्वेन तत् त्याज्यमेव । तदाह स एव-
 उच्छिष्टमगुरोरभोज्यं स्वयमुच्छिष्टोपहतमुच्छिष्टं च त्याज्यम् इति । बृहस्पतिर्विक-
 ल्पमाह-प्रचरन्नपानेषु यदेच्छिष्टमुपस्पृशेत् । भूमौ निधाय तद्रव्यमाचम्य प्रचरे-
 त्युनः ॥ मार्कण्डेयः-उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तो निधीय वा । आचम्य द्रव्यम-
 भ्युक्ष्य पुनरादातुमर्हति ॥ “द्रव्यस्य निधानाभ्युक्षणाभ्यां शुद्धिः स्वस्य त्वाचमनात् ॥”
 इति द्रव्यस्य निधानमनिधानं वा कार्यमित्यर्थः । कौर्मै-तैजसं वै समादाय यदुच्छिष्टो
 भवेद्विजः । भूमौ निक्षिप्य तद्रव्यमाचम्याभ्युक्षयेत्तत् ॥ यदि द्रव्यं समादाय भवेदु-
 च्छेपणान्वितः । अनिधायैव तद्रव्यमाचान्तः शुचितामियात् ॥ वस्त्रादिहस्तविषयमि-
 दम् । तथा मनुः-उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टे द्रव्यहस्तः कथंचन । अनिधायैव तद्रव्यमा-
 चान्तः शुचितामियात् ॥ द्रव्यमत्रानभ्यवहार्यं वस्त्रादि । पक्वान्मादाय मत्रपुरीषक-

म्यः—तिष्ठन्नाचामेत्प्रद्वे वा आसीनस्त्रिराचामेत् । इति । तिष्ठन्निति स्थलविषयम् । अतएव जानुदघ्नमुदकं प्रविश्य शिष्टा आचामन्ति । स्मृतिचन्द्रिकायाम्—जानुमात्रे तदूर्ध्वं वा जले तिष्ठन् शुचिर्भवेत् । अधस्ताच्छतकृतोपि समाचान्तो न शुष्यति ॥ स्मृत्यन्तरे—अलावृताघ्नकांस्येषु करकप्रभृतिष्वपः । गृहीत्वा स्वयमाचामेत् तेनाप्रयतो भवेत् ॥ करपात्रे च यत्तोयं यत्तोयं ताम्रभाजने । सौवर्णे राजते कांस्ये नैवाशुभं तु कर्हिचित् ॥ भरद्वाजः—ताम्रचर्माश्ववालेश्च नारिकेलाम्रपात्रकैः । उपस्पृशेत्स्वहस्तैरथैरेपरि विचक्षणः ॥ यत्त्विदं वचनं, उपविश्यासने शुद्धे कुर्यादाचमनं बुधः । इति तद्रुक्त्वाचमनविषयम् । भुक्त्वाऽऽसनस्थोप्याचामेन्नान्यकाले कदाचन । इति वचनात् । अत्र मन्वादिभिः त्रिरपां प्राशनम्, द्विः परिमार्जनम्, सकृदुपस्पर्शनं चोक्तम् । “ त्रिश्चतुर्वाऽप आचामेत्त्रिरोष्ठौ परिमृजेद्विरित्येके सकृदुपस्पृशेद्विरित्येके ” इति गौतमादिभिः प्रकारान्तरं चोक्तम् । तथा मूर्धस्पर्शान्तमाचमनं बहुस्मृतिसिद्धम् । बाह्वन्तं काचित् । अतो यथोपदेशमनुष्ठेयम्, सदुपदेशात् । अत्र भरद्वाजः—प्रक्षाल्य चरणौ हस्तौ प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुखः । उपविश्यासने शुद्धे कुर्याद्गोर्कणवत्करम् ॥ सपवित्रे करे तस्मिन् मापोन्मानमिदं जलम् । आनीय त्रिः पिबेद्धीमान् वेदत्रितयतुष्टये ॥ कर्मावसाने कर्मादोवेवमाचमनं पुनः । कुर्यात्स्वकर्मसिद्धयर्थं सर्वदा सर्वकर्मसु ॥ विना विध्युक्तमार्गेण समाचामति यो द्विजः । शतकृत्वः समाचान्तोप्यशुद्ध इति भाषितः ॥ उपस्पर्शनकालेन स्मरेत्पानाङ्गदेवताः । उपस्पृष्टं भवेत्तेन रुधिरं मलेन च ॥ पैठीनसिः—पादप्रक्षालनोच्छेपेण नाचामेत् । यद्वा भूमौ स्नावायित्वाऽऽचामेत् । न वर्षधारास्वाचामेत् । स्मृतिरत्ने—एकालवङ्गकूर्परगन्धाद्यैर्वासितेर्जलेः । नाचामेदद्विरुष्णाभिस्तथा शीच वशेषितैः ॥ शस्तमाचमनं तोयैरुष्णैरेवोष्णपायिनाम् । पाञ्चवल्क्यः—अद्विस्तु प्रवृत्तिस्थाभिर्हीनाभिः फेनबृद्धैः । त्रिः प्राश्यापो द्विरुन्मृज्य खान्द्विः समुपस्पृशेत् ॥ भरद्वाजः—पकं सफेनं कल्पं न दुर्गन्धं सवृद्धम् । उष्णं समृत्तिकं क्षारं त्यजेदाचमने जलम् ॥ आन्तरिक्षं नखस्पृष्टं भिन्नरन्ध्रविनिर्गतम् । एकहस्तार्पितं वारि त्यजेदाचमने बुधः ॥ छत्रं पथुपितं स्पृष्टमन्त्यजैः कृमिसंयुतम् । देवाभिपिक्तं हेयं च त्यजेदाचमने जलम् ॥ आपस्तम्बः—नाशुदकशेषेण वृथा कर्माणि कुर्वीताचामेद्वा न शूद्राशुच्येकपाप्यवार्जितेन । इति । वृथा कर्माणि पादप्रक्षालनादीनि, आचामेदिति विशेषणाद्दृथाकर्मत्वाभावाच्च, अग्निपारिषेचनशिष्टं जलमन्यस्य परिषेचनार्हमेव । भरद्वाजः—तिष्ठन्नमन्हसज्जल्पञ्चूष्वन्नन्त्यजभाषणम् । अन्यं स्मृशन्दिशः पश्यन्न कदाचिदुपरस्पृशेत् ॥ काकश्वरविट्कोढताम्रचूडरजस्वलाः । ग्रान्यान्त्यपतितान्पश्यंस्ततो नोपस्पृशेद्बुधः ॥ देवाजीवभिषक्छान् चण्डालानुरपातकान् । पश्यन्नेपस्पृशेद्धीमात्रन्यान्संकरजानपि ॥ शयानः पादुकास्यश्च बहिर्जानुकरोन्त्यर्थः । उष्णीषी कंचुकी नद्यो न कदाचिदुपस्पृशेत् नमन् प्रहः, देवाजीव. त्रिविधा देवलकः । चन्द्रिकायाम्—शिरः प्राट्य कण्ठं वा तिष्ठन्मुक्तशिखोपि वा । अकृत्वा पादयोः शीचमाचान्तोप्यशुचिर्भवेत् ॥

❀ अथ द्विराचमनविधिः ❀

भरद्वाजः—स्नानपानक्षुतस्नापहोमभोजनकर्मसु । रथ्योपसर्पणे मूत्रविडुत्सृष्टी द्विराचमेत् ॥ जपे श्मशानाक्रमणे परिधाने च वाससः । चत्वरक्रमणे चैव द्विजाति-
द्विरुपस्पृशेत् ॥ याज्ञवल्क्यः—स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसर्पणे ।
आचान्तः पुनराचामेद्वासोपि परिधाय च ॥ स्मृतिरत्ने—दाने प्रतिग्रहे होमे जपे
सन्ध्यात्रये तथा । बलिकर्मणि चाचामेदादी द्विः सकृदन्ततः ॥ भोजने च
द्विराचामेदादावन्ते च नित्यशः । विष्णुः—रथ्याक्रमणमूत्रपुरीषान्तरजन्चण्डालम्ले-
च्छभाषणेषु द्विराचामेत् । अत्र भरद्वाजः—चण्डालैरन्त्यजैरुक्ती मलमूत्रविमोचने ।
दक्षिणे श्रवणे विप्रो ब्रह्मसूत्रं विनिक्षिपेत् ॥ बौधायनः—भोजने हवने दाने ह्युपहारे
प्रतिग्रहे । हविर्भक्षणकाले च द्विद्विराचमनं स्मृतम् ॥ उपहारः देवार्चनम् । व्यासः—
भोक्ष्यन्भुक्त्वा च होमे च सन्ध्ययोरुभयोरपि । आचान्तः पुनराचामेज्जपदानार्चना-
दिषु ॥ कौर्म—ओष्ठाविलोमके स्पृष्ट्वा वासोपि परिधाय च । रेतोमूत्रपुरीषाणामुत्सर्गे
शूद्रभाषणे ॥ घृषित्वाऽध्ययनारम्भे कासश्वासागमे तथा । चत्वरं वा श्मशानं वा समा-
गम्य द्विजोत्तमः ॥ सन्ध्ययोरुभयोस्तद्ददाचान्तोप्याचमेत्पुनः ॥ भरद्वाजः—ब्रह्मयज्ञे
विशेषोस्ति कश्चिदाचमनक्रमः । प्रवक्ष्यते तदेतद्धि तत्कर्मफलसिद्धये ॥ पानत्रयं यथा
पूर्वं तथा द्विः परिमार्जनम् । उपस्पृशेच्छिरश्चक्षुर्नासिकाविवरद्वयम् ॥ श्रोत्रद्वयं च
हृदयं पूर्वोक्तविधिनालभेत् । एवमाचमनं प्रोक्तं ब्रह्मयज्ञे महर्षिभिः ॥

❀ अथाचमननिमित्तानि ❀

मनुः—कृत्वा मूत्रं पुरीषं वा स्नान्याचान्त उपस्पृशेत् । वेदमध्येप्यमाणश्च ह्यत्र-
मश्रंश्च सर्वदा ॥ खानि इन्द्रियाणि, आचान्तः त्रिः पीत्वा । आपस्तम्बः—स्वप्ने
क्षयथौ शिद्धानिकाश्चालम्भे लोहितस्य केशानामग्रैर्गवां ब्राह्मणस्य स्त्रियाश्चालम्भे
महापथं गत्वा अमेध्यं चोपस्पृश्याप्रयतं च मनुष्यं नीवीं च परिधायाप उपस्पृशेत् ।
आलम्भे स्पर्शे, क्षयथुः क्षुतम्, शिद्धानिका नासामलम्, नीवीशब्देनाधोवासा
लक्ष्यते, वासोप्रयतं नीवी । चन्द्रिकायाम्—चण्डालम्लेच्छतंभाषे स्त्रीशू-
द्रोच्छिष्टपूरुषान् । स्पृष्ट्वाऽऽचामेदश्रुगते लोहितस्य तथैव च ॥ भार्कण्डेयः—
देवार्चनादिकार्याणि तथा कुर्वन्निवादनम् । कुर्वीत सम्यगाचम्य तद्देव भुजिक्रि-
याम् ॥ शातातपः—आचामेच्चर्वणे नित्यं मुक्त्वा ताम्बूत्तचर्वणम् । उपक्रमे विशि-
ष्टस्य कर्मणः प्रयतोपि सन् ॥ मनुः—मुक्त्वा क्षुत्त्वा च भुक्त्वा च घृषित्वाऽऽचामेदश्रु-
गते । रथ्यां श्मशानं चाक्रम्य ह्याचामेत्प्रयतोपि सन् ॥ बृहस्पतिः—अधोवायुस-
मुत्सर्गे त्वाक्रन्दे क्रोधसम्भवे । मार्जारमुषिकास्पर्शे प्रहासेऽन्तभाषणे ॥ निमित्तेष्वेपु
सर्वेषु कर्म कुर्वन्नुपस्पृशेत् । ब्रह्माण्डे—सन्देहेषु च सर्वेषु शिस्त्रामोक्षे तथैव च ।
उपवीतविपर्यासे नित्यमेवमुपस्पृशेत् ॥ मनुः—आचम्य प्रयतो नित्यं जपेदशुचिद-
र्शने । अशुचिः शूद्रादिः । पादौ—चण्डालादीन् जपे होमे दृष्ट्वाऽऽचामेद्विजोत्तमः ।
श्वादीन्दृष्ट्वा तथैवापि कर्णं वा दक्षिणं स्पृशेत् ॥ अशुद्रपतितार्थिव रासभं च रज-

रणे श्लेकाः । आपस्तम्बः—भूमौ निक्षिप्य तद्रव्यं शौचं कृत्वा यथाविधि । उत्सङ्गापात्तपक्वान्नमुपस्पृश्य ततः शुचिः ॥ एतदापद्यशक्यनिधानद्रव्यमिषयम् । तथा वृहस्पतिः—अरण्येऽनुदके रात्रौ चौरव्याघ्राकुले पथि । कृत्वा मूत्रं पुरीषं वा द्रव्यहस्ता न दुप्यति ॥ अत्र विशेषमाह मार्कण्डेयः—पक्वान्नेन गृहीतेन मूत्रोच्चारं करोति यः । अनिधायैव तद्रव्यमङ्गे कृत्वा समाश्रितम् ॥ शौचं कृत्वा यथान्याय्य-मुपस्पृश्य यथ विधि । अन्नमभ्युक्षयेच्चैव उद्धृत्यार्कस्य दर्शयेत् ॥ त्यक्त्वाप्रमात्रं वा तस्माच्छ्लेषं प्रोक्ष्य विशुद्धयति । यमः—प्राङ्मुग्धादङ्मुखो वापि समाचम्य विशुद्धयति । पश्चिमे पुनराचम्य याम्ये स्नानेन शुध्यति ॥ आग्नेधुरण्डता-म्वलचर्वणे सोमपानके । विष्वङ्घ्नितोयपाने च नाद्यन्ताचमनं स्मृतम् ॥ विष्णुगादो-द्रवं तीर्थं पीत्वा न क्षालयेत्करम् । क्षालयेद्यदि मोहेन पञ्चपातकमाप्नुयात् ॥ भर-द्वाजः—याः क्रियाः कुरुते मोहादनाचम्येव नास्तिकः । भवन्ति हि वृथा तस्य क्रियाः सर्वा न संशयः ॥ हारीतोपि विशेषमाह—श्रीतस्मात्तंषु गह्वेषु वृत्त्येषु निधिवद्बुधः । द्विराचामेत्तु सर्वत्र विष्णुत्रोत्सर्जने त्रयम् ॥ अत्रापस्तम्बसूत्रतात्पर्यं विश्विदुच्यते । निष्ठन्नाचामेत्सहो वाऽऽसीनस्त्रिराचामेद्दृढदंशमाभिरद्विस्त्रिगोष्ठी परिमृ-जेत्, द्विरित्येके, सष्टदुपस्पृशेत् द्विरित्येके । दक्षिणेन पाणिना सव्यं प्रोक्ष्य, पादौ शिरश्चेन्द्रियाणि उपस्पृशेच्चक्षुषी नासिके श्रोत्रे चाथाप उपस्पृशेत् । भोक्ष्यमाणस्तु प्रयतोऽपि द्विराचमेत्, द्विः परिमृजेत्सकृदुपस्पृशेत् इयावान्तर्पर्यन्तावोष्ठावुपस्पृश्याचा-मेत् । तिष्ठन्निति स्थलविषयम् । श्रोत्रे चेति चशब्देन । मुखान्नासिके श्रोत्रभुजना-भिभुजान्तरम् । शिरश्चेति द्वादशाङ्गान्याचामन् संस्पृशेत्पृथक् ॥ इत्यादिस्मृत्यन्तरो-क्ताङ्गान्तरं समुच्चीयते । द्विः परिमृजेत्सकृदुपस्पृशेदिति पूर्वोक्तविकल्पनिरासार्थ-मिति न पुनरुक्तिः । अनन्तरं स्वप्ने क्षवथावित्य दीन्याचमननिमित्तानि परिगणय्याप उपस्पृशेदित्याचमनं विहितम् । तत्र पूर्वोक्तेषु स्वल्पनिमित्तोषु आर्द्रं वा सकृदोपाधिं भूमिं वेति विकल्प उक्तः । तत्र अमेध्यं चोपस्पृश्याप्रयतं च मनुष्यम् । इत्य-त्राप्याचमनमेव, न स्नानम्, प्रकरणविरोधात् । मूत्रं कृत्वा पुरीषं वा, मूत्रपुरीषलेषा-नन्नलेपान्नुच्छिद्यलेपान् रेतसश्च ये लेपास्तान् प्रक्षाल्य पादौ च, आचम्य प्रयतो भव-तीति तेनैव स्मरणाच्च । ऊर्ध्वमाचमनं प्रोक्तम् इति संवर्ताद्युक्तोऽशुचिस्पृष्टवृत्तीय एवात्राप्रयतः पुरुषः । लोहितकेशी स्वदेहस्थो भूमिगतौ चाचमननिमित्तम्, अतः सर्वत्राचमनमेव । एवं गुरुनिमित्तेषु सत्स्वाचमनं कृत्वा क्षणमपि नाशुचिस्तिष्ठेदित्याह—भूमिगतास्वप्नश्चाचम्य प्रयतो भवति, यं वा प्रयत आचमयेत् । न वर्षधारास्वाचामेत्, तथा प्रदरोदके, तप्ताभिश्चाकरणात्, रिक्तपाणिर्वयस उद्यम्याप उपस्पृशेत् । शक्तिविषये न मूर्ध्निमप्यप्रयतः स्यात् । इति । भूमीति, भूमिस्थमुद्धृतात्पुण्यम् । इति स्मृतेः । यं वेति पात्रावाजितजलेन आचमनमनुज्ञातम् । न वर्षति वर्षग्रहणात्पात्रधारासु “न द्यूयाः सन्त-ताधाराः” इति बौधायनोक्तान्तरधारासु च न दोषः । प्रदरोति, गोतृतिशिष्टे पयसि क्षिष्टिराचमनक्रिया । इति कलौ निषेधाच्छुद्धमपि पत्वलोदकमानमनानर्हमित्यर्थः । अकरणात् ज्वरादौ न दोष इति भावः । वयसे पश्युस्तादनार्थं तृणदण्डादिरहित-

हस्तोद्यमनकार्ये कृते आचामेदित्यर्थः । शक्तिविषये, अशक्तावप्रापत्यं नेति भावः । अत्र पराशरः—आपत्काले तु संप्राप्ते शौचाचारं न चिन्तयेत् । शुद्धिं समाचरेत्पश्चादिति वेदविदो विदुः ॥ सूत्रम्—शिरस्तु प्रावृत्य मूत्रपुरीषे कुर्यात् । भूम्यां किञ्चिदन्तर्धाय छायायां मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेत् । स्वान्तु छायावमेहेतु न सोपानन्मूत्रपुरीषे कुर्यात् । वृष्टे पथपप्सु च । तथा षोडशमैथुनयोः कर्माप्सु वर्जयेत्, अग्निमादित्यमपो ब्राह्मणं गां देवताश्चाभिमुखो मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेत् । अश्मानं लोष्टमार्द्रानेोपधीवनस्पती-नूर्ध्वानाच्छिद्य मूत्रपुरीषयोश्शुन्धने वर्जयेत् । इति । शिरस्त्विति, अप्रावृतशिरा इति दीपामृतेः । अन्तर्धाय नाच्छादितायां भूमावेति निषेधत् । छायायां पान्यविश्रमच्छा-यापाम् । न चोपजीव्यच्छायासु मेहेतु, इति स्मृतेः । न याज्ञीयानाम् वृक्षाणामधस्ता-दिति विशेषणादप्यवृक्षच्छ यासु प्राप्तेः । एवमेव । न तु मेहेन्नदीच्छायावर्त्मगोष्ठा-भ्युभस्मसु । न प्रत्यङ्मूर्कणोसोमसन्ध्याम्युखोद्विजन्मनाम् ॥ इत्यादिपूक्तच्छाया च विज्ञेया । न ग्राममध्ये विप्रेन्द्र कुर्वीत मलभोचनम् । आत्मच्छायां नरच्छ यां न मेहेत कदाचन ॥ विभीतककपित्थकैस्तुहिच्छाया न चाश्रयेत् । स्तम्भदीपमनुष्याणा-मन्येषां प्राणिनां तथा ॥ इति शाण्डिल्यादिवचनैः स्वतस्त्याज्यच्छायासु न प्रसंगः । आत्मशब्देन श्रुतिः—“यावतीर्वे देवतारतः सर्वा वेदविदि ब्राह्मणे वसन्ति ।” इति सर्वदेवतावासभूतो विप्र एवोच्यते । अयं तु स्वच्छायायां न मेरेत् । देवतावासभूतद-क्षिणभागशीवनवत् । अन्यस्तु कामम् । अतः स्वान्तु च्छायामवमेहेदिति न विरोधः । मध्याह्ने स्वस्य छायायां मेहनं सम्भवतीति न चोद्यावकाशः । वेदविद्विप्रः स्वदेहं पुरतः किञ्चित्प्रसार्य मेहेत् । यत्पूर्वं सूत्रम्—अस्तमिते च बहिर्गामादारादावसयाच्च मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेत् । इति, तद्गाढान्धकारपरम् । न चोख्याप्रादिभीतिपरम्, दिवापि ग्राम एव तरसक्तेः, अस्तमितेति विशेषणवैयर्थ्यापत्तेश्च । यच्चोक्तमश्मानं लोष्टमार्द्रानोपधीवनस्पतिमूर्ध्वानाच्छिद्य मूत्रपुरीषयोः शुन्धने वर्जयेदिति । तदपि वि-शिष्टविधिपरम्, आग्नेयादिवाक्यवत् । अत उच्छिद्योपधीवनस्पतिच्छेदनं न कुर्यादिति सिद्धम् । लोष्टद्यैः केनचिद्वापि न मलं मार्जयेत् बुधः । इति स्मरणात् । शुष्कैः पति-तेर्वा गुदशुद्धिं न कुर्यादित्यलम् । स्मृतिसारसमुच्चये—न चांगुलिभिराचामेन्नाती-थेन न शब्दवत् । नारवभ,वं न त्वरया नोष्णं जलमकारणात् ॥ अत्र व्यासः—अपः पाणिनस्त्वस्पृष्ट आचामेद्यस्तु ब्राह्मणः । सुरापानेन तत्तुल्यं मनुः स्वायंभुवोब्रवीत् ॥

❀ अथ दन्तधावनविधिः ❀

वृद्धशातातपः—मुखे पर्युषिते नित्यं भक्त्यप्रयतो नरः । तस्माच्छुष्कमथार्द्रं वा भक्षयेदन्तधावनम् ॥ आस्यप्रवेशाद्भक्षणोपचारः । दन्तधावनं दन्तकाष्ठम् । व्यासः—प्रक्षाल्य पादौ हस्ती च मुखं चाद्भिः समाहितः । दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य कृत्वा जानन्तरा ततः । आचम्य प्राङ्मुखः पश्चादन्तधावनमाचरेत् । घ्राज्ञवल्क्यः—कण्टकीक्षीरवृक्षोत्थं द्वादशाङ्गुलमव्रणम् । कनिष्ठिकाग्रवत्स्थूलं पर्याग्रकृतकूर्चकम् ॥ दन्तधावनमुद्दिष्टं जिह्वोल्लेखनिका तथा । भरद्वाजः—आयुरित्यादिमन्त्रोपमुक्तः शाखाभिमन्त्रणे । विनाभिमन्त्रणं क्षुणी वृथा स्यादन्तधावनम् ॥ दन्तधावनमन्त्रः—आयुर्वलं पश्ये

धर्चः प्रजाः पशुवसूनि च । ब्रह्मप्रज्ञां च मेधां च त्वत्रो देहि वनस्पते ॥ अस्य
 प्रजापतिर्ऋषिश्छन्दोऽनुष्टुप् वनस्पतिः । देवतेति हृदि स्मृत्वा मन्त्रारम्भे वदेद्बुधः ॥
 अभिमन्व्याहतां शाखां मन्त्रेणानेन वै द्विजः । अत ऊर्ध्वं क्रमेणैव धावयेच्छाखया
 तथा ॥ वामभागं समारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण तु । शाखां विदार्य तस्यैव भागेनैकेन
 मार्जयेत् ॥ जिह्वां ततो द्वितीयेन गृहस्यश्च यतिस्तथा । प्रक्षाल्य दन्तकाष्ठं तु शुचीं देशे
 ततस्त्यजेत् ॥ विधवाकन्यकांब्रह्मचारिणां नास्यशोधनम् । करञ्जार्जुनकैड्यशिरीष-
 खदिरादिषु ॥ द्विजः शुद्धिं यतिः कुर्यात्सदाष्टांगुलशाखया । कात्यायनः—पूर्वा-
 मुखो धृतिं विन्द्य च्छरीरारोग्यमेव च । दक्षिणे च तथा क्रीयं पश्चिमे तु पराजयम् ॥
 उत्तरे तु गवां नाशं स्त्रीणां परिजनस्य च । पूर्वोत्तरे तु दिग्भागे सर्वान्कामानवाप्नुयात्
 ॥ काष्ठेन दन्तधावने दुर्लभ एव कालः, अतः स न प्रदर्श्यते । मार्कण्डेयः—
 शाल्मल्यश्वत्थहव्यानां धवर्किंशुकयोरपि । कोविदारशमीपील्लेष्मातकविभीतकान् ॥
 वर्जयेदन्तकाष्ठेषु गुग्गुलं क्रमुकं तथा । त्याज्यं सपत्रमज्ञातमूर्ध्वशुष्कं च पाटितम् ॥
 त्वग्धीनं ग्रन्थिसंयुक्तं तथा पालाशशिशुपे । उशानाः—तिन्दुकैगुदबधूकमोचामरज-
 वल्लिजाः । कार्पासदन्तकाष्ठं च शकस्यापि श्रियं हरेत् ॥ गर्गः—कुशं काशं पलाशं
 च शिशुपां यस्तु भक्षयेत् । तावद्भवति चण्डालो यावद्भङ्गां न पश्यति ॥ गोभिलः—
 गुडार्कतालहिन्तालकैतकं च बृहद्रथम् । खर्जूरं नारिकेलं च सप्तैते तृणराजकाः ॥
 तृणराजसमोपेतं यः कुर्यादन्तधावनम् । नरश्चण्डालयोनिः स्याद्यावद्भङ्गां न पश्य-
 ति ॥ भरद्वाजः—वानीरशिश्नबन्धूकक्षीरिकाकोविदारकाः । काशांगुलिकुशाश्चैते
 विषर्ज्या दन्तधावने ॥ अत्र तर्जनीमध्यमाकनिष्ठांगुलीनामेव निषेधः । तथा वृद्ध्या-
 क्षयलक्ष्यः—इष्टकालोष्टपापाणैरितरांगुलिभिस्तथा । मुक्त्वा चानामिकांगुष्ठीं वर्जये-
 दन्तधावनम् ॥ शातातपः—यस्तु गण्डूपसमये तर्जन्या वक्त्रचालनम् । कुर्वीत यदि
 मूढात्मा नरके पतति द्विजः ॥ पैठीनसिः—तृणपर्णोदकेनांगुल्या वा दन्तान्
 धावयेत्, प्रदेशिनीवर्जम् । अंगुल्या अनामिकांगुष्ठाभ्याम् । व्यासः—प्राति-
 पत्यर्षपष्ठीषु नवम्यां दन्तधावनम् । पर्णैरन्यत्र काष्ठेस्तु जिह्वोल्लेखः सदैव तु ॥
 अन्यत्र अनिपिद्धाहेषु. सदा निपिद्धानिपिद्धेष्वपि काष्ठेनैव जिह्वोल्लेखः कार्य इ-
 त्यर्थः । एवंच—अङ्गारवालुकापर्णतृणवस्त्रनस्त्रादिभिः । न कुर्यादन्तधावं तु
 भस्मलोष्टेष्टकादिभिः । इति रत्नावलीवचनं निपिद्धकुशकाशपलाशपर्णाश्वत्यादि-
 पर्णाविषयम् । व्यासः—अलाभे दन्तकाष्ठानां प्रतिपिद्धदिनेष्वपि । अपां द्वादश
 गण्डूपैर्मुसुशुद्धिर्भविष्यति ॥ प्रतिपत्यर्षपष्ठीषु नवम्यां हरिवासरे । दन्तानां का-
 ष्टसंयोगो दहत्यासप्तमं कुलम् ॥ अष्टम्यां च चतुर्दश्यां पञ्चदश्यां त्रिजन्मसु ।
 तैलं मांसं व्यवायं च दन्तकाष्ठं च वर्जयेत् ॥ भरद्वाजः—जन्मत्रयापराक्षादिवस-
 व्यतिपातकाः । ससंक्रमा विषर्ज्याः स्युर्दन्तधावनकर्मणि ॥ नद्यां देवालये गो-
 ष्ठे श्मशाने जलमध्यमे । यागरयाने शुचीं देशे नाचरेदन्तधावनम् ॥ दक्षिणाभि-
 मुखास्तिष्ठञ्छयानश्च विदिद्भूमलः । गच्छन् प्रत्यङ्मुखो भूत्वा नाचरेदन्तधावनम् ॥
 कृष्णशार्दूलगोकृत्ती यज्ञवृक्षतृणेषु च । उपविश्य न कुर्वीत वक्त्रशुद्धिमनासनः ॥

अनासन एव दन्तशुद्धिं कुर्यादित्यर्थः । गर्गः—दन्तकाष्ठे त्रमावास्या मैथुने च चतुर्दशी । अष्टमी ग्राम्यधर्मे च ज्वलन्तमपि पातयेत् ॥ नारदः—उपवासादिने राजन् दन्तधावनकृत्रः । स घोरं नरकं याति व्याघ्रभक्षश्चतुर्थ्युगम् ॥ स्त्रीसङ्गं खादनं पानं स्वाध्यायं धुरकर्म च । न कुर्यादन्तकाष्ठं च तैले तु शिरासि स्थिते ॥ गार्ग्यः—शन्यर्कशुक्रवारेषु कुजाहे व्रतवासरे । जन्मभे श्राद्धदिवसे दन्तकाष्ठं विवर्जयेत् ॥ शाण्डिल्यः—बाहू जान्वन्तरा कृत्वा कुक्षुटं सनसंस्थितः । तर्पणाचमनोल्लेख्यदन्तशुद्धीः समाचरेत् ॥ भरद्वाजः—यावन्तो नियमाः प्रोक्ता द्विजश्रेष्ठस्य भुञ्जतः । प्रेक्ष्याप्रेक्ष्येषु कर्तव्या दन्तधावनकर्मणि ॥ मुलशुद्धिं प्रयत्नेन कृत्वैवाहरहर्दिजः । प्रातःसन्ध्यामुपासीत तां विना न शुचिर्भवेत् ॥

❀ अथ प्रातःस्नानविधिः ❀

अत्र योगयाज्ञवल्क्यः—अग्रम्यगमनास्तेयात् पापेभ्यश्च प्रतिग्रहात् । र-हस्याचरितात्पापान्मुच्यते स्नानमाचरन् ॥ मनःप्रसादजननं रूपसौभाग्यवर्धनम् । शोकदुःस्वप्नहं स्नानं मोक्षदं ह्लादनं तथा ॥ स्नानमूलाः क्रियाः सर्वाः श्रुतिस्मृत्युदिता नृणाम् । तस्मात्स्नान निषेवेत श्रीपुष्टचारोग्यवर्धनम् ॥ शाण्डिल्यः—स्नानं प्रदानं भक्तानां सम्यक्शुद्ध्युपपादकम् । वक्ष्यामि योगादूर्ध्वं यत्कर्तव्यं स्नानपूर्वकम् ॥ चन्द्रिकायाम्—याम्यं हि यातनादुःखं प्रातःस्नायी न पश्यति । प्रातःस्नानेन पूयन्ते ये हि पापकृतो जनाः ॥ अस्नातो नाचरेत्कर्म जपहोमादि किञ्चन । लालास्वेदसमाकीर्णः शयनादुत्थितः पुमान् ॥ दक्षः—गुणा दश स्नानपरस्य पुंसो रूपं च तेजश्च यशश्च शौचम् । आयुष्यमारोग्यमलोलुपत्वं दुःस्वप्ननाशश्च तपश्च मेधा ॥ सत्यव्रतः—बलं रूपं यशो धर्मं शौचमायुः सुखं धृतिम् । आरोग्यं परमाप्नोति प्रातः स्नानेन मानवः ॥ चतुर्विंशतिमते—उपत्युपासि यत्स्नानं सन्ध्यायामुदिते रवी । प्राजापत्येन तत्तुल्यं महापातकनाशनम् ॥ सन्ध्यायामुपत्युपासि यत् स्नानम्, अपि वा उदिते सूर्ये यत् स्नानम्, तद्व्यं प्राजापत्यतुल्यामित्यर्थः । अत्यन्तमलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः । स्रवत्येष दिवारात्रं प्रातःस्नानं विशोधनम् ॥ दक्षः—प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टदृष्टकरं हि तत् । सर्वमर्हति शुद्धात्मा प्रातःस्नायी जपादिकम् ॥

❀ अथ स्नानभेदाः ❀

शंखः—स्नानं तु द्विविधं प्रोक्तं गौणमुख्यप्रभेदतः । तयोस्तु वारुणं मुख्यं तत्पुनः पद्धिधं भवेत् ॥ नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाङ्गं मलकर्षणम् । क्रियास्नानं तथा पष्ठं षोढा स्नानं प्रकीर्तितम् ॥ अस्नातस्तु पुमान्नाहो जपामिहवनादिषु । प्रातःस्नानं तदर्थं तु नित्यस्नानं प्रकीर्तितम् ॥ चण्डालशत्रूपादि स्पृष्टाऽज्जातां रजस्वलाम् । स्नानार्हस्तु यदा स्नाति स्नानं नैमित्तिकं हि तत् ॥ पुष्यस्नानादिकं यत्तु देवज्ञविधिचोदितम् । तद्धि काम्यं समुदितं नाकापस्तत्रयोजयेत् ॥ देवज्ञः ज्योतिःशास्त्रवित् । जप्तुकामः पवित्राणि ह्यर्चिष्यन् देवताः पितॄन् । स्नानं समाचरेद्यत्तु क्रियाङ्गं तद्विदुर्बुधाः ॥ मलापकर्षणं स्नानं स्नानमभ्यङ्गपूर्वकम् । मलापकर्षणार्थं तु प्रवृत्तिस्तस्य नान्यथा ॥

सरस्सु देवसातेषु तीर्थेषु च नदीषु च । स्नानं तत्र समादिष्टं क्रियास्नानमिति स्मृतम् ॥ गोभिलः—नित्यं सन्ततनिर्वर्त्य काम्यं कामाय यद्धितम् । निमित्तोदुपजातं तु स्नानं नैमित्तिकं स्मृतम् ॥ अनेन मध्यन्दिनस्नानस्यापि नित्यत्वं सिद्धम् । तस्यापि सततनिर्वर्त्यत्वात् । तथा च चैद्याघ्रपादः—प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं मध्यस्नायी सदा भवेत् ॥

❀ अथ गौणस्नानानि ❀

गार्ग्यः—दिव्यं वायव्यमाग्नेयं ब्राह्मं सारस्वतं तथा । मानसं चेति विज्ञेयं गौण-स्नानं तु पद्विधम् ॥ योगयाज्ञवल्क्यः—मान्त्रं भौमं तथाऽऽग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च । वारुणं मानसं चेति सप्त स्नानान्यनुक्रमात् ॥ आपोहिष्ठादिभिर्मान्त्रं मृदालंभस्तु पार्थिवम् । आग्नेयं भस्मना स्नानं वायव्यं गोरजः स्मृतम् ॥ यत्तु सातपवर्षेण दिव्यं तत्स्नानमुच्यते । वारुणं चावगाहस्तु मानसं विष्णुचिन्तनम् ॥ मानसं प्रवरं स्नानं सर्वे शंसन्ति सूरयः । आत्मतीर्थप्रशंसायां व्यासेन पठितं यतः ॥ इति । आग्नेयमत्र पाशुपतविषयम्, अथर्वशिखायां पाशुपतव्रतं विधायाग्निरित्यादिना भस्मेति तस्यैव तद्विधानात्, जटाधारणेन स्नातुं अशक्यत्वात् च । अन्यस्य तु विप्रस्य, विरुद्धं वर्जयेत्कर्म प्रेतधूमवदीरितम् । केशभस्मतुपांगारकपालेषु च संस्थितम् ॥ न पर्णलोष्टाश्मभिर्भूत्रपुरीषापकर्षणं कुर्यात् । न भस्मकेशतुपकपालामध्यान्यधितिष्ठेत् इति याज्ञवल्क्यगौतमादिभिर्भस्मवर्जनस्मरणात् । स्पर्शं तु, दीपाग्निं दीपतैलं च भरमचास्थि रजस्वलात् । एतानि ब्राह्मणः स्पृष्ट्वा सवासा जलमाविशेत् ॥ इति स्नानविधानाच्च, हस्ती मुक्त्वा देहस्पर्शं स्नानमिति न चोद्यावकाशः । योगयाज्ञवल्क्यः—शत्रु आपस्तु द्रुपदा आपोहिष्ठाऽघमर्षणम् । एतैस्तु पञ्चभिर्मन्त्रैर्मन्त्रस्नानमुदाहृतम् ॥ घृहस्पतिः—वायव्यं गोरजः प्रोक्तमस्तं गच्छति गोपतौ । विद्वत्सरस्वतीप्रातं स्नानं सारस्वतं स्मृतम् ॥ प्राप्य सारस्वतं तीर्थं भवेन्मुदितमानसः । सर्वतीर्थाभिषेकाद्धि पवित्रं विदुषां हि वाक् ॥ तथा; ब्राह्ममाग्नेयकं भौमं वायव्यं दिव्यमेव च । वारुणं यौगिकं चैव षोढा स्नानं प्रकीर्तितम् ॥ भुवि-भूर्भिं तथाऽऽकाशे मध्याकाशे तथा भुवि । आकाशे भुवि भूर्भिं स्यान्मन्त्रस्नानं विधीयते ॥ पादादिप्रणवं कुर्यादर्धर्चान्ते तर्धन च । ऋगादिप्रणवं कुर्यान्मन्त्रस्नानेष्वयं विधिः ॥ शुचिदेशान्मृदानीय कुर्याद्वात्रोपलम्भनम् । मन्त्रं पार्थिवसंयुक्तं भौमस्नानं तदुच्यते ॥ गोरुराद्रज आदाय गोसावित्रीं जपेद्बुधः । गात्रेष्वथ तथा लिप्य स्नानं वायव्यमुच्यते ॥ उत्तरायणमध्ये तु यदा वर्षति वासवः । आतपेन सह स्नानं दिव्यं स्नानं तदुच्यते ॥ स्नानमब्दैवतीर्मन्त्रैर्जलमञ्जनगाहनैः । तर्पणं पितृदेवानां स्नानं वारुणमुच्यते ॥ अनेन गौणस्नानेषु तर्पणं नास्तीति गम्यते । यौगिकं स्नानमाख्यातं योगो विष्णुविचिन्तनम् । आत्मतीर्थप्रशंसायां व्यासेन परिकीर्तितम् ॥ मानसं प्रवरं प्रोक्तं सेवितं ब्रह्मवादिभिः । मनःशुद्धिकरं पुंसां नित्यं तत्स्नानमाचरेत् ॥ शक्तश्चेद्धारुणं स्नानमप्रायत्ये तदैव हि । हृत्स्वितं सर्भूतानां रविमण्डलसंस्थितम् ॥ नीलज्मीतसंकाशं वामुदेवं चतुर्भुजम् । शह्वक्रगदापत्रधारिणं वनमालिनम् ॥ तत्पादोदकत्रां धारां निपतन्तीं स्वमूर्द्धने । चिन्तयेद्ब्रह्मरन्ध्रेण

प्रविशन्तीं स्वकां तनुम् ॥ तथा प्रक्षालितं सर्वं स्वदेहं परिचिन्तयेत् । इदं स्नानं परं मन्त्रा सहस्रादधिकं स्मृतम् ॥ एवं स्नात्वा विशेषेण सर्वपापैः प्रमुच्यते । पाद्मे-
धारुणं दिव्यमाग्नेयं वायव्यं पार्थिवं तथा । मन्त्रं मानसमित्येवं स्नानं सप्तविधं भवेत् ॥ प्रशस्तपर्वताग्रादौ जातया श्वेतमृत्स्नया । उच्चार्य केशवादीनां नामान्यंगे यथाक्रमम् ॥ ललाटादौ यद्विगनमूर्ध्वपुंद्रस्य तद्भवेत् । पार्थिवं स्नानमञ्जिगेर्मन्त्रैर्वि-
प्रकरितैः ॥ अम्भोभिः प्रोक्षणं कुर्यात्तन्मात्रं स्नानमिष्यते । अस्वण्डादर्शो-
असामग्र्याच्छरीरस्य वैपम्पादेशकालयोः । स्नानान्येतानि तुल्यानि मानसं श्रेष्ठ-
मुच्यते ॥ कौर्मै-अप्रायस्ये समुत्पन्ने स्नानमेव समाचरेत् । ब्राह्मादीन्यन्यथाऽशक्ती-
स्तान्याहुर्मनीषिणः ॥

❀ अथ स्नानार्हजलानि ❀

तत्र मनुः-नदीषु देवखातेषु तटाकेषु सरस्सु च । स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्तप्रस्र-
वणेषु च ॥ श्रीविष्णुपुराणे-नदीनदतटाकेषु देवखातजलेषु च । नित्यं क्रियार्थं स्नार्यात् गिरिप्रस्रवणेषु च ॥ नदः प्रत्यक्स्रोतः । मनुः-कूपेषुद्धृततोयेन स्नानं कुर्वीत वा भुवि । स्नार्यातोद्धृततोयेन ह्यथवा भुव्यसंभवे ॥ भूमिस्थजलस्नानासंभवे कृपादुद्धृत्य मृण्मयपात्रावर्जितजलैः स्नायादित्यर्थः । तथा अस्वण्डादर्शो-शूर्पवा-
तनखाग्राम्बुस्नानं वस्त्रवटोदकम् । मार्जनीरेणुकेशाम्बु हन्ति पुण्यं पुरातनम् ॥ जायालिः-न पारक्ये सदा स्नायान्न भुञ्जीत महानिशि । नार्द्रमेकं च वसनं परिद-
ध्यात्कदाचन ॥ मनुः-परकीयनिपानेषु न स्नार्यात् कदाचन । निपानकर्तुः स्नात्वा तु दुष्कृतांशेन लिप्यते ॥ एतत्पतितादिजलनिषयम् । महात्मनां निपानेषु न दोषः । तथा मार्कण्डेयः-पुराणानां नरेन्द्राणामृषीणां च महात्मनाम् । स्नानं कूपतटाकेषु देवतानां समाचरेत् ॥ वृद्धमनुः-अन्यायोपात्तवित्तस्य पतितस्य च वार्षुपैः । न स्नायाद्दुदपानेषु स्नात्वा कृच्छ्रं समाचरेत् ॥ नद्याद्यलाभे विशेषमाह शौनकः-वापी-
कूपतटाकेषु यदि स्नायात्कथंचन । उद्धृत्य मृत्तिकापिण्डान् दश पञ्चाथवा क्षिपेत् ॥ एतत्परकीयनिपानविषयम् । योगयाज्ञवल्क्यः-परकीयनिपानेषु यदि स्नाया-
त्कथंचन । सप्त पिण्डांस्ततोद्धृत्य तत्र स्नानं समाचरेत् ॥ अलाभे देवखातानां सरसां मूर्तिनामपि । उद्धृत्य चतुरः पिण्डान् पारक्ये स्नानमाचरेत् ॥ श्रीपिण्डान्त्य बोद्धृत्य स्नायादापत्सु नो सदा । अन्यैरपि कृते कूपे सरोवाप्यादिके तथा ॥ तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्तं न विद्यते । इदमत्यन्तागद्विषयम् । अनापदि, विश्रान्तेश्वरे-
अन्त्यजैः स्वानिताः कूपास्तटाका वाप्य एव च । एष स्नात्वा च पीत्वा च प्राजापत्येन शुद्धयति ॥ अकामाद्ब्राह्मणः शुद्धचेद्ब्रह्मकूर्चोपवासतः । पिण्डानुद्धरणे शौनकः-
अनुद्धृत्य तु यः स्नायात्परकीयजलाशये । पृथा भवति तत्स्नानं कर्तुः पापेन लिप्यते ॥ अत्र विशेषः । अनुत्सृष्टेषु न स्नायात्तथैवासंस्कृतेषु च । असंस्कृतम् अप्रतिष्ठितम् । सर्वसत्वोद्देशेनाकृतमनुत्सृष्टम् । उत्सृष्टेषु सर्वार्थत्वेन कृतत्वात्पिण्डानुद्धरणेपि न दोषः । अत्र शंखः-स्नातस्य वाद्विततेन तथैव परवारिणा । शरीरशुद्धिविशेषा नतु स्नानफलं लभेत् ॥ पिण्डानुद्धरणे न परवारिस्नानेन स्नानफलं, किंतु शरीरशुद्धिमात्रमित्यर्थः ।

घाञ्जचल्कयः—वृथा तृष्णोदकैः स्नानं वृथा जप्यमवेदिकम् । वृथा त्वश्रोत्रिये दानं वृथा भुक्तमसाक्षिकम् ॥ यत्तु पद्मत्रिशन्मते—आपः स्वभावतो मेध्याः किं पुं-
 नर्याद्विसंयुताः । तेन सन्तः प्रशंसन्ति स्नानमुष्णेन वारिणा ॥ तदातुरविषयम् । तथा
 यमः—आदित्याकिरणैः पूतं पुनः पूतं तु वह्निना । आम्रातमातुरस्नाने प्रशस्तं तु
 शृतोदकम् ॥ नित्यं नैमित्तिकं स्नानं क्रियाङ्गं मलकर्षणम् । तीर्थाभावे तु कर्तव्य-
 मुष्णोदकपरोदकैः ॥ चन्द्रिकायाम्—कुर्यान्नैमित्तिकं स्नानं गीताद्विः काम्यमेव च ।
 नित्यं यादृच्छिकं चैव यथारुचि समाचरेत् ॥ इदं चण्डालशवादिस्पर्शस्नानविषयम् ।
 पूर्वत्र यमोक्तं नैमित्तिकस्नानमस्पृश्यस्पृष्टस्पृष्टिविषयमशक्तविषयं वेति न विरोधः ।
 वृद्धमनुः—मृती जन्मानि संक्रान्त्यां श्राद्धे जन्मदिने तथा । अस्पृश्यस्पर्शने चैव
 न स्नायादुष्णवारिणा ॥ अस्पृश्यः स्वतोस्पृश्यः, न तु श्वादिस्पृष्टोऽस्पृश्यो विप्रः ।
 सङ्क्रान्त्यां भानुवारे च सप्तम्यां राहुदर्शने । आरोग्यपुत्रवित्तार्थी न स्नायादु-
 ष्णवारिणा ॥ पौर्णमास्यां तथा दर्शे न स्नायादुष्णवारिणा । स गोहत्याकृतं पापं
 प्राप्नोत्येव न संशयः ॥ एतेनोक्तेषु मरणादिषु तीर्थाभावोपि न काष्णुष्णोदकैः
 स्नायात् । परोदकैरुद्धृतैः कूपोदकैर्वा स्नायादित्युक्तं भवति । अत्र व्यासः—
 शीतास्वप्सु निषिच्योष्णा मन्त्रसम्भारसंभृताः । गेहेऽपि शस्यते स्नानं तद्धी-
 नमफलं वहिः ॥ मन्त्राः अब्लिङ्गा वारुणाश्च, तद्धीनम् मन्त्रहीनम्, सम्भाराः
 मृदादयः, वहिः तटाकादी । अतस्तीर्थादी स्नानमपि मन्त्रहीनं मण्डूकादिम-
 ज्जनवत् । तदाह विचस्वान्—मन्त्रसम्भारसंयुक्तपुष्पस्पर्शनमुच्यते । स्नानेवगाहने
 चैव प्लावनं विधिर्वर्जितम् ॥ मत्स्यकच्छपमण्डूकास्तोयं मग्ना दिवानिशम् । न तेषां हि
 स्नानफलं तथैव विधिर्वर्जितम् ॥ मनुः—नातुरो नारुणकरानाक्रान्ते च नभस्थले । न
 पराम्भसि नाल्पे च नाशिरस्कः कथंचन ॥ नारुणकरानाक्रान्ते अरुणोदयात्पूर्वं न
 स्नायादित्यर्थः । नद्यां तु विद्यमानायां नदीं चोत्सृज्य वृत्रिमे । न स्नायादल्पतोये तु
 विद्यमाने बहूदके ॥ मार्कण्डेयः—भूमिष्ठमुद्धृतात्पुण्यं ततः प्रस्रवणोदकम् । ततोपि
 सारसं पुण्यं ततो नादेयमुच्यते ॥ तीर्थतोयं ततः पुण्यं गोदावर्षी ततः परम् ।
 विष्णुः—उद्धृतात्पुण्यं भूमिष्ठमुदकं तस्मान्नादेयं तस्मादपि साधुपरिगृहीतं सर्वत एव
 गांगम् । मरीचिः—त्रिभिः सारस्वतं तोयं पश्चाहेन तु यामुनम् । सद्यः पुनाति गांगेयं
 दर्शनादेव नार्मदम् ॥ पार्वे—जलं शुद्धमशुद्धं वा विष्णुवास्तुसमीपतः । विष्णुग-
 ङ्गासमं तोयं महापातकनाशनम् ॥ शुकानुशासने—यत्र भागवताः स्नानं
 कुर्वन्ति विमलाशयाः । तत्तीर्थमधिकं गिद्धि सर्वपापप्रणाशनम् ॥ अश्वत्थस्तवे-
 अश्वत्थस्य जले यत्र छाया भवति कुत्रचित् । तत्रयागसमं तीर्थं तत्र सन्निहितो
 हरिः ॥ नद्यामस्तामिते स्नानं वर्जयेत्तु सदा बुधः । नद्यां स्नात्वा नदीं चान्यां
 न प्रशंसेत धर्मवित् ॥ देवलः—नदीषु न नदीं ह्यपार्ष्वतेषु न पर्वतम् ।
 नान्यं प्रशंसेतत्रस्थस्तीर्थेष्वपत्तनेषु च ॥ श्रुतिः—सितासिते सरिते यत्र संगते
 तत्राप्लुतासी दिवमुत्पतन्ति । ये वै तन्वां विष्टुजन्ति धीरास्ते जनासो अमृतत्वं
 भजन्ते ॥ इति । गङ्गामाहात्म्ये—यस्योदरे स्थितं तोयं गोदावर्ष्याश्च यामतः ।

न यात्यसी पुनर्गर्भमिति वेदविदो विदुः ॥ श्रुताभिञ्जपिता दृष्टा स्मृता पीतावगाहि-
त्ता । गङ्गा तारयते नृणामुभौ वंशी भवार्णवात् ॥ श्रीपराशरः—सेतुं दृष्ट्वा समु-
द्रस्य ब्रह्महत्यां व्यपोहति । पाद्मे—देवेन सह तत्काले निमज्जन्तीह ये नराः । ते
निर्धूयाशुभं सर्वं महापातकमप्यय ॥ यान्ति ध्रुवं सुदुष्प्रापं स्थानमाचन्द्रतारकम् ।
यजन्तं वाश्वमेधेन राजानं पृथिवीपतिम् ॥ व्यासः—नद्या यच्च परिभ्रष्टं नद्या
यच्च विवर्जितम् । गतप्रत्यागतं यच्च ततोयं परिवर्जयेत् ॥ न मेहेत जलद्रोण्यां
स्रातुं च न नदीं तरेत् । नातिक्रमेद्दृथा सिन्धुं नानुप्रातुं नदीं तरेत् ॥ सिन्धुम्
नदीम् । वृथा अस्तात्वाऽनाचम्य वा न लह्येदित्यर्थः । यौधायनः—स्नानं
रजकतीर्थेषु भोजनं गणिकागृहे । पश्चिमोत्तरशायित्वं शकस्यापि श्रियं हरेत् ॥
योगयाज्ञवल्क्यः—अग्राह्यास्तत्रिमा आपो नद्याः प्रथमवेगिकाः । प्रसोभिताश्च
केनापि याश्च तीर्थाद्दिनिद्युताः ॥ तीर्थम् अवतरणदेशः । कात्यायनः—याः
शोषमुपगच्छन्ति ग्रीष्मे कुसरितश्च याः । तामु प्रावृषि न स्यादादपूर्णे दशवासरे ॥
भरद्वाजः—शशिव्रतं त्रयः कृच्छ्रा गायत्र्याश्चायुतं जपः । आश्रावनं महानद्यां तुल्य-
मेतच्चतुष्टयम् ॥ उद्भूत्वा भूधरेभ्योधि प्रविशत्यम्नुसन्ततिः । या सा महानदी ज्ञेया
सर्षपापमनाशनी ॥ शतयोजनमागम्य शीलाद्विशति सागरम् । याम्नुसन्ततिरेके तां
भवदन्ति महानदीम् ॥ उद्भूत्वा पूर्वदिग्भागे शैले सलिलसन्ततिः । या सा महानदी-
युक्ता सा नदीत्यभिधीयते ॥ सरस्वती सूर्यसुता जहृकन्या च नर्मदा । एताश्चतुर्भ-
हानद्यो महानद्युत्तमोत्तमाः ॥

❀ अथ संक्रमणनिर्णयः ❀

संक्रान्तिविषये घृह्यवसिष्ठः—अपने द्वे द्वे विपुत्रे चतस्रस्पदशीतयः । चतस्रो
विष्णुपद्याश्च संक्रान्त्यो द्वादश स्मृताः ॥ विष्णुपद्यादिलक्षणं संज्ञाप्रकरण एवोक्तम् ।
मृगकर्कटसंक्रान्ती द्वे वृद्धदक्षिणायने । विपुत्रे तु तुलामेपे गोलमध्ये तयोः पराः ॥
अतीतानागते पुण्ये द्वे वृद्धदक्षिणायने । त्रिंशत्कर्कटके नाव्यो मकरे विंशतिः
स्मृताः ॥ विपुत्रे तु तुलामेपे नाव्यस्तूभयतो दश । पुण्यायां विष्णुपद्यायां प्राक्प-
श्चादपि षोडश ॥ षडशीत्यां व्यतीत्यायां षष्टिस्तास्तु आह्निकाः । पुण्या इति शेषः ।
अहःसंक्रमणे पुण्यमहः वृत्तं प्रकीर्तितम् । रात्री संक्रमणे पुण्यं दिनार्थं स्नानदान-
योः ॥ पूर्णं चैवार्धरात्रे तु यदा-संक्रमते रविः । तदा दिनद्वयं पुण्यं मुक्त्वा मकरक-
र्कटी ॥ यद्यस्तमपवेलायां मकरं याति भास्करः । प्रदोषे वार्धरात्रे वा स्नानं दानं
परेऽहनि ॥ अर्धरात्रे तदूर्ध्वं वा संक्रान्ती दक्षिणायने । पूर्वमेव दिनं ग्राह्यं यावन्नोदय-
ते रविः ॥ कुर्यात्सदायने मध्ये विष्णुपद्यां विपुत्राति । षडशीत्यामन्त्यभागे स्नानदा-
नादिमादतः ॥ भविष्योत्तरे—प्रत्युषे कर्कटं भानुः प्रदोषे मकरं यदि । संक्रमे-
त्पष्टिनाव्यस्तु पुण्याः पूर्वोत्तराः स्मृताः ॥ या यास्तन्निहिता नाव्यस्तास्ताः पुण्य-
तमाः स्मृताः ॥ शातातपः—सूर्यस्य संक्रमे पुण्ये न स्नायाद्यदि मानवः । सप्तज-
न्मसु रोगी स्याद्दुःखभागी च जायते ॥ अत्रायं विवेकः । मुक्त्वा मकरकर्कटी स्नानं

दानं परेऽहनि । पूर्वमेव दिनं ग्राह्यमिति विशिष्य निश्चितत्वाद्वात्रौ संक्रमणे कर्कटके पूर्व-
मेव दिनं ग्राह्यम्, स्नानदानादीं तथा मकरे परादिनमेव ग्राह्यम्, न रात्रौ स्नानदाना-
दिकं कार्यमिति, विशेषणवैयर्थ्यापत्तेः । रात्रौ संक्रमणे पुण्यमितीदं कर्कटमकरव्यतिरि-
क्ताविषयमिति व्याख्यातुमिच्छामः । ततश्च । राहुदर्शनसंक्रान्तिविषयव्यतिरिक्तम् ॥
स्नानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि न दुष्यति ॥ इति वचनं च तदन्यसंक्रमविषयम् ।
(ग्रहणोद्गाहसंक्रान्तीति पाठान्तरम्) अत्ययः मृतिः, वृद्धिः पुत्रजन्म, अतस्तयोः
पूर्वापरदिन एव स्नानादिकं कार्यम् । तथा भविष्योत्तरे-मिथुनार्कसंक्रा-
न्तिर्थादि स्यादंशुमालिनः । प्रभाते वा निशीथे वा कुर्यादहनि पूर्वतः ॥ पूर्वतः पूर्व-
स्मिन् । कार्मुकं तु परित्यज्य झपं संक्रमते रविः । प्रदोषे वा निशीथे वा स्नानं दानं
परेहनि ॥ घृन्दगार्ग्योऽपि-यद्यस्तमयवेलायाम्, इति । अतः कर्कटमकरसंक्रमयो-
र्विकल्पेन पूर्वापराहविहितविंशतिपाष्टिनाडिकादिकालेषु दिवसगणपुण्यकालत रतम्य-
परमेव, या याः सन्निहिता इति वचनमिति । यत्त्वापस्तम्बेनोक्तम्-साशिराव-
मज्जनमप्सु वर्जयेत्, इति तदलजलविषयम्, समुद्रविषयम् च । तथा ब्रह्माण्डे-
स्रवन्नदीषु तु स्नायात्प्रविश्यान्तः स्थितो द्विजः । तटाकादिषु तोषेषु प्रत्यक्षं स्नान-
माचरेत् ॥ गृहस्थस्तु स्रन्तीषु निमज्ज्य स्नानमाचरेत् । अन्यत्रासिच्य हस्ताभ्यामि-
तरेषां तु मार्जनम् ॥ नाल्याम्भसि शिरो मज्जेन्नावगाहेन्महोदधौ । क्रियास्नाने शिरो
मज्जेदन्यत्रापि सरिस्तु च ॥ स्रोतसोभिमुखः स्नायान्मार्जने चाघमर्षणे । अन्य-
त्रार्कमुखो रात्रौ प्राङ्मुखोऽग्निमुखोऽपि वा ॥ सन्ध्यामुखस्तु सन्ध्यायां तथा चाद्यन्तया-
मयाः । अन्यत्र स्यावरोदके । कात्यायनः-अंगुष्ठांगुलिभिश्चैव श्रोत्रदृष्टनासिकामु-
खम् । पिधायान्तर्निमज्ज्याप्सु त्रिर्जपेदघमर्षणम् ॥ स्मृत्यर्थसारे-नद्यां नास्तमिते
स्नायाद्विशेषान्मध्ययामयोः । अग्निं प्रज्वाल्य वा स्नायाद्वाप्यादिषु महाजले ॥ रात्रौ
स्नानं न कुर्वीत दानं चापि यथाविधि । अन्यत्र धाम्न इत्येष तत्रस्थे स्नानमाचरेत् ॥
ब्राह्मणाग्निगवामग्रे स्नानं विज्ञाप्य शुद्धिमान् । निशि स्नानं च दानं च कुर्यादाग्निं समि-
ध्य च ॥ एते असृष्ट्यस्पर्शनपुत्रजन्मविषये स्नानदाने । भरद्वाजः-जन्मक्षे वैधृती
पुष्ये व्यतीपाते च संक्रमे । दर्शे महानदीस्नानं समस्तदुरितक्षयम् ॥ यदि चेदर्ध-
रात्रे तु भवेदेवं हि संक्रमः । दिवसद्वितयं पुण्यं स्नानदानजपादिषु ॥ यद्यर्द्धरात्रस-
मयात्परतः संक्रमो भवेत् । परास्मिन् दिवसे पुण्यं स्नानाद्यस्त्रिलोकमनु ॥ इदं कर्कटक-
मकरव्यतिरिक्तसंक्रान्तिविषयम् । भरद्वाजः-सप्तममीभानुदिने सामावास्येन्दुवा-
सरे । सचतुर्थ्यारवारे च स्नानं पृथुसिन्धुषु ॥ कृतं पष्टिसहस्राङ्कृतस्नानसमं
भवेत् । जपहोमप्रदानानि तादृशानि भवन्ति च ॥ पर्वणि स्नपन शस्तं सर्वेषां लवणा-
म्बुधौ । सागरेषु तथाऽन्येषु शुभमाप्त्वावनं स्मृतम् ॥ सौरारवारयोरन्धी पर्वणोरुभयोरपि ।
सन्तानकामी न स्नानं कुर्यात्तु ग्रहणं विना ॥ विद्धे पर्वणि न स्नायाच्चतुर्दश्यां महोदधौ ।
सा चेद्रीमयुता स्नायात्तामतिक्रम्य पर्वणि ॥ अन्यत्र-अश्वत्यः सागरस्त्वेतौ न स्पृष्ट-
व्यौ कदाचन । मन्द्वादे स्पृष्टेपूर्वमपरं पर्वणि स्पृशेत् ॥ तथा-गर्भिण्यां संप्रवेशं
च गर्भिणी गृह्णीयादि । वपनं सागरस्नानं शवभारं च वर्जयेत् ॥

❀ तीर्थयात्रायां वाहननिषेधः ❀

स्मृतिरत्ने-छत्र तु हरते पादमर्षं हरति पादुका । यानं हरोत्रिपादं तु सर्वं हरति दालिका ॥ ऐश्वर्याल्लोभमोहाद्वा गच्छेद्यानादिभिस्तु यः । निष्फलं तस्य तर्तीर्थं तस्माद्यानादि वर्जयेत् ॥ अत्र शाण्डिल्यः-कुटुम्बिनां विनान्येषां दृष्टं तीर्थादिसेवनम् । कुटुम्बिनो गृहे सर्वं विकलो निर्गतो गृहात् ॥ विकलः शून्यान्त्यकृत्य इत्यर्थः ॥

❀ नदीनां रजोदोषनिर्णयः ❀

नदीरजोदोषविषये किञ्चिदुच्यते । अत्र कात्यायनः-संप्राप्ते श्रावणे मासि सर्वा नद्यो रजस्वलाः । तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा तु जाद्वीम् ॥ मार्कण्डेयः-द्विम सं सरितः सर्वा भवन्ति हि रजस्वलाः । अप्रशस्तं ततः स्नानं वर्षादौ नववारिणि ॥ कर्कटसंक्रममारभ्य सिंहान्तं मासद्वयं नद्यो रजस्वला भवन्ति । मार्कण्डेयः-नभोनभस्ययोर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्वलाः । तासु स्नानं न कुर्वीत देवर्षिपितृनर्षणम् ॥ अत्र नभस्यशब्दः सिंहश्रावणपरः । तथा चैट्याघ्रपादः-सिंहकर्कटयोर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्वलाः । तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा महानदीः ॥ नारसिंहपुराणे-गङ्गा यमुना गोदावरी तुङ्गभद्रा कावेरीत्येता महानद्यः इति । मरीचिः-आदित्य-दुहिता गङ्गा प्लक्षजाया सरस्वती । रजसा नाभिभूयन्ते वेणा च नदसंज्ञिता ॥ मद्वाभारते-महानद्यो देविका च कावेरी प्लक्षजा तथा । रजसा तु प्रदुष्याः स्युः कर्कटादौ त्र्यहं नृप ॥ प्लक्षजा गौतमी । ब्राह्मे-गोदावरी भीमरथी तुङ्गभद्रा च वेणिका । तापी पयोष्णी विन्ध्यस्य दक्षिणे तु प्रकीर्तिताः ॥ भागीरथी नर्मदा च यमुना च सरस्वती । विशोका च वितस्ता च विन्ध्यस्योत्तरतः स्थिताः ॥ द्वादशैता महानद्यो देवर्षिक्षेत्रसम्भवाः । कात्यायनः-प्रवृत्ते श्रावणे मासि त्र्यहं गङ्गा रजस्वला । चतुर्थेऽहनि संप्राप्ते शुद्धा भवति जाद्वी ॥ एतच्चान्द्रमानाभिप्रायम् । अन्यथा-प्रथमं कर्कटकेऽपि त्र्यहं गङ्गा रजस्वला । सर्वा रक्तवहा नद्यः करतोयाम्बुवाहिनी ॥ इति वचनविरोधः स्यात् । श्रावणमासप्रवृत्तेरर्वागेव कर्कटसंक्रान्तेः । करतोया नदी । कात्यायनः-कर्कटादौ रजोदुष्ट गौतमी वासरत्रयम् । चन्द्रभागा सती गङ्गा सूर्यूर्ध्वमदा तथा ॥ तदेवम् । सप्तमस्य शुक्ला गङ्गा भोमती च सरिद्धरा । रजसा न प्रदुष्यन्ति ये चान्ये पुत्रदाः स्मृताः ॥ इति कात्यायनवचनं मासद्वयदोषाभाषणम् । स एव-नभोनभस्ययोर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्वलाः । न सन्ध्योपासनं स्नानं देवर्षिपितृनर्षणम् । एवमपि नदाः पुर्मास इति रजोदोषो नास्तिव । रजसा नाभिभूयन्ते ये चान्ये नदसंज्ञिताः । इति स्मृतेः । प्रत्यक्स्रोतसो नदाः । अस्य क्वचिदपवादमाह कात्यायनः-उपाकर्षणि चोत्सर्गे प्रेतस्नानं तथैव च । चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते ॥ स्वर्धु-यम्भःसमानि स्युः सर्वाण्यम्भासि भूतले । कूपस्थान्यापि सोमार्कग्रहणे नात्र संशयः ॥ सर्वं गङ्गासमं तोयं सर्वं ब्रह्मसमा द्विजाः । सर्वं भूमि-समं दान ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

❀ ग्रहणकालस्नानश्राद्धादिविधिः ❀

महाभारते-गङ्गास्नानं प्रकुर्वीत ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः । महानदीषु चान्या-
 सु स्नानं कुर्याद्यथाविधि ॥ शङ्खः-वापीकूपतटाकेषु गिरिप्रस्रवणेषु च । नद्यां नदे
 देवस्नाते सरसीपूढृतान्मुषु ॥ उष्णोदकेषु वा स्नायाद्ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः । उष्णो-
 दकस्नानं रोगिविषयम् । तथा वैद्यशास्त्रपादः-आदित्यकिरणैः पूतं पुनः पूतं तु
 वह्निना । अतो व्याध्यातुरः स्नायाद्ग्रहणेष्युष्णवारिणा ॥ चन्द्रसूर्यग्रहे स्नायान्मृतके
 सूतकेषु वा । अस्नायी मृत्युमाप्नोति स्नायी मृत्युं न विन्दति ॥ ग्रहणे संक्रमे वापि
 न स्नायाद्यदि मानवः । सप्तजन्मसु रोगी स्याद्दुःखभागी च जायते ॥ महाभा-
 रते-सर्वस्वेनापि कर्तव्यं श्राद्धं वै राहुदर्शने । अर्जुर्वाणस्तु नास्तिक्यात्पद्मे गौरिव
 सीदति ॥ भूमिर्गावः सुवर्णं वा धान्यं वा यद्यदीप्सितम् । तत्सर्वं ग्रहणे देयमात्मनः
 श्रेय इच्छता ॥ नैमित्तिकश्राद्धेषु पठितत्वाद्ग्रहणे श्राद्धमात्रेण कर्तव्यम् । तथा
 व्यासः-आपद्यनग्नौ तीर्थे च ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः । आमश्राद्धं द्विजो दद्याच्छुद्धो
 दद्यात्सदैव हि ॥ अतः सति सम्भवेऽप्यामेनेव श्राद्धं कार्यं न त्वन्नेनेति । यौधा-
 यनः-अश्रोत्रियः श्रोत्रियो वा त्यपात्रं पात्रमेव वा । विप्रमृगो वा विप्रो वा ग्रहणे
 दानमर्हति ॥ अश्रोत्रियः षेदहीनः, श्रोत्रियः एकशाखाध्यायी, अपात्रं विद्यात-
 पोहीनः, पात्रं तद्युक्तः, विप्रशुभ्रः अध्ययनाध्यापनरहितः, तद्युक्तो विप्रः । व्यासः-
 त्रिदशाः स्पर्शसमये तृप्यन्ति पितरस्तथा । मनुष्या मध्यकाले तु मुक्तिकाले तु
 राक्षसाः ॥ ईदं त्रिदशादि कालपरम्, नत्तमादिपरम् । ब्रह्मचैवर्त-स्नानं स्ना-
 द्दुपरागादी मध्ये होमः सुरार्चनम् । ग्रस्यमाने भवेत्स्नानं ग्रस्ते होमो विधीयते ॥ मु-
 च्यमाने भवेद्दानं स्नानं मुक्ते विधीयते । ग्रस्यमाने रवौ स्नायान्मुच्यमाने निशाकरे ॥
 प्राक्पश्चात्संक्रमेपूक्तः पुण्यकालोपि भागशः । चन्द्रसूर्योपरागे तु यावद्दर्शनगोचरः ॥
 ब्राह्मि-उपमध्ये लक्षगुणं ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः । पुण्यं कौटिल्येण मध्ये मुक्तिकाले
 त्वनन्तकम् ॥ स्नानदानादीति शेषः । निगमे-यदा सूर्यग्रहो रात्रौ दिवा चन्द्र-
 ग्रहो यदि । तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्याद्वा न तु किञ्चन ॥ वैद्यशास्त्रपादः-स्मार्त-
 कर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके । स्मार्तकर्म श्राद्धदानादि । अङ्गिराः-सर्व
 वर्णाः सूतके च मृतके राहुदर्शने । स्नात्वा श्राद्धं प्रकुर्वीन् दानं शाक्यविवर्जिताः ॥
 शाक्यं लोभः । अतो ग्रहण स्नानादावाशीचं नास्त्येव । तथा रजोदोषश्च नास्तीति
 सिद्धम् । संग्रहे-काले नवोदकं शुद्धं न पिबेत्पयश्मेव तत् । अकाले सप्तरात्रं तु
 पीत्वा नाद्यादहर्निशम् ॥ भविष्यपुराणे-महद्दम्बुस्रमं वापि यदि तिष्ठेत्युरातनम् ।
 नवाम्बुमिश्रितं तेन न दुष्टमिति सूरयः ॥ वैद्यशास्त्रपादः-अभावे कूपवापिनामनपाये-
 पयोभृताम् । रजोदुष्टेषु पयामि ग्रामभोगो न दुप्याति ॥ कात्यायनः-उपाकर्मणि
 चोत्सर्गे प्रेतस्नाने च निर्गती । चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते ॥

❀ माघस्नानविधिः ❀

अथ माघस्नानविषये किञ्चिदुच्यते । पाद्मे-आपो नारायणो देवः सर्ववेदेषु पठ्यते । ग्रहाणां च यथा सूर्यो नक्षत्राणां यथा शशी ॥ मासानां च तथा माघः श्रेष्ठः सर्वेषु कर्मसु । योगोपि दुर्लभो राजन् त्रैलोक्ये सचराचरे ॥ अस्मिन्योगेऽप्यशक्तो हि स्नायादपि दिनत्रयम् । योगः मकरे कार्त्स्न्येन माघान्वयः । अयातः संप्रवक्ष्यामि माघस्नानविधिं परम् । कर्तव्यो नियमः कश्चिद् व्रतरूपो नरोत्तमैः ॥ फलातिशयहेतोर्वै किञ्चिद्भोज्यं त्यजेद्बुधः । भूमौ शयीत होतव्यमाज्यं तिलविमिश्रितम् ॥ त्रिकालं चार्चयेन्नित्यं वासुदेवं सनातनम् । दातव्यो दीपको दण्डो देवमुद्दिश्य माधवम् ॥ इन्धनं कम्बलं वस्त्रमुपानत्कुंकुमं धृतम् । अन्नं चैव यथाशक्ति देयं माघे नराधिप ॥ परस्यान्नं न सेवेत त्याज्यो विप्रैः प्रतिग्रहः । माघान्ते भोजयेद्दिमान् यथाशक्ति नराधिप ॥ देया तु दक्षिणा तेभ्यो ह्यात्मनो हितमिच्छता । मकरस्थे रवौ माघे गोविन्दाच्युत माधव ॥ स्नानेनानेन मे देव ययोक्तफलदो भव ॥ इति मन्त्रं समुच्चार्य स्नायान्मीनं समाश्रितः ॥ बहिःस्नानं तु वाप्यादौ द्वादशाब्दफलप्रदम् । तटाके द्विगुण राजन् नद्यादौ तु चतुर्गुणम् ॥ दशधा देवस्नाते च शतधा च महानदी । शतं चतुर्गुणं राजन् महानद्योस्तु सङ्गमे ॥ महानदी महानद्याम् । सहस्रगुणितं सर्वं तत्फलं मकरे रवौ । गङ्गायां स्नानमात्रेण लभते मानुषो नृप ॥ पापानां भूरिभारस्य दाहदेशं प्रजापतिः । प्रयागं विदधे भूप प्रजानां च हिते रतः ॥ सिताक्षितेऽपि यो मज्जेदपि पापशतावृतः । मकरस्थे रवौ राजन्न गभेषु निमज्जति ॥ दुर्जया वैष्णवी माया देवैरपि सुदुस्त्यजा । प्रयागे दहते सापि माघमासे नराधिप ॥ धर्मद्रव्यो ह्यपां बीजं वैकुण्ठचरणाञ्छुतम् । धृतं मूर्ध्नि महशेन यद्भागममलं जलम् ॥ तद्ब्रह्मैव न सन्देहो निर्गुणं प्रकृतैः परम् । तेन किं समतां गच्छेदपि ब्रह्माण्डगोचरे ॥ सर्वेभ्योपि च यज्ञेभ्यो माघो योगाच्च गर्जति । तीर्याच्च तपसा, माघो यो विद्यायाश्च गर्जति ॥ तस्मिन्चैव भारते वर्षे कर्मभूमौ विशेषतः । माघस्नानं विना नृणां निष्फलं जन्म कीर्तितम् ॥ मकरस्थे रवौ माघे यत्र कापि बहिर्जले । निष्कर्मैर्वा सकर्मैर्वा स्नातव्यं हरितुष्टये ॥ व्रतेर्दानिस्तपोभिश्च न तथा प्रीयते हरिः । माघमज्जनमात्रेण यथा प्रीणाति केशवः ॥ अवैष्णवो हतो विप्रो हतं श्राद्धमदक्षिणम् । अन्नहर्ष्यं हतं क्षत्रमनाचारं कुलं हतम् ॥ अदीप्तेऽपि हतो होमः स्वार्थे पाकक्रिया हता । जीवनार्थं हतं तीर्थं जीवनार्थं हतं व्रतम् ॥ संदिग्धोपि हतो मन्त्रो व्यग्रचित्तो हतो जपः । अनायासं हतं सर्वं यत्कृतं पारलौकिकम् ॥ मनुष्याणां तथा जन्म माघस्नानं विना हतम् । मकरस्थे रवौ यो हि न स्नात्यनुदिते रवौ ॥ कथं पापैः प्रमुच्येत कथं स त्रिदिवं व्रजेत् । अनेन, माघस्नानमुदयात्पूर्वमेव कर्तव्यमिति सिद्धम् । ततश्च, माघमासे रटन्त्यापः किञ्चिदभ्युदिते रवौ । ब्रह्मन्नं वा सुरापं वा कं पतन्तं पुनीमहे ॥ इति वचनं स्त्रीशूद्रादिविषयम् । तेषां स्नानव्यतिरेकेणानुष्ठानाभावात् । विप्रादिविषये तु सन्ध्यातिक्रम-

दोषो दुर्वारः स्यात्, स्नानपूर्वकत्वात्सन्ध्यावन्दनादेः । न हादयात्पूर्वं किञ्चिदुदये च, कालद्वये स्नानमिति युक्तम्, मार्जनाद्युपस्थानान्तरस्यैककर्मत्वेन मध्ये कर्मान्तरानुष्ठानायोगात् । उदयन्तं दिवाकरमित्युदयकाले सूर्योपस्थानविधानाच्च । किञ्चिदभ्युदिते स्नात्वानुष्ठाने, मासं सन्ध्यातिरुमेणाशुचित्वकर्मानर्हत्वशूद्रत्वादित्येः प्रसज्येरन् । “अजीर्णेभ्युदिते वान्त ” इति सन्ध्यातिरुमप्रायश्चित्तत्वेन विहितस्योदयस्नानस्य नैमित्तिकत्वस्मरणेन माघस्नानासिद्धेः । यद्वा । उपस्युपासि यत्स्नानं सन्ध्यायामुदिते रवौ । इति स्नानप्रशंसापरं वा, आहोस्वित्कैमुतिकन्यायेन उदयात्पूर्वस्नानपरं वा । अभ्युतेपि रवौ, कं जलम्, पतन्तं स्नानं कुर्वन्तम्, पुनीमहे किल, किमुतोदयात्प्राक् स्नानमित्यलम् । शोचन्ति सर्वपापानि माघमासे समागते । नाशकालोऽयमस्माकं यदि स्नास्यति वारिणि ॥ ब्रह्महा हेमहारी च सुरापो गुरुतल्पगः । माघस्नायी विपापः स्यात्तत्संयोगी च पञ्चमः ॥ सन्देशो नात्र कर्तव्यो माघस्नाने नराधिप । प्रायश्चित्तं परं चेतन्माघस्नानमनुत्तमम् ॥ सर्वधिकारिणो ह्यत्र विष्णुभक्ता यथा नृप । इति । एवंप्रकारपर्यालोचनया, माघस्नानं नित्यं नैमित्तिकं काम्यं चेति सिद्धम् ॥

✽ अथ समुद्रस्नानविधिः ✽

अत्र संग्रहलोकः—पापाणमन्त्रं प्रमथं पुरस्तादावाहनं तत्र नमस्किया च । अर्घ्यं तथा प्रार्थनमभ्यनुज्ञा स्नानं च कुर्यादश तर्पणं च ॥ क्रमेण मन्त्रोदाहरणम् । पिप्पलादसमुत्पन्ने कृत्ये लोकभयङ्करि । पापाणं ते मया दत्तमाहारार्थं तु कल्पितम् ॥ विश्वाची च घृताची च विश्वयोने विशांपते । सात्रिध्वं कुरु मे देव सागरे लवणा-म्भसि ॥ नमस्ते विश्वगुप्ताय नमो विष्णवपास्पते । नमो जलधिरूपाय नदीनां पतये नमः ॥ सर्वरत्नमयः श्रीमान् सर्वरत्नाकराकर । सर्वरत्नप्रदातस्त्वं गृणार्घ्यं महोदधे ॥ पृथिव्यां यानि तीर्थानि प्राविशंस्त्वं महोदधे । स्नातस्य मे फलं देहि सर्वस्मादपि चांहसः ॥ समस्तजगदाधार शंखचक्रगदाधर । अनुज्ञां देहि मे देव युष्मत्तीर्थनिषे-वणे ॥ वेदादयो वेदवसिष्ठयोगिः सतिरत्यतिः सागररत्नयोगिः । अश्विश्च मे तेज इला च तेजो रेतोधा यज्ञममृतस्य नाभिः ॥ इदं ते अन्याभिरसमानमद्रिः काश्च सिन्धुं प्रविशन्त्यापः । सर्पो जीर्णमिव त्वचं जहाति पापं शरीरात्तशिस्कोभ्युपेत्य ॥ इदं द्वयं स्नानमन्त्रः । तर्पणमन्त्रः—पिप्पलादं कविं कण्ठं कृतान्तं जीवितेश्वरम् । मन्थुं च कालरात्रिं च विद्यां चाहर्गणेश्वरम् ॥ ततो देवार्पितर्पणादि समानम् । अत्र विशेषमाह भरद्वाजः—दर्भाक्षततिलैः सार्धं गत्वा तीरं महोदधेः । प्रणम्य प्रयतो भक्त्या दत्त्वा पुष्पाक्षताञ्जलिम् ॥ दद्यादेतैस्त्रिभिर्मन्त्रैः प्रणमेदण्डवद्बुधः । नमस्ते सर्वतोयेश नमो गम्भीरमूर्तये । नमो मेघविनादाय नमस्ते परमात्मने । विविधाधीघना-शाय सुधागर्भाय ते नमः ॥ महानद्यधिनाथाय महारत्नोद्भवाय च । महाप्राण्यधिवासाय

१ सेतुतर्पणे विश्वामित्रो वसिष्ठमाह—वसिष्ठ यामरेय च पराशरमुपासतिम् । वाल्मीकिः नागद सैव वार-वित्त्याश्च कारयणम् ॥ नल नील गशाक्ष च गरय गन्धमादनम् । वैद च द्विपिद चैव ऋषभ शर्म तथा ॥ जाम्बवन्त हनुमन्त सुमीर च आहद तथा । राम च लक्ष्मण चैव सीतां चैव विभीषणम् ॥ एतांश्च तर्पये-द्विद्वान्दर्भाक्षततिलैः सह ।

महावारिधये नमः ॥ समुद्रः सागरोम्भोधिर्दस्वानुदधिस्तथा । सरस्वानम्बुराशिश्च
पारावारोऽमृतोद्भवः ॥ नामधेयैश्चतुर्थ्यैतैः प्रणवादिनमोन्तकैः । एतेर्मन्त्रेनमस्कृत्य
वरुणं प्रणमेद्बुधः ॥ इमं मे वरुणेत्यादि द्वाभ्यां च वरुणं स्तुवन् । मुहूर्तद्वितयं तत्र
संसेव्यासीत कोविदः ॥ मुहूर्तमथवा तत्र ततः स्नानमुपाक्रमत् । तिलान्पुष्पाणि
दर्भाश्च दत्त्वा स्नायाद्यथाविधि ॥ इति । ततः पापाणमन्त्राद्दि समानम् ॥

❀ अथाभ्यङ्गस्नानविधिः ❀

भरद्वाजः—अभ्यङ्गस्नपने योग्या वारा ये तिथिभिः सह । कथ्यन्ते तेषुना स्पष्टं
पुष्टये बलवृद्धये ॥ इन्दोर्बुधस्य सोरेश्च वारेऽभ्यङ्गं प्रशस्यते । कान्तिं मामखिलां
दद्युर्भागान्वाराधिपाः क्रमात् ॥ द्वितीयाद्याश्चतस्रस्तु प्रशस्ताः सप्तमी तथा । दशमा
द्वादशी चैव त्रयोदश्यापि च स्मृता ॥ भानुभौमामराचार्यशुक्रवारेषु संक्रमे । व्यती-
पाते च जन्मर्क्षे नाभ्यङ्गस्नानमाचरेत् ॥ एकादश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां प्रतिपद्यापि ।
पष्ठ्यां पर्वाणि चाभ्यंगस्नानं नैव समाचरेत् ॥ उत्तराफलगुनीज्येष्ठाश्रवणार्द्रासु
रात्रिषु । अभ्यंगस्नपनं धीमान् सुखार्थी वर्जयेत्सदा ॥ शिशुरोगार्तवृद्धानां यथा-
कालं शरीरिणाम् । अभ्यंगोष्णोदकस्नानं नैव दोषावहं स्मृतम् ॥ स्मृत्यन्तरे-
रवौ पुष्यं गुरौ दुर्वा भृगौ गोमयमेव च । भौमे भूमिं विनिक्षिप्य तैलाभ्यंगं समा-
चरेत् ॥ द्रव्यान्तरयुतं तैलं न दुष्येद्ब्रह्मणं विना । तुलसीदलसंमिश्रं ग्रहणेपि न दुष्य-
ति ॥ इदमापद्रिपयम् । पुराणे—तिथिनक्षत्रवारेषु निषिद्धेष्वपि रात्रिषु । तैलमाज्ये-
न संस्पृष्टमद्रिर्वा शुद्धिमाप्नुयात् ॥ सत्यव्रतः—पिष्टपकारनालेन घृतेनाथ जलेन वा ।
तैलमामयुतं वापि न कदाचन दुष्यति ॥ रोगातुरस्यापि तथा तैलं जातु न
दुष्यति । उमामहेश्वरसंवादे—शिरोभ्यक्तेन तैलेन नागं किञ्चिदुपस्पृशेत् ।
तिलपिष्टं च नाश्रीपात्तस्य चायुर्न रिष्यति ॥ दशमी पुत्रनाशाय स्वनाशाय
त्रयोदशी । तृतीयोभयनाशाय तैलाभ्यंगं विवर्जयेत् ॥ उक्तवचनं क्षत्रि-
यादिविषयम् । तथा जायालिः—त्रयोदश्यां तृतीयायां दशम्यां चैव सर्वदा । शूद्रवि-
द्विषात्रियाः स्नानं न कुर्युरतैलसंस्कृतम् ॥ ज्योतिःशास्त्रे—सन्तापः कीर्तिरल्पायु-
र्धनं निर्धनता तथा । अनारोग्यं सर्वकामा अभ्यङ्गाद्वास्करादिषु ॥ नाभ्यंगमर्के न च
भूमिपुत्रे क्षौरं च शुके च कुजे च मांसम् । बुधेषु योपितरिवर्जनीया शेषेषु सर्वाणि
सदैव कुर्यात् ॥ अत्रि—दन्तकाष्ठे त्वमावास्या मैथुने च चतुर्दशी । हन्ति सप्तकुलं
पुंसां तैलग्रहणतोऽष्टमी ॥ गार्ग्यः—मांसाशने पञ्चदशी तैलाभ्यंगे चतुर्दशी । अष्टमी
ग्राम्यधर्मं च ज्वलन्तमपि पातयेत् ॥ विष्णुपुराणे—चतुर्दश्याष्टमी चैव ह्यमावास्या तु
पूर्णमा । पर्वाण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च ॥ तैलस्त्रीमांससंभोगी पर्वस्वेतेषु
यः पुमान् । विष्णुभोजनं नाम प्रयाति नरकं नरः ॥ वृद्धवसिष्ठः—कुहूपूर्णेन्दु-
संक्रान्तिचतुर्दश्याष्टमीषु च । नरश्चाण्डालयोनिः स्यात्तैलस्त्रीमांससेवनात् ॥ गार्ग्यः—
पष्ठ्यमापूर्णमापातचतुर्दश्याष्टमीषु च । आसु सन्निहितं पापं तैले मस्ति क्षुरे भगे ॥
संग्रहे—श्राद्धाहे जन्मादिवसे विवाहे सुखदुःखयोः । व्रते चैवोपवासे च तैलाभ्यङ्गं
विवर्जयेत् ॥ वृद्धमनुः—गते देशान्तरे पत्नी गन्धमालयाञ्जनानि च । दन्तवाष्ठ च

ताम्बूलं वर्जयेद्गनिता सती ॥ रत्नाचल्पाम्—सुरया लिप्तदेहोपि प्रायश्चित्तीयते
द्विजः । प्रातरभ्यक्तदेहस्य निष्कृतिर्नैव विद्यते ॥ अयं निषेधः । प्रत्युष आश्वयु-
ग्धमे चतुर्दश्यामिनोदये । (अरुणोदय इति केचित्पठन्ति) स्नानमभ्यज्य कर्त्त-
व्यं नरैरनरकभीरुभिः ॥ इति स्मरणात् । नरकचतुर्दशीव्यतिरिक्ताविषयः । स्मृ-
त्यन्तरे—उपोषितस्य व्रतितः कृत्तकशस्य नापितैः । तावत्तिष्ठति वै लक्ष्मीर्यावत्तैलं
न संस्पृशेत् ॥ एवं चोपोषितव्रतितक्षीरिणां सर्पपादितलमापि वर्जयेत् । अन्येषां तु
न दुष्टम् । तथा प्रचेताः—सर्पपं गन्धवत्तैलं यत्तैलं पुष्पवासितम् । द्रव्यान्तरयुतं
तैलं न दुष्यति कदाचन ॥ सर्वत्र सामान्येन निषेधे सत्यपि पुनरपि निषेधो दोषा-
धिक्यप्रदर्शनार्थः । तथा मरीचिः—सामान्येन निषेधेऽपि दोषाधिक्यान्निषेधनम् ।
तदोषभेदेहेतुत्वादिति शास्त्रविदो विदुः ॥ महाभारते—पादाभ्यंगं शिरोभ्यङ्गं द्विज-
स्योच्छिष्टमार्जनम् । एकैकं पाण्डवश्रेष्ठ राजसूयाद्विशिष्यते ॥ नारदीये—तैलाभ्यं-
गं महाराज ब्राह्मणानां करोति यः । स स्नातोऽदशतं सायं गङ्गायां नात्र संशयः ॥
न तत्कुर्यात्तृतीयायां त्रयोदश्यां तिथावापि । शाश्वती भूतिमन्विच्छन् दशम्यामपि
पण्डितः ॥ भूतिमिच्छतां तैलस्पर्शननिषेधोभ्यङ्गे नास्ति, प्रत्युताभ्यङ्गकाभ्यक्तयो-
र्बुद्धिः स्यादित्याह व्यासः—पश्चमी दशमीं चैव तृतीयां च त्रयोदशीम् । अभ्यं-
गस्पर्शनात्पानाद्यश्च तैलं निषेधते ॥ चतुर्णां तस्य वृद्धिः स्यादनापत्यबलायुषाम् ॥

❀ अथ स्नाननिषेधः ❀

अत्र मेधातिथिः—न स्नायादुत्सवेऽतीते माङ्गल्यं विनिवर्त्य च । अनुग्रज्य
सुहृद्गन्धूनर्चयित्वेष्टदेवताम् ॥ मनुः—न स्नानमाचरेद्भुक्त्वा नातुरो न महानिशि ।
न वासोभिः सहाजस्रं नाविज्ञाते जलाशये ॥ न वासोभिरिति, सवासा जलमा-
विशेदित्युक्तेष्वेव सचैलस्नानं नान्यत्रेत्यर्थः । वृद्धमनुः—आराध्यं देयमाराध्य
बन्धूनप्यनुसृत्य च । भुक्त्वा व्याधी च न स्नायात् तैलेनापि निशास्वपि ॥ अस्या-
पवादमाह मनुः—राहुं दर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययवृद्धिषु । स्नानदानादिकं कार्यं
निशि काम्यव्रतेषु च ॥ चन्द्रिकायाम्—ग्रहणोद्वाहसंक्रान्तिप्रातिप्रसवेषु च ।
स्नानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि न दुष्यति ॥ व्याघ्रपादः—पुत्रजन्मानि यात्राया-
मभिषेके व्रतेषु च । उपरागे विवाहे च प्राणार्थेषु विशेषतः ॥ मन्त्रपूर्वमकालेपि स्ना-
यात्तैलेन वा नरः । विवाहादी तैलेन स्नानमशक्ताविषयम् । पुत्रजन्माद्यभावे स्पर्शा-
दिना स्नाने कर्तव्ये देवलो विशेषमाह—दिवाहूतैर्जलैः स्नानं निशि कुर्यान्नि-
मित्ततः । निक्षिप्य च सुवर्णं वा सन्निधाप्य च पावकम् ॥ प्रवेशाद्ग्रहणस्याग्री न रात्री
जलमुदरेत् । धाम्न इत्यादिमन्त्रेण ततो रात्री जलं हरेत् ॥ ततः नदीस-
टाकादिभ्यः । एवं वाचितीथिदोषाभावमाह गार्ग्यः—पुत्रजन्मानि संक्रान्ती श्राद्धे
जन्मादिने तथा । नित्यस्नाने च कर्तव्ये तिथिदोषो न विद्यते ॥ अत्र श्राद्धेऽभ्यंग-
स्नानं वृत्तब्राह्मणविषयम् ॥

❀ अथामलकस्नाननिषेधः ❀

शातातपः—अमायां च नवम्यां च सप्तम्यां च विशेषतः । धात्रीकन्केन च

स्नानं प्रातःस्नाने च यर्जयेत् ॥ गार्ग्यः—तैलस्नानं सदा पुण्यं कुर्यादामलकैः
श्रिये । सप्तमीनवमीदशरविसंक्रमणादृते ॥ मरीचिः—अमायां चैव सप्तम्यां
संक्रान्ती च खेदिने । चन्द्रसूर्योपरामे च स्नानमामलकैस्त्यजेत् ॥ स्मृत्यन्तरे—
आदित्यवारे संक्रान्त्यां नवम्यां पर्वणोद्वयोः । नरो नामलकैः स्नायादलक्ष्म्या परि-
शुद्धते ॥ सप्तम्यनिन्दुनवमीषु च सम्पदिच्छुः स्नायात्कदाचिदपि नामलकैर्मनुष्यः ।
स्नातुर्जनस्य दशमी तनयं चतुर्दश्यर्थं निहन्त्युभयमेव सदा द्वितीया ॥ एवं द्विती-
यादिषु च प्रातःकाले धात्रीकल्कस्नानं त्याज्यामिति सिद्धम् ॥

❀ अथ काम्यस्नानम् ❀

भरद्वाजसंवतौ—जन्मक्षे वैधृती पुण्ये व्यतीपाते च संक्रमे । आप्लावनं महा-
नद्यां समस्तदुरितक्षयम् ॥ शातान्तपः—यो नरः स्नाति तीर्थेषु समुद्रे सेतुबन्धने ।
सप्तजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥ कौर्मै—पुनर्वसुबोधोपेता चैत्रमासे सिताष्टमी ।
तस्यां नदीषु स्नातस्तु वाजपेयफलं लभेत् ॥ स्मृतिसारसमुच्चये—पुण्ये च ज-
न्मनक्षत्रे व्यतीपाते दिनत्रये । अमायां च नदीस्नानं कुलकोटिं समुद्रेत् ॥
महाभारते—या मन्वाद्या युगाद्याश्च तिथयस्तासु मानवः । स्नात्वा हुत्वा च
जप्त्वा च दत्त्वा नन्तफलं लभेत् ॥ मन्वादियुगादी संज्ञाप्रकरणे द्रष्टव्यी । गार्ग्यः—
आसु यत्क्रियते श्राद्धं यच्च दानं य आप्लवः । उपवासादिकं यच्च तदनन्तफलं
स्मृतम् ॥ आसु मन्वादियुगादिपुण्यतिथिषु । शङ्खः—अमा सोमेन भौमेन गुरुणा वा
युता यदि । सा तिथिः पुष्कला प्रोक्ता सहस्रार्कग्रहेः समा ॥ संग्रहे—पितरं मातरं वापि
भ्रातरं सुहृदं गुरुम् । निमज्जेचु यमुद्दिश्य द्वादशांशं लभेत सः ॥ तत्रार्थितेष्वष्टमांशं
लभेत्स्नानफलं नरः । किं च । भावहीनस्य पुण्यक्षेत्रवासः पुण्यतीर्थस्नानादिकं च
निष्फलमेव । तथा सात्वते—गङ्गातीर्थेषु वसन्ति मत्स्या देवालये पक्षिसहाश्च नित्य-
म् । भावोज्जितास्ते न फलं लभन्ते तीर्थैश्च देवायतनैश्च पुण्यैः ॥ इतिहाससमुच्च-
ये शुक्रानुशासने—ज्ञानं तीर्थं क्षमा तीर्थं तीर्थमिन्द्रियनिग्रहः । सर्वभूतदया तीर्थं
सत्यं तीर्थं तथाऽर्जाम् ॥ दानं तीर्थं दमस्तीर्थं सन्तोषस्तीर्थमुच्यते । ब्रह्मचर्यं परं
तीर्थमहिंसा तीर्थमुच्यते ॥ अस्तेयं तु परं तीर्थमद्रोहस्तीर्थमुच्यते । श्रद्धा तीर्थं धृति-
स्तीर्थं तपस्तीर्थमुदाहृतम् ॥ तीर्थानामपि तत्तीर्थं संशुद्धिर्मनसः परा । न जलाप्लवदे-
हस्तु स्नात इत्यभिधीयते ॥ स स्नातो यो दमस्नातः स तु शुद्धतमो मतः । यो लुब्धः
पिशुनः क्रूरो नास्तिको विषयात्मकः ॥ सर्वतीर्थेष्वपि स्नातः पापो मलिन एव सः ।
न शरीरमलत्यागान्नरो भवति निर्मलः ॥ मानसैस्तु मलैस्त्यक्तो भवत्यत्यन्तनिर्मलः ।
विषयेष्वनिशं रागो मनसो मल ऊच्यते ॥ तेष्वेव वीतरागत्वं निर्मलत्वमुदाहृतम् ।
चित्तमन्तर्गतं दुष्टं तीर्थध्यानैर्न शुद्धयति ॥ शतशोय जलेर्षांतं सुराभाण्डमिवाशुचि ।
दानमिज्या तपः शौचं तीर्थं वेदाः श्रुतं तथा ॥ सर्वाण्येतानि तीर्थानि यस्य भावः
सुनिर्मलः । निगृहीतेन्द्रियग्रामो यत्र यत्र वसेन्नरः ॥ यत्र रागादिराहिता वासुदेवपराय-
णाः । वसन्ति पुण्यकर्माणस्तत्क्षेत्रमधिकं ततः ॥ तस्मादेव महाभागा वैष्णवा वीत-
कल्मषाः । पुनन्ति सकलं लोकं किं तीर्थमधिकं ततः ॥ आश्वमेधिके—आचार-

वस्त्रान्तरगालितेन सत्यप्रसन्नक्षमशीतलेन । ज्ञानाम्बुना स्नाति हि यस्तु नित्यं किं
तस्य भूयः सलिलेन कृत्यम् ॥ उद्धवं प्रति श्रीभगवानाह—तपस्तीर्थं जपो दानं
पवित्राणीतराणि च । नालं कर्तुं हि तां शुद्धिं या ज्ञानकट्या कृता ॥ समुच्चये-
ज्ञानहृदे ध्यानजले रागद्वेषमलापहे । यः स्नाति मानसे तीर्थे स याति परामं गतिम् ॥
पृथिव्यां यानि तीर्थानि तानि सर्वाणि सागरे । सागरे यानि तानि स्युः पादे
विप्रस्य दक्षिणे ॥ आश्वमेधिके—आस्ते हरिरचिन्त्यात्मा यत्रैव मधुसूदनः । तत्तीर्थं
तत्परं ब्रह्म तत्पुण्यं तत्तपोवनम् ॥

❀ अथ नैमित्तिकस्नानम् ❀

मनुः—दिवाकीर्तिमुदक्यां च पतितं सूतिकां तथा । शवं तत्स्पृष्टिनं चैव स्पृष्ट्वा
स्नानेन शुध्यति ॥ तृतीयस्यापि स्नानं वेदितव्यम् । तथा गौतमः—पतितच-
ण्डालसूतिकोदक्याशवस्पृष्टितस्पृष्ट्युपस्पर्शने सचेलमुदकोपस्पर्शनाच्छुष्येत् इ-
ति । अनेन पतितादिस्पृष्टिनमारभ्य तृतीयस्यापि सचेलस्नानमिति स्पष्टम् ॥
चन्द्रिकायाम्—चण्डालसूतिकोदक्याः पतिताः शव एव च । एतेषामेव संस्पर्शं
तत्स्पृष्टिन्याय इष्यते ॥ एवकारेण चान्त्यादिव्यतिरिक्तस्पर्शं तत्स्पृष्टिन्यायो
नेति गम्यते । तथा संग्रहकारः—कटधूमस्पृशं वान्तं विरक्तं धुरकर्माणि ।
मैथुनाचरितारं च स्पृष्ट्वा स्नानं न विद्यते ॥ यत्तु संवर्तः—तत्स्पृष्टिनं स्पृशेद्यस्तु
स्नानं तस्य विधीयते । ऊर्ध्वमाचमनं प्रोक्तं द्रव्याणां प्रोक्षणं तथा ॥ तदबु-
द्धिपूर्वस्पर्शविषयम् । तथा चन्द्रिकायाम्—अबुद्धिपूर्वसंस्पर्शं द्वयोः स्नानं
विधीयते । त्रयाणां बुद्धिपूर्वं तु तत्स्पृष्टिन्यायकल्पना ॥ उपस्पृशेच्चतुर्यस्तु
तदूर्ध्वं प्रोक्षणं स्मृतम् । बहूनामेकलग्नानां स्पृष्ट्वा स्पृष्टिर्भवेद्यदि ॥ तत्स्पृष्टस्यैव तत्स्पृ-
ष्टिरितरस्तु शुचिर्भवेत् । दुर्बलादिविषये कौर्मं विशेषः—चण्डालसूतिकाशावैः संस्पृष्टं
संस्पृशेद्यदि । प्रमादात्तत आचम्य जप्यं कुर्यात्समाहितः ॥ तत्स्पृष्टस्पृष्टिनं स्पृष्ट्वा
बुद्धिपूर्वं द्विजोत्तमः । आचामेत्तद्विशुद्धचर्थं प्राह देवः पितामहः ॥ अत्र याज्ञवल्क्यः—
उदक्याशुचिभिः स्नायात्संस्पृष्टस्तैरुपस्पृशेत् । अब्लिङ्गानि जपेच्चैव गायत्रीं मनसा
सकृत् ॥ अत्र विज्ञानेश्वरः—अशुचयः शवचण्डालपतितसूतिकाशावाशीचिनः एतैः
संस्पृष्टः स्नायात् । एतैः पुनरुदक्याऽशुचित्संस्पृष्टादिभिः संस्पृष्टः उपस्पृशेत्
आचामेत् । अब्लिङ्गानि आपोहिष्ठा इत्येवमादीनि मन्त्रवाक्यानि जपेत्, त्रिष्वेव
बहुवचनस्य चरितार्थत्वात् । तथा गायत्रीं च सकृन्मनसा जपेत् । ननु उदक्या-
संस्पृष्टः स्नायादित्येकवचननिर्दिष्टस्य कथं तैरिति बहुवचनेन परामर्शः । सत्यमेवम्,
किंच उदक्यादिसंस्पृष्टव्यतिरिक्तस्नानानर्हमात्रस्पर्शस्याचमनविधानार्थं तैरिति बहु-
वचननिर्देश इत्यविरोधः । ते च स्नानार्हाः रम्यन्तरतोऽवगन्तव्याः । यथाह
पराशरः—दुःस्वप्ने मैथुने वान्ते विरक्ते धुरकर्माणि । चित्तियूपश्नशानानां स्पर्शने स्ना-
नमाचरेत् ॥ मनुः—वान्तो विरक्तः स्नात्वा तु घृतप्राशनमाचरेत् । आचम्यैव तु
भुक्त्वात्रं स्नानं मैथुनिनः रमृतम् ॥ एतदतुगमनविषयम् अनृतापि मैथुने षड्चि-
त्स्नानं स्मृतम् । अष्टम्यां च चतुर्दश्यां दिवा पर्वाणि मैथुनम् । कृत्वा सचेष्टं स्नात्वा

तु धारुणीभिश्च मार्जयेत् ॥ यमः—अजीर्णेभ्युदिते वान्ते तथा ह्यस्तमिते रवौ । दुःस्वप्ने
दुर्जेनस्पर्शे स्नानमात्रं विधीयते ॥ चण्डवनः—श्वानं श्वपाकं भ्रेतयुग्ं देवद्रव्योपजीविनं
ग्रामयाजकं सोमविक्रयिणं यूपं चितिकाष्टं च मद्यं मद्यभाण्डं च सस्नेहं मानुपास्थिय
शवरपर्शिनं रजस्वलां महापातकिनं शवं स्पृष्ट्वा सचेष्टमपोऽवगाह्योत्तीर्याग्निमुपस्पृश्य
गायत्र्यष्टशतं जपेत् । घृतं प्राश्य पुनः स्नात्वा त्रिाचामेत् । इति । एतच्च बुद्धिपूर्ववि-
षयम् । अन्यत्र स्पर्शे स्नानमात्रम् । तदाह वृहस्पतिः— दिवाकीर्तिं चितिं चैव शवं
यूपं रजस्वलाम् । स्पृष्ट्वाप्यकामतो विप्रः स्नानं कृत्वा विशुद्ध्यति ॥ इति । काश्यपः—
उदयास्तमये स्कन्दित्वा अक्षिस्पन्दने कर्णाक्रोशने चित्यारोहणे यूपस्पर्शने सचेष्टस्नानं
कृत्वा “ पुनर्मेन ” इति जपेत् । महाव्याहृतिभिः सप्त आज्याहुतीर्जुहुयादिति । शव-
स्पृष्टिव्यतिरिक्तस्पर्शे द्वितीयस्याचमनमिति सिद्धम् । तथा देवलः—संस्पृश्याऽग्राचि-
संस्पृष्टं द्वितीयं वापि मानवः । हस्तौ पादौ च तोयेन प्रक्षाल्याचम्य शुध्यति ॥
वृद्धन्नातातपः—अशुचि संस्पृशेदन्यमेक एव स दुष्यति । तत्स्पृष्टो न च दुष्येत
सर्वद्रव्येष्वयं विधिः ॥ तदेवम्, शवादिस्पर्शे तृतीयस्याचमनपरं वचनं अकामविषयम्
रोगिविषयं च । तृतीयस्य स्नानपरं वचनं कामविषयमिति व्यवस्थापनीयम् । तथा
चन्द्रिकायाम्—ससूतकं समृतकं प्रसूतां वा रजस्वलाम् । पृष्ट्वा स्नायात्तु तत्स्पृष्ट-
स्पर्शनादाचमेद् बुधः ॥ अत्र प्रचेनाः—वध्वान्तरितसंस्पर्शः साक्षात्स्पर्शोभिधीयते ।
साक्षात्स्पर्शे तु यत्रोक्तं तद्विधान्तरितेपि च ॥ आपस्तम्बः—एकशालां समाहृतश्च-
ण्डालादिर्षदि स्थितः । ब्राह्मणस्तत्र निवसन्स्नानेन शुचितामियात् ॥ चन्द्रिका-
याम्—ताणं संस्तर एकस्मिन्नस्पृश्यैः सह तिष्ठति । अस्पृष्टस्तीरदुष्टोस्मीत्येवं
मूढस्तु म्रियते ॥ ताणं घृणनिर्मितं । चैव्याघ्रपादः—चण्डालं पतितं चैव दूरतः
परिवर्जयेत् । गोवालव्यजनादवाक्सवासा जलमाविशेत् ॥ एतदतीव संकटस्थल-
विषयमिति व्याख्यातम् । अङ्गिराः—यस्तु च्छायां श्वपाकस्य ब्राह्मणोभ्यधिरोहति ।
तत्र स्नानं प्रकुर्वीत घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ॥ विश्वानेश्वरे—शैवान्पाशुपतान्स्पृष्ट्वा
लोकायतिरनास्तिकान् । विकर्मस्थान्द्रि नाञ्जुद्रान्स्वासा जलमाविशेत् ॥ इदं ब्रह्माण्ड-
वचनम् । चन्द्रिकायाम्—वीक्ष्यान्पाशुपताग्नेान् लोकायतिकनास्तिकान् । इत्या-
दि । व्यासः—उवणं गुडकार्पातं क्रीमुम्भं सैलसर्पिणीं । चण्डालाद्येस्तु संस्पृ-
ष्टं प्रोक्षणादेव शुध्यति ॥ चण्डालम्लेच्छपतितसंकारान्पञ्चमृन्मयम् । वध्वादि यदि
संस्पृष्टं स्नात्वा वृच्छ समाचरेत् ॥ कापालिकांस्तु संस्पृश्य प्राणायामोपिको मनः ।
भार्कण्डेयः अभोज्यसूतिकापण्डमार्जारानुशुक्लान् । पतितावद्यचण्डालमृना-
हारंश्च धर्मवित् ॥ संस्पृश्य शुध्यते स्नानादुदकपामामसूकरौ । तद्वच्च मृषिकाशौच-
दूषितौ पुरुषावपि ॥ व्यासः—चण्डालपतिती दृष्ट्वा नरः पश्येत भास्करम् । स्नात-
स्त्वती समालोक्य पुनः स्नानेन शुध्यति ॥ सूतिकापतितोदकपश्चण्डालश्च चतुर्थकः ।
ययान्रमं परिहरेदेकद्वित्रिचतुर्गुणैः ॥ वृहस्पतिः—युगं युगद्वयं चैव त्रियुगं च चतु-
र्युगम् । चण्डालः सूतिकोदस्यापनितानामधः क्रमात् ॥ पैथीनक्षिः—नाकोल्ह-
स्पर्शने सचेष्टस्नानम्, अनृदकमूत्रपुरीषकरणे सचेष्टस्नानम्, महाव्याहृतिभिर्होमम् ।

संचर्त्तः—विङ्कराहखरानुग्रानृकगोमायुवानरान् । काकुकुट्टगृध्रांश्च स्पृष्ट्वा स्नानं विधीयते ॥

❀ श्वादिस्पर्शे ❀

श्वविषये चिप्पुः—नाभेरधः कराग्रं वा शुना यद्युपहन्यते । प्रक्षाल्य तमभिज्वालय पुनराचम्य शुष्यति ॥ नाभेरूर्ध्वं शुना स्पृष्टो लिप्तोमेध्येन वा पुनः । प्रक्षाल्य मृद्विरङ्गानि सचेलस्नानमर्हति ॥ अत्र विशेषमाह देवलः—मानुषास्थि वसां विष्टामार्तवं मूत्ररेतसी । मज्जानं शोणितं वापि परस्य यदि संस्पृशेत् ॥ स्नात्वा प्रमृज्य लेपादीनाचम्य च शुचिर्भवेत् । तान्येव स्वानि संस्पृश्य पूतः स्यात्परिमार्जनात् ॥ इति । परिमार्जनं प्रक्षालनम् । रथ्याकर्दमतोयानि स्पृष्टान्यन्त्यश्वपायसैः ॥ मारुतेनैव शुष्यन्ति पक्केष्टकचितानि च ॥ इति याज्ञवल्क्यः । यमः—सकर्दमं तु वर्षासु प्रविश्य ग्रामसंकरम् । जह्वयोर्मृत्तिकारस्तित्तः पादयोर्द्विगुणं दिशेत् ॥ ग्रामसंकरः ग्रामसलिलप्रवाहप्रदेशः । अत्र विशेषमाह विष्णुः—आजानुभ्यां भवेत्स्नानमानाभ्युपवसेदहः । ऊर्ध्वं नाभेध्विरात्रं स्यादमेध्यस्पर्शने विधिः ॥ शंखः—रथ्याकर्दमतोयेन घृवनाद्येन वा पुनः । नाभेरूर्ध्वं नरः स्पृष्टः सद्यः स्नानेन शुष्यति ॥

❀ विडालस्पर्शे ❀

मनुः—पुच्छे विडालकं स्पृष्ट्वा स्नात्वा विप्रो विशुष्यति । भोजने कर्मकाले च विधिरेप उदाहृतः ॥ अन्पकाले—मार्जारश्चैव दुर्वा च मारुतश्च सदा शुचिः । देवलः—शकुलवराहांश्च ग्राम्यांसंस्पृश्य मानवः । सचेलः सशिराः स्नात्वा तदानीमेव शुष्यति ॥

❀ अशुद्धस्य चण्डालादिस्पर्शे ❀

श्वपाकं पतितं चान्त्यमुन्मत्तं शवदाहकम् । सूतिकां स्त्राविकां नारीं रजसा च परिप्लुताम् ॥ अशुद्धान्स्वयमुप्येतानशुद्धस्तु यदि स्पृशेत् । विशुद्धयत्युपवासेन तथा कृच्छ्रेण वा पुनः ॥ स्त्राविका प्रसवस्य कारयित्री । एतद् बुद्धिपूर्वविषयम् । अत्र कौर्म—ऊच्छिष्टोद्भिरनाचान्तश्चण्डालादीन् स्पृशेद्विजः । प्रमादाद्वा जपेत्स्नात्वा गायत्र्यष्टसहस्रकम् ॥ चण्डालपतितार्दीस्तु कामाद्यः संस्पृशेद्विजः । ऊच्छिष्टस्तत्र कुर्वीत प्राजापत्यं विशुद्धये ॥ अनेनाभिप्रायेण चिप्पुः—अनुच्छिष्टेन संस्पृष्टे स्नानं येन विधीयते । तैरेवोच्छिष्टसंस्पृष्टः प्राजापत्येन शुष्यति ॥ इत्यादयः स्नानार्हाः स्मृत्यन्तरतो बोद्धव्याः । एवं स्नानार्हाणामशुचित्वात्तदभिप्रायम् तैरिति बहुवचनमविरुद्धम् । उदक्याशुचाभिः स्नायादित्येतच्चण्डालाद्यचेतनद्रव्यव्यवधानस्पर्शे वेदितव्यम् । चेतनव्यवधाने तु द्वितीयस्य स्नानम् । “दिवाकीर्तिमुदक्यां च” इति मनुस्मरणात् । तृतीयस्य तु आचमनमेव । तत्स्पृष्टिर्न स्पृशेद्यस्तु स्नानं तत्र विधीयते । ऊर्ध्वमाचमनं प्रोक्तं द्रव्याणां प्रोक्षणं तथा ॥ इति संवर्तस्मरणात् । इदं चाबुद्धिपूर्वं, बुद्धिपूर्वं तु तृतीयस्यापि स्नानमेव । पतितचण्डालसृतिकेति गौतमस्मरणात् । बुद्धिपूर्वपि चतुर्थस्याचमनमेव । उपस्पृश्याशुचिस्पृष्टं तृतीयमपि मानवः । हस्ती पादी च तोयेन प्रक्षाल्याचम्य शुष्यति ॥ इति देवलस्मरणादिति विज्ञानेश्वरः ॥

❀ चाण्डालादिच्छायास्पर्शं ❀

स्मृतिरत्ने-छायामन्त्यश्वपाकादेः स्पृष्ट्वा स्नानं समाचरेत् । चत्वारिंशत्पदादूर्ध्वं छायादोषो न विद्यते ॥ अखण्डादर्श-तृणकाष्ठादिखातेन कुडचेनान्तरिते तथा । गोवालव्यजनेनापि स्नानं तत्र न विद्यते ॥

❀ वृषलादिस्पर्शं मज्जनसंख्या ❀

स्मृत्यन्तरे-वृषलं चान्यजातिं च चण्डालं पतितं तथा । आर्तवाभिप्लुतां नारीं स्पृष्ट्वा स्नानं समाचरेत् ॥ एकं च दशकं चैव द्वात्रिंशद्विंशतिं तथा । द्वात्रिंशच्च क्रमेणैव स्नानं कृत्वा विशुष्यति ॥ एवं मज्जनसंख्याव्यवस्था तत्तद्वात्रस्पर्शं । अन्यथा भरद्वाजः-अस्पृश्यस्पर्शने चैव त्रयोदश निमज्ज्य च । आचम्य प्रयतः पश्चात्स्नानं विधिवदाचरेत् ॥ वृद्धमनुः-चण्डालादेस्तु संस्पर्शं वारुणं स्नानमेव हि । इतराणि तु चत्वारि यथायोगं स्मृतानि हि ॥ योगवाज्जवल्क्यः-अप्रायत्ये समुत्पन्ने स्नानमेव विधीयते । पूर्वोद्दिष्टस्तथा मन्त्रैरन्यथा मार्जनं स्मृतम् ॥ मन्त्रैः वारुणैरब्जिङ्गैश्च ॥

❀ अन्तर्दशाहे रोदने ❀

पराशरः-अस्थिसंचयनादर्वाशुदित्वा स्नानमाचरेत् । अन्तर्दशाहे विप्रस्य ऊर्ध्वमाचमनं स्मृतम् ॥ रोदः अत्रातुरव्यञ्जनपरः । शवे शवगृहं गत्वा श्मशाने वान्तरेपि वा । आतुरव्यञ्जनं कृत्वा दूरस्थोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥ आतुरव्यञ्जनं मृतविषयाविलापादि । बहुसम्भवे प्रत्येकं स्नात्वा अनुगमनादि कार्यम्, अन्यथा “अशुद्धात् स्वयमप्येतान्” इति वचनात् कृच्छ्रं स्यात् ॥

❀ शिश्वादीनां रजस्वलादिस्पर्शं ❀

पराशरः-शिशोरभ्युक्षणं प्रोक्तं बालस्याचमनं स्मृतम् । रजस्वलादिसंस्पर्शं स्नानमेव कुमारके ॥ शिशुरादन्तजननादाचौलाद्रालकः स्मृतः । कुमारः स तु विज्ञेयो बुधैरामौञ्जिबन्धनात् ॥

❀ रात्रौ नैमित्तिकस्नानम् ❀

संग्रहे-अप्रशस्तं निशि स्नानमासुरी चाधिदेवता । पुत्रोत्सवे विवाहे च ग्रहणे स्नानमाचरेत् ॥ चन्द्रिकायाम्-ग्रहणोद्गाहसंक्रान्तियात्रार्तिप्रसवेषु च । स्नानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि न दुष्यति ॥ आर्तिः मरणम् । पराशरः-पुत्रजन्मनि यज्ञे च मृतां संक्रमणे रवेः । राहोश्च दर्शने स्नानं प्रशस्तं नान्यथा निशि ॥ यज्ञे अवभृथे । नान्यथेति मध्यमयामद्रयाभिप्रायम् । दिवाकरकरैः पूतं दिवा स्नानं प्रशस्यते । प्रदोषपश्चिमी यामौ दिनवत्स्नानमाचरेत् ॥ इति चन्द्रिकायामुक्तेः ॥

❀ रात्रौ जलोद्धरणविधिः ❀

मरीचिः-दिवाहृतं तु यत्तोयं गेहे यस्य न विद्यते । प्रज्वालयाग्निं ततः स्नायात्र रात्रौ जलमुद्धरेत् ॥ अन्यत्र धाम्न इत्येव तत्रस्थे स्नानमिष्यते । यदि गेहे जलं न स्यात्तस्य शुद्धिः कथं भवेत् ॥ धाम्नो धाम्नेति मन्त्रेण गृहीयादग्निसन्निधौ । रात्रौ ग्रहाशुभिः पूतं दिवा पूतं तु भानुना ॥

❀ आतुरस्नानम् ❀

पराशरः—आतुरस्नान उत्पन्ने दशकृत्वो ह्यनातुरः । स्नात्वा स्नात्वा स्पृशेदेनं ततः शुद्धचेस्त आतुरः ॥

❀ रजस्वलनैमित्तिकस्नानविधिः ❀

स्नाने नैमित्तिके प्राप्ते नारी यदि रजस्वला । पात्रान्तरिततोयेन स्नानं कृत्वा व्रतं चरेत् ॥ सिक्तगात्रा भवेदद्रिः साङ्गोपाङ्गा कथंचन । न वस्त्रपीडनं कुर्यान्नान्यद्वासश्च धारयेत् ॥ नैमित्तिकमत्र श्वचण्डालादिस्पर्शजम् । उशानाः—ज्वराभिभूता या नारी रजसा च परिप्लुता । कथं तस्या भवेच्छीवं शुष्यते केन कर्मणा ॥ चतुर्थेऽहनि संप्राप्ते स्पृशेदन्या तु तां स्त्रियम् । सा सचेलावगाह्यापः स्नात्वा स्नात्वा पुनः स्पृशेत् ॥ दशद्वादशकृत्वो वा ह्याचामेच्च पुनः पुनः । अन्ते च वाससस्त्यागस्ततः शुद्धा भवेत्तु सा ॥ दद्याच्छकट्या ततो दानं पुण्याहेन विशुद्ध्यति ॥

❀ सूक्तिकामरणे ❀

चन्द्रिकायाम्—सूक्तिकायां मृतायां तु कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः । कुम्भे सलिलमादाय पञ्चगव्यं तथैव च ॥ पुण्याभिरभिमन्त्र्यापो वाचा शुद्धिं लभेत्ततः । तेनैव स्नापयित्वा तु दाहं कुर्याद्यथाविधि ॥ पञ्चभिः स्नापयित्वा तु गव्यैः प्रेतां रजस्वलाम् । वस्त्रान्तरावृतां कृत्वा दाहयेद्विधिपूर्वकम् ॥ अत्र स्मृत्यन्तरे चिशेषः—उदक्यामरणे प्राप्ते सूक्तिकामरणे तथा । अस्पृश्यवचनान्पूर्वं लौकिकैरभिषेचयेत् ॥ उद्धृतैरम्बुभिः शुद्धैः स्नापयित्वा ततः पुनः । सप्तभिः पावमानीभिर्वदन्ति यच्च दूरके ॥ यजुःसामपवित्राभ्यां गोमूत्रेणोदकेन वा । स्नाप्य पवित्रैरन्विलङ्घैरिरण्येत्यादि-मन्त्रकैः ॥ स्नापयि वा तु गोमूत्रैः शशधर्मण दाहयेत् । ब्राह्मणाभ्यनुज्ञानात्, यदन्ति यच्च दूरकं इत्यादयः पावमान्यः ऋग्वेदपठिताः । यजुःपवित्रम्, आपो अस्मानिति मन्त्रः । सामपवित्रम्, कपानश्चित्र इति मन्त्रः । यच्चान्यदनयोर्वक्तव्यं तत्पितृमेधसारव्याख्यानै स्पष्टं निर्दिष्टं द्रष्टव्यम् ॥

❀ रजस्वल्योरन्योन्यस्पर्शं प्रायश्चित्तम् ❀

अत्र रजस्वलास्पर्शविषये किञ्चिदुच्यते । बृहस्पतिः—आर्तवाभिप्लुते नार्यां संभाषेते मिथो यदि । उपवासं तयोराहुरशुद्धौ शुद्धिकारणम् ॥ मतिपूर्वं ब्राह्मण्योः स्पर्शं संग्रहे—आर्तवाभिप्लुता नारी सार्तवां यदि संस्पृशेत् । आस्नानकालात्राश्रीयाद्भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ अशुद्धिपूर्वं—आर्तवाभिप्लुता नारी स्वार्तवाभिप्लुतां स्पृशेत् । स्नात्वोपवासं कुर्यातां पञ्चगव्येन शुद्ध्यतः ॥ कृच्छं तस्या यया स्पृष्टमन्य-स्वास्तु तदर्धकम् । दण्डद्यन्तार्हणे नोचेदन्यस्या अपि कृच्छकम् ॥ स्नात्वा उद्धृतो-दकैरिति शेषः । उपवास अवशिष्टदिन इति शेषः । चतुर्थाह पञ्चगव्यं प्राश्य शुष्यत इत्यर्थः । दण्डादीत्यादिशब्देन लोष्टपापाणादि गृह्यते । काश्यपः—उदक्यया तु संस्पृष्टा ब्राह्मण्या ब्राह्मणी यदि । एकरात्रं निराहारं पञ्चगव्येन शुष्यति ॥ इदं अज्ञानात्तृतीयाह स्पर्शं । अशक्ती मार्कण्डेयः—उदक्यया सवर्णा च संस्पृष्टा चेद्र-

जस्वला । तस्मिन्नेवाग्नि स्नात्वा शुद्धिमाप्त्यसंशयम् ॥ शूद्रया कृते विप्रास्पर्शं
 विष्णुः—रजस्वला हीनवर्णा सार्तेषामुत्तमां यदि । स्पृशेत्स्पृष्टा न भुञ्जीत स्नानादूर्ध्वं
 तु भोजनम् ॥ उपवासं ततः कुर्याद्ब्राह्मणान्भोजयेत्ततः । स्पर्शं सति उद्धृतेः स्नात्वा
 उपोष्य चतुर्याहे स्नानादूर्ध्वं ब्राह्मणान् भोजयित्वा गव्यं प्राश्य भुञ्जीतेत्यर्थः ।
 रजस्वला हीनवर्णा रजस्वलां स्पृष्ट्वा न तावदश्रीयात्, यावच्छुद्धिः स्यात् । प्रति-
 लोमप्रसृतानामन्यतमस्पर्शं निरीक्षणे भोजने पाने वा, रंजस्वलायाः स्नानान्तमनश-
 नम् । तदशक्तौ प्रतिनिधित्वनैकस्य दिनस्य पञ्च वा त्रीन्वा विप्रान् भोजयेत् ।
 इत्यखण्डादर्शाक्तम् । विष्णुः—आस्नानादुपवासं च कृच्छ्रं सान्तपनं ततः ।
 ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चाद्ब्राह्मणामनुशासनात् ॥ सान्तपनप्रतिनिधिः गोद्वयं निष्कद्वयं
 वा । आपस्तम्बः—ब्राह्मणी चैव शूद्रा च स्पृष्ट्वाऽन्योन्यं रजस्वले । कृच्छ्रेण शुध्य-
 ते विप्रा शूद्रा दानेन शुभ्रयति ॥ इदमशुद्धिपूर्वं, कामतस्तु सान्तपनस्योक्तत्वात् ।
 एकभर्तृकयोरकामतः स्पर्शं अखण्डादर्शं—रजस्वले यदान्योन्यं संस्पृशेतां मिथो
 यदि । सर्वेण पञ्चगव्येन ब्रह्मकूर्चं शुध्यतः ॥ मन्त्रसंयोजितं हुतशिष्टं पञ्चगव्यम्,
 ब्रह्मकूर्चं ब्रह्मसुवर्चलेति चोच्यते । शुद्धिपूर्वं तु—स्पृष्टे रजस्वलेऽन्योन्यं सगोत्रे चैक-
 भर्तृके । कामतोऽकामतो वापि त्रिरात्रेण विशुध्यतः ॥ त्रिरात्रेण त्रिरात्रोपवासेन ॥

❀ रजस्वलायाश्चण्डालादिस्पर्शं प्रायश्चित्तम् ❀

बृहस्पतिः—पतितान्त्यश्वपाक्षैश्च संस्पृष्टा चेद्रजस्वला । तान्यहानि व्यतिक्रम्य
 प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥ प्रथमेद्दि त्रिरात्रं स्याद्वितीये द्वयमेव च । अहोरात्रं तृतीयेद्दि
 चतुर्थे नक्तमाचरेत् ॥ इदमकामतः । कामतस्तु—रजसा भुञ्जते भार्येऽमोहात्स्पृष्टाः
 शवादिभिः । ज्यहे च पर्यपेते तु कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरम् ॥ अमोहादिति पदच्छेदः ।
 प्रायश्चित्तस्य गुरुत्वात् कृच्छ्रे गौनिष्कं वा, चान्द्रायणे तु गार्स्तिस्र निष्कत्रयं वा
 दद्यादिति जातुकार्णिकः । उच्छिशुश्चिसंस्पर्शने वा, श्वसूकरशिवादिस्पर्शने वा उद-
 कयाया एकगत्रमुपवासः । भृगुः—रजस्वला यदा नारी ह्यशुद्धान् स्पृशते यदि ।
 अस्नात्वा भोजनं कृत्वा प्राजापत्यं समाचरेत् ॥ सूतकं प्रेतकं स्पृष्ट्वा श्रुत्वा बन्धुपु-
 ष्यारणम् । आस्नानकालं नाश्रीयात्पिबेद्ब्रह्मसुवर्चलाम् ॥ शातातपः—उदकया सूति-
 का वापि अन्त्यजान्यादि संस्पृशेत् । त्रिरात्रेण विशुद्धिः स्यादिति शातातपोब्रवीत् ॥
 अन्त्यजाः रजकादयः, प्रायश्चित्तस्य लघुत्वात्, कृच्छ्रं चान्द्रायणोत्तरमिति चण्डाला-
 दिस्पर्शं चान्द्रायणविधानात् । तथा शातातपः—रजस्वला यदा नारी चण्डाला-
 दीन् स्पृशेद्यदि । अतिकृच्छ्रं ततः कुर्यात्कृच्छ्रमेकमथपि वा ॥ कामतोऽतिकृच्छ्रः,
 अज्ञाने कृच्छ्रः प्राजापत्यः ॥

❀ कृच्छ्रकृतिः ❀

प्राजापत्ये तु गामेकां दद्यात्सान्तपने द्वयम् । पराकततचान्द्रातिकृच्छ्रे तिस्रस्तु
 गाः स्पृताः ॥ गवामभावे निष्कं स्यात्तदर्धं पादमेव वा । पादहीनं न कर्तव्यमिति
 वेदविदो विदुः ॥ इत्युक्तप्रतिनिधिः सर्वत्र शक्यपेक्षया द्रष्टव्यः । अत्र संग्रहे—

आर्तवाभिप्लुता नारी चण्डालादीन्स्पृशेद्यदि । कृच्छ्रमेकं तु मत्या स्यादमत्या तु तदर्ध-
कम् ॥ एवं सूतिकाया अपि द्रष्टव्यम् । उदक्या सूतिका वापीत्यादौ सहोपादानाद्रज-
स्वलाविषयोक्तं सूतिकायाः समानमेव । रजस्वला यदा नारी यद्यशुद्धास्तु संस्पृशेत् ।
अस्नात्वा यदि भुञ्जीत प्राजापत्यं समाचरेत् ॥ यत्तुक्तमखण्डादर्शं-उच्छिष्टेन तु
संयुक्ता चण्डालादीन् यदि स्पृशेत् । कृच्छ्रं सान्तपनं कुर्याच्चान्द्रायणमथापि वा ॥
इति तद्विष्णुत्रोत्सर्गे भुक्त्वा वा, अकृतशीचायाश्चण्डालादिस्पर्शं कामतश्चान्द्रायणं
अकामतः सान्तपनमिति व्यवस्थितम् । रजस्वला यदा नारी स्पृशेच्चैच्छवसूतके ॥
ऊर्ध्वं त्रिरात्रास्नातां तु त्रिरात्रमुपवासयेत् ॥ इदं बुद्धिपूर्वविषयम् । अबुद्धिपूर्वं तु
सूतके प्रेतकं स्पृष्ट्वा इत्याद्युक्तं द्रष्टव्यम् ॥

❀ आशौचे रजसंभवे ❀

शावे च सूतके चैव अन्तरा चेदतुर्भवेत् । नास्नात्वा भोजनं कुर्याद्भुक्त्वा चोपवसे-
दहः ॥ उद्धृततोयैरस्नात्वा भोजने दिनमुपवासः । बन्धुमूर्तिं श्रुत्वा तदानीमेव स्नात्वा
भुञ्जीतेत्यर्थः ॥

❀ रजोमध्ये अघसम्भवे ❀

आर्तवाभिप्लुतायास्तु शावाशीचं भवेद्यदि । सूतकं वा भवेन्मध्ये स्नात्वा भोजन-
मिष्यते ॥ स्नात्वा, स्नाने नैमित्तिके प्राप्ते इत्युक्तक्रमेणेति शेषः । स क्रमः प्रागेवोक्तः ।
इदं स्पर्शाभावविषयम् । स्पर्शं तु-आर्तवाभिप्लुता नारी शवं स्पृष्ट्वा विमोहिता ।
आस्नानकालं नाश्रीयादासीना वाग्यता बहिः ॥ इत्युक्तं द्रष्टव्यम् । इदं चाज्ञानस्पर्श-
विषयम्, विमोहितेति लिङ्गात् । कामतस्तु “पतितान्त्यश्वपाकैश्च, आस्नानादुपवासश्च
कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतम्” इत्यादिभिः प्रागेवोक्तं द्रष्टव्यम् । आशौचे रजःसंभवे,
मृतसूतकसंपर्कं रजोदृष्टा कथं भवेत् । ब्राह्मणानां कर्मैर्मुक्तं तोयं शिरसि धारयेत् ॥
सर्वतीर्थजलाच्छ्रेष्ठं तोयं विप्रकराज्युतम् । दद्याच्छक्त्या ततो दानं पुण्याहेन वि-
शुष्यति ॥ इत्युक्तं द्रष्टव्यम् । इदं स्नानप्रतिनिधिः ॥

❀ भुक्तिमध्ये रजस्वलायाश्चण्डालादिस्पर्शे ❀

किंच, रजस्वला तु भुञ्जाना चण्डालादीन् स्पृशेद्यदि । गोमूत्रयावकाहारा पद्मा-
त्रेण विशुष्यति ॥ बुद्धिपूर्वं कृते स्पर्शं कृच्छ्रं चान्द्रायणं चरेत् । रजस्वला तु भुञ्जाना
दिवाकीर्तिं यदि स्पृशेत् ॥ उपवासत्रयं कृत्वा ब्रह्मकूर्चंन शुष्यति । रजस्वला तु सं-
स्पृष्टा श्वजम्बूकखरादिभिः ॥ निराहारा भवेत्तावद्यावत्स्नात्वा भवेच्छुचिः । अप्राप-
त्ये समुत्पन्ने मलवद्वाससः स्त्रियः ॥ अभिषेके तु भुक्तिः स्यादाशीचं वा दिनत्रयम् ॥

❀ रजस्वलास्पर्शे तद्वस्त्रपात्रादिस्पर्शे च ❀

रजस्वलां तु संस्पृष्ट्वास्नात्वा भुञ्जन् उपवासत्रयं चरेत् । तच्छयनं भुक्तिपात्रं वा
स्पृष्ट्वा अस्नात्वा भुञ्जन् उपवासेन शुष्येत् । मलयं तद्रासस्तदन्नं च स्पृष्ट्वा अस्नात्वा
भुञ्जन् उपवासत्रयं चरेत् । उदक्यापात्रे अज्ञानाद्भुञ्जन् प्राजापत्यम्, अभ्यासे द्विगुणं
चरेत् । उदकयोच्छिष्टं भुञ्जन् कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् । शयनं भुक्तिपात्रं वा स्पृशेन्मो-

हाद्यदि द्विजः ॥ तत्स्पृष्टिन्यायमार्गेण प्रक्षाल्य प्रोक्षयेच्च वा । यत्र भूमौ जलं नास्ति
 तृणं नोदकयया सह ॥ गोवालव्यजनादर्वाक्क्षानं तत्र विधीयते । आतुरा चेदतुमती
 सूतिका वा तथादिवा ॥ स्पृष्ट्वा तामपरा स्नायात् द्वात्रिंशद्द्वारमेव वा । मन्त्रज्ञानं ततः
 कुर्यात्पुण्याहेन विशुष्याति ॥ इत्यादिस्मृत्यन्तरवचनानि द्रष्टव्यानि ॥

❀ उत्सवादौ स्पृष्टिदोषाभावाः ❀

अत्र शात्तात्तपः—ग्रामे तु यत्र संस्पृष्ट्यात्रायां कलहादिषु । ग्रामसन्दूषणे चैव
 स्पृष्टिदोषो न विद्यते ॥ पट्टञ्चिन्मते—देवयात्राविवाहेषु यज्ञेषु प्रकृतेषु च ।
 उत्सवेषु च सर्वेषु स्पृष्टास्पृष्टिर्न विद्यते ॥ बृहस्पतिः—तीर्थे विवाहे यात्रायां संग्रामे
 देशविप्लवे । ग्रामदाहे प्रवासे च स्पृष्टास्पृष्टिर्न विद्यते ॥ एतद्ब्रह्मचर्यं अत्राहमनेन
 स्पृष्ट इति ज्ञानाभावविषयमिति केचित् । उच्छिष्टाशुचिस्पर्शविषयमित्यपरे । अत्र
 आपस्तम्बः—शक्तिविषये न मुहूर्तमप्यप्रयतः स्यादिति । अत्र पाप्मे विशेषः—
 उत्सवे वासुदेवस्य यः स्नाति स्पर्शशुद्ध्या । स्वर्गस्थाः पितरस्तस्य पतन्ति नरके
 क्षणात् ॥ विष्ण्वालयसमीपस्थान् विष्णुसेवार्थमागतान् । चण्डालान् पतितान्वापि
 स्पृष्ट्वा न स्नानमाचरेत् ॥ विष्णुसेवार्थमिति विशेषणात् स्वकार्यार्थमागतविष्ण्वालय-
 समीपस्थचण्डालादिस्पर्शं स्नानं भवत्येव । श्रीविष्णुमन्दिरे च—विष्णोरुत्सवसे-
 वार्थमागतास्तत्र ये जनाः । तेषां देवसमा ज्ञेयाः प्रतिहोमादयोपि च ॥

❀ स्नानाङ्गतर्पणविवेकः ❀

ब्रह्माण्डे—नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते । तर्पणं त्रिविधस्यापि ह्यङ्ग-
 त्वेन प्रकीर्तितम् ॥ तस्य तर्पणस्य कचिदपवादमाह आपस्तम्बः—अस्पृश्यस्पर्शने
 वान्ते त्वश्रुपाते धुरे भगे । स्नानं नैमित्तिकं ज्ञेयं देवर्षिपितृवर्जितम् ॥ अत्र वान्त
 इति भुक्त्यनन्तरं वान्तव्यतिरिक्तविषयम् । तथा मनुः—वान्तो विरक्तः स्नात्वा तु
 घृतं प्राश्य विशुष्याति । आचम्यैव तु भुक्त्वाञ्च स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ॥ इति
 भुक्त्यनन्तरं वान्तस्याचमनविधानात् । अश्रुपातः आतुरव्यञ्जनम्, अतो दुःखापनो-
 दने कृते तन्निमित्तज्ञाने तर्पणं नास्त्येव । तथा स्मृत्यर्थसारे—तूर्णां स्नायादशुद्धस्तु
 मन्त्रसम्भारवर्जितम् । अस्पृश्यस्पर्शने स्नाने नाद्यमर्पणतर्पणे ॥ अत्र शौनकः—प्रातरा-
 चमनं कृत्वा शौचं कृत्वा यथार्थवत् । दन्तशीचं ततः कृत्वा प्रातःस्नानं समाचरेत् ॥
 दक्षः—अस्नात्वा नाचरेत्कर्म अपहोमादि किञ्चन । लालास्वेदसमाकीर्णशयनादुत्थितः
 पुमान् ॥ प्रातः संक्षेपतः स्नानं होमार्थं तु विधीयते । मृन्मन्त्रविधिनिष्पाद्यं मध्याह्ने
 तत्सविस्तरम् ॥ कात्यायनः—अल्पत्वाद्भोमकालस्य बहुत्वात्स्नानकर्मणः । प्रातः सं-
 क्षेपतः स्नानं होमकालो विगर्हते ॥ तत्स्नानं चतुर्विंशतिमतोक्तम्—स्नानमन्दैवतै-
 र्मन्त्रैर्वारुणेश्च मृदा सह । कुर्याद्ब्राह्मतिभिर्वाथ यत्किञ्चिदमृदापि वा ॥ द्वपदादिति वा
 स्नायाज्जुम्बकायेति वा पुनः । पुण्यानि च स्मरेत्तीर्थान्युशना मनुरब्रवीत् ॥ अग्नेवता
 आपोहिष्ठादयः । वारुणा हिरण्यवर्णा इत्यादयः । विष्णुः—प्रातःस्नाय्यरुणकरप्र-
 स्तां प्राचीमवलोक्य स्नायादिति ॥

❀ स्नानाङ्गत्तर्पणम् ❀

यमः—द्वौ हस्तौ युग्मतः कृत्वा पूरयेदुदकाञ्जलिम् । गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य जल-
मध्ये जलं क्षिपेत् ॥ विष्णुः—स्नातश्चाद्र्द्रवासा अम्भस्थ एव देवांपितृत्तर्पणं कुर्यात् ।
तत्र भरद्वाजः—तर्पणं देवतादिभ्यः स्वस्वतीर्थेन तर्पयेत् । गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य तर्पणे
जलमुन्मृजेत् ॥ ऊर्ध्वं तिर्थेगधः स्वस्वतीर्थेनैव क्रमाद्विजः ॥ काष्णार्जिनिः—श्राद्धे
विवाहकाले च पाणिनेकेन दीयते । तर्पणे तूभयेनैव विधिरेव सनातनः ॥ येन तीर्थे-
न गृह्णीयात्तेन दद्याज्जलाञ्जलिम् । अन्यतीर्थेन गृह्णीयात्ततोयं रुधिरं भवेत् ॥ नाभि-
मात्रे जले स्थित्वा चिन्तयन्ूर्ध्वमानसः । आगच्छन्तु मे पितरो गृह्णन्तेतान्योज्ज-
लीन् ॥ पितृणामम्बरस्थानामम्भःस्थो दक्षिणामुखः । त्रिंशतीन् जलाञ्जलीन् दद्यादु-
च्चैरुच्चतरान् बुधः ॥ पूर्वाशाभिमुखो देवानुत्तराभिमुखस्तृपीन् । पितृंस्तु दक्षिणास्य-
स्तु जलमध्ये तु तर्पयेत् ॥ चन्द्रिकायाम्-बाहुं पूर्णं तिलैः कृत्वा जलस्थस्तर्पये-
त्पितृन् । स्थलस्थेन न कर्तव्यं पितृणां तृप्तिमिच्छता ॥ यत्तु गोभिलोक्तम्—
रोमसंस्थांस्तिलान्कृत्वा यस्तु तर्पयेत् पितृन् । पितरस्तापितारतेन रुधिरण मलेन च ॥
इति तद्दर्शादितर्पणविषयम् । निधायांगुष्ठमूले तु तिलान्वै तर्पयेत्पितृन् ॥ इति
वचनात् । पराशरः—देवान्ब्रह्मरूपीश्रव तर्पयेदक्षतोदकैः । तर्पयेत्तु पितृन्भवत्या
सतिलोदकचन्दनैः ॥ भरद्वाजः—गन्धपुष्पाक्षततिलैः सार्धं तर्पणमुत्तमम् । पितृ-
न्साक्षात्तिलैरेव तर्पयेद्विजसत्तमः ॥ यत्तु श्रीचिष्णुपुराणे—शुचिवस्त्रधरः स्नातः
परिधायाम्बरं शुचि । तेषामेव हि तीर्थेन कुर्यादुदकतर्पणम् ॥ इति तद्दर्शकविषयम् ।
“ स्नातश्चाद्र्द्रवासा अम्भःस्थ एव ” इति विशेषाभिधानात् । गृहस्नानविषयं वा तद्-
चनमिति न विरोधः ॥

❀ भानुवारादौ स्नानाङ्गतिलतर्पणविवेकः ❀

मरीचिः—सप्तम्यां रविवारे च गृहे जन्मदिने तथा । भृत्यपुत्रकलत्रार्थी न कुर्या-
त्तिलतर्पणम् ॥ चन्द्रिकायाम्—भानुवारे भौमवारे नन्दाभृद्युग्मघासु च । मृदा स्नानं
पिण्डदानं वर्जयेत्तिलतर्पणम् ॥ संग्रहे—अकं शुक्रे त्रयादश्यां सप्तम्यां निशि सन्ध्य-
योः । तर्पयेत्तिलसंमिश्रं ततोयं रुधिरं भवेत् ॥ पुराणे—पक्षयोरुभयो राजन् सप्तम्यां
निशि सन्ध्ययोः । विद्यापुत्रकलत्रार्थी तिलान्पञ्चसु वर्जयेत् ॥ भार्गवे भानुवारे च
जन्मर्क्षं च तथा दिने । द्वास्नानं न कुर्यात् तिलैः कृष्णैश्च तर्पणम् ॥ अयं निषेधो
नित्यस्नानाङ्गतर्पणे, न दर्शादौ । तथा गार्ग्यः—उपरागे पितृश्राद्धे पातेऽभायां च सं-
क्रमे । निषिद्धेपि हि सर्वत्र तिलैस्तर्पणमाचरेत् ॥ तीर्थे तिथिविशेषे च प्रेतकार्ये तथा-
ब्दिके । निषिद्धेपि दिने कुर्यात्तिलैः कृष्णैश्च तर्पणम् ॥ स्मृत्यन्तरे च—तिथिशरम-
मायोगनिषेधो य उदाहृतः । ऋषिभिस्तर्पणे नित्ये निमित्ते न तु वाधते ॥ निमित्ते
ग्रहणाद्विकदर्शादिनिमित्ततर्पण इत्यर्थः । अतः शुरुवारादियोगेपि दर्शं तिलैरेव
पितृत्तर्पणं कुर्यान्नाक्षतयुक्तैः, दोषाभावात् । पितृन् साक्षात्तिलैरेव तर्पयेद्विजसत्तमः ।
इति स्मरणाच्च ॥

❀ वस्त्रनिष्पीडननिषेधः ❀

योगयाज्ञवल्क्यः—पावद्देवानृषींश्चैव पितॄन् वै यो न तर्पयेत् । तावन्न पीडये-
द्द्वयं यो न स्नातो भवेन्नरः ॥ निराशाः पितरो यान्ति स्नानवस्त्रे निष्पीडिते । तस्मा-
न्न पीडयेद्ब्रह्मकृत्वा पितृतर्पणम् ॥ वृद्धवसिष्ठः—स्नानार्थमभिगच्छन्तं देवाः पितृ-
गणैः सह । वायुभूतास्तु गच्छन्ति तृपार्ताः सलिलाधिनिः ॥ निराशास्ते निवर्तन्ते
वस्त्रनिष्पीडने कृते । अतस्तर्पणानन्तरमेव वस्त्रं निष्पीडयेत् । पुलस्त्यः—कृत्वा
तर्पणमेवं तु समुत्तीर्य जलाशयात् । पीडयेत्स्नानशार्थं तु शुचौ देशे समन्त्रकम् ॥
अत्र विशेषः स्मृत्यन्तरे दर्शितः—ऊर्जं प्रदक्षिणीकृत्य तृप्यतेति स्थले क्षिपेत् ।
स्थलं विशोधयेत्पूर्वमपरं च विशोधयेत् ॥ वस्त्रनिष्पीडने चैवं महाशीचे ततः परम् ।
चतुः संवेष्ट्य वासोन्तं स्नात्वा निष्पीडयेत्स्थले ॥ ये के चास्मत्कुले जाता इति मन्त्रे-
ण मानवः । मन्त्रश्च—ये के चास्मत्कुले जाता अपुत्रा गोत्रजा मृताः । ते गृह्णन्तु मया
दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकम् ॥ वृद्धमनुः—मातृप्यतर्पणे चैव स्नानवस्त्रनिष्पीडने । नि-
षीतीति तु भवेद्विप्रस्तथा मूत्रपुरीषयोः ॥ वस्त्रं त्रिगुणितं यस्तु निष्पीडयति मूढधीः ।
वृथा स्नानं भवतस्य यज्ञेवादशमम्बुनि ॥ अदशं दशाहीनम्, यद्ब्रह्मनिष्पीडनं
यज्ञाम्बुनि निष्पीडनं तेन च स्नानं वृथा भवतीत्यर्थः । पुराणे—अप्रायत्थं निहन्त्येव
स्नानेनैकेन मानवः । द्वितीयेन निमज्जेन निर्मलत्वं भवेद् ध्रुवम् ॥ तृतीयेनातितृप्तिः
स्यान्निमज्जनफलं त्विदम् ॥

❀ संकल्पविधिः ❀

संकल्पे मनुः—प्रक्षाल्य पादौ हस्ती च स्वाचान्तो वाग्यतः शुचिः । तिथिवारादि-
कं स्मृत्वा सुसंकल्प्य यथाविधि ॥ भरद्वाजः—सदर्भहस्ती जानूर्ध्वो दक्षिणे दक्षिणो-
त्तरी । कृत्वा जानुनि कर्तव्यमेतत्कर्म करोमि यत् ॥ स्वमानसेन स्मरणं तत् सङ्कल्प
इति स्मृतः । एवं संकल्प्य विधिना ततः स्नानं समाचरेत् ॥ अग्निः—संकल्पः सूक्त-
पठनं मार्जनं चापमर्षणम् । देवार्पितर्पणं चैव स्नानं पश्चाद्गमिष्यते ॥

❀ स्नानविधिः ❀

भरद्वाजः—हिरण्यशृङ्गमित्युक्त्वा जलं समवगाहयेत् । सुमित्रा इत्युदाहृत्य
स्वात्मानमभिषेचयेत् ॥ दुर्मित्रा इत्युदाहृत्य मृत्स्थाने जलमुत्सृजेत् । योऽस्मन्देष्टी-
त्युदाहृत्य तथा तत्र जलं क्षिपेत् ॥ यं च वयं द्विषम इति पुनस्तत्र जलं क्षिपेत् ।
एवं त्रिमूर्त्तिक्रमास्थाने जलमञ्जलिनोत्सृजेत् ॥ नमोऽग्रय इति तीर्थं नमस्कुर्यात्ततो वृषः ।
यदपामिर्यमेध्वांशं निरस्येदक्षिणे जलम् ॥ अत्याशनादितिद्राभ्यां त्रिरालोच्य तु पा-
णिना । चतुरस्रं तीर्थपीठं पाणिनोल्लिख्य वारिषु ॥ अवाहयामि त्वां देवीत्यावाह्यान्त्रैव
जाद्ववीम् । इमं म गङ्ग इत्युक्त्वा पुष्यतीर्थानि च स्मरेत् ॥ आदित्याभिमुनेो मज्जे-
दापो अस्मानिति श्रुत्वा । निषज्य च पाहिष्ठाद्यैरब्जिद्धैर्पार्श्वैरेत्ततः । आपो नारा इति
श्रोक्तास्ता एवास्यायनं पुनः । तस्मान्नारायणं देवं स्नानकाले सदा स्मरेत् ॥ ततो-
पमर्षणं कुर्याद्वर्ततेति श्रुत्वं जरन् । त्रिपदष्टौ द्वादश वा वर्तयेदपमर्षणम् ॥ अथ-

मर्षणसूक्तस्य ऋषिरेवाधमर्षणः। तस्य चानुष्टुभं छन्दो भावपृक्तो (वृत्तो) धिदेवता ॥
द्विराचम्याय विद्युधानृषीनय पितृन्क्रमात् । स्वस्वतीर्थेन वारिस्थस्नर्षयेद्विधिवद् युधः ॥
सन्तर्षयेच्च तिसृभिव्याहृतीभिस्तिलाक्षतैः । केवलेस्तण्डुलेर्देवानृषीन्सतिलतण्डुलैः ॥
पितृन्साक्षात्तिलैरेव तर्षयेद्विजसत्तमः । सतिलैस्तण्डुलैस्तीरे दद्यात्रीनुदकाञ्जलीन् ॥
ये केचेत्यम्बराम्भोभिस्तीरे निष्पीडयेत्तिलैः । स्नात्वैवं वाससान्येन शिरोङ्गं परिमार्ज-
येत् ॥ शिरोवारि शरीराम्बुं वस्त्रतोयं यथाक्रमम् । पिबन्ति देवा मुनयः पितरो
ब्राह्मणस्य तु ॥ तस्मात्स्नातो नावमृज्यात्स्नानशाक्या न पाणिना । स्नानवस्त्रेण हस्तेन
यो द्विजोङ्गं प्रमार्जति ॥ वृथा भवति तस्त्रानं पुनः स्नानेन शुध्यति । स्नानं पृवङ्गम-
स्येव कृतं विधिविनाकृतम् ॥ वृथा द्विजन्मनस्तस्माद्विधिना स्नानमाचरेत् । शुचि वो
हव्यमरुत इत्युक्त्वा शुद्धमम्बरम् ॥ संप्रोक्ष्य देवस्य त्वेति व्याहृत्यादाय भास्करम् ।
उदुत्यं जातवेदसमित्युक्त्वा दर्शयेत्ततः ॥ आवहन्तीत्युदाहृत्य परिधाय द्विराच-
मेत् । गोभिलः—सुराविन्दुसमं चाम्भः शिखायाः पृष्ठपातितम् । तदेव पुरतोवातिं
गङ्गाम्बुसदृशं भवेत् ॥ व्यासः—स्नास्यतो वरुणः कान्तिं जुह्वतोग्निः श्रियं हरेत् ।
भुञ्जतो मृत्युरायुष्यं तस्मान्मौनं चरोन्नियु ॥ व्याघ्रपादः—देवांश्चैव ऋषींश्चैव
पितृन्चै यो न तर्षयेत् । देवादीनामृषीणां नित्यं नरकं स व्रजत्यधः ॥ काष्णार्जि-
निः—देवतानामृषीणां च जले दद्याज्जलाञ्जलीन् । स्नाने जपे पितृणां च नोचेद्दर्भास्तृ-
ते स्थले ॥ जलाञ्जलित्रयं दद्याद्ये चान्येसंस्कृता भुवि । असंस्कृतप्रमीतानामेकमेव
तटे क्षिपेत् ॥ यत्त्वापस्तम्बोक्तम्—शनैरपोभ्युपेयादभिघ्नन्नभिमुख आदित्यमुदक-
मुपरपृशेदिति, सर्वत्रोदकोपस्पर्शनविधिरिति तत् “यदपां क्रूरमित्यमेध्यांशं दक्षिणतो
निरस्येत्” इति स्मृतजलनिरसनपरम्, न पाणिभ्यामभिहननपरम् । अत्र शंखः—
तुपकेशकरीपमस्मास्थिष्टेष्मनखलोमानि अप्सु न निक्षिपेत्, न पादेन पाणिना वा ज-
लमभिहन्यात् । इति । आश्वमेधिके—सर्वदेवमया ह्यापो मन्मयाः पाण्डुनन्दन ।
तस्मात्तास्तु न हन्तव्याः अद्रिः प्रक्षालयेत्स्यलम् ॥ संग्रहे—न जलं ताडयेत्सर्प्यां न
नद्यां मलमुत्सृजेत् । न मलं क्षालयेत्तीर्थे ह्यशुद्धो न विशेषजलम् ॥

❀ कपिलस्नानम् ❀

. भरद्वाजः—प्रातः स्नातुमशक्तश्चेत्कपिलं स्नानमाचरेत् । नाभेरधः प्रविश्याप्सु
कर्पिं प्रक्षाल्य मृज्जलेः ॥ आर्द्रेण कर्पटेनाङ्गमार्जनं कापिष्ठं स्मृतम् । तत्राप्यसामर्थ्य-
युतो मन्त्रैः स्नायात्तु पावनैः ॥

❀ वस्त्रधारणविधिः ❀

मात्स्ये—एवं स्नात्वा ततः पश्चादाचम्य तु विधानतः । उत्थाय वाससी शुद्धे
शुष्के तु परिधापयेत् ॥ व्याघ्रपादः—ततो वस्त्रद्वयं शुद्धं गृहीत्वा द्विरुपस्पृशेत् ।
शाण्डिल्यः—चतुर्निमज्ज्य विधिवदाचम्यादाय वाससी । खण्डद्वयं शिरोङ्गं च
प्रत्येकं परिमार्जयेत् ॥ अन्तराच्छाय कौपीनं वाससी परिधापयेत् । उत्तरीयं सदा
दध्यात्ताडिना नाचरेत्क्रियाः ॥ भरद्वाजः—मार्जयेद्वस्त्रद्वयेण नोत्तरीयेण वा शिरः ।

स्नातो नाङ्गानि संमृज्यात्स्नानशाट्या न पाणिना ॥ न च निर्धुनुयात्केशान्न तिष्ठन्परि-
मार्जयेत् । मार्जयेद्ब्रह्मखण्डेन नान्यथा मार्जयेत्काचित् ॥ यदि प्रमादान्मृज्येत नरकं
स व्रजत्यथः । व्यास्तः—स्नानं कृत्वाऽऽर्चवस्त्रं तु ऊर्ध्वमुद्धारयेद्विजः । स्नानवस्त्रमध-
स्ताच्चैतपुनः स्नानेन शुष्यति ॥ चन्द्रिकायाम्—नोत्तरीयमधः कुर्यान्नोपर्याधस्थ-
मम्बरम् । नान्तर्वासो विना जातु निवसेद्ब्रह्मनं बुधः ॥ न चानुलिम्पेदस्नात्वा स्नात्वा
वासो न निर्धुनेत् । आर्द्र एव तु वासांसि स्नात्वा सेवेत मानवः ॥ उत्तरीयमधोव-
स्त्रार्थं न कुर्यात् । अधोवस्त्रमग्निं न जावत्तरीयार्थं कुर्यादित्यर्थः । जाब्यालिः—
स्नात्वा निररय वस्त्रं तु जंघे शोष्ये मृदम्भसा । अपवित्रीकृते ते तु कौपीनस्त्राव-
वारिणा ॥ योगयाज्ञवल्क्यः—स्नात्वा वाससी धीते अच्छिन्ने परिधाय वै ।
प्रक्षाल्योरु मृदागृद्धिश्च हस्ती प्रक्षालयेत्ततः ॥ अच्छिन्ने इति शक्तविषयम् । न
जीर्णमलवद्भासा भवेच्च विभये सति । इत्यादिस्मृतेः ॥

❀ वस्त्रनिष्पीडनविधिः ❀

वस्त्रिष्ठः—स्नानशाट्यां च दातव्या मृदस्तिस्त्रां विशुद्धये । उत्तीर्य तां च निष्पी-
ड्य ततः शेषं समाचरेत् ॥ तां स्नानशाटीम्, शेषं सन्ध्यावन्दनादि कर्म । वस्त्रं चतु-
र्गुणीकृत्य निष्पीडय च जलाढ्यैः । वामप्रकोष्ठे निक्षिप्य द्विराचम्य विशुध्यति ॥
संग्रहे—प्रातःसन्ध्यामुपासीत वस्त्रसंशोधपूर्वकम् । उपास्य मध्यमां सन्ध्यां वस्त्रसं-
शोधनं परम् ॥ अनिष्पीडय स्नानवस्त्रं सन्ध्याकर्म न चाचरेत् । अन्यथा कुरुते
मोहात्तृप्तमप्यकृतं भवेत् ॥ अत्र संवर्तां विशेषमाह—न पीडयेज्जले वस्त्रं पादे न
स्थापयेत्तथा । ब्राह्मणद्वितयं चैव वर्जयेद्ब्रह्मपीडने ॥ द्वारतीतः—वस्त्रनिष्पीडितं तोयं
श्राद्धे त्वाच्छिष्टभोजनम् । भागधेयं श्रुतिः प्राह तस्मान्निष्पीडयेत्स्थले ॥ स्नानवस्त्रं
ततः पीड्य पुनराचमनं चरेत् । अग्रण्डादर्शे—न ग्रहस्य तु पाणिभ्यां शरीरं
निष्पीडयेत्स्थले । चतुःसंख्ये वासोन्तं तर्पणान्ते समन्त्रकम् ॥ निष्पीडयेत्, धीतं
परिधाय स्नानवस्त्रं समन्त्रकम् न पीडयेत्, केवलं पीडयेदित्यर्थः ॥

❀ स्नानप्रशंसा ❀

विष्णुः—स्नातोधिकारी भवति देवे पित्र्ये च कर्मणि । पवित्राणां तथा जप्ये
दाने च विधिचोदिते ॥ दक्षः—स्नानमूलाः क्रियाः सर्वाः सन्ध्यापासनमेव च ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन स्नानं कुर्यात्समाहितः ॥ प्रादुर्गत्याय यो विप्रः प्रातःस्नायी सदा भवेत् ।
सप्तजन्मकृतं पापं त्रिभिर्वर्षैर्विपोहति ॥ शौनकः—प्रातरुत्थाय यो विप्रः प्रातःस्नायी
सदा भवेत् । सर्वपापविनिर्मुक्तः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ व्यासदक्षरौ—ध्यायेन्नारायणं
देवं स्नानादिषु च कर्मसु । ब्रह्मलोकमवाप्नोति न चेहाजायते पुनः ॥

❀ अथोर्ध्वपुण्ड्रविधिः ❀

इदं श्रुतिस्मृतिशतसिद्धम् । अत्र तावन्महोपनिषदि श्रुतिः धृतोर्ध्वपुण्ड्रः पर-
मेशितारं नारायणं सांख्ययोगाधिगम्यम् । ध्यात्वा विमुच्येत नरः समस्तीः संसार-
पाशीरेह चेति विष्णुम् ॥ कठशास्त्रायाम्—धृतोर्ध्वपुण्ड्रः तृत्तचन्द्रपारी विष्णुं परं

ध्यायति यो महात्मा । स्वरेण मन्त्रेण सदा हृदिस्थं परात्परं यन्महतो महान्तम् ॥
 अथ रणि-धृतोर्ध्वपुण्ड्रः कृतचक्रलाञ्छनो नारायणं पूजयति स्म भक्त्या । अध्या-
 दिभिः पौरुषसूक्तमन्त्रैः स प्राशुयाद्विष्णुपदं महात्मा ॥ अथ तत्रैव हरेः पादाकृति-
 मात्मनो हिताय मध्येच्छिद्रमूर्ध्वपुण्ड्रं यो धारयति स परस्य प्रियो भवति, स पुण्य-
 भाग्भवति, स मुक्तिभाग्भवतीति । एवं सस्थानविशेषविधानात्पुण्ड्रान्तरनिषेधः । तस्य
 च ध्यानपूजादिकर्माङ्गत्वावगमात्सर्वकर्मसु सर्वैर्ध्वपुण्ड्रमेव धार्यम् । वेदविहितत्वादि-
 दमेव वैदिकम् । पुण्ड्रान्तरन्तु तन्त्रसिद्धत्वात्तान्त्रिकम् । अतो वेदेकैर्वैदिकमेव कार्यम् ।
 इदं चोपबृंहणशतसिद्धम् । अत्र ब्रह्मांडपुराणे ब्रह्माण्डप्रति भगवानाहेत्यारभ्य स्मृति-
 चन्द्रिकायामुदाहृतवचनान्यत्र लिख्यन्ते-ऊर्ध्वपुण्ड्रप्रमाणानि द्रव्याण्यंगुलिभेदतः ।
 वर्णानि मन्त्रदेशांश्च प्रवक्ष्यामि फलानि च ॥ पर्वताग्रे नदीतीरे मम क्षेत्रे विशेषतः ।
 सिन्धुतीरेऽथ वल्मीके तुलसीमूलमाश्रिते ॥ मृद एतास्तु संग्राह्या वर्जयेदन्यमृत्तिकाः ।
 श्यामं शान्तिकरं प्रोक्तं रक्तं वश्यकरं भवेत् ॥ श्रीकरं पीतमित्याहुः श्वेतं वैष्णवमुच्यते ।
 अंगुष्ठः पुष्टिदः प्रोक्तो मध्यमायुष्करी भवेत् ॥ अनामिकान्नदा नित्यं मुक्तिदा च प्र-
 देशिनी । एतैरंगुलिभेदैस्तु कारयेन्न नखैः स्पृशेत् ॥ दशांगुलप्रमाणं तु उत्तमोत्तम-
 मुच्यते । नवांगुलं मध्यमं स्यादष्टांगुलप्रतः परम् ॥ सप्तपट्टपञ्चभिः पुण्ड्रं मध्यमं
 त्रिविधं भवेत् । ललाटे केशवं विद्यानारायणमथोदर ॥ माधवं हृदि विन्यस्य गोवि-
 न्दं कण्ठकूबरे । उदरे दक्षिणे पार्श्वे विष्णुरित्यभिधीयते ॥ तत्पार्श्वे बाहुमध्ये तु संस्मरे-
 न्मधुसूदनम् । त्रिविक्रमं कर्णदेशे वामकुक्षी तु वामनम् ॥ श्रीधरं बाहुके वामे हृषी-
 केशं तु कण्ठके । पृष्ठे तु पद्मनाभं च त्रिके दामोदरं स्मरेत् ॥ द्वादशैतानि नामानि
 वासुदेवेति मूर्धनि । पूजाकाले च होमे च साथं प्रातः समाहितः ॥ नामान्युच्चार्य विधि-
 ना धारयेद्दूर्ध्वपुण्ड्रकम् । अशुचिर्वाप्यनाचारो मनसा पापमाचरन् ॥ शुचिरेव भवेन्नित्य-
 मूर्ध्वपुण्ड्रांकितो नरः । ऊर्ध्वपुण्ड्रधरो मर्त्यां म्रियते यत्र कुत्रचित् ॥ श्वपाकोपि विमानस्यो
 मम लोके महीयते । सत्यव्रतोपि-ऊर्ध्वपुण्ड्रो मृदा शुभ्रो ललाटे यस्य दृश्यते । च-
 ष्ण्डालोपि विशुद्धात्मा पूज्य एव न संशयः ॥ जाद्वीतीरसम्भूतां मृदं मूर्धा विभक्तिं यः ।
 विभक्तिं रूपं सोर्कस्य तमोनाशाय केवलम् ॥ इति । अत्र मृदेकद्रव्यग्रहणविधाना-
 द्रव्यान्तरानिषेधः, नहि द्रव्यान्तरस्य पर्वताग्रादिदेशविशेषकथनं श्यामत्वादिकं वा
 सम्भवति; न च केशवादिस्मरणमस्ति आचाराभावात्, न हि शिरोललाटादि-
 द्वादशस्थानेषु द्रव्यान्तरेण पुण्ड्रान्तरधारणं विप्ररन्यैर्वा क्रियते, नह्येनमस्ति अदर्शना-
 दविगीताशिष्टाचाराभावाच्च, नचैवं द्रव्यान्तरं पुण्ड्रान्तरं वा चन्द्रिकादिमहाग्रन्थेषु
 आदिकविहितं स्मृतं वा, “पूजाकाले च होमे च” इत्यादिपूर्वपुण्ड्रस्यैव कर्माङ्गत्वं
 सुस्पष्टम् । श्वेतं वैष्णवमिति श्वेतमृद एव सात्त्विकत्वं मुख्यतम्, विष्णोरेव शुद्धस-
 त्वस्वरूपात् । “अथ यो ह रत्नं वा अस्य ” इति मंत्रायणीयादिषु तथा श्रुतेः ।
 नरस्य पाकादिग्रहणार्थैर्ध्वपुण्ड्राधिकारः सिद्धः । अतो नित्यमेतैर्ध्वपुण्ड्रधारणम्,
 अधारणे प्रत्यवायस्मृतं । तथा च वक्ष्यते । अत्रिद्रव्यान्तरेण पुण्ड्रधारणं काम्यमेव ।
 अतः सात्त्विकैर्वैदिकैः सात्त्विकं वैदिकं नित्यमूर्ध्वपुण्ड्रमेव धार्यम्, न तामसं तान्त्रिकं

पुंड्रान्तरम् । तथा विष्णुधर्मोत्तरे—सात्त्विकस्तूतमो घर्मो राजसो मध्यमः स्मृतः ।
 तामसस्त्वधमो ज्ञेयस्तस्मात्सात्त्विकमाचरेत् ॥ अतस्तामसतन्त्रोक्तं त्याज्यमेव । तथा
 स्मृतिचन्द्रिकायाम्—एतेभ्योपि यदन्यत्स्यात्किंचिद्धर्माभिधायिकम् । तद्दूरतरतो
 विद्धि मोहस्तत्राश्रयो मतः ॥ एतेभ्यः धर्मस्यानेभ्यः, मोहः विपरीतज्ञानम् । मनुश्च-
 या वेदवाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः । सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि
 ताः स्मृताः ॥ अत्र तमानिष्ठा हीति हेतुक्त्या निष्फलत्वस्मरणात् तामसतन्त्रं त्याज्य-
 मिति सिद्धम्, वेदविरुद्धत्वात् । सर्वत्राविद्वद्भांशो हि प्रमाणम् । “ आम्नायिरविरुद्धाः
 प्रमाणम् ” इति स्मृतेः । वेदे पुनर्ध्वेषुण्ड्रमेव विहितम्, तामसतन्त्रे तु त्रिपुण्ड्रमेव ।
 अतो विरोधः सुस्पष्टः । अत एव हि श्रीचराह—तामसतन्त्रं स्वयमेव रुद्रो निन्दति।
 यद्वेदबाह्यं कर्म स्यान्मासुद्दिशोपसेव्यते । तद्रौद्रमिति विख्यातं कनिष्ठगतिदं नृणाम् ॥
 यद्दीनकर्मसंयुक्तं केवलं तामसं च यत् । तद्गुणतिप्रदं नृणामिह लोके परत्र च ॥ इति ।
 तत्रैतलु ऊर्ध्वपुण्ड्रमेव सर्वत्र विधीयते । अत्र ब्रह्माण्डे—प्रदाराधनकाले च सदा
 यज्ञादिकर्मणि । अवश्यं धारयेदेतद्ध्वेषुण्ड्रं द्विजोत्तमः ॥ मरीचिः—चतुरंगुलमू-
 र्ध्वमिदं व्यंगुलं विस्वृतं मृदा । द्विजः पुण्ड्रमृजुं सौम्यं सान्तरालं तु धारयेत् ॥
 यौघायनः—होमपूजादिसमये सायं प्रातः समाहितः । ऊर्ध्वपुण्ड्रधरो मर्त्यां भवे-
 च्छुद्धो न चान्यथा ॥ अग्निवेद्यगृह्ये—त्रिपुण्ड्रं ब्राह्मणो विद्वान् लीलयामि न
 धारयेत् । धारयेत्प्रयतः सम्यग्ऊर्ध्वपुण्ड्रं तु नित्यशः ॥ प्रयोजनार्थं पुण्ड्रान्तरधारण-
 निषेधपरस्तुशब्दः, नित्यग्रहणादाश्रमान्तरपारिग्रहेपि । तथा ब्रह्माण्डे—गृहस्यो
 ब्रह्मचारी च वानप्रस्थस्तथा यातिः । अवश्यं धारयेत्पुण्ड्रं पुण्यमूर्ध्वं सुशोभनम् ॥
 ऊर्ध्वपुण्ड्रं मृदा धार्यं विप्रेण ब्रह्मवादिना । उद्धृतासीति मन्त्रेण वैष्णवेन विशेषतः ॥
 नारदीये चैतन्निरुक्तम्—ऊर्ध्वगर्वां तु यस्येच्छा तस्योर्ध्वं पुण्ड्रमुच्यते ॥ ऊर्ध्वं गत्वा
 तु देवत्वं संप्राप्नोति न संशयः । ऊर्ध्वं नयति यत्पुण्ड्रं प्राणिनः पापकारिणः ॥
 तस्याख्या ह्यूर्ध्वपुण्ड्रेति तस्मात्तद्धारयेद्विजः । ऊर्ध्वपुण्ड्रं मृदां शुभ्रं यो धत्ते नित्यमा-
 त्मवान् ॥ तस्य प्रसादं कुरुते विष्णुर्लोकमस्मृतः । शृद्धमनुः—ऊर्ध्वपुण्ड्रं मृदा धार्यं
 यतीनां च विशेषतः । भस्मचन्दनगन्धादीन् वर्जयेद्यावदायुषम् ॥ तथा ब्रह्मरात्रे
 पारमेष्ठ्ये व्यवस्योक्ता । चन्दनगुरभिश्चैव कर्तव्यं सूत्रियैर्बुधैः ॥ वैश्वस्तु
 बिल्वमूलेन शूट्रेर्भृत्या सतोयया । विप्रेः श्वेतमृदा कार्यमूर्ध्वपुण्ड्रं यथाविधि ॥ मृद-
 तिरिक्तस्य द्रव्यस्यासात्त्विकत्वाद्भिर्न धार्यमित्यर्थः । तथा ब्रह्मरात्रे—चन्दनं प्राणि-
 गन्धं च श्रीपत्रमगरुं तथा । राजसं द्रव्यमेवैतद्ब्रह्मन्ति ब्रह्मवादिनः ॥ पञ्चगव्यं च
 बिल्वं च श्रीपत्रं भस्मतोयकम् । तामसं द्रव्यमेवैतत्सात्त्विकाः पञ्च मृत्तिकाः ॥ चन्दनं
 प्राणिगन्धं च श्रीपत्रमगरुं तथा । शूट्रेणैव सदा धार्यं भस्मतोयत्रमण च ॥ इति ।
 एवमपि सर्ववर्णस्य वैष्णवस्य मृदाध्वेषुण्ड्रमेव धार्यम् । तथा ब्रह्माण्डे भगवानाह—
 सर्ववर्णेषु मद्रक्ताः कुर्वीरध्वेषुण्ड्रम् । ब्राह्मणाश्च विशेषेण जपद्रोमपरायणाः ॥
 अतः सात्त्विकानां सात्त्विकी पञ्चमृत्तिकेव धार्या । तथा पारमेष्ठ्ये—श्वेतमृत्तिकाया
 वापि श्यामया पीतयापि वा । ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजैः कार्यं वैष्णवैश्च विशेषतः ॥ श्वेताभावे

श्यामपीतयोर्विधिः। पश्चमृत्तिकोक्ता ब्रह्माण्डे-सिन्धुतीरेथ वल्मीकेतुलस्याधो जला-
 शये । पर्वताग्रे नदीतीरे मम क्षेत्रे विशेषतः ॥ अन्येष्वपि च तीर्थेषु नलिनीमूलकेषु
 च । स्थानेष्वेतेषु गृह्णीयात्कुर्यान्नान्यत्र मानवः ॥ इति सामान्येन तदलाभे प्रदेशा-
 न्तरमुक्त्वा तामाह ब्रह्माण्डे पश्चमृत्तिकां भगवान्-पर्वताग्रे नदीतीरे मम क्षेत्रे विशे-
 षतः । सिन्धुतीरेथ वल्मीके तुलसीमूलमाश्रिते ॥ मृद एतास्तु संग्राह्या वर्ज्याश्चान्यत्र
 मृत्तिका । अत्र पश्चस्वपि मम क्षेत्र इत्यन्यथः । नारदीये-मृद्व्यं प्रथमं श्रेष्ठं तत्र
 कारणमुच्यते । मृत्तिकायाः प्रधानत्वं वक्ति तत्र यतः श्रुतिः ॥ तस्मात्तु मृत्तिका ग्राह्याः
 सर्वद्रव्येषु नित्यशः । श्रुतिः-उद्धृतासि वराहेणेत्यादिका ॥ तत्रैव-ब्राह्मणानां तु मृ-
 त्तोक्ता क्षत्रियाणां तु चन्दनम् । वैश्यानां विल्वमूलं तु शूद्राणां भस्म चोच्यते ॥ तदेव-
 म्-अथ द्रव्यं प्रवदयेहमूर्ध्वपुण्ड्रस्य पञ्चज । मृच्चन्दनजलान्याहुरतथा भस्माग्निहोत्रजम् ॥
 इति ब्रह्माण्डादिवचनं व्यवस्थितविषयं मृदलाभविषयं वा, न सर्वविषयम्, नच वा
 क्रियांगम्, कल्पसूत्रकारादिभिरग्निहोत्रहोमादिविधायकसूत्रेऽप्यग्निहोत्रभरमधारणरया-
 ननुशिष्टत्वात् । यत्पुनरथर्वशिरोसि अग्निरित्यादिना भस्म विमृज्याङ्गानि संस्पृशेदित्य-
 नेन भस्मग्रहणमुक्तम्, तच्च व्रतमंतत्पाशुपतमिति तत्र विहितपाशुपतव्रताङ्गमिति प्रकरणे
 स्पष्टम् । अतः सौत्रामण्यां सुराग्रहणवन्नियतविषयत्वान्नान्यस्य न चान्यत्र वा तत्प्र-
 सङ्गः । अतश्चाग्नेयं भस्मना स्नानमिति च पाशुपतविषयमेव, जटित्वेन वारुणस्नानायोगात् ।
 यद्वा शरीरासामर्थ्यादिनिबन्धनेनैव गौणस्नानविधानान्नान्यस्य तत्प्रसक्तिः, नहि कांस्यशु-
 द्धिहेतुत्वेनोक्तस्य भस्मनस्ताम्रादिशुद्धिहेतुत्वमपि । अतः तत्पर्शनेन्यस्य स्नानमेव यथाह-
 शंखः-दीपाग्निं दीपतैलं च भस्म चास्थि रजस्वलाग । एतानि ब्राह्मणः स्पृष्ट्वा लोका-
 यतिकनास्तिकान् ॥ विकर्मस्थान् द्विजाञ्छूद्रान् सवासा जलमाविशेत् । वर्जयेदित्यनु-
 वृत्तौ याज्ञवल्क्यश्च-केशभस्मतुपाङ्गारकपालेषु च संस्थितिम् । इति । अतएव हि
 तत्स्पृष्टिन्यायेन तत्पर्शं स्नानमुक्तम् चिज्ञानेश्वरादौ-शैवान् पाशुपतान् स्पृष्ट्वा लो-
 कायतिकनास्तिकान् । विकर्मस्थान् द्विजाञ्छूद्रान् सवासा जलमाविशेत् ॥ अत्रादित्य-
 पुराणे गौतमभवचनम्-त्रिपुंड्रधारिणो नित्यं भस्मोद्धृतनतःपरः । भविष्यथ त्रयी-
 बाह्या मिथ्याज्ञानप्रलापिनः ॥ श्रीचाराहे च-गोवध्याकारणं मह्यं यावत्पश्यति योग-
 वित् । ऋषीणां मायया सर्वमिति संचिन्त्य तत्र वै ॥ शशाप ताञ्जटाभरगमिथ्याव्रतधरां-
 स्तथा । यदग्निं शातातपीयम्-मथं पीत्वा गुरुदारांश्च गत्वा रतेयं कृत्वा ब्रह्महत्यां च
 कृत्वा । भस्मच्छत्रो भस्मशर्पां शयानो रुद्राध्यायी मुच्यते सर्वपापिः ॥ इति । तदपि ब्र-
 ह्महादेः प्रायश्चित्तव्रतविशेषविधिपरत्वात् सार्वत्रिकम्, नहि अयकीर्णप्रायश्चित्तत्वेन वि-
 हितगर्दभालम्भोन्यस्य प्रसज्यते, प्रत्युत गर्दभस्पर्शं प्रायश्चित्तविधानात् । अतः मृद्वै-
 वोर्ध्वपुंड्रं धार्यमिति सिद्धम्, अधारणे प्रत्यवायस्मरणात् । तथा ब्रह्माण्डे-श्रौतस्मा-
 र्तक्रियाः सर्वा त्यूर्ध्वपुंड्रमकुर्वतः । जायन्ते निफला ब्रह्मन् वाधिताश्च भवन्ति ताः ॥
 ब्रह्मरात्रे-उपवीतं शिखाबन्धमूर्ध्वपुण्ड्रं विना कृतम् । यागो दानं जपो होमः स्वाध्यायः
 पितृतर्पणम् ॥ भस्मीभवति तत्सर्वमूर्ध्वपुण्ड्रं विना कृतम् । यच्छरीरं मनुष्याणामूर्ध्व-
 पुण्ड्रं विना भवेत् ॥ तं दृष्ट्वा गगने सूर्यो निरीक्ष्यः साधुभिः सदा । इति । शौनकः-

सर्वे भवन्ति विफला ऊर्ध्वपुण्ड्रविनाकृताः । द्रष्टव्यं नेव तत्कार्यं श्मशानसदृशं स्मृत-
म् ॥ देवलः—ऊर्ध्वपुण्ड्रं विना यस्तु वर्तते पुरुषाधमः । वेदवेदान्तविज्ञापि स वै पुरु-
षतस्करः ॥ वसिष्ठः—रुद्रार्चनं त्रिपुण्ड्रं च यत्पुराणेषु गीयते । क्षत्रविद्शूद्रजातीनां
नेत्रेयां तदुच्यते ॥ ऊर्ध्वपुण्ड्रं विना यस्य शरीरं भवति द्विज । तं दृष्ट्वा गगने सूर्यो
निरीक्ष्यः साधुभिः सदा ॥ इति श्मशानतस्करसाम्प्रदायात्सूर्यदर्शनरूपं प्रायश्चित्तमि-
त्यर्थः । ननु, कांस्यपात्रे हविर्दृष्ट्वा कंठे दृष्ट्वा च मालिकांम् ॥ ललाटे तिलकं दृष्ट्वा
निराशाः पितरो गताः ॥ इति निषेधात्कार्यं श्राद्धे तदिति चेत्, मैवं बालिश वादीः,
वैश्यविषयत्वात्तस्य । तथा अग्निवैश्यसूत्रे—ब्राह्मणस्पोर्ध्वपुण्ड्रं स्यात्क्षत्रियस्यार्धच-
न्द्रकम् । वैश्यस्य वर्तुलाकारं शूद्रस्यैव त्रिपुण्ड्रकम् ॥ पारमेष्ठ्ये च—बालेन्दुवत्क्ष-
त्रियाणां वैश्यानां वर्तुलाकृति । त्रिपुण्ड्रं शूद्रजातीनां विधिरेव सनातनः ॥ दक्षः—
विप्राणामूर्ध्वपुण्ड्रं स्यात्तदेव च महीभृताम् । वैश्यानां तिलकं धार्यं शूद्राणां वै
त्रिपुण्ड्रकम् ॥ ललाटे तिलकमिति संग्रहवचनमिदं किं त्वया पूर्ववचनं न विचारितं—
वर्जयेत्तिलकं फाले श्राद्धकर्माणि सर्वदा । तिर्यग्वाप्यूर्ध्वपुण्ड्रं वा धारयेच्छ्राद्धकर्माणि ॥
अतो वैश्योपि श्राद्धे तिर्यग्वाप्यूर्ध्वपुण्ड्रं वा धारयेत् तिलकमित्येवार्थः । श्राद्धे तूर्ध्व-
पुण्ड्रधारणं स्मृत्यर्थेन स्पष्टमेवोपदिष्टम् । श्वोभूते नित्यकर्माणि नद्यादौ विमले
जले । कृत्वा श्राद्धे मृदा शुभ्राण्यूर्ध्वपुण्ड्राणि धारयेत् ॥ इति । अन्यथा “विप्रस्य
विफलं भवेत्, भस्मीभवति तत्सर्वं, जायन्ते विफला ब्रह्मन्” इत्यादिभिः प्रत्यवायो
दुर्वारः स्यात् । ब्रह्मरात्रे—नाचोर्द्वामहस्तेन न नखैरपि धारयेत् । आत्मनैवात्म-
नोङ्गेषु नेत्रेण कदाचन ॥ स्कान्दे—ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्याद्दण्डाकारं सुशोभनम् ।
मध्ये छिद्रं वैष्णवस्तु नमोन्तेः केशवादिभिः ॥ अनेनैव वचनेन द्विजव्यतिरिक्तविषयं
पुण्ड्रान्तरधारणमिति सुव्यक्तम् । ब्रह्माण्डे च—निरन्तरालं यः कुर्यादूर्ध्वपुण्ड्रं
द्विजाधमः । स हि तत्र स्थितं विष्णुं श्रियं चैव व्यपोहति ॥ स्कान्दे च—ऊर्ध्व-
पुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं वा मध्ये छिद्रं प्रयत्नतः । वरस्यामि स्कन्द तन्मध्ये उमयाहं श्रिया हरिः ॥
मरीचिः—अच्छिद्रमूर्ध्वपुण्ड्रं तु यः करोति विमूढधीः । स पर्यायेण यातीमान्
नरकानेकविशतिम् ॥ अत्र ब्रह्मरात्रे चिदोपः—ऋजुं सुपाश्वर्ध्वार्धं कुर्यादत्यच्छ-
मध्यमम् । पार्श्वयोर्धनविन्यासमूर्ध्वपुण्ड्रमिहोच्यते ॥ अत्यच्छेत्पन्तरालाविरोधात्ता-
वन्मात्रस्याप्यतिमार्जननिर्वन्धो न कार्यं इति तात्पर्यम् । मध्येच्छान्दं पार्श्वतः स्फीता-
नूर्ध्वपुण्ड्रांस्तु धारयेत् । इत्यादिष्वप्येवमेव अर्थो ग्राह्यः । नारदीये—दानहोम-
जपाद्याश्च सर्वाः पुण्यक्रियास्तथा । विफलं सति विप्राणामूर्ध्वपुण्ड्रं विना कृताः ॥
ब्रह्माण्डे—शिलोपवीतवद्धार्यमूर्ध्वपुण्ड्रं द्विजन्मनाम् । विनाकृताश्चेद्विफलाः क्रियाः
सर्वा यथाक्रमम् ॥ यो न धारयते विप्रो मामकं चिद्वपीदृशम् । तं त्यजापि दुरात्मानं
मदीपाज्ञातिलं पिनम् ॥ धृतोर्ध्वपुण्ड्रं विधिवत्तस्य नामानि द्वादश । नमोन्तान्य-
अलिं कुर्यान्नामान्द्युक्त्वा यथाक्रमम् ॥ ब्रह्मरात्रे—ऊर्ध्वपुण्ड्राणि कुर्वीत केशवाद्यैर्य-
थाक्रमम् । नासिकामूलमारभ्य ललाटे प्रथमं न्यसेत् ॥ पारमेश्वरे—एवं सदीपा
विप्राश्च क्षत्रिया वैश्यजातयः । मृदैव वा चन्दनेन कल्पितैर्ऊर्ध्वपुण्ड्रकैः ॥ द्वादशी-

कचतुर्भिर्वा भूषिताः स्युः सदा द्विजाः । भ्रुवोरधस्तादारभ्य केशान्तं धारयेद्बुधः ॥
 ब्रह्मांडे-सान्तरालमृजुं सौम्यं सुपाङ्गं सुमनोहरम् । यः करोत्यूर्ध्वपुण्ड्रं स
 ममातीव प्रियो भवेत् ॥ यावज्जीवमिदं पुण्यमूर्ध्वपुण्ड्रं दधाति यः । जन्मन्यनन्तरे
 मुक्तिं सद्यः प्राप्नोति दुर्लभाम् ॥ यः करोत्यूर्ध्वपुण्ड्रं तु सन्ध्यावन्दनकर्मसु । तस्याहं
 सुलभो ब्रह्मत्रेकस्मिन्नेव जन्मानि ॥

❀ श्रीचूर्णविधिः ❀

श्रीविष्णुधर्मोत्तरे-अभिषिक्तं तु यच्चूर्णं विष्णुविम्बे तु यो नरः । हारिद्रं
 धारयेन्नित्यं सोश्वमेधफलं लभेत् ॥ पाद्मे-वासुदेवाङ्गसंरपृष्टिनिशाचूर्णंस्तु पद्मज ।
 यः करोत्यूर्ध्वपुण्ड्रं स विष्णुलोके महीयते ॥

❀ तुलसीमणिपद्माक्षमणिमालिकाधारणविधिः ❀

नारदीये-कण्ठे तु धारयेद्यस्तु तुलसीं सततं नरः । तत्काष्ठं वापि राजेन्द्र
 तस्य नास्त्युपपातकम् ॥ पुराणे-शान्तये पुष्टये मुक्तये तुलसीकाष्ठजो मणिः ।
 सर्वसिद्धिप्रदः पाद्मो मणिर्धार्यः श्रियै बुधैः ॥ श्रीविष्णुमन्दिरे-धारयन्ति पवि-
 त्राणि ये भक्ताः श्रद्धयान्विताः । तेपि निर्यूतपाप्मानो मोदन्ते दिवि देववत् ॥
 पद्माक्षमालां ग्रीवायां लम्भयेद्वैष्णवः शुचिः । अकृत्यमपि कुर्वाणो भुञ्जानो वा
 यतस्ततः ॥ निर्यूय सर्वपापानि देहान्तरकृतान्यपि । श्रीमत्पवित्रधारणात्तानि नश्यन्ति
 तत्क्षणात् ॥

❀ अथ संध्योपासनविधिः ❀

योगयाज्ञवल्क्यः-यावन्तोस्यां पृथिव्यां तु विकर्मस्था द्विजातयः । तेषां
 हि पावनार्थाय संध्या सृष्टा स्वयंभुवा ॥ आश्वमेधिके-तेषां हि पावनार्थाय नित्य-
 मेव युधिष्ठिर । उभे सन्ध्येधितिष्ठामि ह्यस्कत्रं तद्गतं मम ॥ मनुः-नोपतिष्ठेत् यः
 पूर्वामुपास्ते न च पश्चिमां । स शूद्रवद्द्विष्कार्यः सर्वस्मात्साधुकर्मणः ॥ पिता-
 महः-अनागतां तु ये पूर्वामनतीतां तु पश्चिमां । संध्यां नोपासते विप्राः कथं ते
 ब्राह्मणाः स्मृताः ॥ सायं प्रातः सदा संध्यां ये विप्रा नरुपासते । कामं तान्धार्मिको
 राजा शूद्रकर्मसु योजयेत् ॥ स हन्ति सूर्यं संध्यायां नोपासितं कुरुते तु यः । ये
 हिंसन्ति सदा सूर्यं मोक्षद्वारमनुत्तमम् ॥ कथं मोक्षस्य संप्राप्तिर्भवेत्तेषां द्विजन्मनाम् ।
 दक्षः-संध्याहीनोशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु । यद्गन्यत्कुरुते कर्म न तस्य फल-
 मश्नुते ॥ स्मृत्यर्थम्भारे-कामान्मोहात्तथा लोभात्संध्यां नातिक्रमेद्विजः । संध्यतिक्रम-
 णाद्विप्रो ब्राह्मण्यपात्सते यतः ॥ भरद्वाजः-ऋग्यजुःसामवेदानां रूपत्रयमिदं परम् ।
 तस्माद्विजः सदा संध्यात्रितयोपासितमाचरेत् ॥ योगयाज्ञवल्क्यः-ब्रह्मणोपास्यते
 संध्या विष्णुना शंकरेण च । कस्मान्नोपासयेद्देवीं श्रेयस्कामो द्विजोत्तमः ॥ पिता-
 महः-नाक्षत्रं ज्योतिरारभ्य सूर्यस्योदयदर्शनात् । प्रातःसंध्येति तां प्राहुः श्रुतयो
 मुनिसत्तमाः ॥ छन्दोगश्रुतौ-तस्माद्ब्राह्मणोहोरात्रसंयोगे संध्यामुपास्ते सज्योतिष्या
 ज्योतिषो दर्शनात् इति । रहस्यास्त्रायत्राह्मणे-आसूर्योदयात्पूर्वात्तराशासुग-
 र्वपरोत्तराशासुग आनक्षत्रोदयात् इति । दक्षः-अहोरात्रस्य सः संधिः सूर्यनक्ष-

प्रवर्जितः । सा तु संध्या समाख्याता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ भरद्वाजः—प्रारभ्या-
 तारकाज्योतिराभानृदयदर्शनात् । प्रातःसंध्येत्यभिहिता स्वाध्यायैश्च महर्षिभिः ॥
 सूर्यस्यास्तमयात्पूर्वमारभ्यातारकोदयात् । साप्रसंध्येति सा मध्यमेतयोर्मध्यमा मता ॥
 पितामहः—प्रातःसंध्यां सनक्षत्रामुपासीत यथाविधि । सादित्वां पश्चिमां संध्याम-
 र्धास्तमितभास्कुराम् ॥ स्मृत्यन्तरे—उत्तमा तु सनक्षत्रा मध्यमा लुत्तारका । अधमा
 सूर्यसहिता प्रातःसंध्या त्रिधा मता ॥ एतेषां व्यवस्यामाह दक्षः—राज्यन्तयामनाडी
 द्वे संध्यादिः काल उच्यते । दर्शनाद्विरेरायास्तदन्तो मुनिभिः स्मृतः ॥ रविरेराया
 दर्शनादुपलक्षितः कालः संध्यान्त इत्यर्थः । श्रीविष्णुपुराणे—संध्या मुहूर्तमात्रा
 वै ह्यासृष्टी न कारणम् । इति । तदेवम्, प्रागुदयात् घटिकाढ्यात्मकः संध्याकाल
 इति श्रुतिस्मृतिशतसिद्धत्वात् ॥ तदुह या एते ब्रह्मवादिनः पूर्वाभिमुत्ताः संध्यायां
 गायत्र्या अभिमन्त्रिताप ऊर्ध्वं विक्षिपन्ति । इति । विशिष्टविधिपरं श्रुतिवाक्ये
 संध्यायामेवाध्वर्यादानश्रुतेः । “ ऊर्ध्वं त्रिसंध्ययोः क्षिपेत् ” इति स्मृतेश्च, उदयात्प्रा-
 गेव अध्वर्यं देयमिति सिद्धम् । अत एव ह्युदयात्परमध्वर्यादानं शिष्टं गर्हन्ते ।
 ततश्च—द्विषटी उदयादर्वाक् प्रहरार्धादयोपरि । संध्याकालः स विज्ञेयो ह्यन्यथा
 लह्नं स्मृतम् ॥ न प्रातर्न प्रदोषाच्च संध्याकालोतिपद्यते । मुख्यकल्पोनुकल्पश्च
 सर्वस्मिन् कर्मणि स्मृतः ॥ इत्यादिकं बहुश्रुतिस्मृतिविरुद्धत्वादानादरणीयम् । यद्वा
 तद्रीणकालकथनं सहस्राष्ट्यभिप्रायेणोपस्थानकालपरम्, नार्ध्वदानकालपरम् । एवं
 च सति—उद्यन्तमस्तयन्तमादित्यमभिध्यायन् कुर्वन् ब्राह्मणो विद्वान् सकलं भद्र-
 मश्रुतेसावादित्यो ब्रह्मेति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्स्यति । इति । अथोपतिष्ठेदादित्यमुदयन्तं
 दिवाकरम् । इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्य उदयोपरधानमेव मुख्यम्, उदयात्परं तु गौण-
 मिति विवेकः । किञ्च, आपस्तु गौणाभ्यनुज्ञानेपि राष्ट्रक्षोभजलाभाशक्तयो ह्यत्रापत्,
 तदभावे सर्वदा तदनुष्ठाने संध्यातिन्मदोषो दुर्वार इत्यलम् । अत्र श्रुतिः—ब्रह्म-
 षादिनो वदन्ति, कस्माद्ब्रह्मणोहोरात्रे संयोगे संध्यामुपास्ते, कस्माद्ब्राह्मणः सायमासि-
 नः संध्यामुपास्ते, कस्मात्प्रातस्तिष्ठन् का संध्या कश्च संध्याकालः, किञ्च संध्यायाः
 संध्यात्वम् देवाश्चासुराश्चास्पर्धन्त, तेषुरा आदित्यमभिद्रवन् स आदित्यो विभेत्तरप
 हृदयं रूपेणातिष्ठत्स प्रजापतिमुपाधावत्तस्य प्रजापतिरेतद्रेपजमपश्यदत्तं च सत्यं च
 ब्रह्म चोकारं च, त्रिपर्दां गायत्रीं ब्रह्मणो मुत्तमपश्यत्, तस्माद्ब्राह्मणोहोरात्रसंयोगे
 संध्यामुपास्ते, सज्योतिषो ज्योतिषो दर्शनात्सोऽस्य संध्याकालः सा संध्या तत्संध्या-
 याः संध्यात्वं यत्सायमासीनः संध्यामुपास्ते तथा वीरस्थानं जयति, यत् प्रातस्तिष्ठन्
 तथा खर्गलोकं जयति, अथ यदपः प्रायुंक्ते ता विप्रुषो वज्रीभवन्ति ता विप्रुषो वज्री-
 भूत्वा असुरानपाप्नन्ति । इति । अत्र योग्याज्ञवल्लभः—पूर्वा संध्या तु गायत्री
 सावित्री मध्यमा स्मृता । या भवेत्पश्चिमा संध्या सा विज्ञेया सरस्वती ॥ व्यासः—
 गायत्री नाम पूर्वोक्ते सावित्री मध्ये दिने । सरस्वती च सायद्धे सैव संध्यात्रये
 स्मृताः ॥ प्रतिग्रहादन्नदोषात्पातकादुपपातकात् । गायत्री प्रोचते तामन्त्यायन्तं त्रायते
 यतः ॥ सविद्योतनाच्चैव सावित्री परिकीर्तिता । जगतः प्रमवित्री सा चाभ्युत्पत्तात्स-

रस्वती ॥ उपारते संधिवेलायां निशाया दिवसस्य च । तामेव संध्यां तस्माच्च प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ योगयाज्ञवल्क्यः—प्रातःकाले तु गायत्री सायंकाले सरस्वती । मध्यदिने तु सावित्री उपास्या नामभेदतः ॥ गायत्री तु भवेद्रक्ता सावित्री शुक्लविग्रहा । सरस्वती कृष्णरूपा उपास्या वर्णभेदतः ॥ गायत्री ब्रह्मरूपा तु सावित्री रुद्ररूपिणी । सरस्वती विष्णुरूपा उपास्या रूपभेदतः ॥ उदये ब्रह्मरूपं तु मध्याह्ने तु महेश्वरम् । सायाह्ने विष्णुरूपं तु त्रिरूपं चैवमुच्यते ॥ न भिन्नां प्रतिपद्येत गायत्रीं ब्रह्मणा सह । साहसस्मीत्युपासीत विधिना येन केन चित् ॥ गायत्रीं चिन्तयेद्यस्तु हृत्पद्मे समुपस्थिताम् । सर्वाधर्मविनिर्मुक्तः स याति परमां गतिम् ॥ इति ॥

❀ अथ प्रातःसंध्याकर्मविधिः ❀

अत्र दक्षः—ब्राह्मे मुहूर्त उत्याय कृतशौचविधिर्द्विजः । प्रातःसंध्यामुपासीत दन्तधावनपूर्वकम् ॥ भरद्वाजः—उत्याय पूर्वं संध्यायाः कृत्वा चावश्यकादिकम् । स्नानान्तं विधिवत्सर्वं संध्याकर्म समाचरेत् ॥ सेवेत पूर्वं प्राक्संध्यां मध्यसंध्यां ततः परम् । तत्पश्चात्पश्चिमां संध्यां यमेन सततं द्विजः ॥ यमेन नियमेन । ततः संकल्पयेत्प्रातः संध्योपासितं करोम्यहम् । इति स्वचेतःस्मरणं यत्तत्संकल्प उच्यते ॥ चर्यापादे—पादौ हस्ती च संक्षाल्याचम्य वद्धशिश्रुः शुचिः । प्राणानायम्य संकल्प्य संध्योपासितं समाचरेत् ॥ प्रोक्ष्यान्निर्झर्याहतिभिः परिपिच्य समन्त्रकम् । पीत्वाचम्य दधिक्वाद्यैः प्रोक्ष्याद्भिः परिपिच्य च ॥ ॐ पूर्वा च व्याहृत्या गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् । रवेरभिमुखस्तिष्ठत्प्रोक्षितैस्तलिजाञ्जलिम् ॥ परिपिच्य व्याहृतिभिः परिक्रम्य प्रदाक्षिणम् । तर्पयेदुपविश्याद्भिः केशवादीन् द्विजोत्तमः ॥ स्मृत्यर्थसारे—आपोहिष्टेऽप्यृचां सम्यगुल्लेख्यं नतु वेत्ति यः । न तस्य विद्यते संध्या यथा शूद्रस्तथैव सः ॥ आपो हिष्टेत्याचामेकमुल्लेख्यं त्रिषु कारयेत् । चतुर्थे कारयेद्यस्तु ब्रह्महत्यां स विन्दति ॥ उल्लेख्यं मार्जनम् । तच्चतुर्विधम् । मूर्ध्नि ब्रह्ममुखां स्पृष्ट्वा विन्दुना देवतीर्थतः । चतुर्थे मार्जने यत्स्यात्तदुल्लेख्यं प्रचक्षते ॥ ब्रह्ममुखमाह मनुः—ॐकारपूर्विकास्तिस्रो महाज्यात्तदयोप्यथ । त्रिषु चैव गायत्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥ अनेन प्रथमं पाणिना स्पृष्ट्वाय मार्जनं कार्यम् । तथा नारायणः—स्पृष्ट्वा चाभिष्टुता तोयं मूर्ध्नि ब्रह्ममुत्तेन च । आपो हिष्टेति मन्त्रेण दर्भमार्जनम्, चरेत् ॥ अत्र हारीतः—मार्जनाचनबालिकमेहोमभोजनदानानि देवतीर्थेन कुर्यात् । इति । चतुर्विधमार्जनमाह कात्यायनः—शिरसि मार्जनं कुर्यात्सकुशोदकाविन्दुभिः । प्रणयो भूर्भुवः स्वश्च गायत्री च तृतीयका ॥ अद्वैतवत्यप्यृचं चैव चतुर्थमिति मार्जनम् । प्रणवेन प्रथमम्, भूर्भुवः स्वरिति द्वितीयम्, गायत्र्या च तृतीयम्, आपो हिष्टेति व्यृचं चतुर्थमिति मार्जनक्रमः । व्यृचे विशेषमाह शौनकः—न प्रणवयुक्तेन आपो हिष्टेऽप्यृचं च । संवत्सरकृतं पापं मार्जनान्ते विनश्यति ॥ व्यासः—आपो हिष्टेऽप्यृचे कुर्यान्मार्जनं तु कुशोदकैः । प्रतिषणत्रसंयुक्तं क्षिपेद्वारि पदे पदे ॥ विमुपोष्ठी क्षिपेद्दूर्ध्वमधो यस्य क्षयाय च । अधो अधःशरीरमित्यर्थः । रजस्तमोमोहजातान् जाप्रत्त्वप्रमुपुत्तिजान् । वाङ्मनःकायजान् दोषान् नव-

तान्नवभिर्देहेत् ॥ नवभिरिति नियमात् त्र्यृचत्रिके प्रत्यृचं मार्जनं कार्यम् न चतुर्थम् । चतुर्थं कारयेद्यस्तु ब्रह्महत्यां स विन्दति । इति प्रत्यवायस्मृतेः । ततः, आपो हिष्टेतृचामेकमुल्लेख्यं त्रिषु कारयेत् । इति प्रतिपादनेकमेव मार्जनं कार्यमित्युक्तं भवति । ब्रह्मा—ऋगन्ते मार्जनं कुर्यात्पादान्ते वा समाहितः । त्र्यृचस्यान्ते-थ वा कुर्याच्छिष्टानां मतमीदृशम् ॥ पादान्तमार्जनमेव शिष्टाचारः बहुप्रमाणानुगुण्यात् । तथा देवलः—अष्टक्षरैर्नवपदैः पादान्ते मार्जनं भवेत् । तन्मध्ये मार्जनं कुर्याद्ब्राह्मं तेजो विनश्यति ॥ तथा योगयाज्ञवल्क्यः—आचमनं स्वकीयमार्गेण कृत्वा ऋषिच्छन्दोदेवतास्मरणपूर्वकमापो हिष्टेतृचस्यादितः सप्तभिः पादैर्दूर्ध्वं सप्त विप्रुप उत्क्षिप्याष्टमेनैकां विप्रुपमधःशरीरे निक्षिप्य नवमेनैकामूर्ध्वमुत्क्षिपेत् ॥ इति । अधःशरीरमित्यनेन, विप्रुपोष्टौ क्षिपेदूर्ध्वमधो यस्य क्षयाय च । इत्यत्राधःशब्दो व्याख्यातः । योगयाज्ञवल्क्यस्तु मार्जने मन्त्रान्तराण्यप्याह—ॐ कारो व्याहृतीः सप्त गायत्री शिरसा तथा । आपो हिष्टेतृचं तिस्रोऽष्टपदा चाधमर्षणम् ॥ उदित्यं चित्रं तच्चक्षुस्तेजोसीति यथारुमम् । गायत्र्याश्च तुरीयं च संध्या-भेतैः समाचरेत् ॥ घौघायनश्च—अथातः संध्योपासनविधिं व्याख्यास्यामस्तीर्तं गत्वा प्रयतोभिपिक्तः प्रक्षालितपाणिपादौप आचम्य, अग्निश्च मा मन्युश्चेति सायमपः पीत्वा, सूर्यश्च मा मन्युश्चेति प्रातः सपवित्रेण पाणिना सुरभिमत्यान्विद्धैर्बा-रुणीभिर्हिरण्यवर्णाभिः पावमानीभिव्याहृतिभिरन्यैश्च पवित्रैरात्मानं प्रोक्ष्य प्रयतो भवति । इति । सुरभिमती दधिक्रावण इत्यृक् । अन्विद्धा आपो हिष्टेत्याद्या-स्तिस्रः । अत्र मंत्राचमनात् प्रागपि अन्विद्धैर्मार्जनं कार्यम्, बहुस्मृतिसिद्धत्वाद्-विगीतशिष्टाचाराच्च । त्र्यृचेनैव मार्जनं कार्यम्, तावदेव शास्त्रसिद्धेः । तथा भरद्वाजः—आपो हिष्टादिभिर्मन्त्रैस्त्रिभिः संमार्जयेच्छिरः । सिन्धुद्वीप-ऋषि-इच्छन्दो गायत्र्यापो हि देवताः ॥ मार्जने विनियोगस्तु सूर्यश्चेति जलं पिबेत् । अस्यानुवाकस्याग्निऋषिच्छन्दो गायत्रमंशुमान् ॥ देवता विनियोगोपां पानेय सप्रुप-स्पृशेत् । आत्मानं प्रोक्षयेत् पश्चाद्दधिक्रावण इति त्र्यृचा ॥ आपो हिष्टादितिस्त्रिभि-र्ऋग्भिश्च सकुशेर्जलैः । दधिक्रावण इत्यस्य वामदेव ऋषिः स्मृतः ॥ छन्दोनुष्टुप् विश्वेदेवा देवताः प्रोक्षणे स्मृताः । ततोपसव्यं व्याहृतेया परिपिच्य समस्तया ॥ पश्चादुभाभ्यां हस्ताभ्यामादायापः समाहितः । अवेदेवतास्तु सप्तर्षी गायत्री द्वे अनुष्टुभौ ॥ पितामहः—आपो हिष्टादिमन्त्ररय सिन्धुद्वीप ऋषिः स्मृतः । छन्दो गायत्र्यापस्तु देवताः प्रोक्षणे च सः ॥ एवं ब्रह्म योगयाज्ञवल्क्योपि तामाह, नारायणशौनकव्यासभृगुयाज्ञवल्क्यस्मृत्यर्थसारादिवचनेषु त्र्यृचेनैव मार्जनविधानात्, तेनैव संध्यासु मार्जनामिति निश्चीयते । स्मृत्यर्थसारे—भूमिष्ठमुदकं स्पृष्ट्वा प्रसव्ये-न करेण च । मार्जनाभ्याचरेद्बिद्वान् संध्याकर्मसु सर्वदा ॥ यत्तु हारीतवचनम्—ब्राह्मं स्नानं तथा दानं देवर्षिपितृतर्पणम् । जलमध्ये तु कुर्वाणः शुष्कवस्त्रातिदुप्याति ॥ इति तज्जान्वधोजलविषयम्, जानुमात्रजले दोषाभावात् । तथा चन्द्रिकायाम्—जानुभ्यामुपरिष्ठात्तु शुष्कवासाः स्थितो जले । संध्यामाचमनं कुर्वन् शुद्धः स्यादशु-

चिस्त्वधः ॥ जानुमात्रे तदूर्ध्वं वा जले तिष्ठन् शुचिर्भवेत् । इति । संग्रहे-ब्राह्मसूत्रे
 च सूर्यार्घ्यं जलोत्सर्जनतर्पणे । जलेष्टिहोमे शुष्केण जले कुर्वन्न दुप्यति ॥ ततोशुचि-
 स्थलशङ्कायामतीक्ये च जानुद्वे जले स्थित्वा संध्याकर्मानुष्ठानमविरुद्धम् । यत्त्रिद-
 मापस्तम्बचचनम्-वामहस्ते जलं कृत्वा ये तु संध्यामुपासते । सा संध्या वृष-
 लीज्ञेया ह्यसुरास्तेन तर्पिताः ॥ इति तन्मृन्मयादिपात्रविषयम् । नद्यां तीर्थे हृदे वापि
 भाजने कांस्यसंभवे । औदुम्बरेथ सौवर्णे राजते दारुसंभवे ॥ कृत्वा तु वामहस्ते वा
 संध्योपास्तिं समाचरेत् । इति ब्रह्मस्मरणात् । ब्रह्मा-धाराच्युतेन तोयेन संध्यो-
 पास्तिर्विर्गाहता । पितरो न प्रशंसन्ति न प्रशंसन्ति देवताः ॥ अतो मार्जनजल-
 चिन्दुर्यथा क्षितितले न च्युतो भवति, तथा शिरस्येव मार्जनं यत्रतः कुर्यादिति भावः ।
 तदपि ब्रह्मैवाह-मन्त्रपूर्वं जलं यस्मादापो हिष्ठादिमन्त्रितम् । पतत्यशुचिदेशेषु
 तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥ भरद्वाजः-ततः प्रदक्षिणीकृत्य ह्यद्रिः संप्रोक्षिते शुची ।
 उपविश्य द्विरावम्य ग्रहादींस्तर्पयेत्ततः ॥ ब्रह्मा-कराभ्यां तोयमादाय गायत्र्या
 चाभिमन्त्रितम् । आदित्याभिमुखस्तिष्ठन्नूर्ध्वं त्रिः संध्ययोः क्षिपेत् ॥ हारीतः-
 तिष्ठन् पादौ समौ कृत्वा जलेनाञ्जलिपूरणम् । गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य जलमध्ये जलं
 क्षिपेत् ॥ संग्रहे-गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य रविं दृष्ट्वा जलाञ्जलिम् । द्वौ पादौ तु समौ
 कृत्वा पाष्णीं उरुद्धृत्य विक्षिपेत् ॥ यमः-एषु वचनेषु सर्वत्र तिष्ठन्नेवार्घ्यं दद्यादिति
 नियमात्संध्याषु तिष्ठन्नेवार्घ्यं दद्यात्, न प्रहो नासीनो वा, वचनाभावात्, बहुवचन-
 विरोधात्, शिष्टाचाराभावाच्च । पितामहः-पाणिना जलमादाय सकृत्कुर्यात्प्रद-
 क्षिणम् । आदित्यादिग्रहांस्तत्र तर्पयेत्सुसमाहितः ॥ पाद्मे-परिपेकं ततः कुर्यात्प्रा-
 दक्षिण्यं समाचरेत् । संतर्प्य केशवादींस्तानाचामंस्तु समाचरेत् ॥ कौर्मै-प्रातर्मन्त्र-
 वदाचम्य प्रोक्ष्य सूर्याय चाञ्जलिम् । दत्त्वा प्रदक्षिणं कृत्वा द्विराचम्य यथाविधि ॥
 प्राक्कूलेषु ततः स्थित्वा दर्भेषु सुसमाहितः । प्राणायामत्रयं कृत्वा ध्यायेत्संध्यामिति
 श्रुतिः ॥ अत्र ध्यानम्-मन्त्रार्थचिन्तनाभ्यासौ मानसौ जप उच्यते । इति स्मरणान्मा-
 नसजप एव । ऋषिच्छन्दोदेवताश्च ध्यात्वा मन्त्रार्थमेव च । अनुष्ठानं ततः कुर्यादिति
 मन्त्रविदां मतम् ॥ देवीमावाह्य गायत्रीं ततो ध्यायेद्विजोत्तमः । इति बृहस्पतिभरद्वा-
 जाद्युक्तध्यानं वा । ध्यानप्रकारश्चोपरिष्टात्स्पष्टं वक्ष्यते । दक्षः-अद्रिः संप्रोक्षिते तीरे
 शुची दर्भसमायुते । वाग्यतः प्राङ्मुखस्तिष्ठन् संध्योपासनमारभेत् ॥ सायमरतमिते
 संध्यामर्कं चानुदिते पराम् । प्रातःसंध्यामिति प्राहुः स्वरूपं संध्ययोरिदम् ॥ दर्भ-
 समायुतेति प्राक्कूलेष्विति विशेषणात् प्राग्दर्भयुक्त इत्यर्थः । संध्योपासनं गायत्र्या
 जपो ध्यानं वा । भरद्वाजः-ततः प्रदक्षिणीकृत्य ह्यद्रिः संप्रोक्षिते शुची । देशे च
 दर्भसंकल्लसे वाग्यतः प्राङ्मुखः स्थितः ॥ दर्भान् धारयमाणः सन्नात्मनो ध्यानमारभेत् ।
 अत्र आत्मा विष्णुः, आत्मा वै विष्णुरेव चेति स्मरणात् । तथा जात्याल्लियोग्याञ्ज-
 वल्लयौ-संध्ययोरुभयोः काले ध्यात्वा विष्णुं सनातनम् । निर्मलात्कार्कसंदर्शं गायत्री-
 मारभेद्दृधः ॥ अतोत्रात्मा परमात्मा विष्णुरेव । एवमेव ध्यानाभिप्रायेण वापस्तम्बेन-
 संध्ययोश्च बह्निर्ग्रामादासनं वाग्यतश्च । इति वाग्यमनं विधीयते, न मौनमात्रम्,

गायत्रीजपपरवचननिचयवैवर्थापत्तेः । अतस्तस्मान्मीनं चरेत् । त्रिष्वित्यादिवल्लौ-
किकवाक्यनिवृत्तिपरमेव तत्, अन्यथा गायत्रीजपस्नानादिमन्त्राणामपि लोकप्रसक्तेः ।
यमः—संध्यामुपासते ये तु सततं संशितव्रताः । विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकं
सनातनम् ॥ गोभिलः—संध्या येन न विज्ञाता संध्या नैव ह्युपासिता । जीवमानो
भवेच्छूद्रो मृत एवाभिधीयते ॥ कौर्म—योन्यत्र कुरुते यत्र धर्मकार्ये द्विजोत्तमः ।
विहाय संध्याप्रणतिं स याति नरकायुतम् ॥ चिष्णुपुराणे—उपतिष्ठन्ति वै संध्यां
ये न पूर्वा न पश्चिमाम् । व्रजन्ति ते दुरात्मानस्तामिस्रं नरकं नृप ॥ तस्मान्नोद्ध्वनं
कार्यं संध्यावन्दनकर्मणः । एतदनार्तविषयम् । तथा अत्रिः—नोपतिष्ठन्ति ये संध्यां
स्वस्थावस्थास्वपि द्विजाः । हिंसन्ति ते सदा पापा भगवन्तं दिवाकरम् ॥ योगया-
ज्ञवल्क्यः—अनार्तश्चोत्सृजेद्यस्तु स विप्रः शूद्रसंमतः । प्रायश्चीत्ती भवेन्नैव लोके
भवति निन्दितः ॥ मनुः—उदितेभ्युदितः सूर्ये शयानः कामकारतः । अस्ते चैवा-
भिनिर्मुक्तो जपन्नृपवसेदिनम् ॥ चिष्णुः—सूर्याभ्युदितनिर्मुक्तः सचेलं स्नानमा-
चरन् । सावित्र्यष्टशतं जप्त्वा शुचिर्भवति नान्यथा ॥ इदं कामकारविषय-
म् । संवर्तः—संध्यामापदि नोपास्ते नाग्निकार्यं यथाविधि । सावित्र्यष्टसहस्रं
तु जपेत्स्नात्वा विशुद्ध्यति ॥ देवलः—संध्यातिक्रान्ते कृच्छ्रं कुर्यात् । इदमनापदि-
पयम् । श्रीचिष्णुपुराणे—सर्वकालमुपस्थानं संधयोः पार्थिवेष्यते । अन्यत्र सूत-
काशीचविभ्रमातुरभीतितः ॥ संग्रहे—राष्ट्रभोगे नृपाक्षिते भयातं शावसूतके । (रो-
गातं इति केचित्पठन्ति) सन्ध्यावन्दनविच्छित्तिर्न दोषाय कदाचन ॥ अनापदि
मरीचिः—सूतके कर्मणां त्यागः सन्ध्यादीनां विधीयते । इदं सन्ध्यात्यागविधानं
वाचकाभिप्रायम् । तथा पुलस्त्यः—सूतके मृतके चैव सन्ध्याकर्म न संत्यजेत् । मन-
सोच्चारयेन्मन्त्रान् प्राणायाममृते द्विजः ॥ सन्ध्यामिष्टिं चरुं होमं यावज्जीवं समाचरेत्
न त्यजेत्सूतके चापि त्यजन् गच्छेद्दधो द्विजः ॥ एतदादिवचनार्थसमर्थनं अस्मदुक्ता-
शीचशतकव्याख्याने स्पष्टं द्रष्टव्यम् । अत्र विशेषमाह पैठीनसिः—सूतके सावित्र्याञ्ज-
लिं प्रक्षिप्य सूर्यं ध्यायन् नमस्कुर्यात् । इति । व्यासोपि—प्रक्षिपेत्सूतकेप्यर्घ्यं गाय-
त्रीं तु समुच्चरन् । दत्त्वा प्रदक्षिणं कुर्यात्सूर्यं ध्यायंस्ततो द्विजः ॥ अतोर्घ्यदानमात्रस्य
वाचा मन्त्रोच्चारणम्, मार्जनार्थो मनसेति । श्रीचाराहे—यास्मिन्काले विशालाक्षि यस्य
यत्कर्म चोदितम् । तत्काले कर्म तत्त्यज्जवा मामुपास्ते नरो यदि ॥ न दोषस्तत्र देवेशि
भवत्यत्र न संशयः । रथ्यां गतं तु देवेशे ह्यास्थानं चास्थिते सति ॥ मध्ये संध्यामनु-
प्राप्तां विप्रा वेदार्थमोहिताः । सन्ध्यापास्यां प्रकुर्वन्ति नरा विष्णुपराङ्मुखाः ॥ श्वान-
योनिशतं प्राप्य चांडालीं योनिमाप्तुः । यौघायनः—तत्र सायमतिक्रमे रात्र्युपवासः,
प्रातरतिक्रमे अहरुपवासः । इदमवृद्धिपूर्वं, बुद्धिपूर्वविषये तु । वेदोदितानां नित्यानां
कर्मणां समतिक्रमे स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥ इति मन्त्रुक्तदिनोपवासः
कार्यः । यत्त्विदं वचनम्—अर्घ्यप्रदानतः पूर्वमुदयेस्तमयेपि वा । गायत्र्यष्टशतं जप्यं
प्रायश्चित्तं द्विजातिभिः ॥ इति तदुपवासशक्तविषयम् । ततश्च “ सन्ध्यावन्दनहानी
तु, सन्ध्यामापदि नोपास्ते ” इति प्रजापतिसंवर्तकाद्युक्ताष्टसहस्रजपश्चिरकालापद्रिपय

इति मन्तव्यः । मासातिक्रमे कृच्छ्रादि कार्यम् । कौर्मं-द्विराचम्य शुचिः प्राणा-
नायम्पाह्य वाग्यतः । प्राङ्मुखः सततं विप्रः सन्ध्यावन्दनमाचरेत् ॥ अत्र व्यासः-
उपःकाले तु संप्राप्ते कृत्वा चावश्यकादिकम् । स्नायानदीषु शुद्रासु शौचं कृत्वा
यथाविधि ॥ अशक्तावशिरस्कं वा स्नानं तत्र विधीयते । आर्द्रेण वाससा वाङ्गमार्ज-
नं कापिलं स्मृतम् । आचम्य मन्त्रवन्नित्यं पुनराचम्य वाग्यतः ॥ संप्रोक्ष्य मन्त्रै-
रात्मानं कुशैः सोदकविन्दुभिः ॥ आपो हिष्ठाव्यादृतिभिः सावित्र्या वारुणैः शुभैः ।
ओंकारव्याहृतीयुक्तां गायत्रीं वेदमातरम् ॥ जप्त्वा जलाञ्जलीन् दद्याद्वास्करं प्रति
तन्मनाः । प्राङ्मुखेण समासीनो दर्भाग्रेषु समाहितः ॥ ध्यात्वा कर्मण्डलगतां गायत्रीं
वे जपेद्दधः ॥ ध्याने आसनस्थित्योर्विकल्पः, आचम्य द्विरिति शेषः । तथा स्मृ-
त्यन्तरे-उपःकाले समुत्थाय स्नानं कृत्वा यथाविधि । ततो वस्त्रद्वयं शुभ्रं परिधाय
द्विराचमेत् ॥ ऊर्ध्वपुण्ड्रधरः सम्यक् सन्ध्यां कुर्वीत वैदिकम् । आपो हिष्ठादिभिर्म-
न्त्रैर्नवभिः प्रोक्षयेद्भिजः ॥ अग्निश्चेति च मन्त्रेण जलं पीत्वा यथाविधि । सुरभिमत्या च
संप्रोक्ष्य ह्यापो हिष्ठादिभिः पुनः ॥ सन्ध्यास्वर्ध्वत्रयं दद्यात्तिष्ठन्नेव यथाविधि । परिपिच्य
ततः पश्चादाचम्य विधिवद्भिजः ॥ केशवादींस्तर्पयित्वा वन्दनं तु ततश्चरेत् । द्विर्द्वि-
राचमनं कार्यमादावन्ते च कर्मणाम् ॥ द्विजैरिति शेषः । तथा संग्रहकारः-प्रत्यङ्मु-
खश्चेदाचामेत्पुनराचम्य शुध्यति । दक्षिणाभिमुखस्तद्वत्पुनः स्नानेन शुध्यति ॥ स्नान-
सादनपानेषु सकृदादौ द्विरन्ततः । जपे चाध्ययनारम्भे द्विरादौ सकृदन्ततः ॥ दाने
प्रतिग्रहे होमे सन्ध्यात्रितयवन्दने । बलिकर्मणि चाचामेद्विरादौ सकृदन्ततः ॥ भोजने
च द्विराचामेदादावन्ते च नित्यशः । तैलाभ्यङ्गेशितोद्गारे तथान्ते द्विरुपस्पृशेत् ॥ अ-
स्त्रण्डादर्श-स्नाने च भोजने पाने सन्ध्ययोरुभयोरपि । आचान्तः पुनराचामेदन्य-
त्र तु सकृत्सकृत् ॥ नन्वत्र वारुणैरित्युक्तम्, योगयाज्ञवल्क्यवैधायनाभ्यां च मन्त्रा-
न्तैश्च मार्जनमभिहितम् । सत्यमेवम्, तत्पुनः पापक्षयार्थत्वाभिप्रायम् । कृत्स्नं मा-
र्जनं मन्त्रैः शष्पाथ रुक्मलेनसाधुः । इति स्मृतेः । आपो हिष्ठादिभ्योऽपि मार्जनस्मरणं तु
नित्यत्वाभिप्रायमित्यविरोधः ॥

❀ अथ प्राणायामविधिः ❀

. तत्र मनुः-दहन्ते ध्यायमानानां धातूनां हि यथा मलाः । तथेन्द्रियाणां दहन्ते
दोषाः प्राणस्य निग्रहात् ॥ योगयाज्ञवल्क्यः-य एता व्याहृतीः सप्त संस्मरेत्प्राण-
संपमे । उपासितं भवेत्तेन विश्वं भुवनसत्तकम् ॥ व्यासः-पोडशाक्षरकं ब्रह्म गाय-
त्र्यास्तु शिरः स्मृतम् । सकृदावर्तयन् विप्रः संसारादापि मुच्यते ॥ संचर्तः-प्राणायाम-
मत्रयं कृत्वा सूर्यस्योदयनं प्रति । निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥
मानसं वाचिकं पापं कायेनैव तु यत्कृतम् । तत्सर्वं नश्यते तूर्णं प्राणायामत्रये कृते ॥
श्रीचाराहे मानसादिविवरणम्-परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसानिष्टचिन्तनम् । वितथाभि-
निवेशश्च मानसं त्रिविधं स्मृतम् ॥ पारुष्यमवृत्तं चैव पैशुन्यमपि सर्वशः । अनिबद्ध-
प्रलापश्च वाचिकं स्याच्चतुर्विधम् ॥ अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः । परदारो-
पसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम् ॥ इति । योगयाज्ञवल्क्यः-एवं संमार्जनं

कृत्वा बाह्यशुद्धचर्यमात्मनः । ततोभ्यन्तरशुद्धचर्यं प्राणायामान् समाचरेत् ॥ सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह । त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥ पठेदिति वचनाद्वाचा वचनीयमिति न भ्रमितव्यम्, जपेन्मनसेति शेषः, इति चन्द्रिकायामुक्तत्वात् । संचर्तश्च-प्रणवेन तु संयुक्ता व्याहृतीः सप्त नित्यशः । सावित्रीं शिरसा सार्धं मनसा त्रिः पठेद्विजः ॥ भरद्वाजः-स्मृत्वा तु व्याहृतीः पादौ प्रक्षाल्य प्राङ्मुखो द्विजः । उपविश्य द्विराचम्य प्राणायामान् समाचरेत् ॥ प्रणवव्याहृतीः सप्त गायत्रीं शिरसा सह । त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥ सप्तव्याहृति-पूर्वोक्तामाद्यन्तप्रणवां हृदा । जपेद्वादशगायत्रीमेकोयं प्राणसंयमः ॥ आद्यन्तयोर्व्याहृतीनां सप्तानां प्रणवैः सह । गायत्रीं शिरसा योज्य जपेत्स स्याज्जपक्रमः ॥ अशक्तस्य यदि प्रोक्तः प्राणायामो द्विजन्मनः । बालस्य चेतरेषां च प्रशस्तः प्रक्रमोदितः ॥ अत्र, आयात्विन्यनुवाकोत्तरानुवाके सप्तव्याहृतीनामादावेव प्रणवदर्शनात्तथैव शिष्टा जपन्ति । तथा यमः-अकारपूर्विकाः सप्त जपेत्तु व्याहृतीर्हृदा । शिरसा सह गायत्रीं प्राणायामे परन्तप ॥ अत्यन्ताशक्तविषये भरद्वाजः-संतीव व्याहृतीरेताः केवला वा द्विजो जपेत् । जपक्रमोयमेवं स्यात्सर्वपापप्रणाशनः ॥ विश्वामित्रः प्रकारान्तरमाह-पट्कृत्वस्त्वभ्यसेद्ब्रह्मा प्राणापानौ समाहितः । प्राणायामोयमेकः स्यात्सर्वपापप्रणाशनः ॥ अभ्यसेत्त्रिकामिति प्रकृतम् । प्रणवो व्याहृतयस्तिष्ठः सावित्री चेति त्रिकम् । कर्मप्रदीपे-देवार्चने जपे होमे स्वाध्याये श्राद्धकर्माणि । स्नाने दाने तथा ध्याने प्राणायामास्त्रयस्त्रयः ॥ आदावन्ते च गायत्र्याः प्राणायामास्त्रयस्त्रयः । संध्यायामर्घ्यदाने च प्राणायामैक उच्यते ॥ अंगुष्ठानामिकाभ्यां तु तथैव च कनिष्ठया । प्राणायामस्तु कर्तव्यो मध्यमां तर्जनीं विना ॥ तर्जनीमध्ययोर्योगं प्राणायामे तु वर्जयेत् । तर्जनीं मध्यमां स्पृष्ट्वा जपच्छुद्रसमो भवेत् ॥ वृहस्पतिः-बद्धासनं नियम्यासून् स्मृत्वा ऋष्यादिकं तथा । सन्निमीलितदृष्ट् मौनी प्राणायामं समभ्यसेत् ॥ ऋष्यादिकमाह भरद्वाजः-प्रणवस्य ऋषिर्ब्रह्मा परमात्मा च देवता । छन्दस्तु देवी गायत्री विनियोगः क्रियावशः ॥ देवताजपकाले तु त्रयीहोमे हुताशनः । ध्यानकाले परं ब्रह्म विश्वेदेवास्ततोऽन्यदा ॥ अत्र व्यासः-प्रणवस्य ऋषिर्ब्रह्मा गायत्री छन्द उच्यते । देवोऽग्निः सर्वकर्मादौ विनियोगः प्रकीर्तितः ॥ तथा । प्रणवस्य ऋषिर्ब्रह्मा देवता च श्रुतित्रयम् । छन्दस्तु देवी गायत्री विनियोगोऽमुसंयमे ॥ इत्यादिपु श्रुत्यग्यादिदेवताभेदव्यवस्था पूर्वोदाहृतभरद्वाजवचने द्रष्टव्या । तथा पितामहश्च-प्रणवस्य ऋषिर्ब्रह्मा देवताऽग्निः तु वा । छन्दस्तु देवी गायत्री वेदादौ विनियुज्यते ॥ जपकाले त्रयी देवो होमकाले हुताशनः । ध्यानकाले परं ब्रह्म विश्वेदेवास्ततोऽन्यदा ॥ अत्र “ ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्, तत्सत्यम्, स आत्मा ” इति सर्वस्य विष्ण्वात्मकत्वश्रुतेः । “ यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरम् ” इति सर्वभूतस्य नारायणशरीरत्वश्रुतेः । शरीरवाचिशब्दानां शरीरवाचित्वाद्ये नयनादिव्युत्पत्त्या च “ वेदेषु सर्वैरहमेव वेद्यः, नताः स्मः सर्ववचसां प्रतिष्ठा यत्र शाश्वती ” इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यश्च वेदाग्यादिशब्दाच्चः परमात्मैक एवेति न विरोधः । अत्र

ब्रह्मा—अत्रिर्भृगुश्च कुत्सश्च वसिष्ठो गौतमस्तथा । काश्यपश्चाङ्गिराश्चैव ऋषयः स्युर्य-
याक्रमम् ॥ गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च वृहती पंक्तिरेव च । त्रिष्टुप् च जगती चैव च्छ-
न्दांस्येतानि सप्त वै ॥ अग्निर्वायुस्तथार्कश्च वागीशो वरुणस्तथा । इन्द्रश्च विश्वेदेवाश्च
देवताः समुदाहृताः ॥ ब्राह्मी स्वाहा भवानी च तथा निर्या विलासिनी । प्रभावती
च लोला च सप्त व्याहृतिशक्तयः ॥ इवेतं श्यामं च पीतं च पिशङ्गं नीललोहितम् ।
नीलं कनकवर्णं च वर्णान्येतान्यनुक्रमात् ॥ प्रणवस्यैतयोर्वर्णः शुद्धस्फटिकसन्निभः ।
तत्वमेपां त्रयाणां तु सर्वतत्वमिति स्मृतम् ॥ इत्येवमुक्त्वा नत्वा च प्राणायामान् स-
माचरेत् । एतयोः गायत्रीशिरसोः । विश्वामित्रस्तु गायत्र्या ऋषिश्छन्दः स्वयं स्मृ-
तम् । सविता देवता चैव ब्रह्मा शिरऋषिः स्मृतः ॥ अनुष्टुप् चैव छन्दः स्यात्
परमात्मा हि देवता । प्राणायामप्रयोगे तु विनियोग उदाहृतः ॥ न्यासमाह स एव-
पादयोर्जह्नयोर्जान्वोस्तथैव जठरेपि च । कण्ठे मुखे तथा मूर्ध्नि क्रमेण व्याहृतीर्न्य-
सेत् ॥ हृदि तत्सवितुर्न्यस्य न्यसेन्मूर्ध्नि वरेणियम् । भर्गो देवस्येति कण्ठे शिखायां
तु ततो न्यसेत् ॥ धीमहीति न्यसेद्र्म धियो यो नश्च नेत्रयोः । प्रचोदयादिति पद-
मध्याथं विनियुज्यते ॥ शिरस्तस्यास्तु सर्वाङ्गे प्राणायामपरो न्यसेत् । विन्यस्यैवं ततः
कृत्वा मुद्रां ध्यात्वा क्रमेण तु ॥ रेचकादिक्रमेणैव प्राणायामान् समाचरेत् । पद्ममुद्रा
सौरभेयी शङ्खमुद्रावराहकी ॥ वासुदेवात्मसंविच्च सप्त मुद्राः प्रकीर्तिताः । प्रणवध्या-
नम्—विष्णुं भास्वत्किरीटाङ्गदवलयगलाकल्पहारोज्ज्वलाङ्गं श्रोणीभूपासुवक्षोमणिमु-
कुटमहाकुण्डलैर्मण्डिताङ्गम् । हस्तोद्यच्छङ्खचक्राम्बुजगदममलं पीतकौशेयवासं विद्यो-
तद्रासमुद्यद्दिनकरसदृशं पद्मसंस्थं नमामि ॥ सप्तव्याहृतिध्यानम्—स्वस्वोक्तव-
र्णतनवो रूपयौवनसंयुताः । क्षोमवस्त्रपरीधानाः सर्वाभरणभूषिताः ॥ दिव्यच-
न्दनलिताङ्गा दिव्यमाल्यैरलंकृताः । सितोपवीतहृदयाः सपावित्रचतुष्कराः ॥ उत्त-
रवदनाम्भोजप्रभामण्डलमण्डिताः । जटाकलापपूर्णन्दुप्रभापूरितादिङ्मुखताः ॥ अभ-
याक्षस्त्रगप्पात्ररहस्तसरोरुहाः । एवं होमजपारम्भे ध्येया व्याहृतयो द्विजैः ॥ गायत्री-
ध्यानम्—मुक्ताविष्टमहेमनीलधवलच्छायैर्मुखैस्त्रिभुक्तामिन्दुकलानिबद्धमुकुटां तत्वा-
र्थवर्णात्मिकाम् । गायत्रीं वरदाभयांकुशकशां शुभ्रं कपालं गुणं शङ्खं चक्रमथारविन्द-
युगलं हस्तैर्वहन्तीं भजे ॥ गायत्रीशिरोध्यानम्—अम्भोजासनसंस्थितं सरसिजं शङ्खं
रयाङ्गं गदां विभ्राणं वरपीतवस्त्रमतुलं भास्वत्किरीटाङ्गदम् । श्रीवत्सोरसमुत्पलाभ-
मरिच्छेभूपागणेभूषितं वन्दे पद्मनिवासिनीसहचरं विष्णुं सुरैर्वन्दितम् ॥ संग्रहेणाह
योग्याञ्जबल्क्यः—व्याहृतीनां तु सर्वासां प्रजापति ऋषिः स्मृतः । छन्दस्तु देवी
गायत्री परमात्मा च देवता ॥ उत्तरस्य तु भागस्य भूर्भुवः सुवरोमिति । अस्य प्रजाप-
ति देवं केचिदाहुर्मनीषिणः ॥ यमः—उपास्य संध्यां पृथीं तु शुचौ देशे जलोक्षिते ।
दर्भास्त्वृते द्विजस्तिष्ठन् प्राणायामत्रियां चरेत् ॥ अग्न्यण्डादर्शं—प्रातस्तिष्ठन् प्राणा-
यामेन शुष्यति, सायमासीनः प्राणायामेन शुष्यति, अतोत्र प्राणायामारित्युतैव
कर्तव्याः ॥ नारदीये च—रेचकः परकश्चैव कुम्भकः शून्यकस्तथा । एवं चतुर्वि-
धः प्रोक्तः प्राणायामो मनीषिभिः ॥ प्राणो वायुः शरीरस्थ आयामस्तस्य निग्रहः ।

प्राणायाम इति प्रोक्तो द्विविधः प्रोच्यते हि सः ॥ अगर्भश्च सगर्भश्च द्वितीयस्तु तयो-
र्वरः । अपि ध्यानं विना गर्भः सगर्भस्तरत्तमन्वितः ॥ वामेन रेचयेद्वायुं रेचनाद्रेचकः
स्मृतः । पूरयेद्दक्षिणेनैव पूरणात्पूरकः स्मृतः ॥ स्वदेहे पूरितं वायुं निगृह्य न विमु-
ञ्चति । संपूर्णकुम्भवात्तिष्ठेत्कुम्भकः स हि विश्रुतः ॥ न गृह्णाति न त्यजति वायुमेतं
बहिः स्थितम् ॥ ज्ञेयं तच्छून्यकं नाम प्राणायामो यथास्थितम् ॥ यद्यद्रूपं महाविष्णो-
स्तद्व्यायेत्तु महात्मनः । तेन ध्यानेन तुष्टात्मा हरिमोक्षं ददाति वै ॥ योगयाज्ञ-
वल्क्यः—पूरकः कुम्भको रेच्यः प्राणायामद्विलक्षणः । नासिकाकृष्ट उच्छ्वासाध्मा-
तः पूरक उच्यते ॥ कुम्भको निश्चलश्वासो रेच्यमानस्तु रेचकः । कुम्भकेन जपं
कुर्यात्प्राणायामस्य लक्षणम् ॥ शनैर्नासापुटे वायुमुत्सृजेत्तु वेगतः । न
कम्पयेच्छरीरं तु स योगी परमो मतः ॥ इडया वायुमारोप्य बाह्यं द्वादशमात्र-
कम् । पूरयित्वादरं तेन नासाग्रनयनद्वयः ॥ ध्यायन्विरेचयेत्पश्चान्मन्दं पिङ्गला
पुनः । प्रथमविरेचनापेक्षया पुनःशब्दः । इडा वामनाडी, पिङ्गला दक्षिणनाडी ।
अग्निः—आकेशाग्रात्राग्राच्च निरोधः शक्यते बुधैः । निरोधाज्जायते वायुर्वायोर-
ग्निश्च जायते ॥ अग्रेरापश्च जायन्ते ततोन्तः शुध्यते त्रिभिः । दक्षिणघ्राणरंध्रेण रेच-
येत्प्रथमं द्विजः ॥ प्राणायामेथ वामेन नासारंध्रेण पूरयेत् । तं वायुं धारयेच्छक्यं द-
क्षिणेनाथ रेचयेत् ॥ व्यासः—नाभिपद्मस्थितं ध्यायेत्तं रक्तं पूरकेण तु । नीलो-
त्पलाभं हृत्पद्मे कुम्भकेन जनार्दनम् ॥ ललाटस्थं शिवं श्वेतं रेचकेनाभिचिन्तयेत् ।
भरद्वाजः—समाहितमनाः प्राणानायम्यैव तदाकृतिम् । दशकृत्वो जपित्वैवं प्राग्गा-
यत्रीं ततो जपेत् ॥ जपक्रमोपमेव स्यात्सर्वपापप्रणाशनः । तदाकृतिम् कुम्भकज-
पोक्तरूपाम् । प्राणायामत्रयानन्तरं सप्तव्याहतिपुक्तां गायत्रीं शिरसा सह दश-
वारं जपित्वा, पश्चाद्गायत्रीमावाह्य जपेदित्यर्थः । स्मृत्यन्तरे च—सप्तव्याह-
तिसंयुक्तां गायत्रीं शिरसा सह । दशवारं जपित्वैव गायत्रीं च ततो जपेत् ॥ भर-
द्वाजः—आयात्त्रित्यनुवाकेन हृदये वार्कमण्डले । देवीमावाह्य गायत्रीं ततो ध्याये-
द्विजोत्तमः ॥ पितामहः—आयात्त्रित्यनुवाकस्य वामदेव ऋषिः स्मृतः । अनुष्टुप्
जगती छन्दो गायत्री देवता स्मृता ॥ अनेन चानुवाकेन त्वावाह्य तु यथाविधि ।
गायत्रीं विमलां देवीं हृदि वा सूर्यमण्डले ॥ ध्यानयोगेन संपश्येद्गर्जरूपसमन्विताम् ।
अत्र भेदमाह भरद्वाजः—वामदेव ऋषिच्छन्दोनुष्टुप् सावित्रि देवता । आवाहने
विनियोगो देव्या अस्या यथाक्रमम् ॥ अत्र—न्यस्यापायातु वरदेत्यनुवाकेन मण्डले ।
भानोरावाहयेदेवीं संध्यां गायात्रियाह्वयाम् ॥ इति ऋष्यादिन्यासान्ते भरद्वाजेन गायत्र्या-
वाहनमुक्तम् । विन्यस्यैवं जपेद्यस्तु गायत्रीं वेदमातरम् । इति व्यासेन न्यासानन्तरं
जप उक्तः, एवंसाति यथोपदेशमनुष्ठेयम् । संवर्तः—प्राणानायम्य चावाह्य स्मृत्यर्थादि
ततो न्यसेत् । मुद्राः प्रदर्श्य ध्यात्वाय जपेन्मन्त्रमयं क्रमः ॥ घृहस्पतिः—ऋषिश्छ-
न्दो देवताश्च ध्यात्वा मन्त्रार्थैव च । अनुष्ठानं ततः कुर्यादिति मन्त्रविदां मतम् ॥
अत्र भरद्वाजः—ततः प्रदक्षिणीकृत्य प्रोक्षितेद्विः शुचिरस्यले । दम्पे वाग्यतास्तिष्ठन्
प्राह्मसुतो दर्भपाणिकः ॥ त्रिः प्राणसंपयं कुर्यादध्यादीनथ संस्मरेत् । गायत्र्यास्तु

समस्ताया ऋषिश्छन्दोधिदेवताः ॥ स्मृत्वा प्रत्यक्षरं पश्चादृष्यादीनथ संस्मरेत् ।
 पितामहः—सविता देवता यस्या मुखमग्निस्त्रिपाच्च या । विश्वामित्र ऋषिश्छन्दो गायत्री सा विशिष्यते ॥ भरद्वाजः—पूर्वाङ्गेषु चतुर्थार्णं बीजमस्या उदाहृतम् ।
 चतुर्विंशत्यक्षरान्तं सदीर्घं शक्तिरुच्यते ॥ विश्वामित्रः—आदित्यमण्डलस्थं तत्परं ब्रह्माधिदेवतम् । छन्दोणिचतुस्पाद्गायत्री मया दृष्टा सनातनी ॥ अत्र पक्षे ष्यमित्येकाक्षरं स्यात्, “ऊनाधिकेर्निकेन णिचृद्धुरिजौ” इति छन्दोविचितौ दर्शनात्सा त्रयोविंशत्यक्षरा स्यात् । एवं सति “छन्दो गायत्री, चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री” इत्यादिचतुर्विंशत्यक्षरपरवचननिचयवैयर्थ्यं स्यात् । अत एव शिष्टा देवी गायत्री छन्द इत्येवं स्मरन्ति । केचिन्मन्दाः पुनः प्रणवगायत्र्यादीनां देवी गायत्रं छन्द इति वदन्ति, तत्र साधीयः । “छन्दस्तु देवी गायत्री छन्दसां गायत्री देवी गायत्रीत्येतानि च्छन्दांसि” इत्यादिस्मरणविरोधात्, स्त्रीलिङ्गनपुंसकलिङ्गयोरनन्वयाच्च । अतः सर्वत्र गायत्री छन्द इत्येव स्मर्तव्यम् । स्मृतिषु तु पद्यसौकर्याय गायत्रं छन्द इत्युच्यते । भरद्वाजः—विश्वामित्र ऋषिश्छन्दो गायत्री देवता रविः । सावित्र्यास्तु समाख्यातो विनियोगोपनायने ॥ अत्र, सवितृपरमात्मपरब्रह्मशब्दानां पर्यायत्वात् देवताभेदभ्रमः कार्यः, विष्णोर्नामसहस्रं मे इत्युपक्रम्य, सविता रविलोचन इति व्यासस्मृतेः । प्रसीति सकलं चेष्टां प्रसूते सकलं जगत् । अवतेर्गतिक्लान्त्यर्यात्तरतेर्दानकर्मणः ॥ गतो ह्यवति सर्वत्र पङ्क्तिभिः कान्तो गुणैः सह । भोगापवर्गयोर्दाता सवितोति निरुच्यते ॥ इत्यहिर्बुध्न्यस्मरणाच्च । पूङ् प्राणिप्रसवे, अव रक्षणे, इण् गतौ, तृ प्लवनतरणयोः, इत्येतेभ्यो धातुभ्यः सवितृशब्दानिष्पत्तेः उक्तार्थसिद्धिरित्यर्थः । नहि सूर्यस्य जगत्कारणत्वादिकम्, अन्तः प्रविश्य चोदयितृत्वं वा सम्भवति । स यश्चायं पुरुषे, यश्चासावादित्ये । इत्यादित्यमण्डलान्तर्वातेन एव अन्तर्यामित्वश्रुतेः । य आत्मानि तिष्ठन् आत्मनोन्तरः य आत्मानमन्तरो यमयति । इति तस्यैव नियन्तृत्वश्रुतेः । यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः । भ्रामयन् सर्वभूतानि ॥ इति गीतत्वाच्च । तथा श्रीचाराहे भुवं प्रति शेषः—तवापि सर्वलोकानामण्डानां मादृशापि । भर्ता कर्ता नियन्ता च साक्षान्नारायणो हरिः ॥ अतोत्र सविता विष्णुरेव, तथा स एव परमात्मा च । तथा पराश्वरः—परमात्मा च सर्वेषामाधारः परमेश्वरः । विष्णुनामा स वेदेषु वेदान्तेषु च गीयते ॥ गीतायाम्—उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । तथा परं ब्रह्म च विष्णुरेव । अत्र महोपनिषदि—नारायणपरं ब्रह्म त्वं नारायणः परः । इति । श्रीचाराहे—विष्णुरेव परं ब्रह्म त्रिभेदमिह पठ्यते । वेदसिद्धान्तमार्गेषु तं न जानन्ति मोहिताः ॥ पराश्वरः—नारायणः परं ब्रह्म पन्नगाशनवाहनः । अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ॥ इति च । अतो वेदेषु देवतान्तरपारम्यादिपरं वाक्यं पूर्वपक्षाभिप्रायमिति सिद्धम् । स्मृत्यन्ते च—बन्धको भवपाशेन भवपाशाच्च मोचकः । केवल्यदः परं ब्रह्म विष्णुरेव न संशयः ॥ इत्यलम् । पुनश्चैवमत्र मन्त्रव्याख्याने स्पष्टीकारिष्यते ॥

❀ न्यासक्रमः ❀

इदानीं षडङ्गन्यास उच्यते, तत्र भरद्वाजः—स्वस्वोक्तविग्रहानेतान् सर्वान् स्मृ-
त्वा प्रणम्य च । सम्यगुक्तप्रकारेण न्यासत्रयमथाचरेत् ॥ प्रथमं तु करन्यासो
देहन्यास अनन्तरम् । अङ्गन्यासस्ततः प्रोक्त एतन्न्यासत्रयं क्रमात् ॥ तत्र तावदादौ
अस्त्रमन्त्रेण करशुद्धिः । ततो गायत्र्या व्यापकं कृत्वा, करन्यासपूर्वकमङ्गन्यासं
कुर्यात् । अत्र भरद्वाजः—प्रकोष्ठान्तं बहिः पाण्योस्तलयोस्तलपृष्ठयोः ।
तलयोर्मध्यमे विप्रः केवलं प्रणवं न्यसेत् ॥ व्यासः—भूरंगुष्ठद्वये न्यस्य भुव-
स्तर्जनिकाद्वये । ज्येष्ठांगुलिद्वये धीमान् स्वःपदं विनियोजयेत् ॥ अनामिकाद्वये
धीमान् न्यसेत्तत्पदमग्रतः । कनिष्ठिकाद्वये भर्गः पाण्योर्मध्ये धियः पदम् ॥
ततस्तेनैव व्यापकं कृत्वा अङ्गन्यासं कुर्यात् ॥ करन्यासविधिं कृत्वा अङ्गन्यासं
समाचरेत् । भूःपदं हृदि विन्यस्य भुवः शिरसि विन्यसेत् ॥ (ॐ भूर्हादि च विन्य-
स्य भुवः शिरसि विन्यसेदिति क्वचित्) शिखायां स्वःपदं न्यस्य कवचे तत्पदं न्यसेत् ।
अक्षणोर्भर्गपदं न्यस्य न्यसेद्दिक्षु धियःपदम् ॥ भरद्वाजः—हृन्मस्तकशिखागात्रनेत्र-
प्रहरणानि पद् । अङ्गान्यमूनीत्युक्तानि वच्मि पद्पल्लवानि च ॥ तिस्रो व्याहृतयो
मन्त्रे पङ्क्ता हृदयादयः । चतुर्थ्यन्ताः पल्लवान्ता एतेङ्गमनवः स्मृताः ॥ हृन्मन्त्रं
हृदये कान्ते शिरोमन्त्रं शिखामनुम् । शिखायां कवचं देहे दृक्फालेषु च दृक्मनुम् ॥
पार्श्वयोर्देशदिक्स्त्रमन्त्रं कुर्याद्यथाक्रमम् । तत्तदुक्तक्रमेणैव प्रणवार्थाश्च विन्यसेत् ॥
अंगुलीभिश्चतसृभिर्द्वयोर्हृदयशीर्षयोः । मुष्टिकांगुष्ठशिरसा पश्चिमे तस्य वर्मणः ॥
बहिः कराभ्यां दृक्फालमध्ये मध्यांगुलैस्त्रिभिः । अंगुष्ठतर्जन्यग्राभ्यां सशब्दं दिक्षु
पार्श्वयोः ॥ षडङ्गन्यासमित्युक्तमिदमेतत्प्रकारतः । एवं विन्यस्य गायत्रीमावाह्य
च यथाविधि ॥ ध्यात्वोपचारं सकलं कृत्वाथो जपमारभेत् । एवं षडङ्गन्यासमुक्त्वा,
तदनन्तरं जपविधानान्नित्यजपे पुनरेतावदेव कार्यमिति गम्यते । फलाधिक्यापेक्षया
शक्तस्य अक्षरन्यासादयः कार्याः । चन्द्रिकायाम्—अंगुष्ठे चैव गोविन्दं तर्जण्यां तु
महीधरम् । मध्यमायां हृषीकेशमनामायां त्रिविक्रमम् ॥ कनिष्ठायां न्यसेद्विष्णुं कर-
मध्ये तु माधवम् । यत्कृतं च हुतं जप्तं दत्तमिष्टं विशेषतः ॥ हस्तन्यासप्रभावेण
सर्वं भवति चाक्षयम् । एवं सर्वस्मृतिषु न्यासविधाने अंगुष्ठतर्जन्यग्राभ्यां सशब्दं
दिक्षु न्यासविधानात् स एवास्त्रविन्यासे कार्यः । हस्तताडनं तु विचिन्त्यम् । अयास्याः
प्रत्यक्षरमृध्यादिकमुच्यते । अत्र अगस्त्यः—प्रहादः अत्रिः वसिष्ठः शुक्रः कण्वः
पराशरः विश्वामित्रः कपिलः शौनकः याज्ञवल्क्यः भरद्वाजः जमदग्निः गौतमः मुद्ग-
लः वेदव्यासः रोमशः अगस्त्यः कौशिकः वत्सः पुलस्त्यः मङ्गलः दुर्वासाः नारदः
काश्यपः, इत्याद्या ऋषयः । गायत्री उष्णिक् अनुष्टुप् घृहती पंक्तिः त्रिदुष्ट जगती
कान्तिः महती सत्या आस्तारपंक्तिः विराट् विष्टारपंक्तिः अक्षरपंक्तिः कात्यायनी
ज्योतिष्मती त्रिष्टुप् जगती सर्वच्छन्दः महाछन्दः भूरिति च्छन्दः भुवरिति च्छन्दः सु-
वरिति च्छन्दः देवी गायत्री, इत्येतानि छन्दांसि । अग्निः प्रजापतिः सोमः ईशानः
आदितिः वृहस्पतिः इन्द्रः अर्यमा भगः सविता त्वष्टा पूषा इन्द्राग्नी वायुः वामदेवः

मित्रावरुणौ धाता विश्वेदेवाः विष्णुः वसवः रुद्राः कुबेरः अश्विनौ ब्रह्मा इत्येता देव-
ताः । भरद्वाजः—चतुर्विंशत्यक्षराणामृषयः परिकीर्तिताः । चतुर्विंशतिरेतानि च्छन्दां-
सीह यथाक्रमात् ॥ प्रोक्तानि गायत्र्यादीनि तदादीनां पृथक् पृथक् । एषां यथाक्रमे-
णैताश्चतुर्विंशतिसंख्यकाः ॥ अक्षराणां तदादीनां समाख्याता हि देवताः । पृथिवी
आपः तेजः वायुः आकाशं गन्धः रसः रूपं स्पर्शः शब्दः उपस्थं पायुः पादः पाणिः
धाक् प्राणं जिह्वा चक्षुः त्वक् श्रोत्रं मनः बुद्धिः अहंकारः अव्यक्तम्, इत्येतानि
तत्त्वानि । चतुर्विंशतिवर्णानां तदादीनां यथाक्रमम् । तत्त्वान्यमूनि प्रोक्तानि प्रतिवर्णं
पृथक् पृथक् ॥ प्रह्लादिनी, प्रभा, नित्या, विश्वभद्रा, विलासिनी, प्रभावती, जया,
शान्ता, कान्ता, दुर्गा, सरस्वती, विद्यारूपा, विशाला, ईशा, व्यापिनी, विमला,
तमोपहारिणी, सूक्ष्मा, विश्वयोनिः, जयावहा, पद्मालया, परा, शोभा, भद्ररूपा,
इत्येताः शक्तयः । चतुर्विंशतिरेतेषामक्षराणां पृथक् पृथक् । यथाक्रमात्समाख्याताः
शक्तयः सर्वकामदाः ॥ चम्पकं सुमनः पीतमतसीप्रसवासितम् । अतसीप्रसवश्या-
मभिन्द्रनीलमणिप्रभम् ॥ कृपीटयोनिदीप्ताभं ज्वलद्बद्धिसमप्रभम् । विद्युज्ज्वलितसंकाशं
तारकाधिपसन्निभम् ॥ सजलाभ्रघनश्यामं रक्तगोरोचमेचकम् । मालतीपुष्पधवलं शुद्ध-
जाम्बूनदप्रभम् ॥ कुन्दप्रसूनकसितं स्फुरच्छोणमणिप्रभम् ॥ पूर्णेन्दुशङ्खधवलं पाण्डुरं
शक्रगोपमम् ॥ गोरक्तसदृशं भानोरुदयद्युतिसन्निभम् । गोरोचनाप्रभापीतं नीलोत्पल-
दलासितम् ॥ शङ्खकुन्देन्दुधवलं वर्णातीतं तदन्तिमम् । चतुर्विंशतिवर्णानां वर्णाः
प्रोक्ता यथाक्रमम् ॥ संग्रहे च—क्रमाच्चम्पकपुष्पाभमतसीसूनसन्निभम् । विद्रुमस्फ-
टिकाकारं पद्मपुष्पसमप्रभम् ॥ तरुणादिन्यसंकाशं शङ्खकुन्देन्दुसन्निभम् । प्रवालपद्म-
पत्राभं पद्मरागसमप्रभम् ॥ वज्रनीलमणिप्रख्यं मौक्तिकं कंकुमप्रभम् । अञ्जनाभं च
गाङ्गेयं त्रैदूर्यक्षीद्रसन्निभम् ॥ हारिद्रं कृष्णदूर्वाभं रविकान्तिसमप्रभम् । शुक्रपिच्छस-
माकारं क्रमेण परिकल्पयेत् ॥ इति सप्तव्याहृतिवदत्रापि भरद्वाजेन ऋष्यादिभेद
उक्तः स पुनर्युगान्तरविषय इति मन्तव्यम् । गायत्रीकल्पे तु प्रतिपादमपि ऋ-
ष्यादिकमुक्तम् । विश्वामित्र ऋषिः, गायत्री छन्द इत्येतत्पादत्रयेपि समानम्, ब्रह्म-
विष्णुरुद्राः क्रमाद्देवताः, अक्षराणां तु सर्वेषां प्रजापतिः ऋषिः, गायत्री छन्दः,
सविता देवता इति । अथ न्यासः । अस्त्रमन्त्रेण करशुद्धिं गायत्र्या व्यापकं
च कृत्वा, करन्यासं पूर्वं कुर्यात् । भूरंगुष्टद्वये न्यसेति व्यासोक्तक्रमेण षडङ्गन्या-
सान्तं कृत्वा पादादिन्यासं कुर्यात् । शिरसि प्रथमं पादं द्वितीयं नाभिमध्यतः । तृ-
तीयं पादयोर्न्यस्य सर्वं सर्वागतो न्यसेत् ॥ अथ पादादिमूर्धातं पदन्यासस्तु कथ्यते ।
पादयोस्तत्पदं न्यस्य सवितुर्जह्योन्यसेत् ॥ जानुद्वये वरेणियं भर्गं इत्यूरुदेशतः ।
देवस्य गुह्ये विन्यस्य नाभ्यां धीमाहि विन्यसेत् ॥ धिय इति ह्यदि न्यस्य कण्ठे य
इति विन्यसेत् । न इति न्यस्य वदने न्यसेन्मूर्ध्नि प्रचोदयात् ॥ एवं स्पष्टं पदन्यास-
विधानं समुदाहृतम् । मन्त्रेणानेन सर्वेण सौकारेणाय विग्रहम् ॥ कराभ्यां संस्पृशेद्धी-
मान् मूर्धादिचरणावाधि । एतत्संहननन्यासं वज्रसंहननोपमम् ॥ कृत्वा षडङ्गिन्यासं
पदक्रमेण समाचरेत् । अयं सृष्टिन्यासः । मूर्धभूमध्यनेत्रेषु वक्त्रे हस्ताभिगुचके । ऊरु-

जानुपदे चैव पदानि क्रमशो न्यसेत् ॥ विपर्ययेणायमेव संहारन्यासः । पदादिनाभ्य-
न्तं मूर्धादिहृदयान्तं स्थितिन्यासः । अयाक्षरन्यासः । उभयांगुष्ठयोः स्वस्वतर्जन्या
प्रणवं न्यसेत् । अष्टानामंगुलीनां तु चतुर्विंशतिपर्वसु ॥ चतुर्विंशत्यक्षराणि तर्जन्यादि-
क्रमात्प्रसेत् । नारदः—आदितो वामतर्जन्याः कृत्वा दक्षिणतर्जनीम् । न्यास उत्पत्ति-
संज्ञायं संहाराख्यो विपर्ययः ॥ तर्जन्यादिकनिष्ठान्तमुभयोरपि हस्तयोः । स्थितिर्नाम
भवेन्न्यासो नानाभोगसुखावहः ॥ संहारः स्यान्मुमूर्शूणामुत्पत्तिर्ब्रह्मचारिणाम् ।
गृहस्थानां तु सर्वेषां स्थितिरेव विधीयते ॥ अगस्त्यः—अंगुष्ठगुल्फजङ्घासु जानुर्वो-
गुह्यके तथा । वृषणे कटिदेशे च नाभौ चोदरमध्यतः ॥ स्तनयोर्हृदये कण्ठे वक्त्रे तालु-
नि घोणके । चक्षुषोश्च भ्रुवोर्मध्ये ललाटे पूर्ववक्त्रके ॥ दक्षिणे चोत्तरे वक्त्रे पश्चिमे
मूर्ध्नि च क्रमात् । न्यासप्रकारांश्च स एवाह—ॐ (तत्) प्रह्लादिन्यै चम्पकनि-
भायै नमः । ॐ (सम्) प्रभायै अतसीपुष्पसन्निभायै नमः । ॐ (विम्) नित्पायै
पिङ्गलवर्णायै नमः । ॐ (तुम्) विश्वभद्रायै इन्द्रनीलनिभायै नमः । ॐ (र्वम्)
विलासिन्यै वह्निरूपायै नमः । ॐ (रेम्) प्रभावत्यै नीलवर्णायै नमः । ॐ (णीम्)
जयायै विद्युत्प्रभायै नमः । ॐ (यम्) शान्तायै रक्तवर्णायै नमः । ॐ (भम्)
कान्तायै जलदवर्णायै नमः । ॐ (गौम्) दुर्गायै रक्तगौरायै नमः । ॐ (देम्)
सरस्वत्यै मरकतनिभायै नमः । ॐ (वम्) विद्यारूपायै जातिपुष्पनिभायै नमः ।
ॐ (स्यम्) विशालायै स्वर्णप्रभायै नमः । ॐ (धीम्) ईशायै कुन्दप्रभायै नमः ।
ॐ (मम्) व्यापिन्यै पद्मरागनिभायै नमः । ॐ (हिम्) विमलायै शङ्खनिभायै नमः ।
ॐ (धिम्) तमोपहारिण्यै पाण्डुरनिभायै नमः । ॐ (योम्) सूक्ष्मायै इन्द्रगोप-
निभायै नमः । ॐ (योम्) विश्वयोन्यै क्षौद्रनिभायै नमः । ॐ (नः) जयाव-
हायै आदित्योदयसन्निभायै नमः । ॐ (प्रम्) पद्मालयायै नीलोत्पलनिभायै नमः ।
ॐ (चोम्) परायै गौरोचनाभायै नमः । ॐ (दम्) शोभायै कुन्देन्दुशङ्खनिभायै
नमः । ॐ (यात्) भद्ररूपायै स्फटिकनिभायै नमः । ॐ (योम्) सूक्ष्मायै शक्र-
गोपनिभायै नमः । ॐ (योम्) विश्वयोन्यै गोरक्तसदृशायै नमः । इति पाठान्तरम् ।)
ब्रह्मप्रोक्ते—मूर्धादिपादपर्यन्तमुत्पत्तिन्यास उच्यते । पादादिमूर्धपर्यन्तं संहारन्यास उ-
च्यते ॥ पादादिक्लृप्तिपर्यन्तं शिरःप्रभृति वक्षसि । कर्तव्यः कामिभिर्न्यासो गृहस्थैः स्थि-
तिसंज्ञकः ॥ चतुर्विंशत्यक्षराणि तदादीनि स्वविग्रहे । चतुर्विंशतिदेशेषु प्रोक्तेष्वेषु प्रवि-
न्यसेत् ॥ पातन्नमुपपातन्नं महापातकनाशनम् । पितृमातृवधाघ्नं पूर्वजन्माघनाशनम् ॥
विष्णुलोकप्रदं चैव ब्रह्मलोकप्रदं तथा । सर्वसिद्धिप्रदं नित्यं ध्यात्वेनां वेदमातरम् ॥
अगस्त्यः—तत्त्वन्यासमथो वक्ष्ये साधकानां हिताय वै । यत्कृत्वा साधको गच्छेन्न-
र्वाणं पदमव्ययम् ॥ ॐकारमादावुच्चार्य मन्त्रबीजमनन्तरम् । ततस्तत्त्वं नमोन्तं च जर्प
न्यासं समाचरेत् ॥ तद्यथा—ॐ (तत्) पृथिव्यात्मने नमः, ॐ (सम्) अवात्मने नमः,
ॐ (विम्) तेजआत्मने नमः, ॐ (तुम्) वाय्वात्मने नमः, ॐ (र्वम्) आकाशा-
त्मने नमः, ॐ (रेम्) गन्धतन्मात्रात्मने नमः, ॐ (णीम्) रसतन्मात्रात्मने नमः,
ॐ (यम्) रूपतन्मात्रात्मने नमः, ॐ (भम्) स्पर्शतन्मात्रात्मने नमः, ॐ

(गांम्) शब्दतन्मात्रात्मने नमः, ॐ (देम्) उपस्यात्मने नमः, ॐम् (वम्) वाय्वात्मने नमः, ॐ (स्यम्) पादात्मने नमः, ॐ (धीम्) पाण्यात्मने नमः, ॐ (मम्) वागात्मने नमः, ॐ (हिम्) घ्राणात्मने नमः, ॐ (धिम्) जिह्वात्मने नमः, ॐ (योम्) चक्षुरात्मने नमः, ॐ (योम्) त्वगात्मने नमः, ॐ (नः) श्रोत्रात्मने नमः, ॐ (प्रम्) मनआत्मने नमः, ॐ (चोम्) बुद्ध्यात्मने नमः, ॐ (दम्) अहंकारात्मने नमः, ॐ (यात्) अव्यक्तात्मने नमः, इति तत्तत्स्थानेषु ऋमान्न्यसेत् । स्थानानि च स एवाह—अध्योर्जान्वोश्च हृदये मुखे मूर्ध्नि च नामयोः । जिह्वाक्षित्वक्चक्षुःश्रोत्रलिङ्गपाण्यधिपाणिषु ॥ मुखे घ्राणे च जिह्वायां त्वक्चक्षुःश्रोत्रहस्तु च । हृद्येव विन्यसेदूर्ध्वं तत्वन्यास इति स्मृतः ॥ एवं विन्यस्य सावित्रीं ध्यात्वा सम्यक् प्रयत्नतः । यं यं पश्यति चक्षुर्भ्यां यं यं स्पृशति पाणिना ॥ यं यं वा भापते वाचा सर्वे पूता भवन्ति ते ॥

❀ गायत्रीकवचम् ❀

अथ गायत्रीकवचम् । ॐमिति हृदये, भूरिति मुखे, भुवरिति शिरसि, सुवरिति सर्वाङ्गे । एवं विप्रस्य गायत्रीं ततो मुद्राः प्रदर्शयेत् । योनिमुद्रा सौरभेयी शङ्खमुद्रा तथैव च ॥ मुखमुद्रा च विज्ञेयाः प्रधानाः परिकीर्तिताः । अथातो दर्शयेन्मुद्राः संमुखं संपुटं तथा ॥ ततो विततविस्तीर्णे द्विमुखं त्रिमुखं तथा । चतुर्मुखं पञ्चमुखं षण्मुखाधोमुखे ततः ॥ व्यापकाञ्जलिकाल्ये च शकटं तदनन्तरम् । यमपाशं च ग्रथितं ततः स्यात्सन्मुखोन्मुखम् ॥ प्रलम्बमुष्टिकामीनस्ततः कूर्मवराहकौ । सिंहाक्रान्तं महाक्रान्तं ततो मुद्गरपल्लवौ ॥ एतासां लक्षणं स एवाह—संमुखं संहती हस्तावुत्तानौ कुञ्चितांगुली । कुञ्चिता ईपद्रका अग्रांगुलयो ययोरेपा, संमुखं नाम मुद्रा । सम्पुटं पद्मकोशाभौ करीवन्योन्यसंहती । विततं संहती हस्तावुत्तानावायतांगुली ॥ आयताः प्रसारिताः अंगुलयो ययोरेपा, विततं नाम मुद्रा । विस्तीर्णं संहती पाणी मिथो मुक्तांगुलिद्वयौ । अन्योन्यं मुक्तमंगुलिद्वयं ययोस्ती पाणी पररपरं संहती, विस्तीर्णं नाम मुद्रा । संमुखासक्तयोः पाण्योः कनिष्ठाद्वययोगतः । शेषांगुलीनां वैरल्ये द्विमुखत्रिमुखादयः ॥ मिथः संमुखासक्तयोः पाण्योः कनिष्ठाद्वययोगेन शेषांगुलिवैरल्ये अंगुष्ठद्वयमारभ्यानामिकान्तं यावद्विमुखादिमुद्रा भवन्ति । शेषांगुलीनां वैरल्ये पूर्वयोगविनाशनम् । तिर्यक्संयुज्यमानाग्री संयुक्तांगुलिमण्डली ॥ हस्ती षण्मुखमित्युक्तं मुद्रा मुद्राविशारदैः । पूर्वयोगः कनिष्ठाद्वययोगः, तद्विनाशः इतरांगुलीनां संयोगात्तिर्यक् संयुज्यमानमग्रं ययोस्ती, संयुक्तमंगुलिमण्डलं च ययोस्ती हस्ती, षण्मुखं नाम मुद्रा । आकुञ्चिताग्री संयुक्ती न्युञ्जी हस्तावधोमुखम् । ईपद्रनाग्री षक्रान्तौ न्युञ्जी हस्ती अधोमुखम् ॥ नाम मुद्रा । उत्तानौ तादृशावेव व्यापकाञ्जलिकं करौ । तादृशी संयुक्ती उक्तलक्षणी करौ, व्यापकाञ्जलिकं नाम मुद्रा । अधोमुखं षट्पुष्टी मुक्ताग्रांगुष्ठकौ करौ । शकटं नाम कथितम् ॥ मुक्ताग्रांगुष्ठौ ययोस्तत्कलक्षणयोस्ती करौ, शकटं नाम मुद्रा । षट्पुष्टिकयोः पाण्योरुत्ताना वामतर्जनी । कुञ्चिताग्रान्यया युक्ता तर्जन्या न्युञ्जवक्रया ॥ षट्पुष्टिकयोरुपर्यधोभागेनावस्थितयोः पाण्योर्था

उत्तानाकुञ्चिताया वामतर्जनी सा अन्यया दक्षिणतर्जन्या न्युञ्जवक्रया युक्ता, यम-
पाशं नाम मुद्रा । उत्तानसंधिसंलीनवद्वांगुलितली करी । संमुखौ घटितौ दीर्घावं-
गुष्टौ ग्रथितं मतम् ॥ उत्तानानि संधिसंलीनानि बद्धान्यंगुलितलानि ययोस्तौ पाणी,
तयोक्तौ तावन्योन्यसंमुखी घटितौ दीर्घावंगुष्टौ ययोस्तौ, ग्रथितं नाम मुद्रा । संचितो-
र्धांगुलिर्वामस्तादृशा दक्षिणेन तु । अधोमुखेन संयुक्तः सन्मुखोन्मुखमुच्यते ॥ संचिताः
संबद्धा ऊर्धांगुलयो यस्य स तथोक्तः तादृशा दक्षिणेनाधोमुखेन करेण संयुक्तः,
सन्मुखोन्मुखं नाम मुद्रा । उत्ताने त्पुत्रते कोटी विलम्बः कथितः करी । उत्ताने
उन्नते कोटी ययोस्तौ, विलम्बो नाम मुद्रा । (प्रलम्ब इति केचित्पठन्ति) । मुष्टौ
चान्योन्यसंयुक्तावुत्तानौ मुष्टिको भवेत् । अन्योन्यसंयुक्तौ उत्तानौ, मुष्टिको नाम मुद्रा ।
मीनः स संमुखीभूतौ युक्तानामकनिष्ठिकौ । ऊर्ध्वसंयुक्तवक्राग्री शेषांगुलितली
करी ॥ युक्ते संपद्धे अनामिकाकनिष्ठिके, तावन्योन्यसंमुखीभूतौ ततोर्ध्वसंयुक्तानि व-
क्राणि शेषांगुलितलानि ययोस्तौ, मीनो नाम मुद्रा । अधोमुखः करो वामस्तादृशा
दक्षिणेन तु । पृष्ठदेशसमाक्रान्तः कूर्मो नाम विधीयते ॥ अधोमुखो न्युञ्जो वामहस्तः
तादृशा दक्षिणकरेण पृष्ठदेशे युक्तः, कूर्मो नाम मुद्रा । ऊर्ध्वमध्ये वामभुजः कक्षा-
भ्याशाश्रये करे । बराहः कथ्यते—॥ कक्षसमीपाश्रये करे उक्तलक्षणो वामभुजः, ब-
राहो नाम मुद्रा ।—सिंहाक्रान्तं कर्णाश्रितौ करौ ॥ कर्णद्रयाश्रितौ आयतांगुलिकौ करौ,
सिंहाक्रान्तं नाम मुद्रा । किंचिदाकुञ्चिताग्री तु महाक्रान्तमतः परम् ॥ तावेव कुञ्चिता-
ग्री, महाक्रान्तं नाम मुद्रा । ऊर्ध्वं किंचिद्रतौ पाणी मुद्रो वामतर्जनी । यस्ता दक्षिणह-
स्तेन—॥ किंचिदूर्ध्वगतयोः पाण्योः वामतर्जनी दक्षिणहस्तेन गृहीता, मुद्रो नाम मुद्रा ।
पल्लवो दक्षिणकरः । अधोमुखस्थितो मूर्ध्नि मुद्राणाम्, इत्युक्तलक्षणो मूर्ध्नि निहितो
दक्षिणकरः अधोमुखः, पल्लवो नाम मुद्रा । एवंप्रकारेण मुद्राणां लक्षणमुक्तमित्य-
र्थः । अत्र महासंहितायाम्—न जातु दर्शयेन्मुद्रां महाजनसमागमे । धुम्यन्ति
देवतास्तस्य विफलं च कृतं भवेत् ॥ ब्रह्मा—कृत्वा चैवेदशं न्यासमशेषं पापनाशनम् ।
पश्चात्समाचरेद्ध्यानं वर्णरूपसमन्वितम् ॥ ध्यानस्वरूपमाह गोखिलः—प्रातर्गायत्री
रविमध्ये स्थिता रक्तवर्णा कुमार्यक्षमालाहस्ता हंससमारूढा ब्रह्मदेवत्या ऋग्वेदमुदाह-
रन्ती, मध्याह्ने सावित्री रविमध्ये स्थिता श्वेतवर्णा युवातिः शूलहस्ता त्रिनेत्रा वृषभा-
सनमारूढा रुद्रदेवत्या यजुः समुदाहरन्ती, सायं सरस्वती रविमध्ये स्थिता श्यामव-
र्णा वृद्धा चतुर्भुजा चक्रहस्ता सुपर्णासनमारूढा विष्णुदेवत्या सामवेदमुदाहरन्ती,
एवं क्रमेण संध्यात्रये गायत्रीमावात्य न्यस्य ध्यायेत् । पित्तामहः—यायत्री त्रिपदा
ज्ञेया पटकुक्षिः पञ्चशीर्षका । अग्निवर्णमुखी शुद्धा पुण्डरीकनिषेक्षणा ॥ ऋग्वेदः
प्रथमः पादो यजुर्वेदो द्वितीयकः । सामवेदस्त्वृतीयस्तु चरणः पृथिवी स्मृता ॥ कै-
लासमलयावृक्ष अम्बरं तम्बुधिः स्मृतः । पूर्वा दिक् प्रथमा कुक्षिर्द्वितीया दक्षिणा
मता ॥ पश्चिमा तु तृतीया स्याच्चतुर्थी चोत्तरा स्मृता ॥ ऊर्ध्वं दिक् पश्चमी कुक्षिरथः
पृथीति चोच्यते । पुराणं नाभिरित्युक्तं देव्याकारं जगत्स्मृतम् ॥ स्तनी छन्दांसि
इदं धर्मशास्त्रमकल्पम् । बाहवो न्यायशास्त्रं त कर्णो सांख्यद्वयं तथा ॥ प्रथमं

शब्दशास्त्रं तु शिरः शिक्षा द्वितीयकम् । कल्पस्तृतीयमित्युक्तं चतुर्थं तु निरुक्त-
कम् ॥ ज्योतिषामयनं चैव पञ्चमं परमं विदुः । मीमांसालक्षणं तस्याश्चेष्टा
चार्यवणी श्रुतिः ॥ ब्रह्मा मूर्धा शिखा रुद्रो विष्णुरात्मा हृदि स्थितः ।
विद्याविद्ये पुरः पश्चाद्देवान्तो विमलं मनः ॥ सांख्यायनस्य गोत्रेणा सर्वलोकमहे-
श्वरी । इति । भरद्वाजः-स्नात्वा शुद्धः शुचौ देशे प्रक्षालितपदद्वयः । सपवित्रक-
रद्वन्द्वः कृतोपस्पर्शनो द्विजः ॥ त्रिः प्राणान् संयमेद्धीमान् रेचकादित्रयेण तु ।
रेचकः पूरकश्चैव तृतीयः कुम्भकः स्मृतः ॥ ऋषिश्छन्दो देवताश्च विनियोगं च
वर्णकान् । तत्त्वानि शक्तिं बीजं च कृत्यं चाथ क्रमात्स्मरेत् ॥ अथ हस्ताङ्गकायेषु
कुर्यान्व्यासत्रयं क्रमात् । दिग्बन्धनं ततः कृत्वा ध्यायेद्देवीं प्रसन्नधीः ॥ आयातिव्य-
नुवाकेन हृदये वार्कमण्डले । देवीमावाह्य गायत्रीं ततो ध्यायेद्द्विजोत्तमः ॥ पञ्चवक्त्रा
दशभुजा पद्मर्भा चरणत्रया । त्रिपञ्चदष्टिर्था सा स्याद्गायत्री परमेश्वरी ॥ वेदादिविद्या-
भूताशाभूधराकैन्दवो जगत् । ब्रह्मविष्णुशिवाश्चास्याः प्रधानावयवा अमी ॥ ऋग्वेदः
पूर्वचरणो यजुर्वेदो द्वितीयकः । सामवेदस्तृतीयस्तु चरणं पृथिवी स्मृता ॥ श्वेताद्वि-
मलयावूरु वासो रत्नाकरः स्मृतः । अष्टादशपुराणानि नाभिर्देव्याकृतिर्जगत् ॥ गर्भो-
नन्तो मरुद्भक्षश्छन्दसां विचितिस्तनौ । हृदयं धर्मशास्त्राणि बाहवो न्यायविस्तरः ॥
शिरोधरा गिरिपतिः शीर्षाणि च पृथक् पृथक् । पूर्वं शिरः शब्दशास्त्रं शिरः शिक्षा
द्वितीयकम् । शिरः कल्पस्तृतीयं च चतुर्थं च निरुक्तकम् ॥ पञ्चमं ज्योतिषं शीर्षं
परमं परिकीर्तितम् । सितैतत्सगतिर्वक्त्रं वदनानीन्द्रुमण्डलम् ॥ समीरणश्च निःश्वासप्रसरो
वासरो दशः । कृष्णाभ्रपंक्तिरलका दोर्माला तिग्मदीधितिः ॥ रत्नाकल्पो ग्रहव्यूहो
मीमांसालक्षणानि च । वेदान्तशास्त्रं विमलं मानसं तदुदीरितम् ॥ ब्रह्मा मूर्धा शिखा
रुद्रो विष्णुरात्मा हृदि स्थितः । एतल्लक्षणसम्पन्ना गायत्रीति प्रकीर्तिता ॥ सांख्यायनस्य
गोत्रेणा जगद्रूपारिलेश्वरी । एवं ध्यात्वा स्वहृत्पञ्चकणिकामध्यमस्थले ॥ हेमे सिंहासने
देवीं स्थितां ध्यायेत् द्विजोत्तमः । पद्मपीठेथ वाष्पूढे नानारत्नविभूषिते ॥ पद्मासनेय
वा सौम्ये तथा ध्यायेत्स्वचेतसा । पाद्यमाचमनं चार्घ्यं वस्त्रं यज्ञोपवीतकम् ॥ चन्द-
नं चाक्षतं पुष्पं धूपदीपो निवेद्यकम् । करानुलेपं ताम्बूलं दत्वाथो जपमाचरेत् ॥ चन्द-
नं प्रदक्षिणाप्रणामांश्च यथाशक्यथ कारयेत् । स्तुत्वाथ विविधैस्तोत्रैर्देवीमुद्रासयेत्-
तः ॥ सर्वाण्यभूनि द्रव्याणि प्रोक्तानीहार्चनेधुना । एवं द्विजोत्तमः सम्यक् नियमेन
समन्वितः ॥ यो ध्यानेनार्चयेद्देवीं सर्वाभीष्टे लभेत तः । योनेन ध्यानमार्गेण संज-
पेत द्विजोत्तमः ॥ तिष्ठत्याश्रित्य वेदाभ्यां स साक्षादीश्वरी स्मृतः । वेदाभ्यिकां परि-
त्यज्य गायत्रीं ये द्विजाधमाः ॥ पठन्ति वेदांस्ते पापा भवेयुर्गर्दभस्वनाः । एतद्वचानं तु
यः कुर्यात्सद्भक्त्या नियमेन तु ॥ स स्नातः सर्वतीर्थेषु कृतास्तेनाखिलाध्वराः । कृतानि
सर्वदानानि भूदानप्रमुखानि च ॥ कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि कृतान्युग्रतपांसि च । अन्या-
नि सर्वधर्माणि यानि पुण्यानि तानि च ॥ यथोदितक्रमेणैव समस्तानि कृतानि वै ।
द्विजस्य जप्यं ध्येयं च न गायत्र्याः परं परम् ॥ सर्वप्रकारोद्भेदेषु त्रिषु सत्यं न सं-
शयः । प्रायः किं जल्पनैर्व्यर्थैर्भूयो भूयो विमोहनेः ॥ गायत्र्यास्तु परं नास्ति देवतं

सद्विजन्मनाम् । अत्र विश्वामित्रः—देवस्य सवितुस्तस्य धियो यो नः प्रचोदयात् । भर्गो वरेण्यं तद्ब्रह्म धीमहीत्यर्थं उच्यते ॥ अगस्त्यः—यो देवः सवितास्माकं धियो धर्मादिगोचराः । प्रेरयेत्तस्य यद्भर्गस्तद्दरेण्यमुपास्महे ॥ अनयोर्वचनयोर्भर्गशब्दः तेजःपरत्वेन यःशब्दश्च सवितृपरत्वेन च व्याख्यात । तथा चरदराजीये—नित्यमन्त्रव्याख्याने च तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दोध्याहार्यः । सवितुः जगतां प्रसवितुः । सविता वै प्रसवानामीशे, उत्तेशिषे प्रसवस्य त्वमेकः । इत्यादिश्रुतेः । वरेण्यम्—वृष् सम्भक्तो ष्यप्रत्ययः, सर्वेषां सम्भजनीयम् । भर्गस्तेजः, भञ्जनाद्भर्गः, प्रकाशप्रदानेन जगतो बाह्याभ्यन्तरतोभञ्जकत्वाद्भर्जनाद्वा, कालात्मकतया सकलकर्मफलपाकहेतुत्वाद्भरणाद्वा, वृष्टिप्रदानेन भूतानां भरणहेतुत्वात् । देवस्य द्योतमानस्य, धीमहि चिन्तयामः, ध्यै चिन्तयाम् । देवस्य सवितुर्वरेण्यं यद्भर्गस्तद्ब्रह्मायामः आदित्यमण्डलान्तरवर्तिनं तेजोमयं पुरुषमनुचिन्तयामः । य एपोन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषः, अथ य एष एतस्मिन् मण्डलेऽपि पुरुषः । इत्यादिश्रुतेः । धियो यो नः सविता अस्माकं, धियः हानोपादानविषयाणि ज्ञानानि, प्रचोदयात् प्रचोदयति—प्रवर्तयति, तत्सवितुस्तद्भर्गश्चिन्तयाम इति । प्रपञ्चसारे च—तादिति द्वितीयैकवचनम्, अनेनाखिलवस्तुनः सृष्ट्यादिकारणं तेजोरूपमादित्यमण्डले अभिधेयम्, सदानन्दं परब्रह्माभिधीयते ॥ विश्वामित्रश्च—आदित्यमण्डलासीनं रुक्माभं पुरुषं परम् । ध्यायन् जपेत्तदित्येषां निष्कामो मुच्यते द्विजः ॥ सप्रभं सत्यमानन्दं हृदये मण्डलेपिच । ध्यायन् जपेत्तदित्येषां निष्कामो मुच्यतेऽचिरात् ॥ स यश्चायं पुरुषे, यश्चासावादित्ये, स एकः इति ॥ ध्यानार्थं इत्यत्र जगत्कारणभूतं परंब्रह्म सर्वान्तर्यामी सूर्यमण्डलवर्ती तेजोमयः पुरुष इति व्याख्यातम् । स तु पुरुषः पुण्डरीकाक्ष एव । य एपोन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते, हिरण्यश्मश्रुहिरण्यकेश आप्रणत्वात्सर्व एव सुवर्णः । तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणीति श्रुतेः । कं जलं पिबतीति कापिः सूर्यः, तेन अस्यते विकस्यते इति कप्यासं, रविकरविकसितमित्यर्थः । तथान्तर्यामी पुरुषो नारायण एव । एष सर्वभूतान्तरात्मा अपहृतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायण इति श्रुतेः । एवं च सति सवितृमण्डलान्तर्वर्तिनः पुण्डरीकाक्षस्य सकलजगदाधारं विष्णुसंज्ञं यद्भर्गः तत्तेजश्चिन्तयाम इति सिद्धम् । अत्र मैत्रावरुणीपश्रुतिः—एतत्सवितुर्वरेण्यं ध्रुवमचलममृतं भर्गोख्यं विष्णुसंज्ञं सर्वाधारं धाम । इति । योगयाज्ञचलक्यश्च—ईश्वरं पुरुषाख्यं च सत्यधर्माणमच्युतम् । भर्गोख्यं विष्णुसंज्ञं च ध्यात्वामृतमुपाश्रुते ॥ अनेन धीमहीति ध्यानविषयभूतो विष्णुरेवेति सिद्धम् । अत एवागस्त्यसनकस्मृती ध्येयो विष्णुरेवेति निश्चितम् ॥ आदित्यमण्डले ध्यायेत्परमात्मानमव्ययम् । विष्णुं चतुर्भुजं रक्तपङ्कजासनमध्यगम् ॥ किरीटहारकेपूरनूपुरैरुपशोभितम् । श्रीवत्सवनमालाश्रीतुलसीकौस्तुभोज्ज्वलम् ॥ हरिं पीताम्बरधरं शङ्खचक्रगदाधरम् । प्रसन्नवदनं रत्नकुण्डलैर्मण्डिताननम् ॥ सर्वरत्नसमायुक्तसर्वाभरणभूषितम् । एवं ध्यात्वा जपेन्नित्यं मन्त्रमष्टोत्तरं शतम् ॥ सर्वपापविशुद्धात्मा जितक्रोधो जितेन्द्रियः । संसारार्णवमुत्तीर्य परां सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ इति । एवं गायत्र्या देवतात्वेन,

आदित्यमण्डलान्तर्वातेनः पुरुषोत्तमस्येव ध्येयत्वनिर्धारणात्, अस्या देवतान्तरदे-
 वतात्वाशा भिक्षो राज्ञः किरीटाशेव दुराशेव । अत्र भरद्वाजः—अथाहमर्थं गायत्र्याः
 प्रयश्यामि यथातथम् । द्विजोत्तमानां सद्गत्तया जपादीनि प्रकुर्वताम् ॥ विश्वासभ-
 क्तिजननं मन्त्रार्थज्ञानमुत्तमम् । तस्मादर्थं विजानीयादुक्तेन जपकृत द्विजः ॥ विश्वा-
 सभक्तिभ्यां द्वाभ्यां जपादीनां महत्तरम् । फलं भवेज्जपकृतामिति वेदेषु भाषितम् ॥
 पदानि दश मन्त्रस्य तदादीनि यथाक्रमम् । पदप्रत्ययनिष्पत्तिस्तु स्पष्टं क्रियतेत्र तु ॥
 तदिति द्वितीयैकवचनम् । अनेन अखिलजगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणभूतं उपनिषदि
 कथ्यमानं निरुपमं तेजः, सूर्यमण्डलाभिध्येयम् परब्रह्माभिधीयते । सवितुरिति पृथ-
 क्वचनम्, पूञ् प्राणिप्रसवे इत्यस्य धातोरेतद्रूपम्, सर्वभूतजातस्य प्रसवितुरित्यर्थः ।
 वरेण्यम् वरणीयं प्रार्थनीयम्, नियमादिभिरपहतकल्मषैः संततं ध्येयम् । भर्गः भञ्जो
 आमर्दने, भृञ् भञ्जने, इत्येतयोर्धात्वोः, भजतां पापभञ्जनहेतुभूतमित्यर्थः । भा दीप्तौ,
 इत्येतस्य धातोर्वा भर्गस्तेज इत्यर्थः । देवस्य वृष्टिदानादिगुणयुक्तस्य, निरतिशयस्ये-
 त्यर्थः, दिव्यतेजःप्रकाशत्वात् । धीमहि ध्ये चिन्तायाम्, निगमनिरुक्ताविद्यारूपेण
 चक्षुषा, योसावादित्ये हिरण्यः पुरुषोहमिति चिन्तयामः । धिय इति द्वितीयावदुव-
 चनम्, य इति छान्दसत्वालिङ्गव्यत्ययः । यत्सवितुर्देवस्य वरेण्यं श्रेष्ठमस्माभिरभि-
 ध्यातम्, भर्गो भजतां पापभञ्जनहेतुभूतम्, नः अस्माकम्, धियः बुद्धीः, श्रेयस्करपु
 कर्मसु, प्रचोदयात् प्रेरयेदित्यर्थः । एषा जप्ता तु गायत्री सर्वपापप्रणाशिनी । विज्ञात-
 व्या प्रयत्नेन द्विजैः सर्वशुभेषुभिः ॥ जपस्यानन्तरं व्याख्या स्मर्तव्याहरहर्द्विजैः ।
 स्मरणात्सर्वपापानि प्रणश्यन्ति न संशयः ॥ अत्र सवितृशब्दं निराहारिर्बुद्ध्यः
 प्रसोति सकलां चेष्टामित्यादि ॥ लौहित्यनीलकण्ठेन च निरुक्तं मन्त्रदौ-
 षिकायाम्—तच्छब्देन भर्गो विशेष्यते, भर्ग इति तेजःपदार्थकं सवितृसंवाधि ।
 देवस्य सवितुस्तेजो वरेण्यं भर्गसंज्ञितम् । ध्यायेमहीतिशब्दोक्ती धीमहीत्यर्थ उच्यते ॥
 यः शब्दश्च यदित्यर्थे लिङ्गव्यत्ययतो भवेत् । इति । एवं सवितृशब्दस्य जगत्का-
 रणभूतपरमात्मपरत्वनिश्चयात्, भर्गशब्दस्य तेजोवाचित्वनिर्धारणात्, विश्वामित्रा-
 गस्त्यादिस्मृतिषु प्रपञ्चसारे मन्त्रव्याख्यानेषु च भर्गशब्दस्य बहुधार्थ्यप्रतिपादनेपि
 रुद्रपरत्वान्नाघाणात्, इयं गायत्री परमात्मपरैवेति सिद्धम् । अन्यत्र भक्तिवादात् ।
 किञ्च “ ध्यात्वा मन्त्रार्थमेव च । अनुष्ठानं ततः कुर्यात् ” इति पितामहवचनान्त,
 “ जपस्यानन्तरे व्याख्या स्मर्तव्या ” इति भरद्वाजस्मरणाच्च । जपाद्यन्तयोर्गायत्र्यर्थो
 नुसंधेयः, मनःप्रसादहेतुत्वादातिशयसम्भवाच्च । किञ्च, ऋष्यादिस्मरणं—प्रह्लादोत्रिर्वासि-
 ष्ठश्चेति पद्यरूपेण न कार्यम्, तत्राव्ययविशेषणबालुत्वात् । नहि तत्स्मरणं विहितम् ।
 नापि “ प्रथममाग्नेयम् ” इति गायत्रीद्वयोक्तप्रकारेण, तद्विदान्ताग्नेयादिशब्दानामर्थो-
 न्तरपरत्वेन प्रकृत्यर्थदेवतामात्राचिन्ताभावात् । अत्र भरद्वाजः—आरम्भे सर्वम-
 न्त्राणामृषिं ह्येदोधिदेवतम् । विनियोगं शक्तियोगे स्मृत्वायो जपमाचरेत् ॥ अत्र
 ब्राह्मणम्—यो हवा अविदितापेयश्छन्दोदेवतग्राहणेन मन्त्रेण जपति याजयाति वा-
 5 पापयाति वा स स्थाणुत्वमृच्छति गर्तं वा पद्यते प्रवापीयते पापीयान् भवाति यात-

यामान्यस्य छन्दांसि भवन्ति, अथ यो वेदमन्त्रे स श्रेयान् भवति सर्वमायुरेत्य यात-
यामान्यस्य छन्दांसि भवन्ति, तस्मादेव मन्त्रे मन्त्रे विद्यादिति ॥ किंच । करयोर्देहे
चाक्षराणि न्यस्य पदन्यासं कृत्वा, पङ्क्तानि न्यसेत् । इति भरद्वाजः । पङ्क्त्यास-
पादन्यासपदन्यासानन्तरमक्षरन्यासः ॥ इति पितामहादयः प्राहुः । करन्यासे च,
आदितो वामतर्जन्या इति कश्चित्क्रमः । आरभ्य दक्षिणांगुष्ठादासव्यांगुष्ठमूलतः ।
उत्पत्तिरङ्गमन्त्राणां विपर्यासेन संहतिः ॥ आकनिष्ठांगुलेः पाण्योरंगुष्ठादिरनुष्ठितः ।
भवेदपोङ्गमन्त्राणां स्थितिर्नाममहोदयः ॥ इत्युक्तं प्रकारान्तरम् । एवमादिषु यथो-
पदेशमनुष्ठेयम् । किं चेदं किंचिच्चिन्त्यते । संध्यां प्राक् प्रातरेवं हि तिष्ठेदासूर्य-
दर्शनात् ॥ इति वचनादुदयानन्तरमासीतोति चेन्न, “अग्निकार्यं ततः कुर्यात्”
इत्युदयानन्तरकर्तव्यहोमविधिपरत्वात्, उदयानन्तरमासीतोति वचनाभावाच्च । अर्थ-
सिद्धमासनमिति चेन्न, “आसीनः पश्चिमां संध्याम् । जपन्नासीत सावित्रीम् । प्रत्य-
श्चौ तारकोदयात्” इत्यादिभिः पश्चिमायामेवासनविधानात्, अन्यत्र स्थितेरर्थसिद्धे-
र्वचनसिद्धत्वाच्च ॥ अत्र श्रुतिः—प्रातस्तिष्ठन्निति । प्रातरित्युपलक्षणम्, आदित्याभि-
मुखस्य सदा स्थितिविधानात् । अत्र मनुः—पूर्वां संध्यां जपंस्तिष्ठन् नेशमेनो व्य-
पोहति । पश्चिमां तु समासीनो मलं हन्ति दिवाकृतम् ॥ भरद्वाजसंवर्तव्या-
साः—सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशवराम् । गायत्रीं वै जपेद्विद्वान् प्राङ्मुखः
प्रयतः स्थितः ॥ योगयाज्ञवल्क्यः—उभाभ्यां हस्ताभ्यां प्रसृताञ्जलिभ्यां प्रणव-
व्याहतिपूर्वया त्रिपदया मन्त्रिता आप आदित्याभिमुखस्तिष्ठन्ध्वं त्रिः संधयोः प्रक्षिप्य
प्रदक्षिणीकृत्य तत्र प्रातस्तिष्ठन् संध्यामुपासीतोति ॥ मनुश्च—उत्थायावश्यकं कृत्वा
कृतशौचः समाहितः । पूर्वां संध्यां जपेत्तिष्ठन् स्वकाले चापराह्निकम् ॥ अखण्डा-
दर्श—वाग्यतः प्राङ्मुखस्तिष्ठन् गायत्र्या जपमाचरेत् । प्राक्कूलेषु ततः स्थित्वेति
च ॥ एतेषु वचनेषु, उदयात्पूर्वापरभावविरहात्, प्रातःकालस्थितिपरत्वात्, असति
विशेषोपस्थापके सामान्यसंकोचस्यायुक्तत्वाच्च तिष्ठन्नेव गायत्रीं जपेत् । अत्र स्मृत्य-
न्तरे विशेषः—तथा मध्यमसंध्यायामासीनः प्राङ्मुखो जपेत् । स्थितो जपेत्सदा
कालमादित्याभिमुखो द्विजः ॥ जपे पुनरादित्याभिमुखश्चेत्, सदाकालम् प्रातर्म-
ध्याह्नेन्तरा च सर्वस्मिन् काले, स्थित एव गायत्रीं जपेदित्यर्थः । तस्मात्कुशब्दस्यामा-
सीनः कुशोत्तरायां वाक्षमालामादाय देवीं शतकृत्व आवर्तयेत् । सहस्रकृत्वो वा
अपरिमितकृत्वो वेति मार्कण्डेयादिवचनम् सूर्यानाभिमुखाविपयम्, अशक्ताविपयम्,
देवताभिमुख्यविपयं वेत्यविरोध इत्यलम् । व्यासः—तुरीयं तु पदं तस्याः परे ब्र-
ह्मणि संस्थितम् । उपस्थाय तुरीयेण जपेत्तां तु समाहितः ॥ गायत्र्यास्तु तुरीयस्य
ऋषिर्विमल उच्यते । छन्दरतुरीयगायत्री परमात्मा तु देवता ॥ भरद्वाजः—प्राग्वै
पदानि वित्त्वेव तुरीयं पदमव्ययम् । ब्रह्मणो याति सायुज्यं पदं ज्ञात्वा तुरीयकम् ॥
अत्र तुरीयपदमुपदेशलभ्यामिति न लिख्यते । तस्याष्टवेवाक्षराणि, चत्वारि पदानि,
मा प्रापदित्येताभ्यां सह पदं पदानीति पङ्क्तानि स्युः । योनिमुद्रा सौरभेयी महायो-
निस्तथैव च ॥ सुरभ्यजा लिंगमुद्रा महामुद्रा नमस्क्रिया । ध्यानम्—युद्धे वा सुर-

पूजितारुणनिभं सोमार्कतारागणैः पुत्रागाम्बुजनागपुष्पकुलेर्व्यस्तीः सुरैरचितम् ।
 नित्यं ध्यानसमस्तयोगकरणं कालाग्निरुद्रोपमं तत्संहारकरं नमामि सततं पातालपट्टं
 मुखम् ॥ प्रथमं तुरीयगायत्रीं जपित्वा तेन गायत्रीमुपस्थाय अभिमुखीकृत्य ततो
 गायत्रीं जपेत् । प्रातर्मध्याह्ने गायत्रीमासीनो न जपेत्, प्रत्यवायस्मरणात् । तथा
 दक्षः—प्रातर्मध्याह्नकाले च गायत्रीं तु स्थितो जपेत् । आसीनस्तु जपन्विप्रः पंगुतां
 याति तत्क्षणात् ॥ यमः—आसीनस्तु जपन्विप्रो मध्याह्ने प्रातरेव च । पंगुतां याति
 विप्रेन्द्र जन्मान्तरशतेष्वपि ॥ गार्ग्यः—तिष्ठन्नेव जपेद्देवीं गायत्रीं वेदमातरम् । अ-
 न्यथा कुरुते यस्तु ब्रह्महत्यां स विन्दति ॥ कालद्वये स्थितो देवीं गायत्रीमभ्यसे-
 द्विजः ॥ आसीनस्त्वभ्यसेद्यस्तु स याति नरकं ध्रुवम् ॥ सायमासीन एवं तु जपेद्दे-
 वेदमातरम् ॥

✽ जपविधिः ✽

अथ जपविधिः ॥ अत्र मनुः—आचम्य प्रयतो नित्यमुभे संध्ये समाहितः ।
 शुचौ देशे जपञ्जल्पमुपासीत यथाविधि ॥ शङ्खः—सर्ववर्णपदैर्वाक्यं शुद्धमावर्तयञ्ज-
 पेत् । न कम्पयेच्छिरोग्रीवं दन्तान्नेव प्रवेदयेत् ॥ (प्रकाशयोदिति पाठान्तरम्) । तत्र
 वाक्यं मनुक्तम्—एतदक्षरमेतां च जपन् व्याहृतिपूर्वकम् । संध्ययोर्वेदविद्विप्रो वेद-
 पुण्येन युज्यते ॥ एतदक्षरम् प्रणवः, एताम् गायत्रीम्, तयोरेव प्रकृतत्वात् । व्या-
 सः—प्रणवव्याहृतियुतां गायत्रीं तु ततो जपेत् ॥ एवं मनुव्यासाभ्यामुक्तो जप-
 प्रकारो गृहस्थविषय एव । तथा यौधायनः—प्रणवो व्याहृतयः सावित्री चेत्येते
 पञ्च ब्रह्मयज्ञा अहरहर्ब्राह्मणं किल्बिषात्पावयन्त इति ॥ अत्र संख्यानियमेन
 व्याहृतिमध्ये व्याहृत्यनन्तरं गायत्र्याद्यन्तयोश्च प्रणवप्रयोगो व्यवच्छिद्यते । दीर्घ-
 गायत्रीजपे गायत्र्यादीं प्रणवप्रयोगरतु श्रुतिसिद्धः । अनेन व्याहृत्यनन्तरं प्रणव-
 प्रयोगे, द्विप्रणवत्वेन गृहस्थादिगायत्र्यनन्तर्भावेन निरर्थक एव जपः स्यात्, किञ्च-
 त्रिकेणैव जपेन्मत्रो जपयज्ञप्रसिद्धये । इति व्यासेन प्रणवो व्याहृतयः सावित्री
 चेति त्रिकस्यैव जन्यत्वविधानात् ॥ प्रणवं व्याहृतीस्तिष्ठो गायत्रीं च जपेत्क्रमात् ।
 इति जपक्रमनियमाच्च । ॐ भूर्भुवो इति तु विन्यस्य भुवः शिरसि विन्यसेत् । इति
 न्यासविधायकदक्षवचने प्रथममेव प्रणवप्रयोगाच्च । प्रणवो भूर्भुवः स्वश्च गायत्री च
 तृतीयका । इति मार्जने तथैव दर्शनाच्च । प्रणवव्याहृतियुताः स्वाहान्ता होम-
 कर्मणि ॥ इति होमे पितामहेनादावेव प्रणवोपदेशाच्च । प्रणवव्याहृतिपूर्व्या गायत्र्या-
 भिमन्व्यापः ॥ इति भरद्वाजेन अर्घ्यदाने क्रमानियमाच्च, जपादिषु सर्वत्र ब्रह्मचारि-
 गृहस्थयोरेकप्रणवैव गायत्री ग्राह्या । स्मृतिसारसमुच्चये—संपुटेका षडङ्कारा
 गायत्री त्रिविधा मता । तत्रैकप्रणवा ग्राह्या गृहस्थैर्जपकर्मणि ॥ संपुटा च षडङ्कारा
 यतीनामूर्ध्वरेतसाम् । गृहस्थवत्तु जप्तव्या गायत्री ब्रह्मचारिभिः ॥ संपुटा एक-
 प्रणवा षडङ्कारेति त्रिविधैव गायत्री । तत्र, एकप्रणवैव गृहस्थव्रतिनोः । गृहस्थो
 ब्रह्मचारी च प्रणवाद्याभिर्मां जपेत् । अन्ते यः प्रणवं कुर्यान्नापी सिद्धिमवाप्नुयात् ॥
 इति वचनाच्च । सम्पुटमाह—योगयाज्ञवल्क्यः—ओंकारं पूर्वमुच्चार्य भूर्भुवः

स्वस्तथैव च । गायत्रीं प्रणवं चान्ते जप एवमुदाहृतः ॥ एषा संपुटगायत्री
सर्वपापप्रणाशिनी । बोधायनश्च-उभयतःप्रणवां सव्याहृतिकामिति । मनुः
पडोंकारमाह-पडोंकारां जपन् विप्रो गायत्रीं मनसा शुचिः । अनेकजन्मजैः
पापैर्मुच्यते नात्र संशयः ॥ तिस्रो व्याहृतयः पूर्व पृथगोंकारसंयुताः । पुनः
संहृत्य चोंकारं मन्त्रस्याद्यन्तयोस्तथा ॥ एतया ज्ञातया नित्यं वाङ्मयं विदितं
भवेत् । उपासितं भवेत्तेन विश्वं भुवनसप्तकम् ॥ एतया त्रिरूपया गायत्र्या ।
दृष्टिहपुराणे-त्रिविधो जपयज्ञः स्यात्तस्य भेदं निबोधत । वाचिकाख्य उपां-
शुश्च मानसत्रिविधः स्मृतः ॥ त्रयाणां जपयज्ञानां श्रेयान् स्यादुत्तरोत्तरः । यदु-
च्चनीचस्वरितैः शब्दैः स्पष्टपदाक्षरैः । मन्त्रमुच्चारयेद्विद्वान् जपयज्ञः स वाचिकः ॥
शनैरुदीरयेन्मन्त्रमीपदोष्ठौ प्रचालयन् । किञ्चिच्छब्दं स्वयं विद्वानुपांशुः स जपः
स्मृतः ॥ श्रीचिष्णुधर्मोत्तरे-धिया यदक्षरश्रेण्यां वर्णादूर्णं पदात्पदम् । मन्त्रार्थ-
चिन्तनाभ्यासो मानसो जप उच्यते ॥ वैयाघ्रपादः-यो भवेदचलज्जिह्वा-
दशनावरणो जपः । स मानसः समाख्यातो जपः श्रुतिविभूषणैः ॥ व्यासः-
जपस्तु त्रिविधः प्रोक्तः स तूच्चोपांशुमानसः । उच्चादुपांशुरुत्कृष्ट उपांशोरपि मा-
नसः ॥ ओष्ठस्पन्दनमात्रेण यत्तूपांशु तदध्वनि । कृत्वा जिह्वां निर्विकल्पां चिन्त-
येत्तद्धि मानसम् ॥ शौनकः-कृत्वोत्तानौ करौ प्रातः सायं चाधोमुखी करौ ।
मध्ये स्कन्धभुजाभ्यां तु जप एवमुदाहृतः ॥ अंगुलीर्न वियुज्येत किञ्चिदाकुञ्चिते
तले । अंगुलीनां वियोगे तु च्छिद्रेषु स्रवते जपः ॥ स्मृत्यन्तरे-अधोहरतस्तु
पेशाचो मध्यहस्तस्तु राक्षसः । बद्धहस्तस्तु गान्धर्व ऊर्ध्वहस्तस्तु देवतः ॥ अतः
स्कन्धभुजयोर्मध्ये करो कृत्वा जपः कार्य इत्यर्थः । ब्रह्मा-मनःप्रहर्षणं शीघ्रं
मीनं मन्त्रार्थचिन्तनम् । अव्यग्रत्वमनिर्वेदो जपसंपत्तिहेतवः ॥ भरद्वाजः-
निष्ठीवजृम्भणक्रोधनिद्रालस्यक्षुधामदाः । पतितशान्त्यजा लोका दशैते जप-
वैरिणः ॥ व्यासः-न प्रक्रमन्न च हसन् न पार्श्वमवलोकयन् । नापाश्रितो
न जल्पंश्च न प्रावृताशिरास्तथा ॥ न पदा पादमाक्रम्य न चैवहि तथा करौ ।
न चासमाहितमना नच संश्रावयन्नपेत् ॥ अपाश्रितः स्तम्भादीन् श्रितः । तथा
करौ, हस्ते हस्तं कृत्वा न जपेदित्यर्थः । होमः प्रतिग्रहो दानं भोजनाचमने
जपः । बहिर्जानु न कार्याणि सांगुष्ठानि सदा चरेत् ॥ सुमन्तुः-नार्यो रत्नि-
नान्यमना नच व्यत्यस्तपत्करः । अपवित्रकरो नम्रः शिरसि प्रावृतेषु वा ॥ प्रल-
पन्वा जपेद्यावत्तावन्निष्फलापिमात् । खण्डवस्त्रावृत्तस्यैव वधार्थालम्बिनस्तथा ॥
उत्तरीयव्यतीतस्य समस्ता निष्फलाः क्रियाः । नारदश्च-श्वश्रुत्पतितंश्चिव
रासभं च रजस्वलाम् । हृष्टा तोपमुपस्पृश्याभाष्य छात्वा पुनर्नपेत् ॥ प्रचारं
मैथुने होमे प्रस्रावे दन्तधावने । स्नानभोजनजप्येषु मीनं कुर्यात्तथाष्टसु ॥
चन्द्रिकायाम्-जपकाले न भापेत व्रतहोमादिकेषु च । एतेभ्यैवावसक्तं तु यद्याग-
च्छेद्विजोत्तमः ॥ अभिवाद्य ततो विप्रं योगक्षेमं च कीर्तयेत् । धावतस्तिष्ठत
श्वैव स्वेच्छया कर्म कुर्वतः ॥ संख्यां धैवोपवीतेन जपहोमानि

इति गायत्रीव्यतिरिक्तमन्त्रविषयम् । तत्र स्थितेरेव विधानात् । यत्त्विदं मानचम्—आर्द्रवासास्तु यः कुर्याज्जपहोमप्रतिग्रहम् । सर्वं तद्राक्षसं विद्याद्बहिर्जातु च यत्कृतम् ॥ इति । एतत्स्यलविषयम् ॥ यदि स्याच्छिन्नवासा वै वारिमध्यगतो जपेत् । अन्यथा तु शुचौ भूम्यां दभंपु सुसमाहितः ॥ इति व्यासस्मरणात् । यत्तु गोधिलोक्तम्—मतिमान् न कदाचित्तु गायत्रीमुदके जपेत् । गायत्र्यग्निमुखी प्रोक्ता तरमादुत्तीर्य तां जपेत् ॥ इदं सर्वदा जले गायत्रीजपनिषेधपरम् । अतो व्यासवचनमापद्विषयम् । व्यासः—चण्डालाशुचिपतितान् दृष्ट्वाचम्य पुनर्जपेत् । तेरेव भाषणं कृत्वा स्नात्वाचम्य पुनर्जपेत् ॥ अशुचयः श्वशूद्रोदक्याशीचिप्रभृतयः । शाण्डिल्यः—प्रदक्षिणे प्रणामे च पूजायां हवने जपे । न कण्ठावृतवस्त्रः स्यादर्शने गुरुदेवयोः ॥ आचार्यमेकभक्तं च भगवन्मंदिरं जलम् । अश्वत्थमग्निमर्कं च पृष्ठीकृत्य जपेन्न तु ॥ (यमः—अश्वत्थमग्निमर्कं च सोमं गुरुमथो जलम् । पृष्ठीकृत्य जपन्विप्रो याति स्थावरतां ततः ॥) नाभेरधः स्वकायं तु स्पृष्ट्वा प्रक्षालयेत्करम् । दक्षिणं वा स्पृशेत्कर्णं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम् ॥ नाभेरधः स्पर्शनं तु कर्मयुक्तो विवर्जयेत् । इति मरीचिः । योगयाज्ञवल्क्यः—यदि वाग्यमलोपः स्याज्जपादिषु कथंचन । व्याहरेद्वैष्णवं सूक्तं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम् ॥ शौनकः—पूर्वां संध्यां जपंस्तिष्ठेदुपासीनस्तु पश्चिमाम् । न चान्तरा व्याहरेद्वा विरमेद्वा कथंचन ॥ कौर्मै—गुत्थका राक्षसाः सिद्धा हरन्ति प्रसभं यतः । एकान्ते शुभदे देशे तस्माद्भक्तं जपेद्बुधः ॥ अङ्गिराः—प्रच्छन्नानि च दानानि ज्ञानं च निरहंकृतम् । जप्तानि च सुगुप्तानि तेषां फलमनन्तकम् ॥ योगयाज्ञवल्क्यः—गृहे त्वेकगुणं प्रोक्तं नद्यादौ द्विगुणं भवेत् । गवां गोष्ठे दशगुणमद्र्यगारे शताधिकम् ॥ सिद्धक्षेत्रेषु तीर्थेषु देवतानां च सन्निधौ । सहस्रशतकोटिः स्यादनन्तं विष्णुसन्निधौ ॥ नारदः—असंख्यातात्तु संख्यातः सहस्रगुण उच्यते । संख्यातादपि साहस्र ऊर्ध्वपुण्ड्राङ्कितो जपः ॥ व्यासः—दर्भहीना तु या संध्या यच्च दानं विनोदकम् । असंख्यातं तु यज्जतं तत्सर्वं स्यान्निरर्थकम् ॥ दर्भोदकसंख्यायोगे यत्पूर्णं फलं तन्नास्तीत्यर्थः । श्रीविष्णुपुराणे—वासुदेवे मनो यस्य जपहोमार्चनादिषु । तस्यान्तरायो मित्रेय देवेन्द्रत्वाधिकं फलम् ॥ नारदः—जपमालाविधिं वक्ष्ये वर्णानामानुपूर्वशः । कुशवन्धैर्जपेद्विप्रः सुवर्णमणिभिर्नृपः ॥ पुत्रजीवफलैर्वंश्यः पद्माक्षैः सर्व एव वा । मोक्षार्थी पञ्चविंशत्या धनार्थी त्रिंशता जपेत् ॥ पुष्ट्यर्थी सप्तविंशत्या पञ्चदश्याभिचारके । जपस्य गणनां प्राहुः पद्माक्षैर्भक्तिवर्धनम् ॥ जपेत्तु तुलसीकाष्ठैः फलमक्षय्यमुच्यते । अथांगुलिभिरेवापि जपमन्वहमाचरेत् ॥ दक्षः—मण्यन्तरे ग्रन्थ्यभावान्मिथः संघर्षणात्तयोः । तेनैव जपनाशः स्याद्द्विविधं कुर्यात्ततः शुभम् ॥ तर्जन्या न स्पृशेन्मालां नस्त्रैश्च न कदाचन । मध्यमायां समासज्य त्थंगुष्ठेन विवर्तयेत् ॥ भरद्वाजः—अप्रतिष्ठितमाला या सा जपे निष्फला स्मृता । तस्मात्प्रतिष्ठा कर्तव्या जपस्य फलमिच्छता ॥ जपे मोक्षप्रदोऽगुष्ठो मध्यायुःपुष्टिद्विदा । समस्ताभीष्टफलदानामिका मारणादिषु ॥ शुद्धकर्मसु सर्वेषु तर्जनी तत्फलप्रदा । एतत्सर्वं जपान्तरविषयम् । पूर्वभिरतु जपेद्देवीं नाक्षमालादिभिस्तथा ॥ गायत्र्या वे-

दमावृत्वाद्देदः पर्वसु गीयते ॥ इति स्मृतेः । अत्र भरद्वाजः—प्रणवस्य व्याहृतीनां गायत्र्याश्च जपे भृशम् । श्रेष्ठा कुशाक्षमाला स्यात्तमस्तानां जपस्रजाम् ॥ जपस्र-
 ख्या च विज्ञेया पद्माक्षांगुलिपर्वभिः । मुखमारभ्य पृष्ठान्तं जप्त्वा पश्चात्प्रदाक्षिणम् ॥
 भ्रामयित्वा पुनर्वक्त्रं प्रारभ्य जपमाचरेत् । अयमेव समाख्यातो जपमालाजपक्रमः ॥
 न वामेन स्पृशेन्मालां करेण ब्राह्मणः क्वचित् । करे कण्ठेय वांगुष्ठे धारयेन्न कदाचन ॥
 अन्याक्षमालयेतानि मन्त्राणि न जपेद्बुधः । नान्येषामन्यमन्त्राणां जपकर्मार्यमर्पयेत् ॥
 ब्रह्मा—तर्जन्या न स्पृशेत्सूत्रं कम्पयेन्न च धूनयेत् । अंगुष्ठस्य तु मध्यस्थे परिव-
 र्त्तनमाचरेत् ॥ मध्ययाकर्षणं तस्य सर्वसिद्धिप्रदायकम् । नान्यांगुलिभिराकर्षेन्न
 नक्षैश्च तथा स्पृशेत् ॥ उल्लङ्घिते तथा मेरी पतिते चाक्षसूत्रके । प्राणायामशतं कृत्वा
 घृतप्राशनमाचरेत् ॥ तर्जनीं वर्जयेद्विप्र आचामेदन्तथावने । जपे च होमकाले
 च प्रणायामे विशेषतः ॥ शङ्खः—प्रारभ्यानामिकायास्तु मध्यमे पर्वणि क्रमात् ।
 तर्जनीमूलपर्यन्तं जपेद्दशसु पर्वसु ॥ अनामामूलमारभ्य प्रादाक्षिण्यक्रमेण तु ।
 मध्यमामूलपर्यन्तं जपेद्दशसु पर्वसु ॥ भरद्वाजः—मध्यांगुलेर्मध्यरेखां समारभ्य
 प्रदाक्षिणम् । मध्यमामूलपर्यन्तमंगुष्ठेन यथाक्रमम् ॥ स्पृष्टिर्द्वादश संख्या स्यादेकवा-
 रेण तत्र वा । वामहस्तेन संख्यातं शतमष्टोत्तरं स्मृतम् ॥ अत्र पक्षत्रये ययोपदेश-
 मनुष्ठेयम् । मध्यमांगुलिमूलेन यत्पर्वद्वितयं भवेत् ॥ तं वै मेरुं विजानीयाज्जपे तन्ना-
 तिलहृयेत् । पितामहः—(पर्वस्वेव जपेद्देवीं पवित्रां वेदमातरम् । नाक्षमालादि-
 भिर्नित्यमित्याह भगवान्मनुः) ॥ गायत्री त्रिपदा ज्ञेया चतुष्पादा षडक्षरा । जपे
 तु त्रिपदा प्रोक्ता ह्यर्चने तु चतुष्पादा ॥ एवमुक्तत्वात्प्रातिपदं विच्छिद्य जपः कार्यः ।
 अविच्छेदे तु—अच्छिन्नपादा गायत्री ब्रह्महत्यां प्रयच्छति । भिन्नपादा तु गायत्री
 ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥ इति प्रत्यवायस्मृतेः । चन्द्रिकायाम्—उष्णीषी कंचुकी नमो
 मुक्तकेशो गलावृत्तः । अशुचिरपवित्रकरः प्रलपन्न जपेत्क्वचित् ॥ एकवचो न भुञ्जीत
 न कुर्याद्देवतार्चनम् । न कुर्यात्पितृकार्याणि दानं होमं जपं तथा ॥ योगयाज्ञव-
 ल्क्यः—ब्रह्मचार्याहिताग्निश्च शतमष्टोत्तरं जपेत् । वानप्रस्थो यातिश्चैव सद्ब्रह्मादाधिकं
 जपेत् ॥ तयोरनग्निक्त्वेन होमकालानतिपत्तोरिति भावः । आहिताग्निग्रहणमेकाग्रेरप्युप-
 लक्षणम्, तस्याप्युदयानन्तरहोमविधानात् । संवर्तः—गृहस्थो ब्रह्मचारी च शतमष्टो-
 त्तरं जपेत् । वानप्रस्थो यातिश्चैव जपेदष्टसहस्रकम् ॥ भरद्वाजः—अष्टोत्तरसहस्रं वा
 शतमष्टोत्तरं तु वा । जप्त्वाष्टाविंशतिं वापि बीजशक्तिः क्रमाज्जपेत् ॥ अत्र विशेषमाह
 योगयाज्ञवल्क्यः—सहस्रवृत्तः सावित्री जपेदव्यग्रमानसः । शतवृत्तोपि वा स-
 म्यक्प्राणायामपरो यदि ॥ सप्तव्याहृतिपूर्वा चेदाद्यन्तप्रणवान्विताम् । मनसा वा
 जपेद्यैव दशकृत्वो वरः स्मृतः ॥ सद्ब्रह्मजपवत्साङ्गाष्टोत्तरशतजपवत् सप्तव्याहृतिपूर्वा
 शिरसा युक्तां गायत्रीं जपेद्यदि, एष दशकृत्वोपि जपो मुख्य इत्यर्थः । एवं संख्यावि-
 कल्पः अनेनाभिप्रायेण द्रष्टव्यः, गृहस्थसंन्यासिविषयभेदेन वा, कालशक्तपाद्यपेक्षया
 वा । ब्रह्मा—गायत्र्या न परं जप्यं गायत्र्या न परं तपः । गापत्र्या न परं ध्यानं
 गायत्र्या न परं हुतम् ॥ विश्वामित्रः—त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमद्भुदुहत् ।

तदित्यूचो स्यात्सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः ॥ तदित्यूचः समो नास्ति मन्त्रो वेद-
चतुष्टये । सर्वे वेदांश्च यज्ञाश्च दानानि च तर्पांसि च ॥ समानि कलया प्राहुर्मुनयो
न तदित्यूचः । संवर्तः—गायत्रीमात्रसारोपि परो विप्रः सुयन्त्रितः । नायन्त्रितश्च-
तुर्वेदी सर्वांशी सर्वविकयी ॥ ब्रह्मा—गायत्रीं विस्तराद्विद्यां यः पठेत् शृणोति वा ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ विश्वामित्रः—प्रणवे नित्ययुक्तस्य
व्याहृतीषु च सप्तसु । त्रिपदायां च गायत्र्यां न भयं विद्यते क्वचित् ॥ वेदाध्ययन-
हीनोपि श्रद्धधानो जितेन्द्रियः । आचारयुक्तो विप्रस्तु पुण्यां गतिमवाप्नुयात् ॥

❀ गायत्रीपुरश्चरणक्रमः ❀

पुरश्चरणक्रममाह भरद्वाजः—अथैतस्याः प्रवक्ष्यामि गायत्र्याः साधनक्रमम् ।
असाधितं यत्तन्मन्त्रं प्रयोगे निष्फलं भवेत् ॥ तस्माद्द्वियुक्तमार्गेण साधयित्वा द्विजो-
त्तमः । ततः प्रयोजयेन्मन्त्रमभीष्टफलदं भवेत् ॥ ऋषींश्छंदांसि देवांश्च वर्णतत्त्वानि
यत्नतः । मुद्रांश्च विनियोगं च बीजशक्त्यासनानि च ॥ स्थानं कालं च तद्ध्यानं य-
थावद्वरुषकत्रतः । अधिकृत्य ततो विप्रो मन्त्रमेतत्पुरश्चरेत् ॥ ब्रह्मा मूर्धा शिखा रुद्रो
विष्णुर्हृदयसंस्थितः । उपनयने विनियोगो गोत्रं सांख्यायनस्य च ॥ ज्ञात्वैतानि
शुचिर्मौनी शुद्धभिक्षाशनः सकृत् । स त्रिकालापूर्वो मन्त्रं जपेद्वादशलक्षकम् ॥ कृता-
दिकालिपर्यन्तं क्रमाल्लक्षत्रयं त्रयम् । युगं प्रत्येवमारोप्य पुरश्चरणमाचरेत् ॥ पापण्डा-
द्यैर्न संभाष्यं भोज्यं हव्यं मितं सकृत् । पुरश्चरणमेतद्धि गायत्र्याः परिकीर्तितम् ॥
कृत्वैतावत्पुरः पश्चात्ततः कर्माणि साधयेत् । त्रिपदाष्टाक्षरा प्रोक्ता चतुष्पादा षडक्षरा ॥
जपे त्रिपादा यजने चतुष्पादेति कीर्तिता । विप्रः पापक्षयार्थी चेत्प्रातः प्रथमवासरे ॥
स्नात्वाथ नित्यकर्माणि निर्वर्त्य च यथाविधि । ब्रह्मकूर्चं पिबेदद्वि द्वितीये प्रथमोक्तवत् ॥
सर्वं कृत्वाथ भुञ्जीत् विशुद्धं यावकाशनम् । पूर्ववत्सकलं कृत्वा तृतीये दिवसे
पुनः ॥ भुक्त्वा द्विजोत्तमस्यात्रं गायत्रीजपमाचरेत् । गायत्र्या स्वभिमन्त्र्याम्भः शत-
वारं जले स्थितः ॥ स्नात्वा पीत्वा शते जप्त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते । ब्रह्महा मद्यपः स्व-
र्णस्तेयी च गुरुतल्पगः ॥ गोपातृपितृहा चापि मृहन् पृथ्वीं ससागराम् । सदाचार्यमु-
खात्साङ्गमधीतां तु विधानतः ॥ गायत्रीमयुतं जप्त्वा पापैरेतैः प्रमुच्यते । एतत्प्राय-
श्चित्तं प्रामादिकसकृत्कृतरहस्यपापविषयम् ॥ सर्वकामसमृद्धयर्थं परं ब्रह्मेयमुच्यते । नि-
त्ये नैमित्तिके काम्ये त्रितयोस्मिन् प्रतिष्ठितम् ॥ इयम् गायत्री । मध्यं दिनेल्पभुङ्क्षौ-
नी त्रिकालस्नानतत्परः । लक्षत्रयं जपेदेत्पुरश्चरणसिद्धये ॥ सर्वेषु कायिकेष्वेवं क्र-
मेण विधिरीरितः । यावत्कर्मसमाप्ति त्रिकालस्नानं न संत्यजेत् ॥ एतदिति । प्राय-
श्चित्तार्थपुरश्चरणसिद्धयर्थमित्यर्थः । सुमन्तुः—अपवित्रकरो नम्रः शिरसि प्रावृत्तोपि
वा । प्रलपन्वा जपेद्यावत्तावन्नष्फलमुच्यते ॥ शास्त्रादिषु सुदृष्टाणि साङ्गोपाङ्गफलोद्-
या । न प्रसीदंति वै विद्या विना सदुपदेशतः ॥ अनिच्छया श्रुतो मन्त्रश्छन्नेनापि
च्छलेन वा । पत्रेक्षितो वा व्यर्थः स्यात्तज्जपरतु त्यनर्थकृत् ॥ शाण्डिल्यात्रि-
पितामहाः—एवं जप्त्वा यथाशक्ति त्युदिते तु दिवाकरे । उच्चमेत्यनुवाक्रेन त्युद्वा-
स्य तु यथागतम् ॥ उच्चमेत्यनुवाकस्य वामदेव ऋषिः स्मृतः । अनुष्टुप् च तथा च्छन्दो

गायत्री देवता स्मृता ॥ जपित्वा त्रिनिर्मय्यासून् गायत्रीमभिवाद्य च । कृत्वा तुरीयो-
पस्थानं तामुद्रास्योपतिष्ठते ॥ तुरीयोपस्थानम् । एकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्य-
पदासि नहि पद्यसे नमस्ते तुरीयाय दर्शिताय पदाय । इत्यन्ते तुरीयं पादमुक्त्वा,
मा प्रापदिति वदेत् । पितरामहः—मित्रस्येति ज्युचस्यहे विश्वामित्र ऋषिः स्मृतः ।
भुरिङ्गायत्रमादिस्तु त्रिष्टुभाविह पश्चिमौ ॥ देवता चैव मित्रः स्पादित्युवाच बृहस्पतिः ।
एताभिः प्राञ्जलिः सम्यक् विस्पद्योदितमण्डलम् ॥ भगवन्तं सहस्रांशुमुपतिष्ठेत भा-
स्करम् । ततस्तस्मै नमस्कृत्य चतुःसंध्यादिदेवताः ॥ प्रदक्षिणनमस्कारैर्दिशश्चैवोपति-
ष्ठते । (संध्याद्याः पञ्च देवताः) इति पाठान्तरम् । परमात्मानमात्मानं भावयित्वा
द्विजोत्तमः । आत्मानमात्मना ध्यात्वा त्थात्मन्वेवोपसंहरेत् ॥ आत्मानम् स्वम्, आ-
त्मना मनसा, आत्मनि परमात्मनि, उपसंहरेत् समर्पयेत् ॥ निवेदयेत् चात्मानं
विष्णावमलतेजसि । तदात्मा तन्मनाः शान्तस्तद्विष्णोरिति मन्त्रतः ॥ इति व्यास-
स्मृततेः । परमात्मानमात्मानं भावयित्वा द्विजोत्तम इति विशिष्टाद्वैतपरम् । केवलै-
क्यपरं किं न स्यात् ? न स्यात्—ब्रह्मदेवत्या रुद्रदेवत्येति भेदव्यपदेशात्, संज्ञामा-
त्रभेदेऽप्यभेद एव त्रिमूर्तीनामिति चेत् । ननु भोः कस्य मते ? न तावच्छैवमते-
भेदस्यैव सिद्धान्तितत्वात् । नापि मायिमते—नैयायिकादिभिरभेदानिराकरणात् ।
प्रतितन्त्रसिद्धान्ते भेद इति चेन्न । भेदस्य प्रतितन्त्रसिद्धान्तसिद्धत्वाद्भेदश्रुति-
विरोधाच्च । तर्हि गायत्री रुद्रदेवत्यापि स्यात् मैवम्, सावित्रीत्येव प्रसिद्धेः,
ननु ब्राह्मी रीद्रुति—सास्य देवतेत्याणि ङीपि च कृते हि सावित्रीत्युच्यते । सवि-
तुर्देवतात्वाच्च सावित्री परिकीर्तिता । सविता देवता यस्या मुखमशिक्षिपाच्च या ॥
इत्यादिस्मृतिभ्यः । अतो ब्रह्मरुद्रदेवत्यत्ववादोर्थवाद एव प्रशंसात्मकः ॥ “ सा-
वा एषा सर्वदेवत्या ” इतिवत् । सविता विष्णुरेवेति निरणायि । अतो विष्णु-
देवत्यैव गायत्री । तस्मात् “ साहमस्मीत्युपासीत, सोहमिति चिन्तयामः ” इत्या-
दिकं च शरीरात्मभावनिवन्धनमेव । सच शरीरशरीरिभावः, यस्यात्मा शरीरम्—
पूः प्राणिनः सर्वगुहाशयस्य—जगत्सर्वं शरीरं ते—आत्मा नारायणः परः—एष सर्व-
भूतान्तरात्मा—अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः । इत्यादिप्रमाणशतसिद्धः ।
एवं, तत्त्वमसि—अहं वै त्वमसि—त्वं वाहमस्मीत्यादिकं च । अयमर्थः । तदात्मकस्त्व-
मसि, मच्छरीरकस्त्वमसि, त्वदात्मकोहमस्मि, ब्रह्मात्मकोहमस्मीति । एवमेव हि
परमात्मभावनया “ तद्वैतत्पश्यन् ऋषिर्वाग्देवः प्रतिपेदे, अहं मनुरभवम् सूर्यश्चे-
त्यादि, तं मामायुरमृतमित्युपास्य ” इति । सर्वगत्वादनन्तरस्य स एवाहमवस्थितः ।
इत्यादि परमात्मविदोनुसंधुः । एवं सर्वज्ञो रुद्रोपि “ अहमेकः प्रथममासं वर्तामि
च भविष्यामि चेत्यादिकमनुसंधत्सोन्तरादन्तरं प्राविशत् ” इति । तदनन्तर-
वाक्ये स्वान्तरात्मभूतविष्णुभावनयैवमनुसंधानमिति सुस्पष्टम् । न त्वैक्यभावनया
धामदेवेन्द्राद्यनुसंधानम्, भेदश्रुतिविरोधात् । श्रुतिषु भेद औपाधिक इति चेन्नैवम्
“ इमं मानवमावर्त नावर्तन्ते, सदा पश्यन्ति सूरयः ” । इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्य-
भागताः । सर्गोपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथान्ति च ॥ ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां

नाशितमात्मनाम् । तेपामादित्यवज्ज्ञानम्—॥ इत्यादिभिर्निःशेषनष्टाविद्यात्मबहुत्वप्रति-
पादनात् । अतः “ नानात्मानो व्यवस्थातः ” इति निश्चीयते । अत्र विशेषो भरद्वा-
जेन दर्शितः—एवं सम्यग्विधानेन जपं सर्वं समाप्य च । समाहितोय सद्रक्त्या
देवीं विप्रोभिवादयेत् ॥ कर्णयुग्मं स्वहस्ताभ्यां स्पृष्ट्वा जानुद्वयादिकम् । चरणांगुष्ठपर्य-
न्तं संमृज्य तु शनैः शनैः ॥ दक्षश्रोत्रसमं बाहुं दक्षिणं तु प्रसार्य च । बाहूपरि-
शिरो नम्रमुक्तं तदभिवादनम् ॥ इत्येतद्भाषणं यत्तन्मन्त्रं स्यादभिवादाने । मन्त्रेणा-
नेन गायत्रीं यथावदभिवाद्य च ॥ उत्तमेत्यादिमनुना देवीमुद्रासयेत्ततः । अनुवा-
कस्य तस्यैव वामदेवाह्वयो मुनिः ॥ छन्दोनुष्टुप् च सावित्री देवतोपस्थितौ विधिः ।
अथ क्रमात्रमस्कार्याश्वतुःसन्ध्यादिदेवताः ॥ सन्ध्या पुरस्ताद्गायत्री सावित्री च सर-
स्वती । एताः सन्ध्यादयः प्रोक्ताश्चतस्रो देवताः क्रमात् ॥ स्वस्वनामचतुर्थ्यन्तं प्रण-
यादिनमोन्तकम् । मन्त्रमासांमिह प्रोक्तं प्रणमेत्स्वस्वमन्त्रतः ॥ केचिद्धि मुनयः प्राहुः
प्रतिमन्त्रं प्रदक्षिणाम् । कुर्वन् प्रणामं कुर्वीतेत्येताभ्यो भक्तितो द्विजः ॥ मित्रस्येत्या-
दिभिर्ऋग्भिर्विस्पष्टोदितमण्डलम् । आदित्यं तिसृभिर्देवमुपतिष्ठेत् वै द्विजः ॥ आसा-
मृषिर्विश्वामित्रो देवता वै दिवाकरः । भुरिद्गायत्रमादिस्तु त्रिष्टुभाविह पश्चिमौ ॥ अथो-
पतिष्ठेदादित्यमुदयन्तं समाहितः । मन्त्रैश्च विविधैः सौरैर्ऋग्यजुःसामसम्भवेः ॥
इत्येवमुक्तोपस्थाय ततस्तमभिवादयेत् । अभिवादनमन्त्रेण सद्रक्त्या लोकसाक्षि-
णम् ॥ स्वगोत्रनामशर्माहं भोःपदैरभिवादयेत् । इत्येतद्भाषणं यत्तन्मन्त्रमर्काभिवा-
दाने ॥ सर्वाभ्यो देवताभ्यश्चेत्येतत्प्रणवसम्पुटम् । उक्त्वा नमो नम इति प्रणमेत्सर्व-
देवताः ॥ कामोकार्पीन्मन्युरकार्पीदित्येतत्पूर्वमन्त्रवत् । उक्त्वा प्रदक्षिणेनैव नमस्कुर्वात्र-
यीतनुम् ॥ प्राची च दक्षिणा चैव प्रतीची चोत्तरोर्ध्वका । अधरा चांतरिक्षं च ह्येताः
सप्तोदिता दिशः ॥ सन्ध्यादीनां यथा प्रोक्तं मन्त्रमासां तथैव च । ज्ञात्वा प्रदक्षिणे-
नैताः प्रणमेत्स्वस्वमन्त्रतः ॥ गायत्र्यसीति नत्वाय प्रणवव्याहृतिपूर्वया । स्याद्गायत्र्या
जलं दद्यादथ वै तद्विसर्जनम् ॥ इदं गायत्रीविसर्जनाध्वं पक्षान्तरम्, तत्र जपान्ते
कार्यम्, न तु जपमध्ये र्वावुदिते ॥ जपमध्योदिते भानी जपान्तेध्वं प्रदापयेत् ।
इति यादवप्रकाशीये दर्शनात् ॥ अनष्ट्यादिविषये भरद्वाजः—ॐ सूर्याय नमः
प्रातः सायमोषप्रये नमः । इत्यनग्निर्ब्रह्मचारी प्रदद्याच्चोदकं ततः ॥ दत्त्वोदकं जपेदन्य-
ज्जपान्तेनग्निमद्विजः । मरुतां पितृणां तृस्यै क्षयाय सूकलैनसाम् ॥ आत्मानं परमा-
त्मानं भावयित्वा द्विजोत्तमः । आत्मानप्रात्मना ध्यात्वा ह्यात्मन्येवोपसंहरेत् ॥ एवं
सन्ध्यामुपास्थाय पितरावग्रजान् गुरुन् । त्रिवर्षपूर्वांश्छिष्टांश्च पार्श्वस्थानभिवादयेत् ॥
एवं सन्ध्यां समाप्याथ दृग्भ्यां यं थं प्रपश्यति । यं थं स्पृशति पाणिभ्यां स स सर्वः
शुचिर्भवेत् ॥ इत्यत्रादित्योपस्थानदिङ्मनस्कारमात्रं पितामहोक्तम्, पुनश्च किञ्चिदापि
भरद्वाजोक्तम्, तस्माद्यथोपदेशमत्रानुष्ठेयम् । यत्तु चान्द्रिकायामुक्तम्—ते तथैव
महाबाहो दांशिता रणमूर्धानि । सन्ध्यागतं सहस्रांशुमादित्यमुपतस्थिरे ॥ इति घर्मपु-
त्रादिविरुपस्थानमात्रस्य कृतत्वात्तदेव प्रधानमन्यन्मार्जनादिकमद्भिमिति, तत्र साधीयः ।
जुषार्घ्यदानयोरपि “ सूतके सावित्र्याञ्छिं प्रक्षिप्य प्रदाक्षिणीकृत्य, सूर्यं ध्यायन्नमस्तु-

र्यात् ॥ प्राक्षिपेत्सूतकेप्यर्घ्यं गायत्रीं तु समुच्चरन् ।” इत्यादिभिः सर्वकर्मपर्युदासके द्वि-
विधाशौचेप्यवश्यकार्यत्वविधानात्, अकरणे “त्यजन् गच्छेदधो द्विजः” इति प्रत्यवा-
यस्मरणाच्च, अर्घ्यदानं जपः उपस्थानमिति त्रयमपि प्रधानमिति सुव्यक्तम् । तद्वचनम्
तु क्षत्रियस्य युद्धप्राधान्यदर्शनपरं, धर्मद्वयसन्निपाते शक्यांशस्यावश्यकत्वव्यताप्रदर्श-
नपरं वा । नहि युद्धे अर्घ्यदानं जपो वा कर्तुं शक्यम् । स्मृत्यर्थसारे—सावित्र्यादि-
क्रियाः सर्वा आदित्याभिमुखश्चेत् । देवालयसमीपे तु तर्पणाभिमुखश्चेत् ॥ जपस्था-
नात्र निर्गच्छेद्देवतासन्निधौ क्वचित् । प्रदक्षिणनमस्कारान् न कुर्याद्देवतालये ॥ हारी-
तः—आर्द्रवासा जले कुर्यात्तर्पणाचमने जपम् । उपस्थाने न निर्गच्छेद्दर्शयेच्च प्रदक्षि-
णम् ॥ संग्रहे—लाजाहोमे च सीमन्ते देवतावाहने वरे । अर्घ्यं तिष्ठेदुपस्थाने पडेते
भृशुचोदिताः ॥

❀ संध्यादिलोपे प्रायश्चित्तम् ❀

शङ्कः—संध्यादिनित्यलोपे तु दिनमेकमभोजनम् । दिनद्वये त्रिरात्रं स्यात्कृच्छ्राद्यं
तु दिनत्रये ॥ दशाहे कृच्छ्रमेकं स्यादूर्ध्वं चान्द्रायणं भवेत् । चान्द्रायणं पराकं च
मासादूर्ध्वं विधीयते ॥ ततोप्येवं प्रकल्प्यं स्याद्भ्रासस्य वचनं यथा । इति ।
अग्निशिराश्च—अग्निकार्यपरिभ्रष्टाः संध्योपासनवर्जिताः । वेदं च येनधीयानास्ते
सर्वे वृषलाः स्मृताः ॥ गायत्र्यष्टशतं चैव प्राणायामत्रयं तथा । प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं
नियमातिक्रमे सति ॥ पुलस्त्यः—अकाले चेतकृतं कर्म कालं प्राप्य पुनः क्रिया ।
कालातीतं तु यत्कुर्यादकृतं तद्विनिर्दिशेत् ॥ संवर्तः—विधिनापि कृता संध्या का-
लातीताऽफला भवेत् । अयमेव हि दृष्टान्तो वन्ध्यास्त्रीमैथुनं यथा ॥ मनुः—वेदोदितं
स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादतन्वितः । तद्धि कुर्वन् यथाशक्ति प्राप्नोति परमां गतिम् ॥

❀ अथाभिवादनविधिः ❀

तत्र भरद्वाजः—कण्ठ्य पृष्ठतो गां तु कृत्वा चाश्वत्थवन्दनम् । उपगम्य गुरुन्
सर्वान् विप्रांश्चैवाभिवादयेत् ॥ मनुः—लौकिकं वैदिकं वापि तथाध्यात्मिकमेव वा ।
आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत् ॥ अभिवादपरो विप्रो ज्यायांसमभिवादयेत् ।
असौ नामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्तयेत् ॥ विष्णुः—सभासु चैव सर्वासु यज्ञे
राजगृहेषु च । नमस्कारं प्रकुर्वीत ब्राह्मणानभिवादयेत् ॥ विप्रौघदर्शनात्क्षिप्रं क्षीयन्ते
पापराशयः । वन्दनान्मङ्गलावाप्तिः स्पर्शनादच्युतं पदम् ॥ जन्मप्रभृति यत्किञ्चित्
चेतसा धर्ममाचरेत् । तत्सर्वं निष्फलं याति चैकहस्ताभिवादानात् ॥ एताद्विद्वि-
पयम् ॥ तेनैवोक्तम्—शिष्याणामाशिषं दद्यात्पादसंग्रहणं गुरोः । स्पृष्ट्वा कर्णां
तु विदुषां मूर्खाणां वैकपाणिना ॥ आपस्तम्बः—ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्कमन्ति पूनः
स्यविर आगते । प्रत्युत्पानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते ॥ याज्ञवल्क्यः—
वृद्धान्नातिवदेजातु न च संग्रहेपदेपि । नासीनः स्यात्स्थितेष्वेवमायुरस्य न रिप्यति ॥
मनुः—अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः । चत्वारि सम्यग्वर्धन्ते त्थायुः प्रज्ञा

यशो बलम् ॥ धर्मसारे-अपूज्या यत्र पूज्यन्ते पूज्या यत्रावमानिताः । त्रीणि तत्र विवर्धन्ते दुर्भिक्षं मरणं भयम् ॥ मनुः-आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोभिवादाने । अकारश्वास्य नाम्नोन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्लुतः ॥ यो न वेत्याभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् । नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः ॥ अभिवादे कृते यस्तु तं विप्रं नाभिवादयेत् । इमंशाने जायते वृक्षः कद्मृगधनिपेविते ॥ अभिवादे तु यः पूर्वमाशिषं न प्रयच्छति । यदुपकृतं भवेदस्य तस्माद्भागं प्रपद्यते ॥ तस्मात्पूर्वाभिभाषी स्याच्चण्डालस्यापि धर्मवित् । सुरां पिबेति वक्तव्यमेवं धर्मो न हीयते ॥ स्वस्तीति ब्राह्मणं ब्रूयादायुष्मानिति भूमिपम् । वर्धतामिति वैश्यं तु शूद्रं तु स्वागतं वदेत् ॥ स्वस्तिशब्दार्थमाह मनुः-यत्सुखं त्रिषु लोकेषु व्याधिव्यसनवर्जितम् । यस्मिन् सर्वे स्थिताः कामास्तत्स्वस्तीत्यभिसंज्ञितम् ॥ कात्यायनः-कदाचित्कवचं भेद्यं नाराचेन शरेण वा । अपि वज्रशताघातैर्ब्राह्मणाशीर्न भिद्यते ॥ मनुः-ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रबन्धुमनामयम् । वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥ परपत्नी तु या स्त्री स्यादसंबन्धा च योनितः । तां ब्रूयाद्गिनीत्येव सुभगे भगिनीति वा ॥ शातातपः-अभिवाद्यो नमस्कार्यः शिरसा बन्ध एवच । ब्राह्मणः क्षत्रियाद्यैरतु श्रीकामैः सादरं सदा ॥ नाभिवाद्यास्तु विप्रेण क्षत्रियाद्याः कथंचन । ज्ञानकर्मगुणोपेता यद्यप्येव बहुश्रुताः ॥ शातातपः-सवर्णेषु सवर्णानां कार्यमेवाभिवादनम् । अभिवाद्योऽसवर्णस्तु ब्राह्मणैर्न कदाचन ॥ चन्द्रिकायाम्-क्षत्रवैश्याभिवादे च प्रायश्चित्तं कथं भवेत् । ब्राह्मणानां दशाष्टौ वा अभिवाद्य विशुध्यति ॥ अभिवाद्य द्विजः शूद्रं सचेलस्नानमाचरेत् । ब्राह्मणानां शतं सम्यगभिवाद्य विशुध्यति ॥ अर्चयेत्पुण्डरीकाक्षं देवं वापि त्रिलोचनम् । ब्राह्मणं वा महाभागमभिवाद्य विशुध्यति ॥ उदक्यां सूतिकां नारी भर्तृघ्नो गर्भघातिनीम् । अभिवाद्य द्विजो मोहादहोरात्रेण शुध्यति ॥ मनुः-दशब्दारयं पौरसरय्यं पश्चाद्बाल्यं कलाभृताम् । त्र्यब्दपूर्वः श्रोत्रियाणामल्पेनापि स्वयोनियु ॥ अयमर्थः, पौरसरयम्, समानपुरवासिनां विद्याहीनानां दशभिर्वर्षैः सरयं भवति । ततोधिको ज्यायान्, कलाभृताम् गीतादिविद्याभृताम्, पश्चाद्पूर्वः सखा भवति । श्रोत्रियाणां वेदाध्यायिनाम्, त्र्यब्दपूर्वः सखा भवति । ततोधिको ज्यायान् । स्वयोनियु आत्रादिषु, अल्पेनापि वयसा पूर्वोभिवाद्यः । एतच्च ब्राह्मणविषयम् ॥ तेनैवोक्तम्-ब्राह्मणं दशवर्षं च शतवर्षं च भूमिपम् । पितापुत्रौ विजानीयात्तयोस्तु ब्राह्मणः पिता ॥ विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्यं क्षत्रियाणां तु शौर्यतः । वैश्यानां धान्यधनतः शूद्राणामेव जन्मतः ॥ वित्तं बन्धुर्वयः कर्म विद्या भवति पञ्चमी । एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्यदुत्तरम् ॥ पश्चानां त्रिषु वर्णेषु भूयांसि गुणवन्ति च । यत्र स्युः सोत्र मानार्हः शूद्रोपि दशमीं गतः ॥ वर्षशतस्यान्तिमो भागो दशमी, नवतिहायनात्तीत इत्यर्थः । मनुः-न हायनेन पलितैर्न पितृर्न च बन्धुभिः । ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योनूचानः स नो महान् ॥ न हायनेन पलितैरिति माससहस्रजीविव्यतिरिक्तविषयम् । रत्नाचल्याम्-वर्षत्रयाधिकाशीतिं तीर्त्वा मासचतुष्टयम् ।

यो जीवेत्स तु वन्द्यः स्याद्विष्णोरपि सुपूजितः ॥ एतत्सवर्णविषयम् । मनुः—यस्य देशं न जानाति स्थानं त्रिपुरुषं कुलम् । कन्यादानं नमस्कारं श्राद्धं तस्य विवर्जयेत् ॥

❀ नमस्कारक्रमः ❀

स्मृत्यर्थसारे—स्वश्रोत्रे पूर्वमालभ्य स्वपद्भ्यां जानुतोप्यधः । स्वगुरुं ब्राह्मणः श्रोत्रसमं हस्तं प्रसार्य तु ॥ उरःसमं तु राजन्यो वैश्यो मध्यसमं तथा । नीचैः शूद्रस्ततो न्योपि तं प्रत्यभिवदेन्मुदा ॥ मनुः—व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः । सव्येन सव्यः स्पृष्टव्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः ॥ ततोभिवादयेद्ब्रह्मणसावहमिति ब्रुवन् । भो इति श्रवणे चाहुं दक्षिणं च प्रसारयेत् ॥ संग्रहे—भोः शद्रं कीर्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोभिवादाने । नाम्ना स्वरूपभावोहि भोर्भावी ऋषिभिः स्मृतः ॥ अग्निः—अभिवादे तु सर्वत्र पादस्पर्शनमेव वा । विप्राणां प्राञ्जलिः कापों नमस्कारः स उच्यते ॥ मनुः—गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवदृत्तिमाचरेत् । न चातिसृष्टे गुरुणा स्वान् गुरुनभिवादयेत् ॥ गुरुवत्प्रतिपूज्याः स्युः सवर्णा गुरुर्योपितः । असवर्णास्तु संपूज्याः प्रत्युत्थानाभिभाषणैः ॥ स्मृतिसंग्रहे—ऋत्विक्पितृव्यश्वशुरमातुलानां यवीपसाम् । प्रवयाः प्रथमं कुर्यात्प्रत्युत्थानाभिभाषणम् ॥ याज्ञवल्क्यः—ऋषिवद्ब्रह्मणसावहमिति ब्रुवन् । एतेर्ध्याः शस्त्रविहिताः स्मृताः कालविभागतः ॥ भ्रातृभार्योपसंग्राह्या सवर्णाऽहन्वहन्वपि । विप्रोप्य तूपसंग्राह्या ज्ञातिसंभन्धिपोपितः ॥ स एव—अट्टद्धा गुरुपत्नी च नोपसंग्रहमर्हति । योपित्यतिसमा साध्वी नमस्कार्या प्रकीर्तिता ॥ कामं तु गुरुपत्नीनां युवतीनां युवा भुवि । विधिवद्ब्रह्मणसावहमिति ब्रुवन् ॥ मनुः—गुरुपत्नी तु युवती नाभिवायेत पादयोः । पूर्णविंशतिवर्षेण गुणदोषी विज्ञानता ॥ अभ्यञ्जनं च स्नपनं गात्रोद्धर्तनमेव च । गुरुपत्न्या न कुर्वीत केशानां च प्रसाधनम् ॥ सन्ध्याकालाभिवादे विशेषश्चन्द्रिकायाम्—ज्यायानपि कनीयांसं सन्ध्यायामभिवादयेत् । विना पुत्रं च शिष्यं च दौहित्रं दुहितुः पतिम् ॥ स्मृतिभास्करे—सर्वे चापि नमस्कार्याः सर्ववस्थासु सर्वदा । अभिवादो नमस्कारस्तथा प्रत्यभिवादनम् ॥ आशीर्वाच्या नमस्कार्यैर्व्यस्यस्तु पुनर्नमेत् । सर्वे चापि नमस्कार्या इति वचनं बहुवचनविरोधाच्च अनादरणीयम् ॥ तथा मनुः—एवं सन्ध्यामुपास्याय पितरावग्रजान् गुरुन् । त्रिवर्षपूर्वादिष्टांश्च पार्श्वस्थानभिवादयेत् ॥ दक्षः—श्रोत्रियं पितरं भ्रातृन् गुरुन् मातामहान् यतीत् । पितामहं मातुलं च ज्यायांसं गुरुपुत्रकम् ॥ एतान् सर्वान् ययाशास्त्रमभिवाद्य पुनर्नमेत् ॥

❀ अथ नाम्नानभिधेयाः ❀

स्मृतिसंग्रहे—अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानितरो भवेत् । भोःशब्दपूर्वकं धेनमभिभाषेत धर्मेवित् ॥ आचार्यं चैव तत्पुत्रं तद्रार्या दीक्षितं गुरुम् । पितरं च पितृंश्चैव मातरं मातुलं तथा ॥ हितपिणं च विद्वांसं श्वशुरं पतिमेव च । न श्र्यात्तामतो विद्वान् मातुश्च भगिनीं तथा ॥

❀ नाभिवाद्याः ❀

आपस्तम्बः—समित्पुष्पकुशाद्यम्बुमृदन्नाक्षतपाणिकः । जपं होमं च कुर्वाणो नाभिवाद्यस्तथा द्विजः ॥ पापण्डं पतितं व्रात्यं महापातकिनं शठम् । नास्तिकं च कृतघ्नं च नाभिवादेत्कथंचन ॥ धावन्तं च प्रमत्तं च मूत्रोच्चारकृतं तथा । भुञ्जान्मातुरं नद्धं नाभिवादेद्विजोत्तमः ॥ वमन्तं जृम्भमाणं च कुर्वन्तं दन्तधावनम् । अभ्यक्तशिरसं चैव स्नास्यन्तं नाभिवादयेत् ॥ कृपाणिकमनाज्ञातमशक्तं रिपुमातुरम् । योगिनं च तपःसक्तं कनिष्ठं नाभिवादयेत् ॥ अत्रिः—अश्रोत्रियं कृतघ्नं च ब्रह्मघ्नं स्वर्णहारिणम् । पौनर्भवं देवलकं गर्भसंस्कारवर्जितम् ॥ अन्यांश्च पतितान् विप्रान् नाभिवादेत्कदाचन । एवं सम्यक् समालोक्य शास्त्राणि द्विजसत्तमः ॥ कर्तव्यानि च कर्माणि यः करोति दिने दिने । स याति ब्रह्मणः स्थानं पुनरावृत्तिवर्जितम् ॥ इति ॥

इति श्रीहारीतकुलतिलकस्य श्रीरङ्गनाथार्यपौत्रस्य वैदिकसार्वभौमा-

परनामधेयस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य कृतौ स्मृतिरत्नाकरे

प्रातःसंध्यानिर्णयः ।

अथाभ्युक्षणविधिः ।

अत्र शाट्यायनः—ततः सूर्यमुपस्थाय सम्यगाचम्य च स्वयम् । अभ्युक्षणं समादाय संयतात्मा गृहं व्रजेत् ॥ अभ्युक्षणम् प्रोक्षणार्थजलम् । वृद्धमनुः—ततः सम्यग्द्विराचम्य ह्यभ्युक्षणमुदाहरेत् । न विनाभ्युक्षणं जातु विधिज्ञः किञ्चिदाचरेत् ॥ प्रोक्षणरहिते गृहे इति शेषः । अत्र विशेषमाह गार्ग्यः—सोपानत्कः सदर्भश्च पात्रस्यं सदशोत्तरः ॥ सदशमुत्तरीयं यस्य तथोक्तः । प्रचेताश्च—अनुगुप्ता अपो गृहप्रचारार्थं गृहं व्रजेत् । सवने प्रोक्षणं कुर्याद्गृहीतेन सदा शुचिः ॥ अनुगुप्ताः केनाप्यदृष्टाः । गार्ग्यः—त्रिसंध्यं वाग्यतो वारिं गुप्तमाहृत्य शोधयेत् ॥ कालनिर्णयमाह गोविलः—पुरा प्रादुष्करणवेलायाः सायं प्रातरनुगुप्ता अप आहरेत्परिचरणीया इति । योगयाज्ञवल्क्यः पात्रमाह—सौवर्णं राजतं ताम्रं मुख्यं पात्रं विदुर्बुधाः । तदलाभे तु मृत्पात्रं श्रवते यत्र धारितम् ॥ शाट्यायनिः—अब्जं हिरण्यं रौप्यं दारवं मृण्मयं दृढम् । ताम्रं पत्रपुष्टं पुण्यं पात्रमभ्युक्षणाय वै ॥ पुण्यग्रहणात्त्रिपिद्धपात्रनिषेधः ॥ शिवालवालुकादूर्वावृणपर्णायसैरापि । अभ्युक्षणं न गृहीयादापस्तम्बोऽब्रवीन्मुनिः ॥ पत्रमत्रैरण्डादि ॥ नालिकाभिन्नपात्रेण कांस्यपात्रेण चैव हि । प्राप्यङ्गफलजेनापि कुर्यान्नाभ्युक्षणं ततः ॥ नालिका वेणुमयी, प्राप्यङ्गम् शङ्खशुक्त्यादि, फलजम् नालिकेरादि । यमः—पात्राद्विरहितं तोयमुद्धृतं सव्यपाणिना । न तेन प्रोक्षणं कुर्याद्ब्रह्मनिष्पीडनेन च ॥ शाट्यायनिः—नाहरेदेकवस्त्रं तु नाग्रतो न च कन्यका । न पाणिना न वस्त्रेण तोयमभ्युक्षणाय वै ॥ प्रचेताः—नाहरेदेकजातिस्तु न शिशुर्न च कन्यका । नानुपेतो नैकवस्त्रस्तोयमभ्युक्षणाय वै ॥ एकजातिः शूद्रः ॥

तथा मनुः—ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यश्च यो वर्णो द्विजातयः । चतुर्थे एकजातिस्तु
शूद्रान्नास्ति तु पञ्चमः ॥ प्रचेताः—अभ्युक्षणोदपात्रं तु न तावत्स्थाप्यते क्वचित् ।
यावन्नाचमनं दत्तं प्रोक्षिता न गलन्ति याः ॥ शाट्यायनिः—प्रोक्षणग्रहणं पात्रं
निदधद्रूहमागतः । अकृत्वाचमनं भूमावाचान्तः प्रयतो भवेत् ॥ आचमनमकृत्वा
प्रोक्षणपात्रं भूमौ निक्षिपन् आचान्तः शुचिर्भवेदित्यर्थः ॥ पुलस्त्यः—तेन द्रव्याप्य-
शेषाणि प्रोक्ष्याचम्य पुनर्गृहे । ततः कर्माणि कुर्वति सत्क्रियाश्च द्विजोत्तमः ॥
गार्ग्यः—त्रिसंध्यं वाग्यतो धारि गुप्तमाहृत्य शोधयेत् । होमोपहारभूगेहद्रव्यात्मप-
रिचारकान् ॥ अभ्युक्षेत्तु प्रयत्नेन प्रातः पर्युपितं गृहम् । मध्याह्ने चैव संध्यायां नच
नाभ्युक्षिते यजेत् ॥ शाट्यायनिः—नद्यादी सम्यगाचान्तः संयतो गृहमागतः ।
उद्धृत्य मणिकात्तोयमथाभ्युक्षणमाचरेत् ॥ गृहे वा समुपस्पृश्य कृत्वा स्वर्णकुशोदकम् ।
कृत्वाचमनमाचान्तः पुनः प्रोक्षणमाचरेत् ॥ मणिकः उदपात्रम् ॥ स्वर्णं वा कुशं
वा उदपात्रे निक्षिप्य तेन प्रोक्षयेत् ॥ प्रचेताः—वैश्वानरेण यत्किञ्चित्कुरुते प्रोक्षणं
द्विजः । गङ्गातोयसमं सर्वं वदन्ति ब्रह्मवादिनः ॥ वैश्वानरमत्राभ्युक्षणपात्रम् ॥

❀ अथ होमविधिः ❀

अत्र दक्षः—संध्याकर्मावसाने तु स्वयं होमो विधीयते । स्वयं होमे फलं यत्स्यान्न
तदन्येन लभ्यते ॥ ह्यमानं तयान्येन फलमर्थं प्रपद्यते । ऋत्विक् पुत्रो गुरुर्घाता
भागिनेयोष विट्पतिः ॥ एतैरपि हुतं यत्स्यात्तद्धुतं स्वयमेव तु ॥ विट्पतिः जामाता ॥
कौर्मि—ऋत्विक् पुत्रोथ पत्नी वा शिष्यो वाथ सहोदरः । प्राप्यानुज्ञां विशेषेण जुहु-
युर्वा यथाविधि ॥ निक्षिप्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प्य तथात्विजम् । प्रवसेत्कार्यवान्
विप्रो वृथैव न चिरं वसेत् ॥ इत्युक्तेः । भर्तुर्विप्रवासे ऋत्विगाद्यभावे गोयिलः—
कामं गृह्येन्नौ पत्नी जुहुयात्सायंप्रातर्होमाविति ॥ मनुः—अग्निहोत्रस्य शुश्रूषा
संध्योपासनमेव च । कार्यं पत्न्या प्रतिदिनं बलिकर्म च नैत्यिकम् ॥ संध्योपास-
नमत्र सायंप्रातर्होमः । विष्णुः—स्वयमहुत्वा न परं याजयेदिति ॥ चन्द्रि-
कायाम्—असमक्षं तु दम्पत्योर्होतव्यं नत्विगादिना । उभयोरसमक्षं तु भवेद्धत-
मनर्थकम् ॥ मनुः—नैव कन्या न युवतिर्नाल्पविधो न बालिशः । होता स्याद्-
ग्निहोत्रस्य नार्तो नासंस्कृतोऽशुचिः ॥ अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।
आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं त्तः प्रजाः ॥ गृहस्पतिः—सूतके मृतके चैव
दशकौ श्राद्धभोजने । प्रवासादिनिमित्तेषु हावयेन्न तु हापयेत् ॥

❀ होमकालनिर्णयः ❀

होमकालमाह आपस्तम्बः—नक्षत्रं दृष्ट्वा प्रदेपे निशयां वा सापम् । उषस्यु-
पोदयं समयावि (ध्यु) पित उदिते वा प्रातरिति ॥ मनुः—उदितेनुदिते चैव समया-
वि (ध्यु) पिते तथा । सर्वथा वर्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः ॥ ग्रहसंयुक्तोऽनुदितो
नक्षत्रार्कविवाजितः । समयावि (ध्यु) पितः सार्कं उदितस्त्रिषु होमयेत् ॥ उशनाः—
अर्धमण्डलसंप्राप्ते भानावनुदिते हुतम् । तस्मिन्नस्तंगते होमो भवेदुदितहोमिनः ॥

सायमर्धमण्डलप्राप्तेऽनुदितहोमपक्षे हुतं होमः कार्यः । उदितहोमपक्षे तु तारिमन्नस्तंगते होम इत्यर्थः । जावालिनः—एके उदितहोमाः स्युरन्येनुदितहोमिनः । अन्ये भोजनहोमाश्च पक्षहोमास्तयापरे ॥ पक्षहोमा इत्यादि श्रौतहोमविषयम् । आश्वलायनः—प्रदोषान्तो होमकालः सायम्, सङ्गवान्तः प्रातरिति ॥ अयं मुख्यकालः । गौणकाल उक्तो बोधाद्यनीये—उक्तयोः कालयोः कर्तुमशक्तौ सायमाहुतिम् । रात्रौ कुर्वीत कृत्स्नायां कृत्स्नेद्धि प्रातराहुतिम् ॥ गोविलः—अथ यदि गृह्येभ्यो सायंप्रातर्होमयोर्देशपूर्णमासयोर्वा हव्यं होतारं वा नाधिगच्छेत्, कथं कुर्यात् । सायमाहुतेः प्रातराहुतिर्नात्येति । आप्रातराहुतेः सायमाहुतिर्नात्येति । आमावास्यायाः पौर्णमासी नात्येति । आपौर्णमास्या अमावास्या नात्येतीति ॥ अस्वण्डादर्श—मुख्यकाले व्यतीते तु रात्रावपि दिनेपि वा । प्राणायामविनीतात्मा जुहुयाच्च यथाविधि ॥ कात्यायनः—मुख्यकाले यदावश्यं कर्म कर्तुं न शक्यते । गौणकालेपि कर्तव्यं गौणोप्यत्रेदृशं भवेत् ॥ रात्रौ प्रहरपर्यन्तं दिवाकृत्यानि कारयेत् । ब्रह्मयज्ञं च सौरं च वर्जयित्वा विशेषतः ॥ ब्रह्मयज्ञशब्दः पञ्चयज्ञोपलक्षकः । महतः पञ्चयज्ञांस्तु दिवैवेत्याह गौतमः ॥ इति स्मृतेः । स्मृत्यर्थसारे—दिवोदितानि कर्माणि प्रमादादकृतानि वै । शर्वर्याः प्रथमे यामे तानि कुर्यादतन्द्रितः ॥ निशोदितानि कर्माणि प्रमादादकृतानि वै । दिनस्य प्रथमे यामे तानि कुर्यादतन्द्रितः ॥ रात्रेस्तु प्रथमे यामे दिवाकर्माणि कारयेत् । दिवैव पञ्चयज्ञांस्तु रात्रावेतांस्तु वर्जयेत् ॥

❀ हविष्यनिर्णयः ❀

कात्यायनः—कृतमोदनसक्त्वादि तण्डुलादि कृताकृतम् । व्रीह्यादि चाकृतं प्रोक्तामिति हव्यं त्रिधा बुधैः ॥ तैलं दधि पयः सोमो यवागूरोदनं घृतम् । तण्डुला मांसमापश्च दश द्रव्याप्यकामतः ॥ हविष्येषु यवा मुख्यास्तदनु व्रीहयः स्मृताः । अभावे व्रीहियवयोर्दध्ना वा पयसापि वा ॥ तदभावे यवाग्वा वा जुहुयादुदकेन वा । नीवारा व्रीहयश्चैव गोधूमाः शालयो यवाः ॥ स्वरूपेणापि होतव्याः स्वरूपेणैव वै तिलाः । ययोक्तवस्त्वसंपत्तौ ग्राह्यं तदनुसारे यत् ॥ यवानामिव गोधूमा व्रीहीणामिव शालयः । आज्यं हव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते ॥ मन्त्रस्य देवतायास्तु प्रजापतिरिति स्थितिः ॥ मनुः—मन्यत्रानि पयः सोमो मांसं यज्ञानुपस्कृतम् । अक्षारलवणं यच्च प्रकृत्या हविरुच्यते ॥ बृहस्पतिः—प्रस्यधान्यं चतुःपष्टेराहुतेः परिकीर्तितम् । तिलानां तु तदर्धं स्यात्तदर्धं स्यात् घृतस्य तु ॥ यज्ञार्थं गोघृतं ग्राह्यं तदलाभे तु माहिपम् । आजं वा तदलाभे तु साक्षात्तैलं प्रहीष्यत ॥

❀ समिन्निर्णयः ❀

पुराणे—पालाशयः समिधः कार्याः सादिर्द्यस्तदलाभतः । शमीरोहितकाश्वत्यास्तदलाभेर्कवेतसी ॥ अग्वण्डादर्श—इध्मांश्चैव प्रकुर्वीत प्रशस्तस्य वनरपतेः । मुष्टिस्थूलान् समान् दीर्घान् कृमिदोषविवर्जितान् ॥ शीर्णां ह्रस्वाः समुपिराः कर्मसिद्धि-

विनाशकाः ॥ स्मृत्यर्थसारे-समित्पवित्रं वेदिश्च त्रयः प्रादेशसंमिताः । इध्मस्तु द्विगुणः कार्यस्त्रिगुणः परिधिः स्मृतः ॥ कात्यायनः-नांगुष्ठादधिका कार्या समित्स्थूलतया क्वचित् । न वियुक्ता त्वचा चैव न सकीटा न पाटिता ॥ प्रादेशिन्याधिका नात्र तथा न स्याद्विशालिका । न सपर्णा न निर्वाया होमेषु च विजानता ॥ स्मृत्यर्थसारे-पलाशखदिराश्वत्थविल्वोद्बुम्बूरजा समित् । अपामार्गश्च दूर्वा च कुशाश्चेत्यपरे विदुः ॥ धनस्पतीनां सर्वेषामिध्मः कार्यो विशेषतः । तत्रैतान्व-जयेत् वृक्षान् कोविदारविभीतकान् ॥ कपित्थामलकान् राजवृक्षवंशास्तथैव च । नीप-निम्बकरंजांश्च तिलकं शालमलीमपि ॥ श्लेष्मातकमपि त्यक्त्वा ग्राह्योन्यः सकलद्रुमः । राजैति सप्त तृणराजकाः । (गुडाकतालहितालकेतकाश्च बृहद्दटः । खर्जूरौ नारिके-लश्च सप्तैते तृणराजकाः ॥) स्मृत्यन्तरे-अक्षारगवधकार्पासकरवीरकरजकान् । इ-न्धने तिन्त्रिणी निम्बं सर्वाङ्कण्टकिनस्त्यजेत् ॥ कण्टकिनः याशीयेभ्योग्ने । स्कान्दे-तुलसीकाष्ठयुक्तेषु लुहतामक्षयं फलम् । हविस्तंनैव यत्पकं विष्णोरानन्त्यमश्नुते ॥ आपस्तम्बः-नामोक्षितमिन्धनमग्रावादध्यात् । मनुः-नामैधं प्रक्षिपेदग्नी न च पादौ प्रतापयेत् । अधस्तामोपदध्याच्च न चैनमतिलहृयेत् ॥

❀ अग्निधमनविधिः ❀

संवर्तः-न शूर्पेण धमेदग्निं न वध्रेण न पाणिना । मुखेनाग्निं समिन्धीत मुखा-दग्निरजायत ॥ मुखामिधमनं कर्त्तुं निपिद्धम् । अत एव आपस्तम्बः-नाग्निं मुखेनोपधमेन्नमां नक्षेत् च स्त्रियम् । न चैनं लहृयेदग्निं न हन्याद्यजनादिभिः ॥ चन्द्रिकायाम्-पिटकेन भवेद्याधिः शूर्पेण धननाशनम् । पाणिना मृत्युमाप्नोति ह्यायुः शीणं मुखाद्धमेत् ॥ यदीति शेषः । कात्यायनः-जुह्वुश्च हुते चैव पाणि-शूर्पास्यदारुभिः । न कुर्यादाग्निधमनं न कुर्याद्यजनादिना ॥ मरीचिः-नाग्निं मुखे-नोपधमेत्, यदि धमेद्धमनिमन्तरेण कृत्वा तृणं काष्ठं वा धमेत् ॥

❀ होमस्थानकर्मादिविवरणम् ❀

दक्षः-अग्निकर्णं भवेद्रोगो नासिकायां धनक्षयः । चक्षुषोर्निदं कुर्यात्केशे दारि-यद्रुद्वेत् ॥ हुतं शिरसि पापं स्यात्तस्माज्जिह्वासु होमयेत् । यत्र काष्ठं तु तच्छ्रेत्रं यत्र धूमस्तु नासिका ॥ यत्राल्पज्वलनं नेत्रं यत्र भस्मानि तच्छिरः । यत्रैव ज्वलते षड्भिर्जिह्वा तत्रैव कीर्तिता ॥ हिरण्या कनका रक्ता कृष्णा चैवाथ मुप्रभा । अतिरक्ता बहुरूपा सप्त जिह्वाः प्रकीर्तिताः ॥ हिरण्या पश्चिमे जिह्वा वनका मध्यमे स्थिता । रक्ता चैवोत्तरे जिह्वा कृष्णा दक्षिणादिस्थिता ॥ मुप्रभा चैव पूर्वामातिरक्ताग्निदिस्थिता । बहुरूपा च शार्वायां जिह्वास्थानं प्रकीर्ति-तम् ॥ विवाहे पश्चिमा जिह्वा जातकर्माणि मध्यमा । उत्तरा चोपनयने पितृकाय तु दक्षिणा ॥ सर्वरुमेषु पूर्वामामभिचारोग्निदिस्थिता । शान्तिकर्माणि शार्वायां स्थान-कर्म समीरितम् ॥ प्रचारान्तरमप्याह यमः-आग्नेयां तिलहोमः स्यादिशान्त्यां गृह-कर्म च । रक्तायां चरुहोमः स्यात्सुप्रभा सत्तुहोमके ॥ पुष्पं स्याद्रुद्ररूपायां शेषास्ता-

ज्याहुतिर्भवेत् । पूर्वदिक् सर्वहोमार्थमिति होमस्य लक्षणम् ॥ तत्तत्स्थानेषु होतव्यं वि-
वाहादिषु कर्मसु । सप्त जिह्वा अविज्ञाय यः कुर्यादग्निसन्निधौ ॥ होमो निष्कलतां
याति होता च नरकं व्रजेत् ॥ चतुर्विंशतिमते-हतं ज्ञानं क्रियाहीनं हतास्त्वज्ञा-
निनः क्रियाः । अपश्यन्नंधको दग्धः पश्यन्नपि च पंगुकः ॥

❀ होमनियमः, आहुतिप्रमाणादीनि ❀

दक्षः-पूर्वं प्रादेशिकां दत्त्वा ततो होमो विधीयते । द्वितीया पृष्ठतो देया ततो-
ग्निमुपतिष्ठते ॥ पृष्ठतः होमान्ते, प्रादेशिका समित् । चन्द्रिकायाम्-तीर्थायतन-
संपूर्णं प्रातरुत्तानपाणिना । ब्यंगुलं समिधोतीत्य वाग्यतो जुहुयाद्धविः ॥ गृह्यप-
रिशिष्टे-उत्तानेन तु हस्तेन त्वंगुष्ठाग्रनिपीडितम् । संहतांगुलपाणिस्तु वाग्यतो
जुहुयाद्धविः ॥ स्मृत्यन्तरे-पाण्याहुतिर्द्वादशपूर्वपूरिका सुवाहुतिश्चेत्सुवमात्रपूरिका ।
स्वङ्गारिणि स्वर्चिपि चैव पावके देवेन तीर्थेन च दृश्यते हविः ॥ वृद्धहारीतः-
देवानां तर्पणं होमं गलिकर्म च भोजनम् । अर्चनं मार्जनं कुर्याद्देवतीर्थेन सर्वदा ॥
चिष्णुः-अप्रबुद्धे सधूमे वा जुहुयाद्यो हुताशने । यजमानो भवेदग्धः सोमुत्रेति हि
नः श्रुतम् ॥ योनर्चिपि जुहोत्यग्नौ व्यङ्गारिणि च मानवः । मन्दाग्निरामयावी च
वरिद्रश्चोपजायते ॥ बहुशुष्केन्धने चाग्नी सुसमिद्धे हुताशने । विधूमे लेलिहाने च
होतव्यं कर्मसिद्धये ॥

❀ श्रौतपूर्वत्वादिविधिः ❀

यस्य श्रौताग्निः स्मार्तश्च, स पुनः पूर्वं श्रौतं कुर्यात् । तथाह भरद्वाजः-होमं
वैतानिकं कृत्वा स्मार्तं कुर्याद्विचक्षणः । स्मृतीनां वेदमूलत्वात्स्मार्तं केचित्पुरा विदुः ॥
शातातपः-श्रौतं यत्तत्स्वयं कुर्यादन्योपि स्मार्तमाचरेत् । अशक्ती श्रौतमप्यन्यः कुर्या-
दाचारमन्ततः ॥ प्रजापतिः-प्रमादात्कुर्वतां कर्म प्रच्यवत्यध्वरेषु यत् । स्मरणादेव
तद्विष्णोः सम्पूर्णं स्यादिति श्रुतिः ॥ यदगापि भगवता-यत्करोपि यदश्राप्ति यञ्जु-
होपि ददासि यत् । यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ मदर्पणं यथा भवति
तथा कुरुष्वेत्यर्थः । चन्द्रिकायाम्-नाहं कर्ता न मे तच्च ब्रह्मैव कुरुते स्वयम् ।
एतद्ब्रह्मर्पणं प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ गार्ग्यः-कृतदारो न वै तिष्ठेत्क्षणमप्य-
ग्निना विना । तिष्ठेत् चेद्विजो ब्राह्मणस्त्यक्त्वा तु पतितो भवेत् ॥ चसिष्ठः-अश्रोत्रिया
अनूचाना अनग्रयः शुद्रकर्माणो भवन्तीति । संवर्त्तः-कपालभित्तपात्रैर्वा आर्यसर्गा-
मयेन वा । नाग्निप्रणयनं कुर्याद्यजमानभयावहम् ॥ पक्षहोमे स्मृत्यर्थसारे विशेषः-
एका समित्सकृद्धोमः सकृदेव निमार्जनम् । उपस्थानं सकृत्कुर्याच्चेपा प्रकृतिरुच्य-
ते ॥ याज्ञवल्क्यः-कर्म स्मार्तं विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही । दायकालादन्ते यापि
श्रौतं वैतानिकामिषु ॥ समावृत्तस्य विवाहात् प्राक्कर्त्तव्यमाह घोषायनः-समावर्त्त-
नप्रभृत्याज्येन व्याहृतिभिरेव दृश्यते आपाणिग्रहणात्, पाणिग्रहणप्रभृति ग्रीहिभिर्षवैर्वा
हस्तेनैते आहुती जुहोतीति ॥ आपस्तम्बश्च-सायं प्रातरत ऊर्ध्वं हस्तेनैते आहुती
तण्डुलैर्षवैर्वा जुहुयात्, स्यालीपारुवदेवतम्, सीरी पूर्वाहुतिः प्रातरित्येके, उभयतः

परिपेचनं यथा पुरस्तादिति ॥ अत ऊर्ध्वं आग्नेयस्थालीपाकानन्तरं नवनाद्यतिपत्तौ तु परेधुर्वा सायमारम्भः । हस्तग्रहणादवींशुगादिनिषेधः । एते अग्नेये स्वाहा अग्नेये स्विष्टकृते स्वाहेति होमावित्यर्थः । सायमाहुतिरग्नेये स्वाहा अग्नेये स्विष्टकृते स्वाहेति । स्थालीपाकवत् अग्निर्देवतेत्यर्थः । सौराति-प्रातराहुतिः सूर्यायस्वाहा अग्नेये स्विष्टकृते स्वाहेति । उभयतः परिपेचनमिति । अग्निं परिपिञ्चत्यदितेनुमन्यस्वेति गृह्योक्तक्रमेण प्राग्घोमात्पश्चाच्च परिपेचनं कार्यमित्यर्थः ॥

❀ पात्रतोयस्पर्शविधिः ❀

होमे पर्युक्षणे श्राद्धे सन्ध्याकर्मसु मार्जने । आचामे भोजने पात्रं तोयं वामेन संस्पृशेत् ॥ होमादिषु पात्रं सन्ध्यामार्जने तोयं वामहस्तेन स्पृशेदित्यर्थः ॥

❀ होमानन्तरकर्तव्यविधिः ❀

घामनपुराणे-होमं च कृत्वा लभनं पशूनां ततो बहिर्निर्गमनं प्रशस्तम् । दूर्वाश्च सर्पिर्दाधि सोदकुम्भं धेनुं सवत्सामृषभं सुवर्णम् ॥ मृद्गोमयं स्वस्तिकमक्षतानि तिला-
न्मधु ब्राह्मणकन्यकांश्च । श्वेतानि पुष्पाणि तथा शर्मां च हुताशनं चन्दनमर्क-
बिम्बम् ॥ अश्वत्थवृक्षश्च समालभेत ततश्च कुर्यान्निजजातिधर्मम् ॥ ब्रह्माण्डे-
लोके तु मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः । हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्ट-
मः ॥ हरिद्रा लवणं धान्यं राजमार्यं तथा गुडम् । जीरकं फलपुष्पे च मङ्गलाष्टकमु-
च्यते ॥ चन्द्रिकायाम्-रोचनं चन्दनं हेम मृदङ्गं दर्पणं माणम् । गुरुमग्निं च सूर्यं
च प्रातः पश्येत्सदा बुधः ॥

❀ होमकालात्ययप्रायश्चित्तम् ❀

स्मृतिरत्ने-कालातीतानि कर्माणि प्राप्नुवन्त्युत्तराणि च । कालातीतानि कृत्वैव विदध्यादुत्तराणि तु ॥ अकृत्वातीतकर्माणि यः कुर्यादुत्तराणि तु । न च देवान्न च पितृन् तद्रच्छति मानुषान् ॥ अनेन वचनद्वयेन प्रातर्वा सायं वा अतीतहोमं कृत्वा तत्तत्कालहोमं कुर्यान्न तन्वत इति सिद्धम् । यथाहुः-अष्टाभ्यो होमकालेभ्यः प्राक् प्रायश्चित्तपूर्वकम् । पृथक् कुर्याद्गतान् होमान् दद्याद्विभ्राय तत्परम् ॥ गतान् अती-
तान् । जातुर्कारिणः-अतीतकालं जुहुयादग्नी विप्राय वाव्ययम् । नष्टेऽग्नी विधिवद्-
द्यात्कृत्वाधानं पुनः कृतिः ॥ अग्नी नष्टे त्रयः कृच्छ्राः कर्तव्या वत्सरं प्रति । स्वा-
ध्यायजपशीलानां कृच्छ्रमेकं विधीयते ॥ कात्यायनः-यावत्कालमहोमी स्यात्ताव-
द्ब्रह्म्याप्यशेषतः । तद्धानं चैव विप्रेभ्यो यथा होमस्तथैव तत् ॥ पष्टिप्रस्यमितं धान्यं त्रिप्रस्यमितं घृतम् । औपासनाग्नी नष्टे तु वत्सरस्य विधीयते ॥ कालभेदानिष-
न्धाम्निविच्छित्तिप्रायश्चित्ततारतम्यमस्मद्भुक्ते दशनिर्णयग्रन्थे मुस्पष्टं द्रष्टव्यम् । ध्या-
स्तः-यादि मासमहोमी स्पाद्विप्राय गुणशालिने । पञ्चप्रस्यं प्रदद्यात्तु यावत्तंडुलमे-
व च ॥ एवं प्रतिमासं पञ्चप्रस्यपरिगणनया वत्सरस्य पष्टिप्रस्यतण्डुला देयाः स्युः ॥

❀ अथ पुनराधाननिमित्तम् ❀

तत्र कात्यायनः-विहायाम्नि सभार्यश्चेत् सीमामुल्लंघ्य गच्छति । होमकालव्य-

पेतस्य पुनराधानमिष्यते ॥ शौनकः—अग्राधनुगते यत्र होमकालद्वयं व्रजेत् । उभयोर्विप्रवासे तु लौकिकोभिर्विधीयते ॥ अनुगते वर्तमाने । एतच्च होमकालद्वया-
त्यये पुनराधानविधानं समिदात्मसमारूढाश्रिविषयम् । धार्यमाणश्चतुरात्रमहूयमानो-
मिलौकिकः संपद्यते । इत्यापस्तम्बेन विशेषस्मरणात् । अत्र विशेषमाह शौनकः—
धार्यमाणश्चतुर्वारमहुतोभिस्तु लौकिकः । समिदात्मसमारूढो द्विकालमहुतस्तथा ॥
श्रोषितस्य यदा पत्नी यदि ग्रीष्मान्तरं व्रजेत् । होमकाले यदि प्राप्ता न सा दोषेण
युज्यते ॥ यजमानश्च पत्नी च उभौ प्रवसतो यदि । आहोमान्न निवर्ततां पुनराधा-
नमर्हति ॥ अतो होमकाले अन्यतरसन्निधाने न दोषः । यत्तु “ होमद्वयात्यये दर्श-
पूर्णमासात्यये तथा पुनरेवाग्निमादध्यात्, इति भार्गवशासनमिति ” इदं समिदात्म-
समारूढविषयम् । नन्वत्र स्थालीपाकद्वयात्ययेपि पुनराधानं स्मर्यते, तथाच स्थाली-
पाक औपासनाङ्गम् ? मेवम्, सप्तपाकपत्रेषु स्थालीपाकौपासनयोः पृथक्कर्मत्वस्मर-
णेन अङ्गाङ्गिभावाभावात्, तत्सहपठितेशानबल्याद्यकरणेप्याधानप्रसक्तेश्च, स्थाली-
पाकस्यावश्यकत्वव्यतापरं तद्वचनमिति न विरोधः । अत्र विशेषः—गृहे स्थितायां
ज्येष्ठायां कनिष्ठा या वह्निः स्थिता । होमकालद्वयेप्यत्र नात्र किञ्चिन्न दृश्यति ॥
गृहस्थितायां ज्येष्ठायां भार्यायां संध्ययोरपि । कनिष्ठा निर्गमाद्गामाद्बहिश्चेन्नात्र दृश्य-
ति ॥ अतः सर्वज्येष्ठा निर्गमे भूर्वाविप्रवासे कनिष्ठाया अवस्थानेपि संसृष्टाग्निर्दृश्यतीति
भावः । स्वेदार्ये वा प्रतापार्ये पादस्पर्शं कृतेनले । अस्पृश्यामेध्यसंस्पर्शं पुनराधान-
मिष्यते ॥ निक्षिप्त्वाग्निं स्वदारेषु परिकल्प्य तथात्विजम् । प्रवसेत्कार्यवान् विप्रो वृथैव
न चिरं वसेत् ॥ पैठीनसिश्च—प्रस्वलीकृतधर्मस्य पीड्यमानस्य शत्रुभिः । मास-
द्वयं प्रवासोस्ति परतो नाहिताग्निवत् ॥ अखण्डादर्श—विच्छिन्नवद्विमाधाय कर्माङ्गं
विधिवद्विजः । सायमारभ्य जुहुयादाहुतीनां चतुष्टयम् ॥ यदा संधीयते वह्निः प्राय-
श्चित्तपुरःसरः । तदा सायं विजानीयात्प्रातर्होमं ततः परम् ॥ प्रतिपत्पर्वसंधानं कर्म
कर्तृविनाशनम् । संधाय त्रिदिनं हुत्वा स्थालीपाकं समाचरेत् ॥

❀ अग्न्यनुगतादिप्रायश्चित्तम् ❀

अत्र आपस्तम्बः—नित्यो धार्योनुगतो मन्व्यः श्रोत्रियागाराद्वाग्निराहार्यं उपवास-
श्चान्यतरस्य भार्यायाः पत्युर्वानुगतेपि वा उत्तरया जुहुयान्नोपवसेदिति ॥ अत्र व्याख्या-
नार्थसंग्राहकस्योक्ताः स्पष्टार्था लिरूपन्ते । निद्र्याद्धि वा जिनष्टेग्रीं सद्यः संधानमिष्यते ।
तदेवानुगते सद्यः संधेयोपहृतेपि च ॥ तत्रोपोपणमेव स्यान्नष्टे चापहृतेनले । उपोपणं
वानुगतावयाश्चाहुतिरेव वा ॥ भुक्तेः प्रागग्निनाशश्चेत्सद्यः संधाय पावकम् । आहोम-
कालं नाश्रीयाद्द्विकालं तत्परं यदि ॥ अनुगतः स्वयमेव निर्वाणः, नष्टः अग्नेध्याशुचि-
स्पृष्टः, अपहृतः अन्येन नीतः, तत्परं भुक्तेः परामित्यर्थः ॥

❀ आत्मसमारोपणविधिः ❀

कथंचिद्धारणाशक्ती धोघायनः—एकाम्नेस्त्रिविधं समारोपणमात्मन्यरण्योर्वा
सामित्सु, समिधश्चात्र पालाशाश्वत्यबिल्वोदुम्बरस्तादिराः, तास्वन्यास्मिन् “ जयं ते

योनिः ” इति मन्त्रेण समारोपयते अरण्योर्वा । स्वण्डान्तरे—अपि वा आत्मनि समारोपणं भवति “ या ते अग्ने यज्ञिया तनूः ” इत्यात्मनि समारोप्य, उपावरोह जातवेदः इति लौकिकाम्रावुपावरोह जुहुयात् । अपि वा “ अयं ते योनिः ” इति समिधि समारोप्य “ आजुहानः, उद्गध्यस्वामे ” इति द्वाभ्यां लौकिकाम्रौ समिधमभ्याधाय जुहुयादिति ॥ स एव—आत्मारूढो निमज्जेद्वा, वदेद्वा पातित्तादिभिः । अनृती वा स्त्रियं गच्छेदथ वा काममोहितः ॥ वदन्त्येषु निमित्तेषु केचिदग्निविनाशनम् । आपस्तम्बस्य तत्रेष्टमात्मारूढः सदा शुचिः ॥

❀ उपघातप्रायश्चित्तम् ❀

तथा स्वण्डान्तरे—अथाग्नेर्विपत्तिं व्याख्यास्यामो मेध्याशुचिचण्डालशूद्रवायसपतितरजस्वलाश्वभिश्च संस्पर्शं, अरण्योर्विनाशे, पुनरग्निमुपसमिन्ध्यादेव “ सर्वेष्वग्निमुपघातेषु ” इति स्मरणात् । अग्निं विसृज्यान्वेन उपघातप्रायश्चित्तं होमं च कारयेत् “ हावयेन्न तु हापयेत् ” इति स्मृतेः । किंच भूर्भुवः स्वरिति सर्वप्रायश्चित्तानि । अहुतेष्वग्निषु यजमानोश्रीयात्, “ यत्ते वयम्, यथाह तत् ” इत्याज्याहुती जुहुयात् । समिधौ वा आदध्याज्जपेदित्येके । अनाज्ञातामिति तिस्रो ज्ञाते जुहुयाज्जपेदित्येके । “ त्वग्ने अग्ने, सत्वन्ने अग्ने ” इति सर्वत्रान्तराये, देवताविपर्यये चैते आहुती जुहोति । यदि सर्वतः सर्वा जुहुयात्तादिदं सर्वप्रायश्चित्तं सर्वत्र क्रियते । इत्यादिप्रायश्चित्तमापस्तम्बोक्तं रमातेऽपि कर्तव्यम्, अविरोधात् ॥

❀ औपासनाग्निद्वयसंसर्गं आत्मसमारोपणविधिः ❀

औपासनाग्निद्वयसंयोगे स्मृत्यन्तरे विशेषः—औपासनाग्निद्वयसङ्गतिश्चेदग्निं समारोपणतो विभज्य । पूर्वस्य होतुर्विविचं च हुत्वा पश्चाच्च होतुः पथिकृच्च सोऽपि ॥ अस्वार्थः—द्वयोरौपासनाग्नेयोः संसर्गं संसृष्टाग्नी समारोपणार्थं विभज्य, ममायमंशो ममायमंश इति प्रत्येकमभिमानीकृत्य, स्वांशे पूर्वहोता, अग्रये विविचये स्वाहेति हुत्वा प्रायश्चित्ताहुतीर्जुहुयात् । पश्चाद्धोता तु अग्रये पथिकृते स्वाहा अग्रये विविचये स्वाहा इति हुत्वा प्रायश्चित्ताहुतीश्च जुहुयात् । ततस्तावुभौ सहैव समारोपयेतामित्यर्थः । एवं लौकिकाम्रिसंपर्कं विविचं पाहिपंचकं च जुहुयात् । अत्र योधाधनः—अथ गृहमेधिनः इत्यारभ्य कृताग्निसंसर्गं च इत्यादिप्रायश्चित्तानिमित्तानि परिगणय्याह, अग्निमुपसमाधाय संपरिस्तीर्य, “ पाहि नो अग्र एनसे स्वाहा, पाहि नो विश्वंवदसे स्वाहा, यज्ञं पाहि विभावसो स्वाहा, सर्वं पाहि शतक्रतो स्वाहा, पाहि नो अग्र एकया, पाह्यत द्वितीयया, पाह्यर्जं तृतीयया, पाहि गीर्भिस्तिष्ठसुभिर्ऋजीपते, पाहि चतसृभिर्बसो स्वाहा ” इति जुहोतीति । स्मृत्यन्तरे—औपासनाग्नेौ संसृष्टे समिधौ द्वे प्रतापयेत् । अयं ते योनि ऋत्विज इत्येवं युगपत्ततः ॥ अच्छागिरो मतय इति विभज्याग्निं ततः पुनः । अग्रतिष्ठा ततस्तस्मिन् प्रहरेदेकमेव हि ॥ आजुहानेति मन्त्रेण प्रायश्चित्तं ततो हुनेत् । अयाश्च व्याहृतीभिश्च धृतं हुत्वा ततः पुनः ॥ अग्निं विभज्य चैकेन स्मार्तकर्म समाचरेत् । संसृष्टाग्नेर्हृत्स्यस्य विधिर्ऋत्विगो मनीषिभिः ॥ अस्वार्थः—

यस्य द्वे भार्ये, तयोरोपासनाग्निसंसर्गे विधिना कृते पुनरेवं विभज्य तयोरेकस्याः स्मार्त-
कर्माणि पुंसवनादीनि भर्ता समाचरेत् इति । पक्षान्तरं चोक्तम्-भार्याद्वयं यस्य
भवेत्स तस्य संसृष्टवद्भौ सवनं प्रकुर्यात् । तत्रैव सीमन्तमापि प्रशस्तं वदन्ति बह्वेरेवि-
भाग इष्टः । अत्र पक्षे शातातपः-पत्न्योरेका यदि मृता तां दग्ध्वा स्मार्तवद्विना ।
आदधीतान्यया सार्धमाधानविधिना गृही ॥

❀ द्विभार्याग्निसंसर्गविधिः ❀

अत्र बोधायनः-अथ यदि गृहस्यस्तु द्वे भार्ये विन्देत कथं तत्र कुर्यादिति,
यस्मिन्काले विन्देतोभावग्री परिचरेत्, अपराग्निमुपसमाधाय संपरिस्तीर्याज्यं विलाप्य
सुक्सुवौ निष्टप्य सुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा अन्वारब्धायां यजमानो जुहोति “ नमस्त
ऋषे गद, अव्यधायै त्वा स्वधायै त्वा, मान इन्द्राभितस्त्वदृष्टारिष्ठा सः, एवाम-
हन्तवेदस्तु स्वाहा ” इति । अथ समारोपयत्वयन्ते योनिऋद्धत्विय इति
समिधि समारोपयेत् । पूर्वाग्निमुपसमाधाय, “ आजुह्वान, उद्गृध्यस्वामे ” इति
समिधमाधाय संपरिस्तीर्य, आज्यं विलाप्योत्पूय, सुक्सुवौ निष्टप्य, संमृज्य सुचि
चतुर्गृहीतं गृहीत्वा द्वयोर्भार्ययोरन्वारब्धयोः “ यो ब्रह्मा ब्रह्मणः ” इत्यनेन सूक्ते-
नैकं चतुर्गृहीतं जुहोति । अष्ट ऋचं जुहोति । प्रसिद्धमाग्निमुखात्कृत्वा, पकाज्जुहोति
“ समित * संकल्पेयाम् ” इति । “ पुरोनुवाक्यामनूच्य, अग्ने पुरीष्य ” इति याज्यया
जुहोति । तथाज्याहुतीरुपजुहोति । “ पुरीष्यस्त्वमग्ने ” इत्यन्तादनुवाकस्य स्व-
ष्टकृत्प्रभृतिसिद्धमाधेनुवरप्रदानात् । अथाग्नेणाग्निं दर्भस्तम्बेषु हुतशेषं निदधाति ।
“ ब्रह्मजज्ञानम्, पिताविराजाम् ” इति द्वाभ्याम्, प्रसिद्धमौपासने पार्वणादि कुर्यात् ।
सन्तिष्ठत औपासनादितन्त्रमिति ॥

❀ ब्रह्मचारिणः कर्तव्यविधिः ❀

हारीतः-ब्रह्मचारी यदा त्वमौ नादध्यात्समिधः क्वचित् । गृहीयात्तं तदा
मृत्युरादध्यात्समिधस्ततः ॥ याज्ञवल्क्यः-संध्यां प्राक्प्रातरेवं हि तिष्ठेदासूर्य-
दर्शनात् । आग्निकार्यं ततः कुर्यात्संध्ययोरुभयोरपि ॥ सुमन्तुः-ब्रह्मचर्यं तपो
भैक्षं संध्ययोरग्निकर्म च । स्वाध्यायो गुरुवृत्तिश्च चर्येयं ब्रह्मचारिणः ॥ याज्ञ-
वल्क्यः-विहितस्यानुष्ठानान्निन्दितस्य निषेवणात् । अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः
पतनमृच्छति ॥ इति ॥

❀ अथ ब्रह्मयज्ञविधिः ❀

तत्र श्रुतिः-ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्यमाणः प्राच्यां दिशि ग्रामादच्छदिर्दर्श उदीच्यां
प्रागुदीच्यां बोदित आदित्य इति ॥ उदित आदित्य इति होमानन्तरमित्यर्थः । पश्चा-
द्वा प्रातराहुतेः ॥ संध्याकर्मावसाने तु स्वयं होमो विधीयते इत्यादि स्मृतेः । अत्र कथं-
चित्प्रातःकाले ब्रह्मयज्ञसंभवे कात्यायनः-यश्च श्रुतिजपः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञः स उच्य-
ते । अतो वेद एव ब्रह्मयज्ञेध्येतव्यः । बृहस्पतिः-स चार्वाक् तर्पणात्कार्यः पश्चाद्वा
प्रातराहुतेः । पैठीनसिः-स्वशास्त्राध्ययनं यत्तद्ब्रह्मयज्ञं प्रचक्षते । ब्रह्मयज्ञपरो विप्रो

ब्रह्मलोके महीयते ॥ अत्र स्वशाखेति विशेषितत्वाद्धतितमपि वेदान्तरं ब्रह्मयज्ञे नाध्ये-
तव्यामिति सिद्धम् ॥ वैश्वदेवावसाने वा नान्यदत्र निमित्ततः । वैश्वदेवेति मनुष्य-
यज्ञान्तोपलक्षणम् । तथा कौर्मै—यदि स्यात्तर्पणादर्वाक् ब्रह्मयज्ञः कृतो नहि ।
कृत्वा मनुष्ययज्ञं वै ततः स्वाध्यायमारभेत् ॥ शौनकः—प्राणायामैर्दग्धदोषः शु-
क्लाम्बरधरः शुचिः । यथाविध्यप आचम्य आहरेदर्भसंस्तरम् ॥ पवित्रपाणी कृत्वा
तु उपस्थे दक्षिणोत्तरौ । अत्र श्रुतिः—दक्षिणत उपवीयोपविश्य हस्ताववनिज्य त्रि-
राचामोद्विः परिमृज्य सकृदुपस्पृश्य शिरश्चक्षुषी नासिके श्रोत्रे हृदयमालभ्य दर्भाणां
महदुपस्तीर्योपस्थं कृत्वा प्रागासीनो दक्षिणोत्तरौ पाणी कृत्वा सपवित्रावोमिति प्रति-
पद्यत इति ॥ ब्रह्मयज्ञस्यापि महायज्ञत्वात्, “अथो आहुः । सर्वेषु यज्ञक्रतुष्विति ।
होष्यन् अप उपस्पृशेत् । विद्युदसि विद्यमे पाप्मानमिति । अथ हुत्वोपस्पृशेत् । वृष्टि-
रसि वृश्च मे पाप्मानमिति” इति श्रुतेः । अत्रापि विद्युदृष्टी भवतः । ब्रह्मयज्ञेन
यक्ष्य इति संकल्प्य विधिवत्पाणिपादौ प्रक्षाल्य, त्रिः प्राश्य द्विरुन्मृज्य सकृदुपस्पृ-
श्य, दक्षिणेन पाणिना सव्यं पाणिं पादौ शिरश्च प्रोक्ष्य, शिरश्चक्षुषी नासिके श्रोत्रे
हृदयं च विधिवत्स्पृष्ट्वा, दर्भास्त्वते शुचौ देशे उपस्थं कृत्वा, प्राडासीनस्त्रिः प्राणा-
नायम्य, सपवित्रौ दक्षिणोत्तरौ करौ कृत्वा, तत्सवितुरिति पच्छोर्धर्चशस्ततः सर्वा
व्याहृतीर्विहृताः पादादिष्वन्तेषु वा तथार्धर्चयोरुक्तमां कृत्स्नायामिति ब्रह्मोपदेशोक्त-
क्रमेण सप्रणवमुच्चार्य, हरिरोमिति निर्दिश्य यत्कर्म क्रियते बुधैः । अधीयते वा
देवर्षे तद्धि वीर्योत्तरं भवेत् ॥ इति वचनाद्धरिरोमित्युच्चार्य, स्वाध्यायमधीयीत ।
अयं पक्षोनेकशिष्टादतः । पक्षान्तरं तु ओमिति प्रतिपद्य, भूर्भुवः सुवरिति वाचः स-
त्यमुक्त्वा, गायत्रीं पादशोर्धशः सर्वामिति क्रमादुक्त्वा, अधीयीतेति । “ एकामप्यृचं
यजुः साम वा सप्रब्रह्मयज्ञः संतिष्ठते, यदृचोधीते पयसः कुल्या अस्य पितृन्” इति
श्रुत्यर्थफलसिद्धयर्थं जपित्वा, परिधानीयां त्रिरन्वाहेति श्रुतेः । नमो ब्रह्मण इति परि-
धानीयां नमो विष्णवे बृहते करोमीत्यन्तं त्रिर्जपेत् । अत्र स्मृतिरत्नाचल्याम्—स-
व्यस्य पाणेरंगुष्ठप्रदेशिन्योस्तु मध्यत । दक्षिणस्यांगुलीर्न्यस्य चतस्रंगुष्ठवर्जिताः ॥
तथा सव्यकरांगुष्ठं दक्षिणांगुष्ठवेधितम् । प्रणवं व्याहृतीश्चैव गायत्री च जपेत्क्रमात् ॥
पच्छोर्धर्चश उच्छ्वासाद्रेदादीश्वतुरो जपेत् । शौनकश्च—ॐपूर्वधा व्याहृत्या-
सावित्रीमन्वाह पच्छोर्धर्चशः सर्वामिति । धावाशुधिव्योः समीक्षणः संमील्य वा-
यथायुक्तमात्मानं मन्येत, तथा युक्तोधीयीत । विष्णुश्च—ओंकारं व्याहृतीस्तिस्रो
गायत्रीं च तदित्यृचम् । मनसैताननुस्मृत्य वेदादीन् समुपक्रमेत् ॥ एवं च नित्यप्र-
श्रमधीत्य नमो ब्रह्मण इति परिधानीयां त्रिरन्वाह, ततो वृष्टिरसीत्युक्त्वाप उपस्पृश्य
गृहानेति, ततो यत्किञ्चित् ददाति सा दक्षिणा । एवं प्रश्राध्ययनसामर्थ्ये, यथाशक्ति
वा वेदं क्रमादधीयीत । अत्र मनुः—आहिव स नखाग्नेभ्यः परमं तप्यते तपः । यः
स्रग्व्यपि द्विजोधीते स्वाध्यायं शक्तितोन्वहम् ॥ आनखाग्नेभ्य इत्यन्वयः । हः प्रसिद्धी ।
तप्यत एव । स्रग्वीति स्वैराचारं दर्शयति । तथापि योधीतेन्वहं शक्त्येति च । अत्र
पक्षे, भूर्भुवः सुवः सत्यं तपः श्रद्धायां जहोमीत्युक्त्वा, परिधानीयां त्रिर्जपेत्. “ त्रे-

वेदास्य स्वाध्याय उपात्तो भवति ” इति स्मृतेः । उपात्तः अधीतः, अयं नित्यः । अग्रिकार्यपरिभ्रष्टः पतितः परिकीर्तितः । ब्रह्मयज्ञविहीनश्च ब्रह्महा कीर्तितो बुधैः ॥ इति प्रत्यवायस्मृतेः । “ एतत्तं योनूत्सृजत्यभागो वाचि भवत्यभागो नाके ” इति श्रुतेश्च । अतो नधीतस्यापि ब्रह्मयज्ञे गायत्री यथाशक्ति जप्तव्या । तथा मनुः—अर्पा समीपे नियतो नैत्यिकं विधिमास्थितः । गायत्रीमप्यधीयीत गत्वारण्यं समाहितः ॥ श्रीचिष्णुधर्मोत्तरे च—ब्रह्मयज्ञे जपन् सूक्तं पौरुषं चिन्तयन् हरिम् । स सर्वान् जपते वेदान् सांगोपांगान् विधानतः ॥ अतो नधीतोशक्तो वा ब्रह्मयज्ञे पुरुषसूक्तमेव जपेत् । अयं काम्यश्च । तथा चिज्ञानेश्वरे—यज्ञानां तपसां चैव शुभानां चैव कर्मणाम् । वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः ॥ इति ग्रहणाध्ययनफलमुक्त्वा काम्यब्रह्मयज्ञफलमाह—मधुना पयसा चैव देवान् संतर्पयेद्विजः । पितृन्मधुघृताभ्यां च ऋचोधीते हि योन्वहम् ॥ यजूंषि शक्तितोधीते योन्वहं स घृतामृतैः । प्रीणाति देवानाज्येन मधुना च पितृस्तथा ॥ स तु सोमघृतैर्देवांस्तर्पयेद्योन्वहं पठेत् । सामानि वृषिं कुर्याच्च पितृणां मधुसर्पिषा ॥ वाको वाक्यं पुराणं च नाराशंसीश्च गाथिकाः । इतिहासांस्तथा विद्यां योधीते शक्तितोन्वहम् ॥ मांसक्षीरोदनमधुतर्पणं स दिवीकसाम् । करोति वृषिं कुर्याच्च पितृणां मधुसर्पिषा ॥ ते तृप्तास्तर्पयन्त्येनं सर्वकामफलैः शुभैः । इति । अत्र “ यदचोधीते पयसः कुल्या अस्य ” इति श्रुत्यर्थोनुसंधेयः । अतः । वेदायर्वपुराणानि सेतिहासानि शक्तितः । ब्रह्मयज्ञप्रसिद्धचर्यं विद्यां चाध्यात्मिकीं जपेत् ॥ इत्यादिवेदव्यतिरिक्तजपः काम्यविषयः । वाको वाक्यम् प्रश्नोत्तररूपं वेदवाक्यम्, पुराणं ब्राह्मादि, चशब्दान्मन्वादि धर्मशास्त्रम्, नाराशंसीः रुद्रदेवत्यमन्त्राः, गाथाः यज्ञगाथेन्द्रगाथाद्याः, इतिहासाः महाभारतादयः, विद्याः—वारुण्याद्याः, एवं व्याख्यातम् । नित्यकाम्यब्रह्मयज्ञसाधारणफलमाह याज्ञवल्क्यः—यं यं क्रतुमधीयीत तस्य तरयाप्नुयात्फलम् । त्रिविक्तपूर्णपृथिवीदानस्य फलमश्नुते ॥ नित्यग्रहणं काम्यस्याप्युपलक्षणमिति व्याख्यातम् । यो यद्यत्कतुप्रतिपादकवेदभागमधीयीत स तत्तत्कतुफलं त्रिवारकृतवित्तपूर्णभूदानस्य च फलमाप्नोतीति व्याख्यातम् । अत एव हि मनुः—वेदमेव जपेन्नित्यं ययाकालमतन्द्रितः । न ह्यस्याहुः परं धर्ममुपधर्मोन्वय उच्यते ॥ एवकारेण अन्ययोगव्यवच्छेदः । अत्रापस्तम्भः—नित्यप्रश्नस्य चाविधिना तस्य विधिरकृतप्रातराश उदकान्तं गत्वा, प्रयतः शुचौ देशे अधीयीत यथाध्यायमुत्सृजन्वाचेति । विधिं विना नित्यप्रश्नस्य अध्ययनं न कार्यम् । अयमत्र विधिः । अकृतप्रातराश इत्यादि ॥ अतो भुक्तस्य ब्रह्मयज्ञे नाधिकारः, तथा अस्पृश्याशीचटुष्टस्यापि । अदुष्टस्याप्यमेध्यशक्शुद्रान्त्यपतितान्तिके देशे नाध्यायः । अत्र “ तस्य वा एतस्य यज्ञस्य द्वावनध्यायी यदात्माशुचिर्यदेशः ” इति श्रुत्यर्थोनुसंधेयः । मनुः—नैत्यिके नास्त्यनध्यायो ब्रह्मसत्रं हि तत्स्मृतम् । द्वावेव वर्जयेन्नित्यमनध्यायी प्रयत्नतः ॥ स्वाध्यायभूमिं चाशुद्धामात्मानमशुचिं द्विजः । यथाध्यायामिति पदक्रमानुपद्धानिषेधः । वाचेति मानसस्य व्युदासः । उच्चैरध्येतव्यामिति भावः । तदेवं, विद्युदायनध्ययनेष्वप्यध्ययनं कार्यमेव ।

तथा ब्राह्मणम्—य एवं विद्वान् मेघे वर्षति विद्योतमाने स्तनयत्यवस्फूर्जति पवमाने वायावमावास्यायां स्वाध्यायमधीते तप एव तत्तप्यते तपो हि स्वाध्याय इति । तथा वाजसनेयिब्राह्मणं च—ब्रह्मयज्ञो ह वा एष यः स्वाध्यायस्तस्यैते वषट्कारा यत् स्तनयति यद्विद्योतते यदवस्फूर्जति यद्वातो वायति तस्मात्स्तनयति विद्योतमानेवस्फूर्जति वाते वा वायत्यधीयीतैव वषट्काराणामच्छम्बट्कारायेति ॥ अच्छम्बट्काराय अव्यर्थत्वाय । अध्ययनाभावे ब्रह्मयज्ञस्य स्तननादयो वषट्कार स्राहाकारादयो व्यर्थाः स्युरिति भावः । नन्वरय “ अथ यदि वातो वा वायात्स्तनयेद्वा विद्योतेत वावस्फूर्जैद्वैकां वर्चमेकं वा युजुरेकं वा सामाभिव्याहरेत् ” इति शाखान्तरे वाजसनेयिब्राह्मणवाक्यस्य समाप्त्यश्रवणात्, कथं प्रश्राध्ययनं ? इति चेन्न । विद्यां प्रत्येवानध्यायः श्रूयते “ न कर्मयोगे मन्त्राणाम् ” इत्यनध्यायप्रतिषेधात् । विद्यां प्रत्येव वेदाध्ययनं प्रत्येवानध्यायः श्रूयते न पुनर्मन्त्राणाम्, कर्मयोगे ग्रहणधारणाध्ययनविक्षणत्वात् । अर्थान्तरं हि मन्त्राणां ब्रह्मयज्ञाग्निहोत्रादिकर्मयोगः । अतो नैवात्र दोषः । अन्यथा नित्यत्वव्याघातात् । यथाशक्त्यध्ययनेन तच्चरितार्थमिति चेन्न, नित्यप्रश्रस्मरणव्याकोपापत्तेः, तत्सहपठिताग्निहोत्रमन्त्राणामप्येकदेशाध्ययनप्रसक्तेः “ तस्य वा एतस्य यज्ञस्य द्वावनध्यायी यदात्माशुचिर्षदशः ” इति द्वयोरैवानध्यायानिमित्तत्वश्रुतेः, श्रुत्यैव “ अमावास्यायां स्वाध्यायमधीयीत ” इति नित्यानध्यायेष्वपि अध्ययनविधानाच्च । अतो नित्यप्रश्राध्यायिनो त्वनध्यायगन्धो नास्त्येव । अनियतप्रश्राध्यायिनस्तु—अल्पं जपेदनध्याये पर्वण्यल्पतरं जपेत् । इत्यनध्याये अल्पमेवाध्ययनमेकां वर्चमित्युक्तम् । अतो नित्यत्वात्प्रश्राध्ययनं नित्यमेव कर्तव्यम् । तथा मनुः—नैतिके नास्त्यनध्यायो ब्रह्मसत्रं हि तस्मृतम् । ब्रह्माहुतीहुतं पुण्यं स्वा यायश्च वषट्कृतम् ॥ अखण्डादर्श—अनध्यायादिवसेष्वप्येवमेव अध्ययनं कर्तव्यम्, नित्यत्वात् । तथा मनुः—वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैतिके । नानुरोधोस्त्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥ स्मृत्यन्तरे—नानध्यायोस्ति मन्त्राणां रौद्राणां च विशेषतः । पुरुषसूक्ते पावमाने गृहीतनियमादृते ॥ जपे नित्ये च काम्ये च ऋतौ पारायणेपि च । नानध्यायोरिति मन्त्राणां होममन्त्रेषु सर्वदा ॥ उज्ज्वल्लायां च—का पुनरसी स्मृतिः, या ब्रह्मयज्ञेष्वनध्यायमुपदिशति, मानवे तावद्विपर्ययः श्रूयते “ नैतिके नास्त्यनध्यायः ” इति, सामान्येनानध्यायोपदेशस्तु ब्रह्मयज्ञादन्यत्र चरितार्थः । तस्मात्तादृशी स्मृतिर्भृग्येति । तथा स्मृतिरत्नावल्याम्—देवतार्चनमन्त्राणां नानध्यायस्तदा स्मृतः । संकल्पितानां मन्त्राणां वैदिकानां महामते ॥ नानध्यायनिरोधोस्ति जपकर्मणि सर्वदा । नित्ये जपे च काम्ये च ऋतौ पारायणे तथा ॥ नानध्यायोरिति वेदानां ग्रहणे ग्रहणं स्मृतम् । प्रारब्धे वेदपारायणे, पुरुषसूक्तम्, त्रिसुपर्णम्, पञ्चशान्तिम्, रुद्रैकादशीम्, नित्यमहं जपिष्यामीति संकल्पितवदिकमन्त्राणां जपे, छन्दःकल्पादिवेदाङ्गेषु, यज्ञमन्त्रेषु, नैमित्तिकविधी, ब्रह्मयज्ञे च नानध्ययनगन्धोस्तीत्यर्थः । स्मृतिसारसमुच्चयेपि—सप्तानां व्याहृतीनां च गायत्र्याः शिरसस्तथा । नित्ये नैमित्तिके काम्ये व्रते यज्ञे तथा ऋतौ ॥ ऋत्ते काम्य-

कार्यं च नानध्यायः सदा स्मृतः ॥ धर्मोद्योते-सौराणां रीद्रमन्त्राणां वैदिकानां च नैस्त्यके । जपहोमादिकार्येषु नानध्यायो न काम्यके ॥ इत्यादिवृत्ति स्मृत्यन्तर-वचनानि सन्ति, तानि विस्तरभयान्न लिख्यन्ते । अतो नित्यप्रश्ने अनध्यायो नास्ती-ति निश्चीयते । ननु “मनसा चानध्याये विद्युति चाभ्यग्रायां स्तनयित्नावप्रायत्ये प्रे-तात्रे नीहारे च ” “ मानसं परिचक्षते । श्राद्धभोजन एवैके ” इति स्मरणान्मनसै-वाध्ययनमनध्यायेष्विति चेन्न । “ ग्रामे मनसा ” इतिवदमावास्यायां मनसा स्वाध्या-यमधीयीतेत्यश्रवणात्, मन्वादिवचनेषु मानसत्वानाप्राणाच्च । “ सर्वाह २ सुयुक्तो-ऽध्ययनादनन्तरोध्याये, तथा गुरुकर्मसु मनसा चानध्याये ” इत्युक्तमानसाध्ययनानु-वाद एवायं विद्युदादिषु मानसाध्ययनविधानार्थः । किञ्च, इदं मनसा चानध्याय इति वचनं ब्रह्मयज्ञविषयं न संभवति, श्राद्धभोजन एवेति ज्ञापनात् । नहि भोजनानन्तरं ब्रह्मयज्ञोस्ति, अकृतप्रातराश इति स्मृतेः । अतो भुक्तस्यार्धलोपेन तद्विषयमानसा-ध्ययनवर्जनस्मरणानुपपत्तौ सर्वाहाध्ययनस्य विहितमानसत्वानुवाद एवायं विशेषवि-धानार्थमिति सुव्यक्तं सुधियामित्यलम् ॥

❀ अपत्नीकस्य ब्रह्मयज्ञाद्यनधिकारः ❀

किञ्च, “ अज्ञयो वा एषः, योऽपत्नीकः ” “ पाणिग्रहणादिगृहमेधिनो व्रतम् ” पञ्चकलप्ता महायज्ञाः प्रत्यहं गृहमेधिनाम् ॥ इत्यादिभिः पञ्चयज्ञानां गृहमेधिविशिष्ट-त्वावगमात्, अपत्नीकस्यायज्ञार्हत्वश्रुतेश्च, विधुरस्य न ब्रह्मयज्ञादिपञ्चमहायज्ञप्रसङ्गः । ब्रह्मचारिभिस्तु कर्तव्य एव । तथा नारदायै-सायं प्रातरग्निकार्यं यथाकालं जिते-न्द्रियः । कुर्यात्प्रातिदिनं वर्णां ब्रह्मयज्ञं च तर्पणम् ॥ तन्त्रत्रयं काठकं च वैश्व-देवमनून् पठेत् । मन्त्रप्रश्नी पुनश्चैवं ब्रह्मयज्ञे क्रमं विदुः ॥

❀ अज्ञाध्ययने नानध्यायः ❀

अज्ञाध्ययनविषये स्मृत्यर्थसारे विशेषः-चतुर्दश्यष्टमीपर्वप्रतिपद्दर्जितेषु तु । वेदाङ्गन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणि चाभ्यसेत् ॥ अनध्यायस्तु नाङ्गेषु नेतिहासपुराणयोः । न धर्मशास्त्रेष्वन्येषु पर्वण्येतानि वर्जयेत् ॥ एतद्धर्मशास्त्रादिवर्ज्यत्वस्मरणमभ्यासविष-यम् । अभ्यस्तस्य तु-पर्वसु प्रयतो नित्यमुक्तदानफलं लभेत् । इति बृहस्पतिस्म-रणान्न दोषः । अत्र मनुः-वेदाभ्यासोन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रिया मता । नाशय-त्याशु पापानि महापातकजान्यापि ॥ अत्र शिक्षाः-प्रातः पठेत्रित्यमुरस्थितेन स्वरे ण शार्दूलरुतोपमेन । मध्यादिने कण्ठगतेन चैव चक्राहसंक्रन्दितसन्निभेन ॥ तारं तु विद्यात्सवने तृतीये शिरोगतं तच्च सदा प्रयोज्यम् । मयूरहंसान्यभृत्स्वराणां तुल्येन नादेन शिरोगतेन ॥ मन्दमेव पठेत्प्रातरुच्चैर्मध्यादिने पठेत् । उच्चैरेवापराह्णे तु संध्या-काल उपारमेत् ॥ “ स वा एष यज्ञः सद्यः प्रतापते सद्यः संतिष्ठते तस्य प्राक्-सायमवभृथः ” इति श्रुतेः । संध्याकालात्प्रागेव ब्रह्मयज्ञः कर्तव्य इत्यर्थः । सद्यः प्रतापते-न तु यज्ञान्तरवद्भवन्तकालादिनिरीक्षणम् । सद्यः संतिष्ठते-न तु तद्वत्कालान्तरे समाप्तिः । अवभृथः समापनमित्यर्थः ॥

❀ तर्पणविधिः ❀

अत्र योगयाज्ञवल्क्यः—जपेद्वेदादिमेकाग्रस्तटे बद्धाञ्जलिः शनैः । ब्रह्मयज्ञ-
प्रसिद्धचर्थं ब्रह्मविद्यामथापि वा ॥ जप्त्वा वा प्रणवं शक्त्या ततस्तर्पणमाचरेत् ।
आश्वमेधिके विष्णुधर्मोत्तरे च—आदौ वेदं समारभ्य तथोपर्युपरि क्रमात् ।
यदधीतेन्हं शक्त्या ब्रह्मयज्ञं प्रचक्षते ॥ वसिष्ठः—ऋक्सामाथर्ववेदोक्तान् जपेन्म-
न्वान् यजूंषि च । जपित्वैवं ततः कुर्यादेवर्षिपितृतर्पणम् ॥ यजुःशास्त्रिणां तु का-
ण्डानुक्रमण्यां काण्डऋपितर्पणमुक्तम् । अथ काण्डऋपीनेतानुदकाञ्जलिभिः शुचिः ।
अव्यग्रस्तर्पणेन्नित्यं मन्त्रैः पर्वाष्टमीषु च ॥ इति । अत्र कपर्दिस्वामी—काण्डार्पि-
तर्पणं नित्यमुपेतेन निवीतिना । वार्यञ्जलिभिरन्यैश्च कार्यं पर्वाष्टमीषु च ॥ तदेवम् ।
तर्पणं तु द्विजः कुर्यात्प्रत्यहं स्नातकस्ततः । देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रम-
म् ॥ ऋषीन् प्रजापतिमुखान् संतर्प्य द्विजसत्तमः । ततः परं द्विराचम्य वाग्यतः
प्रविशेत् गृहम् ॥ इति शातातपादिभिरुक्तेषु तर्पणेषु स्वशाखाव्यवस्था अनुसंधातव्या ॥

❀ वेदाभ्यासविधिः ❀

दक्षः—द्वितीये तु तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते । वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारो-
भ्यसनं जपः ॥ तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा । समित्युत्पकुशादीनां स
कालः समुदाहृतः ॥ याज्ञवल्क्यः—दुत्वाग्नीन् सूर्यदैवत्यान् जपेन्मन्वान् समाहितः ।
वेदार्थानधिगच्छेच्च, शास्त्राणि विविधानि च ॥ अर्थं च शास्त्राभ्यासो वेदाविरोधेन कार्यः,
अन्यथा दोषश्रवणात् । तथा मनुः—योनधीत्य द्विजो वेदानन्यत्र कुरुते श्रमम् । स
जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥ पराशरः—यथा दारुमयो हस्ती यथा
चर्ममयो मृगः । तथा विप्रोनधीयानस्त्रयस्ते नामधारकाः ॥ सारसमुच्चये—अन-
धीत्य त्रयीं विप्रा ये हि शास्त्रमधीयते । सर्वाभरणनद्धाङ्गा नग्राः स्त्रिय इव ध्रुवम् ॥
विष्णुधर्मोत्तरे—अधीतमपि यो वेदं विमुञ्चति यदा नरः । घ्नणहा स तु विज्ञेयो
वियोनिमधिगच्छति ॥ अतो द्वितीयभागे गृहस्थेन वेदस्याविस्मरणार्थं वेदाभ्यासः
कार्यः । अन्यथा “अधीतस्य च नाशनम्, पुरुषवेदो ब्रह्मोज्झम्” इति याज्ञवल्क्य-
गीतमापस्तम्बादिभिरधीतवेदनाशे दोषस्मरणात् । तथा संवर्तः—अधीत्य विधिवत्पूर्व-
मृषिमाचार्यतः शुभात् । अनन्तरं यथाध्यायः कर्तव्यो धीमता ध्रुवम् ॥ ततः क्रमम-
धीधीत स्वरसंस्कारसंयुतम् । पदक्रमविशेषज्ञो वर्णक्रमविचक्षणः ॥ स्वरमात्राविभाग-
ज्ञो गच्छेदाचार्यसम्पदम् । शिक्षायाम्—योनधीत्य द्विजो वेदानन्यत्र कुरुते श्रमम् ।
स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥ यमः—न जातु परशास्त्रोक्तं बुधः कर्म
समाचरेत् । आचरन्परशास्त्रोक्तं कर्मारण्डः प्रकीर्तितः ॥ यदाज्ञातं स्वशास्त्रार्थं
पारक्यमविरोधि च । विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत् ॥ यस्य यावत्स्वसूत्रोक्तं
स्वल्पं वा यदि वा बहु । तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वं कृतं भवेत् ॥ स्वसूत्रे
विद्यमाने तु परसूत्रेण वर्धते । बोधायनमतं कृत्वा स्वसूत्रफलभाग्भवेत् ॥ शास्त्रिणा-
मपि सर्वेषामभावे स्वप्रयोगिनाम् । आपस्तम्बेन मार्गेण कर्तव्यं मनुरब्रवीत् ॥ श्रुति-

स्मृती तु विप्राणां चक्षुषी द्वे विनिर्मिते । काणस्तत्रैकया हीनो द्वाभ्यामन्धः प्रकीर्तितः ॥
 अधीत्य चतुरो वेदान् सपहङ्गपदक्रमान् । स्मृतिहीना न शोभन्ते चन्द्रहीनेव शर्वरी ॥
 अधीत्य विधिवद्विप्रो वेदार्थं न विचारयेत् । स सान्धव्यः शूद्रसमः पात्रतां न प्रपद्यते ॥
 वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र यत्राश्रमे वसेत् । स्वर्गलोकमवाप्नोति नरकं च न गच्छति ॥
 धर्म्यं यशस्पमायुष्यं पुण्यं स्वर्ग्यं तथैव च । धारणाद्धर्मशास्त्रस्य ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥
 श्रुतिहीनमधीतं यत्रेहामुत्र चं तद्रवेत् । श्रुतं तु केवलमपि समुद्धाराय कल्पते ॥
 समुच्चितं स्तोकमपि श्रुताधीतं विशिष्यते । ज्ञानं कर्म च संयुक्तं मुक्त्यर्थं कल्पितं
 यथा ॥ अधीतं श्रुतिसंयुक्तं तथा श्रेष्ठं न केवलम् । पराशरः—स्वमात्राविहीनं
 तु पदाक्षरविवर्जितम् । न्यूनातिरिक्तं यत्किञ्चिदाभिर्गीर्भिरुदीरयेत् ॥ प्रायश्चित्तान्यशेष-
 णाणि तपःकर्मात्मकानि वै । यानि तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परम् ॥ इति
 वचनात्सर्वेषां कर्मणामन्ते प्रायश्चित्तार्थं श्रीकृष्णस्मरणमेव कर्तव्यम् ॥

❀ समित्पुष्पाद्याहरणविधिः ❀

तत्र संवर्तः—समित्पुष्पकुशादीनि श्रोत्रियः स्वयमाहरेत् । शूद्राहतेः क्रयक्रीतैः
 कर्म कुर्वन् पतत्यधः ॥ श्रीविष्णुमन्दिरे—अरण्याद्वा गृहाद्वापि विक्रीतान्यापण-
 स्पलात् । अयाचितानि पुष्पाणि लब्धान्पद्मार्हाणि नार्चने ॥ त्याज्यं पर्युषितं जन्तु-
 दूषितं पादलङ्घितम् । म्लानं स्पृष्टं तथास्पृश्यैर्नीतं च प्रतिलोमजैः ॥ तुलसीमा-
 हात्म्ये—उत्तमं स्वार्जितं पुष्पं मध्यमं वन्यमुच्यते । अधमं तु क्रयक्रीतं पारक्यमध-
 माधमम् ॥ हस्तानीतं पटानीतं स्वयं पतितमेव वा । देवारामोद्धवं पुष्पं गृहदेवाय
 नार्चयेत् ॥ अयने ह्युपरगे च भौमभार्गवभानुषु । नाहरेत्तुलसीपत्रं गृहदेवार्चने बुधः ॥
 आश्वमेधिके—अर्कपुष्पाणि चान्यानि हार्कपत्रस्थितानि च । निर्गन्धानि च पुष्पा-
 णि सर्वाण्येतानि वर्जयेत् ॥ स्मृत्यन्तरे—आरवारे च शुके च मन्वादिषु युगादिषु ।
 नाहरेत्तुलसीपत्रं मध्याह्नात्परतस्तथा ॥ संक्रान्त्यां पक्षयोरन्ते द्वादश्यां निशि सन्ध्य-
 योः । तुलसीं ये विचिन्वन्ति ते कुंतन्ति हरेः शिरः ॥ तथा अन्यत्र—भृग्वर्काद्वा-
 रके वारे द्वादश्यां पक्षपर्वसु । नाहरेत्तुलसीपत्रं नन्दायां श्रवणेपि च ॥ महाभा-
 रते—तुलसीपत्रमादाय मद्रक्तो यत्र गच्छति । तमेवानुगमिष्यामि यथा गीर्षत्सलार्भ-
 कम् ॥ तुलस्याऽनुदिनं देवं योर्चयेद्रुद्धध्वजम् । जन्ममृत्युजरादुःखैर्मुक्तो मुक्तिमवा-
 पुयात् ॥ माघमाहात्म्ये—मणिकाञ्चनपुष्पाणि मुक्तावैदूर्यकानि च । तुलसीपत्रदान-
 स्य कलां नाहन्ति षोडशीम् ॥ तुलसीस्तवे—सुमंजरीदलैर्युक्तैः कोमलैस्तुलसी-
 दलैः । ये कुर्वन्ति हरेः पूजां ते कृतार्थाः कली युगे ॥ शुष्कं पर्युषितं वाद्रं काष्ठं वा
 तुलसीदलम् । अर्चने वासुदेवस्य लक्षकोटियुगं भवेत् ॥ तुलसीग्रहणं शस्तं विष्णो-
 रर्चनहेतवे । वर्ज्यं पर्युषितं पुष्पं न वर्ज्यं तुलसीदलम् ॥ देवलस्मृतौ—वर्ज्यं प-
 र्युषितं तोयं न वर्ज्यं जाह्नवीजलम् । अन्यत्पर्युषितं वर्ज्यं न वर्ज्यं पद्मपुष्पकम् ॥ श्री-
 भगवानाह पाद्मे—सर्वेषां चैव पुष्पाणां पत्राणां चैव सुन्दरि । आधिक्यं तव देवेशि
 प्रीतोहं तव दर्शनात् ॥ शुष्कैः पर्युषितैर्वापि काष्ठमूलमृदादिभिः । अर्चनामम वि-
 म्वस्य सदा शुद्धिर्भविष्यति ॥ नमस्कारमन्त्रः—यन्मूले सर्वतीर्थानि यन्मध्ये सर्वदेवताः ।

यद्ये सर्ववेदाश्च तुलसीं त्वां नमाम्यहम् ॥ ग्रहणमन्त्रः—तुलस्यमृतसम्भूते सदा त्वं
केशवाप्रिये । केशवार्थं लुनामि त्वां वरदा भव शोभने ॥ मोक्षैकहेतोर्धराणिप्रसूते विष्णोः
समस्तस्य गुरोः प्रिये ते । आराधनार्थं पुरुषोत्तमस्य लुनामि पत्रं तुलसि क्षमस्व ॥
प्रसीद मम देवेशि प्रसीद हरिवल्लभे । क्षीरोदमथनोद्धृते तुलसि त्वं प्रसीद मे ॥
माघमाहात्म्ये—पुष्करादीनि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा । वासुदेवादयो देवा
वसन्ति तुलसीदले ॥ ब्रह्माण्डे—तावद्गर्जन्ति पुष्पाणि भालत्पादीनि भास्करि ।
यावन्न प्राप्यते पुण्या तुलसी विष्णुवल्लभा ॥ ततः मदाक्षिणीकृत्य तुलसीमाहरेद्ब्रह्मः ।
श्रीविष्णुरहस्ये—सकृदभ्यर्च्य गोविन्दं तुलस्या चैव मानवः । मुक्तिभागी निरा-
तङ्कः कृष्णस्वानुचरो भवेत् ॥ मौद्गल्यः—नाक्षतैरर्चयेद्विष्णुं न शंभुं शङ्खवारिणा ।
नार्चयेद्दूर्वया दुर्गां न तुलस्या सुरान्तरम् ॥

❀ वर्ज्यपुष्पाणि ❀

पाद्ये—केशकीटापविद्धानि शीर्षपर्युपितानि च । भुग्नपत्रं न च ग्राह्यं कृमिदण्डं च
नाहरेत् ॥ वर्जयेद्दूर्वनाभेन वासितं यदि शोभनम् । स्थलजं नोद्धरेत्पुष्पं छेदयेज्जलजं
नतु ॥ यानि स्पृष्टानि चास्पृश्यैर्लोक्यायुक्तैश्च वर्जयेत् । श्रीविष्णुरहस्ये—निपिद्धि-
दुःखदैर्देवं नार्चयेत् कदाचन । न शुष्कैः पूजयेदेवं कुसुमैर्न महीगतैः ॥ न विशी-
र्णदलैः शिष्टैर्नाशुभैर्नाविकासिभिः । पूतिगन्धेप्रगन्धानि ह्याम्रगन्धानि वर्जयेत् ॥
यत्तु हारीतवचनम्—स्नानं कृत्वा तु ये केचित्पुष्पं गृह्णन्ति वै द्विजाः । देवतास्तत्र
गृह्णन्ति तत्र गृह्णन्ति मानुषाः ॥ पितरस्तत्र गृह्णन्ति भस्मीभवति काष्ठवत् । इति
तन्मध्याह्नस्नानाभिप्रायम् । स्नानं कृत्वा तु मध्याह्ने पुष्पाणि न समाहरेत् । इति निषे-
धस्मृतेः । श्रीविष्णुरहस्ये च—येर्केपुष्पैस्त्रिलोकेशमर्चयन्ति जनार्दनम् । तेभ्यः
कुद्धोक्षयं दुःखं क्रोधाद्विष्णुः प्रयच्छति ॥ श्रीवाराहे—अन्यदेवार्थसन्दिष्टैर्यो
नरो मामप्यार्चयेत् । तेनैव तु महाभागे मण्डकत्वं व्रजन्ति ते ॥ जन्मद्वयं तु वै मूढाः
शुद्धतां यांति ते नराः । कुसुमानां निवेद्यानां गन्धमाग्राति यो नरः ॥ स पूतिगन्धसं-
युक्तः कुष्ठी चैव धरे शुभे । असूत्रग्रयितं पुष्पमस्त्रेहाक्तं तथोदनम् ॥ अवाङ्कायुतं
तोयं सर्वं पर्युपितं भवेत् । न पर्युपितदोषोस्ति तीर्थतोयस्य नित्यशः ॥ वैष्णव-
धर्मशास्त्रे—पुष्पालाभे तुलस्यास्तु पत्रमामर्चयेद्ब्रह्मः । पत्रालाभे शिफामिस्तु शिफा-
लाभे शिफालवैः ॥ लवालाभे मृदा तत्र भक्तिमानर्चयेत् माम् । नारदीये—हरैर-
भ्यर्चनायां च तुलसीसाधनं परम् । अलाभे तुलसीनां च तन्नामग्रहणं परम् ॥
भगवानरविन्दाक्षः संतुष्यति सहस्रधा । न पद्मैर्नापि कङ्कारैर्न हेमकुसुमैरपि ॥ तथा
तुष्यति गोविन्दो यथैव तुलसीदलैः । अन्यदेवतसंवल्लसैर्योर्चयेद्गुरुद्वजम् ॥ स
एव नरकं याति यावदाभूतसंप्रवम् । तत्रैव—संगृह्य तुलसीं भक्त्या सर्वाभीष्टफलप्र-
दाम् । तुलस्यैव हरेः पूजां ये कुर्वन्ति नरा भुवि ॥ ते कृतार्था नरश्रेष्ठ तस्मात्त्वमपि
तत्कुरु । तस्मात्तुलस्या सदृशं नच भूतं न भावि च ॥ तुलसीकाननामोदवासिता
यत्र मारुताः । न तत्र धरणीभागे चरन्ति यमकिङ्कराः ॥ तुलसी तुलसीत्येवं नामा-
न्यावर्तयन्ति ये । ते विष्णुलोकमासाद्य पश्यन्ति गरुद्वजम् ॥ दर्शनाच्छ्रवणारस्पर्शा-

स्मरणात्कीर्तनादपि । पुनाति तुलसी पुण्या दश पूर्वान् दशापरान् ॥ तुलसीकाननं
यत्र यत्र वा हरिकीर्तनम् । तत्रैवास्ते हरिः श्रीमान् शङ्खचक्रगदाधरः ॥ तस्मात्परा-
शर त्वं च सर्वदा तुलसीदलैः । नारायणमिहाराध्यं प्राप्स्यसे परमं पदम् ॥ यथा हि
तुलसी मान्या विष्णोर्भवति सर्वदा । तथैवैकादशी विष्णुं संतोषयति संततम् ॥
तुलसीदलसंमिश्रं तीर्थं तोयेन संयुतम् । दिवसे दिवसे ये तु भुञ्जते ते हि वैष्णवाः ॥
पराशरः—द्वितीयकाले कर्तव्यं तुलस्या हरणं द्विजैः । अन्यकाले न कर्तव्यमित्येवं
मनुरब्रवीत् ॥ दक्षः—काले द्वितीये संप्राप्ते तुलसीं ग्राहयेद्विजः । अन्यकालेषु न ग्रा-
ह्यमिति वासिष्ठभाषितम् ॥

✽ अथ कुशोत्पाटनादिविधिः ✽

तत्र शानैकः—शुचौ देशे शुचिर्भूत्वा स्थित्वा प्रागुत्तरामुखः । ओंकारेणैव
मन्त्रेण कुशाः स्पृश्या द्विजोत्तमैः ॥ कुशोत्पाटनमन्त्रमाह स एव—विरिञ्चेन सहो-
त्पन्न परमेष्ठिनिसर्गज । नुद सर्वाणि पापानि दर्भं स्वस्तिकरो मम ॥ अत्र कालमाह
हारीतः—मासे नभस्यमावास्या तस्यां दर्भोच्चयो मतः । अयातयामास्ते दर्भा नि-
योज्याः स्युः पुनः पुनः ॥ देवार्थान् प्राङ्मुखो दर्भान् पित्रर्थान् दक्षिणामुखः ।
छित्त्वोपवीती प्राचीनावीती तान्निक्षिपेत्पृथक् ॥ शङ्खः—मन्त्राः कृष्णाजिनं दर्भा
ब्राह्मणाश्च विशेषतः । अयातयामास्ते सर्वे नियोज्याः स्युः पुनः पुनः ॥ आयातया-
माः अगतरसाः । वृद्धचसिष्ठः—काशस्तु रौद्रो विख्यातः कुशो ब्राह्मस्तया स्मृतः ।
आपों दर्भः समाख्यातो विश्वामित्रस्तु वैष्णवः ॥ कुशालाम्बेऽश्ववालश्च विश्वामित्रोथ
वायवः । दूर्वाश्चैतेषु ये लब्धास्तेः कर्माणि समाचरेत् ॥ श्रुतिस्मृतिषु मित्रत्वादिप्राण-
विश्वकर्मणाम् । विश्वांहसाममित्रत्वाद्दिश्वामित्र इति स्मृतः ॥ दुःस्पर्शनाशकरणात्
दुःशब्दोच्चारणाशनात् । दुःस्वप्ननाशकरणादेवा दूर्बल्युदाहता ॥ हारीतः—नवभिः
सप्तभिर्दर्भैः पञ्चभिश्च क्रमात्कृतः । कूर्चः श्रेष्ठो मध्यमश्च कनीयानिति च स्मृतः ॥
स्मृतिरत्नाचल्याम्—अहन्यहनि कर्मार्थं कुशोद्धारः प्रशस्यते । न पूर्वपुद्गतकुशा
योग्याश्चैवोत्तरेषु च ॥ पवित्रं स्वर्णमजिनं रूप्यं ताम्रं च सीसकम् । वसुधा गौस्तथा
विप्रो नियोज्याः स्युः पुनः पुनः ॥ कुशाग्रैस्तर्पयेद्देवान् मनुष्यान् कुशमध्यतः ।
द्विगुणीकृत्य मूलाग्रैः पितृन् संतर्पयेद्विजः ॥ सपिण्डीकरणादर्वागृजुदर्भैः स्मृति-
क्रियाः । परतो द्विगुणैरेव देवकर्म सदर्जुभिः ॥ छिन्नमूला ग्रहीतव्याः प्रस्तरार्थं कुशो-
त्तमाः । अधिकार्यं च यागे च समूलान्परिवर्जयेत् ॥ मनुः—समूलश्च भवेद्दर्भः पितृणां
श्राद्धकर्मणि । मूलेन लोकाञ्जपति शक्रस्य च महात्मनः ॥ एतदेकोद्दिष्टश्राद्धविषयम् ।
यतः स एवाह—एकोद्दिष्टे कुशा श्राव्याः समूला यज्ञकर्मणि । बहिर्लूनाः
सङ्कलूनाः सर्वत्र पितृकर्मणि ॥ इति । बहिर्लूनाः उपमूललूना इत्यर्थः । ततश्च—उप-
मूले तथा लूनाः श्राद्धार्थं तु कुशाः स्मृताः । तथा इयामाकनीवारी दूर्वा च समुदा-
हता ॥ इति ब्रह्माण्डादिवचनमनेकोद्दिष्टश्राद्धादिविषयमित्यवगन्तव्यम् । पित्र्यं मूलेन
मध्यमेन मानुषं तु प्रयत्नतः । देवकर्म कुशाग्रेण कर्तव्यं भूतिभिच्छ्रिता ॥ कुशाः
काशास्तथा दूर्वा यथा ग्रीह्य एव वा । यत्नजाः पुण्डरीकाणि सप्तधा बहिर्रुच्यते ॥

❀ पवित्रविधिः ❀

शातातपः—जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृतर्पणे । अशून्यं तु करं कुर्यात्सुवर्णरजतैः कुशैः ॥ नारदः—न रूप्यं केवलं धार्यं देवे पित्र्ये च कर्मणि । अनामिकाधृतं हेम तर्जन्या धारयेत्तु तत् ॥ चन्द्रिकायाम्—यज्ञोपवीते मौञ्ज्यां च तथा कुशपवित्रके । ब्रह्मग्रन्थि विजानीयादन्यत्र तु मथारुचि ॥ यमः—संत्यज्य वैष्टं मार्गं ब्रह्ममार्गविनिःसृतम् । सकृत्प्रदक्षिणीकृत्य पवित्रमभिधीयते ॥ तदेव द्विगुणीकृत्य ब्रह्मग्रन्थिविधीयते । चतुरंगुलमग्रं स्याद्ग्रन्थिरेकांगुलो भवेत् ॥ द्यंगुलं रज्जुवलयं पवित्रस्य तु लक्षणम् । त्रिभिर्दर्मैः शान्तिकर्म पञ्चभिः पौष्टिकं तथा ॥ पञ्चभिश्चाभिचारं तु कुर्वन् कुर्यात्पवित्रकम् । रत्नावल्याम्—शूद्रः पवित्रमज्ञानात् ज्ञानाद्वा यदि धारयेत् । स पापात्मा महाघोरे चिरं तिष्ठति दारुणे ॥ कुत्तहलेन वा शूद्रः पवित्रं धारयेद्यदि । स पच्यते महाघोरे सुचिरं नरकाग्निभिः ॥ देवब्राह्मणकार्येषु शूद्रश्चेद्भक्तिमान् भवेत् । स्वर्णांगुलीयकं धृत्वा तेन कर्माणि कारयेत् ॥ स्मृतिरत्ने—शूद्रः पवित्रमज्ञानात् ज्ञानाद्वा यदि धारयेत् । सकुलो नरकं याति सद्यश्चंडालतां व्रजेत् ॥ तस्मात्पवित्रं सततं द्विजैर्वेदपरायणैः । कर्मानुष्ठाननिरतैर्धार्यं नेतरजातिभिः ॥ स्मृति-संग्रहे च—प्रथमं लह्येत्पर्वं द्वितीयं न तु लह्येत् । तयोस्तु पर्वणोर्मध्ये पवित्रं धारयेद्बुधः ॥ भरद्वाजः—कूर्चेन वा पवित्रेण येन कर्माणि कारयेत् । तस्य ग्रंथिं विसृज्यैव कर्मान्ते तत् परित्यजेत् ॥ पवित्रकूर्चयोस्त्यागे सग्रन्थ्योस्तु प्रमादतः । उपवासं चरेदेकमुपवासत्रयं तु वा ॥ धीपूर्वं उपवासत्रयमिति ग्राह्यम् । ऊर्ध्वग्रं प्रक्षिपेत्कूर्चं गलन्त्यां कलशेषु च । ततः संप्रोक्षणं कुर्यात्तदग्रेण द्विजोत्तमः ॥ अंगुल्याः स्थितो दर्भस्तपोवृद्धिकरो हि सः । मध्ये चैव प्रजाकामो मूले सर्वार्थसाधकः ॥ एवं फलभेदेन पवित्रधारणे स्थानभेद उक्तः । पवित्रं त्वनामिकामूल एव धार्यम् । हारीतः—पथि दर्भाश्चितौ दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु । वरणासनपीठार्थाः पद्दर्भान् परिवर्जयेत् ॥ येः कृतः पिण्डनिर्वापः श्राद्धं वा पितृतर्पणम् । विष्णुत्रादिषु ये दर्भास्तेषां त्यागो विधीयते ॥ ब्रह्मयज्ञे च ये दर्भा ये दर्भाः पितृतर्पणे । अमेध्यालिप्ता ये दर्भास्तेषां त्यागो विधीयते ॥ अमेध्यानि वसादीनि द्वादश मूलानि । अपूतैस्तु गृहीता ये ये च च्छिन्ना नस्येस्तथा ॥ कथितानामिदग्धांश्च कुशान् यत्नेन वर्जयेत् । नीवीमध्ये स्थितस्स्याज्या यज्ञभूमिस्थितास्तथा ॥ छायायामशुची देशे ये दर्भास्तान् विसर्जयेत् । अग्निः—ब्रह्मयज्ञे जपे चैव ब्रह्मग्रन्थिविधीयते । भोजने वर्तुलः प्रोक्त एवं दर्भो न हीयते ॥ पवित्रमत्र ब्रह्मग्रन्थियुक्तम् । तदेव शूद्रादेर्वर्ज्यम् । तथा चन्द्रिकायाम्—सप्तभिर्दर्भेषुञ्जीलैः कुर्याद्ब्राह्मं पवित्रकम् । पञ्चभिः क्षत्रियस्योक्तं चतुर्भिश्च तथा विशः ॥ द्वाभ्यां शूद्रस्य विहितमन्तराणां तथैव च । नीवीमध्ये च ये दर्भा ब्रह्मसूत्रे च ये कृताः ॥ पवित्रांस्तान्विजानीयात् यथा कायस्तथा कुशः । पवित्रं करशाखास्यं दक्षिणे श्रवणे न्यसेत् ॥ नान्यत्र निक्षिपेदेहे निक्षिप्तं यदि तत्प्यजेत् । अतो नीव्यां केवलदर्भा एव स्थाप्याः । अत्र कौशिकः—गवां बालपवित्रेण धार्यमाणेन नित्यशः । न स्पृशन्तीह पापानि श्रीश्च गात्रेषु तिष्ठति ॥ गवां बालपवित्रस्य सौवर्णस्य तथैव च ।

न ब्रह्मग्रन्थिनियमो धारयेत् यथा तथा ॥ गवां बालपवित्रेण संध्योपास्तिं करोति यः । जपहोमाग्निकार्याणि तस्याक्षयफलं भवेत् ॥ द्दारीतः—जपकर्महरा ह्येते अमुरा व्यक्तरूपिणः । पवित्रकृतहस्तस्य विद्रवन्ति दिशो दश ॥ गोधिलः—वज्रं यथा महेन्द्रस्य शूलं हस्ते पिनाकिनः । सुदर्शनं यथा विष्णोस्तथा विप्रकरे कुशः ॥ अप्रसूताः स्मृता दर्भाः, प्रसूतास्तु कुशाः स्मृताः । समूलाः कुतपाः प्रोक्ता भिन्नाग्रा-स्त्वणसंज्ञिताः ॥ कुशाः काशा यवा दूर्वा गोधूमाश्वाथ कुन्दराः । उशीरा व्रीहयो मौञ्ज्यो दश दर्भाः प्रकीर्तिताः ॥ देवलः—कुशदर्भा च गोबालपवित्रं कनकं तथा । नवपञ्चत्रिसंयुक्तमग्रं तु चतुरंगुलम् ॥ वलयं द्वयंगुलं प्रोक्तं ग्रन्थिरेकांगुलो भवेत् । अंगुष्ठे तु पितुर्नाशस्तर्जन्यां मरणं भवेत् ॥ मध्यमे पुत्रनाशश्च कनिष्ठे सर्वदोषकृत । तस्मात्सर्वप्रयत्नेनानामिकायां तु योजयेत् ॥ कूर्चास्तु त्रिविधानाहुस्तत्तमाधममध्यमान् । सप्त पञ्च त्रयो दर्भा ग्रन्थिरेकांगुलो भवेत् ॥ दक्षिणावर्तितो ग्रन्थिः कूर्चाग्रं चतुरंगुलम् । तन्मूले द्वादशांगुल्ये त्रिविधः कूर्च उच्यते ॥ ऊर्ध्वाग्रः पुष्टिदः प्रोक्तो ह्यधोग्रः शान्तिकर्मणि । अन्तःकूर्चो हि कर्तव्यस्त्वभिचारे द्विजोत्तमैः ॥ कुशाः काशा उशीराश्च दूर्वाश्च व्रीहयस्तथा । विश्वामित्राः कुशाश्चैव सप्त दर्भाः प्रकीर्तिताः ॥ सप्तविंशतिदर्भवा एकविंशतिभिस्तथा । दशपञ्चभिरेवाथ कूर्चं कुर्वीत बुद्धिमान् ॥ दक्षः—ब्राह्मणानां विशेषेण विश्वामित्रकुशो स्मृतो । नृपाणां मौञ्जिदर्भा च वैश्यानामुशिरं स्मृतम् ॥ शूद्राणां च तथा दूर्वा विपरीते कुलक्षयः । दत्तात्रेयः—अपवित्रकरं कर्म विप्रस्य विफलं भवेत् । अपवित्रकरो विप्र कुर्यात्कर्म न वेदिकम् ॥ तस्य कर्माणि सर्वाणि निष्फलानि भवन्ति हि ॥

❀ पोष्यवर्गविचारः ❀

तत्र दक्षः—तृतीये तु तथा भागे पोष्यवर्गार्थचिन्तनम् । द्रव्यं हि निर्वपेत्तेषां विद्यमानधनो गृही ॥ मनुश्च—माता पिता गुरुभ्राता प्रजा दीनः समाश्रितः । अभ्यागतोतिथिश्चाग्निः पोष्यवर्ग उदाहृतः ॥ दक्षः—माता पिता तथा भ्राता गुरु-र्भायैति भेदतः । भरणं पोष्यवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनम् ॥ नरकं पांडने तस्य तस्माद्यत्नेन तं भरेत् । स जीवति य एवैको बन्धुभिश्चोपजीव्यते ॥ जीवन्तोपि मृतास्त्वन्ये पुरुषाः स्वोदरंभराः । गौतमः—योगक्षेमार्थमीश्वरमभिगच्छेन्नान्यत्र देवगुरुधार्मिकेभ्यः । योगः अलभ्यलाभः, क्षेमः लब्धस्य पालनम्, ईश्वरः राजा ।

❀ ब्राह्मणादिवृत्तयः ❀

चसिष्ठः—द्विजातिभ्यो धनं लिप्सेत्प्रकृष्टेभ्यो विशेषतः । अपि वा जातिमात्रेभ्यो न तु शूद्रात्कथंचन ॥ प्रकृष्टेभ्यः स्वधर्मवर्तिभ्यः । मनुः—यात्रामात्रप्रसिद्धचर्यं स्वैः कर्म-भिरर्गाहितैः । अकेशेन शरीरस्य कुर्वीत धनसंचयम् ॥ कर्मभिः—यस्य यानि पृथ्य-र्यानि तैरित्यर्थः । तानि च तेनैव दर्शिनानि । अध्यापनं चाध्ययनं यजनं याजनं तथा । दानं प्रतिग्रहश्चैव पत्र कर्माण्यग्रजन्मनः ॥ पण्णां तु कर्मणां मध्ये त्रीणि कर्मा-णि जीविकाः । याजनाध्यापने चैव विशिष्टाश्च प्रतिग्रहः ॥ अनेनाध्ययनादीनि

त्रीण्येवावश्यकर्तव्यानीत्युक्तम् भवति । तथा गौतमः—द्विजातीनामध्ययम्, इज्या, दानम्, ब्राह्मणस्याधिकाः प्रवचनयाजनप्रतिग्रहाः, पूर्वेषु नियम इति । मनुः—त्रयो धर्मा निवर्तन्ते ब्राह्मणात्क्षत्रियं प्रति । अध्यापनं याजनं च तृतीयश्च प्रतिग्रहः ॥ वैश्यं प्रति तथैवैते निवर्तेरन्निति स्थितिः । शस्त्रास्त्रभृत्त्वं क्षत्रस्य वणिक्पशुकृषी विशः ॥ आजीवनार्थं धर्मस्तु दानमध्ययनं यजिः । शस्त्रास्त्रभृत्त्वं—प्रजापालनद्वारा जीवनार्थम्, वणिक-वाणिज्यम्, पशुशब्देन तत्पालनम् । अत्र विशेषमाह तुः शङ्खलिखितौ—गा रक्षन् तास्वर्षितासु न पिबेन्न तिष्ठन्तीषूपविशेन्न स्वयमुत्थापयेत्ताः शनैराद्रेशास्त्रया सपलाशया पृष्ठतोभिहन्यान्नातीर्थेन विपमेनाल्पोदकेवतारयेत्, बालवृद्धरोगातुराः श्रान्ताः उपासीत शक्तितः प्रतीकारं कुर्याद्द्वामेप धर्मोन्यथा विषुव इति । नारदः—त्रिविधं क्षत्रियस्यापि प्राहुर्वैशेषिकं धनम् । युद्धोपलब्धं कारं च दाण्डं च व्यवहारतः ॥ कारं करप्राप्तम् । याज्ञवल्क्यः—इज्याध्ययनदानानि वैश्यस्य क्षत्रियस्य च । प्रधानं क्षत्रिये कर्म प्रजानां परिपालनम् ॥ प्रतिग्रहोधिको विप्रे याजनाध्यापने तथा । तथेति स्मृत्यन्तरोक्तवृत्त्युपसंग्रहः । तथा गौतमः—कृषिवाणिज्ये वा अस्वयंकृते कुसीदं चेति । यत्तु याज्ञवल्क्योक्तम्—कुसूलकुम्भीधान्यो वा ज्ञ्याहिकोऽवस्तनोपि वा । जीवेद्वाथ शिलोञ्छेन श्रेयानेपां परः परः ॥ कुसूलं कौष्ठकम्, कुम्भी उष्ट्रिकार्यं भाजनम्, शाल्यादिभ्यो निपतितकणस्योपादानं शिलम्, एकेकग्रीष्टुपादानमुञ्छः । कुम्भीविषये स्मृतिः—मुष्टीनां स्याच्चतुष्कं तु मानतः कुडुपं मतम् । प्रस्थः स्यात्तच्चतुष्केण ते च चत्वारि आढकम् ॥ तच्चतुष्कं भवेद्द्वेणं तद्वयं खारिका भवेत् । खारीत्रयं तु भारः स्यात्कुम्भिका स्याच्चतुष्टयम् ॥ एषां वृत्तयो मनुना दर्शिताः—पट्कर्मको भवेत्तेषां त्रिभिरन्यः प्रवर्तते । द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसत्रेण जीवति ॥ अयमर्थः—एकः कुसूलधान्यो यजनादिपट्कर्मा भवेत्, अन्यो द्वितीयज्ञ्याहिको याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्वर्तते, एकस्तृतीयोश्चस्तनिकः प्रतिग्रहेतराभ्याम्, चतुर्थस्तु शिलोञ्छवृत्तिः, ब्रह्मसत्रेण अध्यापनेनेति । अत्रायं विवेक । द्विविधो गृहस्थः—यायावरः शालीनश्च । तत्राद्यश्चतुर्विधः—कुसूलकुम्भीधान्यज्ञ्याहिकोश्चस्तनिकः शिलोञ्छवृत्तिरिति । शालीनश्चतुर्विधः—याजनाध्यापनप्रतिग्रहकृषिवाणिज्यपाशुपाल्यैर्जीवत्याद्यः । त्रिभिराद्यैर्द्वितीयः, याजनाध्यापनाभ्यां तृतीयः, चतुर्थोऽध्यापनेनेति । “यथाह देवलः—द्विविधो गृहस्थो यायावरः शालीनश्च । तयोर्यायावरः प्रवरो याजनाध्यापनप्रतिग्रहरिव्यसंचयवर्जनात् पट्कर्माधिष्ठितः, प्रेष्यचतुष्पादग्रहग्रामधनधान्यादियुक्तः, लोकानुवर्ती, शालीन इति । शालीनोपि चतुर्विधः—याजनाध्यापनप्रतिग्रहकृषिवाणिज्यपाशुपाल्यैः पद्भिरजीवत्येकः, याजनादिभिस्त्रिभिरन्यः, याजनाध्यापनाभ्यामपरः, चतुर्थस्त्वध्यापनेनेव ॥” इति विज्ञानेश्वरोक्तम् । कलावश्वस्तनिकोर्दनिपिद्धत्वाच्चतुर्विधयायावराद्यभावः, प्रतिग्रहादीनां त्रयाणां शालीनविषयत्वात्तत्सद्भावोपि तेषामनियतत्वादापद्भित्तिश्च अवश्यकर्तव्यानि पट्कर्माणि तेभ्योन्यान्वेव । तथा पराशरः—सन्ध्या स्नानं जगो होमो देवतानाश्च पूजनम् । वैश्वदेवातिथेर्यं च पट् कर्माणि दिने दिने ॥ इति । अतः प्रतिग्रहादिपरो विप्रः पट्कर्मोति वादो धर्मशास्त्रानभिज्ञत्वकृत इत्यलम् । अत्र याज्ञ-

घल्क्यः—कुसीदं कृपिवाणिज्ये पाशुपाल्यं विशः स्मृतम् । शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तथा-
 ऽजीवन् षणिक्र भवेत् ॥ शिल्पेषां विविधेषां विष्णुर्वेषु हितमाचरन् । कुसीदं वृद्धचर्यं
 द्रव्यप्रयोगः । अत्र देवलः—शूद्रधर्मः द्विजातिशुश्रूषा, पापवर्जनं, कलत्रादिपोषणम्,
 पशुपालनम्, भारोद्ग्रहनम्, पण्यव्यवहारः, विप्रयकर्म, नृत्तगीतवेषुवीणासुरजमृदङ्ग-
 वादनानीति । भार्यारतिः शुचिर्भृत्यभर्ता श्राद्धक्रियापरः । इति याज्ञवल्क्यः ।
 भार्यायामेव सतिर्नान्यासुं, शुचिः बाह्याभ्यन्तरशौचयुक्तः, भृत्यभर्ता षोडशवर्गारक्षकः,
 श्राद्धानि नित्यादीनि, क्रियाः स्नातकव्रताद्यविरुद्धानि । माघमाहात्म्ये—शूद्रस्य
 पाकयज्ञेन निषिद्धाकरणेन च । स्वर्गतिर्विहिता वैश्य तस्य नो नारकी गतिः ॥ पाक-
 यज्ञेनेति ग्रीह्यादिदानमेवोच्यते । कलौ शूद्रस्य पाकयज्ञपचनक्रियादेर्नपिद्धत्वात् । मनुः—
 विप्रसेवैव शूद्रस्य विशिष्टं कर्म कीर्त्यते । यदतो न्यच्च कुरुते तद्भवत्यस्य निष्फलम् ॥
 न चारयोपादेशेद्धर्मं न चास्य व्रतमादिशेत् । न शूद्राय मति दद्यान्नोच्छिष्टं न हविष्कृत-
 म् ॥ नारदीये—दद्याद्दानानि शूद्रोपि पाकयज्ञैर्यजेत च । ब्राह्मणक्षत्रियविशां शुश्रूषा-
 निरतो भवेत् ॥ पाकयज्ञशब्देनात्रापि दानं वा अष्टकादिश्राद्धं बोध्यते । शूद्राणां मा-
 सिकं कार्यं षणं न्यायवर्तिनाम् । वैश्यवच्छौचकल्पश्च द्विजोच्छिष्टं च भोजनम् ॥
 अत्रोच्छिष्टं भुक्तपात्रावशिष्टमन्नम् । मनुः—ऋतामृताभ्यां जीवेत मृतेन प्रमृतेन वा ।
 सत्यानृताभ्यामपि वा न श्ववृत्त्या कदाचन ॥ ऋतमुच्छिशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचि-
 तम् । मृतं तु याचितं प्रोक्तं भृशं कर्षणं स्मृतम् ॥ सत्यानृतं तु वाणिज्यं तेन वापी-
 ह जीव्यते । सेवा श्ववृत्तिरारूपाता तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥ सप्त वित्तागमा धर्म्या
 दायो लाभः ऋयो जयः । प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च ॥ दायः अन्वया-
 गतधनम्, पैतृकमित्यर्थः । लाभः निधेः, अयं विद्वद्विषयः । राजा लब्धा निधि
 दद्याद्द्विजेष्वोर्ध द्विजः पुनः । विद्वानशेषमादद्यात्स सर्वस्य प्रभुर्धतः ॥ इति याज्ञ-
 वल्क्यस्मरणात् । क्रमः प्रसिद्धः, एते त्रयः सर्ववर्णानां धर्म्याः, जयो युद्धेन
 क्षत्रियस्यैव, प्रयोगो वृद्धचर्यं धनप्रयोगः, कर्मप्रयोगः कृपिवाणिज्ये, एतानि
 वैश्यस्यैव, सत्प्रतिग्रहो विप्रस्यैव, सदिति दुष्टस्य वा दुष्टाद्वा प्रतिग्रहनिरासः ॥
 योचितं प्रतिगृह्णाति ददात्यर्चितमेव च । तावुभौ गच्छतः स्वर्गं नरकं तु विपर्यये ॥
 कात्यायनः—उपन्यस्तेन यल्लब्धं विद्यया पणपूर्वकम् । शिष्यादात्विज्यतः प्रश्रा-
 त्सांदिग्धप्रश्रनिर्णयात् ॥ विज्ञानशासनाद्वादाल्लब्धं प्राध्ययनाच्च यत् । धनमेवैविधं
 सर्वं विज्ञेयं धर्मशासनम् ॥ शाण्डिल्यः—अयाचितशिलोऽष्टैश्च शिष्य-
 दत्तैः क्रमागतैः । जीवित्कर्मविशुद्धेभ्यः प्रतिगृह्णापि वा धनम् ॥ याचितेनापि धर्तत
 दैन्यं हित्वा शमस्थितः । स्तोकादानेन वा नित्यं प्रतिगेहमतन्द्रितः ॥ दधिक्षीरघृ-
 तादीनां लक्षणस्य पशोस्तथा । विक्रयिभ्योपि नादद्यादश्वक्रियणस्तथा ॥ नाचरन्ति
 यथोक्तं ये तेभ्योपि भृत्यकार्यकात् । वीजप्रहारिणश्चैव बलीवर्दस्य साक्षिणः ॥ कौ-
 सीदकात्तथा भोक्तुः श्राद्धस्य सततं तथा । कौसीदकः वार्धुपिकः । न ग्रामयाजके-
 भ्यश्च नागम्यागामिनस्तथा । षण्णिभ्यश्च तथा शूद्रादुत्सृष्टाग्नेर्न चाहरेत् ॥ बिम्बप्र-
 स्थापकाच्चैव तथा शितपोषजीविनः । परिस्रस्ताच्च नष्टाच्च शूद्रशिष्याच्च नाहरेत् ॥

क्रमागतैर्धनैर्वापि स्वक्षेत्रारामसंभवैः । भगवद्भक्तिपूतेभ्यो विभ्रेभ्यो याचितेस्तु वा ॥
 श्रोत्रियाध्यापको भूत्वा वृत्तिं वा लभते द्विजः । याज्ञवल्क्यः—क्षेत्रेण कर्मणा
 जीवेद्विशां वाप्यापदि द्विजः । निस्तीर्य तामघात्मानं पावयित्वा न्यसेत्पथि ॥ आ-
 पन्निस्तारानन्तरं पूर्वलब्धं धनं महामार्गे निधायत्मानं पावयेत्, यद्वा पथि स्वमार्गे
 वा वर्तेत । अत्र पराशरः—अतः परं गृहस्थस्य कर्माचारं कलौ युगे । संप्रवक्ष्या-
 म्यहं पूर्वं पाराशर्यप्रचोदितम् ॥ पट्कर्मनिरतो विप्रः कृषिकर्म च कारयेत् । स्वयंकृष्टे
 तथा क्षेत्रे धान्यैश्च स्वयमर्जितैः ॥ निर्वपेत्पञ्चयज्ञांश्च ऋतुदीक्षां च कारयेत् । क्षत्रि-
 योपि कृषिं कुर्याद्द्विजान् देवांश्च पूजयेत् ॥ वैश्यः शूद्रस्तथा कुर्यात्कृषिं वाणिज्यमेव
 च । चतुर्णामपि वर्णानामेव धर्मः सनातनः ॥ बोधायनः—वेदः कृषिविनाशाय
 कृषिवेदविनाशिनी । शक्तिमानुभयं कुर्यादशक्तस्तु कृषिं त्यजेत् ॥ पराशरः—
 संवत्सरेण यत्पापं कुरुते मत्स्यघातुकः । दिनेनैकेन चाप्नोति सकृद्रित्त्वा तु ला-
 ज्जली ॥ एवं दोषस्मरणं तत्तद्भागप्रदानाभिप्रायम् । तदाह स एव—वृक्षांश्छित्त्वा
 महीं भित्त्वा हत्वा तु कृमिकीटकान् । कर्षकः खलयज्ञेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ यो
 न दद्याद्द्विजातिभ्यो राशिमूलमुपागतः । स चोरः स च पापिष्ठो ब्रह्महत्यां स
 विन्दति ॥ (ब्रह्मघ्नं तं विनिर्दिशेदिति पाठान्तरम्) । राज्ञो दद्याच्च पद्भ्यां देवानां
 चैकविंशतिम् । विप्राणां विंशतिं भागं सतः पापैः प्रमुच्यते ॥ कौर्मै—लब्धलाभः
 पितृन् देवान् ब्राह्मणांश्चापि पूजयेत् । ते वृत्तास्तस्य तं दोषं शमयन्ति न संशयः ॥
 देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च दद्याद्भागं तु विंशकम् । त्रिंशद्भागं ब्राह्मणानां कृषिं कुर्वन्न रि-
 प्यति ॥ हारीतः—भूमिं भित्त्वीपधिं छित्त्वा हत्वा कीटपिपीलिकाः । पुनन्ति खल-
 यज्ञेन कर्षका नात्र संशयः ॥ अत्र पराशरः—क्षुधितं वृषितं श्रान्तं बलीवर्दं न
 योजयेत् । हीनाङ्गं व्याधितं क्लीबं वृषं विप्रो न वाहयेत् ॥ वाहयेद्विसस्यार्थं पश्चा-
 त्स्नानं समाचरेत् । स्नानमत्र वृषस्यैव । बीजानां दमनं चैव न कार्यं बलवाहनम् ।
 वृद्धानां दुर्बलानां च प्रचेतोवचनं यथा ॥ आपस्तम्बः—अविहिता ब्राह्मणस्य
 वाणिज्या, आपदि व्यवहरेत् पण्यानामपण्यानि व्युदस्यन् मनुष्यान् रसान् रागान्
 गन्धान् अन्नं चर्मं गवां वशां श्लेष्मोदके तोक्मकिण्वे पिप्पलिमरिचे धान्यं मांसमायुधं
 सुकृताशां च तिलतण्डुलांस्तेव धान्यस्य विशेषेण न विक्रीणीयात् । मनुष्याः
 दासादयः, रसाः क्षीरलवणादयः, रागाः कुसुम्भादयः, वशा वन्ध्या गौः, श्लेष्मा
 येन विश्लिष्टं चर्मादि सन्धीयते, तोक्मम् ईपर्दकुरितत्रीहादि, किण्वं सुराप्रकृति-
 द्रव्यम्, सुकृताशा सुकृतफलम्, एतानि मनुष्यादीनि वर्जयन्नपण्यानि च व्युदस्यन्
 अन्यैः पण्यैर्व्यवहरेत् । अत्र मनुः—सर्वान् रसानपोहेत कृतात्रं च तिलैः सह ।
 अश्मा च लवणं सोमः पशवो ये च मानुषाः ॥ सर्वं च तान्तवं रक्तं शाण्णीमावि-
 कानि च । अपि चेत्तानि रक्तानि फलमूले तथोपधीः ॥ अपः शस्त्रं विषं मांसं सोमं
 गन्धांश्च सर्वशः । क्षारं क्षीरं दधि घृतं तिलं मधु गुडं कुशान् ॥ आरण्यांश्च पशून्
 सर्वान् दांष्ट्रेणश्च वयांसि च । वस्त्रं नीलं च लाक्षां च सर्वांश्चैकशफान् पशून् ॥ अपो-
 हेत—रसादीन् विक्रीणीयादित्यर्थः । एषां विनिमयमाह—रसा रसेनिमातव्या

न त्वेव लवणं रसैः । कृतात्रं च कृतात्रेन तिला धान्येन तत्समाः ॥ आपस्त-
 म्बश्च-एतेषां मिथो विनिमयोत्रेण चात्रस्य मनुष्याणां च मनुष्यैः रसानां च रसैः
 गन्धानां च गन्धैर्विद्यया च विद्या नामक्रीतपण्यैर्व्यवहरेत् । मुञ्जबल्वजैर्मूलफलै-
 स्तृणकौष्टैरविकृतैर्नात्यन्तमन्वस्येदृत्तिं प्राप्य विरमेदिति । मुञ्जादिभिरसंस्कृतैरे-
 वात्रादिभिश्चाक्रौतैरेव व्यवहरेत् । अत्यन्तं न सीदेत्ततो वृत्तिं प्राप्य विर-
 मेत् । मनुष्येति न कन्याविपयम् । प्रत्युद्वाहो नैव कार्यो नैकस्मै दुहितृद्व-
 यम् । इति तद्विनिमयप्रतिषेधस्मरणात् । मनुः-श्रेयान् स्वधर्मो विगुणो न
 पारक्यः स्वनुष्ठितः । परधर्मेण जीवन् हि सद्यः पतति जातितः ॥ याज्ञवल्क्यः-
 फलोपलक्ष्यौमसोममनुष्यापूपवीरुधः । तिलौदनरसक्षारान् दधि क्षीरं घृतं जलम् ॥
 शस्त्रासवमधूच्छिष्टमधुलाक्षाश्च बर्हिषः । मृच्चर्मपुष्पकुतपकेशतक्रविपक्षितीः ॥ कौशे-
 यनीललवणमांसैकशफसीसकान् । शाकाद्रौपधिपिण्याकपशुगन्धांस्तथैव च ॥ वैश्य-
 वृत्त्यापि जीवन्नो विक्रीणीत कदाचन । लाक्षा जतु, बर्हिः कुशादिः, केशः चमर्यादि-
 सम्बन्धी, एकशफाः अश्वादयः, पशवः ग्राम्या आरण्याश्च, स एव-लाक्षालवणमां-
 सानि पतनीयानि विक्रये । पयो दधि च मद्यं च हीनवर्णकराणि तु ॥ मनुः-सद्यः
 पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च । ज्यहेण शूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् ॥
 इतरेषां तु पण्यानां विक्रयादिह कामतः । ब्राह्मणः सप्तरात्रेण वैश्यभावं निगच्छति ॥
 यमः-स्नेहद्रव्यरसानां च सत्वानां जीवतामपि । विक्रेता दानपुण्यानां प्रोच्यते
 ब्रह्महा बुधैः ॥ एका गौर्न प्रतिग्राह्या द्वितीया न कदाचन । सा चेद्विक्रयमापन्ना
 दहत्यासप्तमं कुलम् ॥ दानाभ्यञ्जनहोमेभ्यो यदन्यत्कुरुते तिलैः । कृमिर्भवति विष्टार्या
 कर्मणानेन पापकृत् ॥ अत्र मनुः-काममुत्पाद्य कृप्यां तु स्वयमेव कृषीवलः ।
 विक्रीणीत तिलान् शुद्धान् धर्मार्थमचिरस्थितान् ॥ एतद्विनिमयाभिप्रायमिति, व्याख्या-
 तम् । क्रीताः प्रतिगृहीताश्च न विक्रेयास्तिलाः स्मृताः । इति निषेध-
 स्मरणात् । तच्च प्रतिगृहीततीलविपयमिति केचित् । नारदः-आप-
 त्स्वपि हि कष्टासु ब्राह्मणस्य न वार्धुपम् । भ्रूणहत्यां च वृद्धिं च तु-
 लया समतोलयत् ॥ अतिष्ठद् भ्रूणहा कोट्यां वार्धुपिः समकम्पत । अतो ब्राह्मणस्य
 कष्टापत्स्वपि वार्धुपिकत्वं दूरतो निरास्यम् । आपद्यपि न वार्धुप्यं ब्राह्मणस्य विधीय-
 ते । इति स्मृतेः । ब्राह्मणव्यतिरिक्तविपये पैठीनसिः-कामं तु पापीयसे दद्यात्र
 ज्यायसीं वृद्धिमुपादधीत । तामाह मनुः-वसिष्ठाविहितां वृद्धिमुत्सृजेद्विचित्रवर्धनीम् ।
 अशीतिभागं गृहीयान्मासाद्दार्धुपिकः सदा ॥ जीवेदेतेन राजन्यः सर्वं वाप्यनयं
 गताः । न त्वेव ज्यायसीं वृद्धिमभिमन्येत कर्हिचित् ॥ अनयः आपत् ॥ याज्ञव-
 ल्क्यः-अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासि मासि सबन्धक । वर्णक्रमाच्च तद्विचित्रतुः-
 पञ्चकमन्यथा ॥ अन्यथा अबन्धके । मनुः-वृद्धी च मातापितरौ साध्वी भार्या
 सुतः शिशुः । अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्तव्या मनुरब्रवीत् ॥ याज्ञवल्क्यः-राजा-
 न्तेवासिसियाज्येभ्यः सीदन्त्रिच्छेदनं क्षुधा । दम्भिर्हेतुकपापण्डकवृत्तीश्च वर्जयेत् ॥ एषां
 लक्षणं संज्ञाप्रकरण एवोक्तम् । मनुच्यासां च-द्विजातिभ्यो धनं लिप्सेत मकृष्टम्यो

विशेषतः । आपि वा जातिमात्रेभ्यो न तु शूद्रात्कथंचन ॥ चतुर्विंशतिमते-
सीदंश्चेत्प्रतिगृहीयात् ब्राह्मणेभ्यस्ततो नृपात् । ततस्तु वैश्यशूद्रेभ्यः शङ्खस्य वचनं
यथा ॥ गौतमः—तदलाभे क्षत्रियवृत्तिस्तदलाभे वैश्यवृत्तिः सर्वथा वृत्तिरशक्तावशू-
द्रेण तदप्येके प्राणसंशय इति । याज्ञवल्क्यः—देवातिथ्यर्चनकृते गुरुभृत्यर्थमेव च ।
सर्वतः प्रतिगृहीयादात्मवृत्त्यर्थमेव च ॥ स्मृत्यन्तरे—आमं मांसं मधु घृतं धान्यं क्षीरं
तथौषधम् । गुडत्करसा ग्राह्या निवृत्तेनापि शूद्रतः ॥ अत्र विशेषमाह मनुः—तथैव
सप्तमे भक्ते भक्तानि पडनश्रता । अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणः ॥ ज्यहमुपो-
प्यान्यत्रालाभे चतुर्थदिने तद्दिनमात्रपर्याप्तं शूद्रतो गृहीयादित्यर्थः । अत एवाश्वमे-
धिके—किंचिद्वेदमयं पात्रं किंचित्पात्रं तपोमयम् । पात्राणामुत्तमं पात्रं शूद्रात्रं यस्य
नोदरे ॥ पराशरः—शूद्रात्रं शूद्रसंपर्कः शूद्रेण तु समागमः । शूद्राज्जानागमः कश्चि-
ज्वलन्तमापि पातयेत् ॥ याज्ञवल्क्यः—न राज्ञः प्रतिगृहीयात्कुब्धस्पोच्छास्त्रवर्तिनः ।
प्रतिग्रहे सूनिचक्रिध्वजिवेश्यानराधिपाः ॥ अष्टादश गुणाः पूर्वात्पूर्वादेते यथाक्रमम् ।
एतेन प्रतिग्रहनिषेधविषय उक्तः । धार्मिकेभ्यः प्रतिग्रहानुग्रहस्मृतः । सूनी हिंसकः,
चक्री तैलिकः, ध्वजी मद्यविक्रयी, वेश्या प्रसिद्धा, नराधिपः संकरजात इति व्या-
ख्यातम् । अत्यन्तापदि तु—नाध्यापनाद्याजनाद्वा गर्हिताद्वा प्रतिग्रहात् । दोषो भवति
विप्राणां ज्वलनार्कसमा हि ते ॥ इतीदं द्रष्टव्यम् । तथा याज्ञवल्क्यः—आपद्रुतः
संप्रगृहन् भुञ्जानोपि यतस्ततः । न लिप्येतैनसा विप्रो ज्वलनार्कसमो हि सः ॥
एवमापि सत्प्रतिग्रह एव कार्यः । इतिहाससमुच्चये सप्तर्षिसंवादे—धर्मार्थं सं-
चयो यस्य द्रव्याणां संप्रशस्यते । तपःसंचय एवासी विशिष्टो द्रव्यसंचयः ॥ यथा
यथा न गृह्णाति ब्राह्मणो सत्प्रतिग्रहम् । तथा तथास्य सन्तोषाद्ब्रह्मतेजोभिवर्धते ॥
आकिञ्चन्यं च राज्यं च तुलायां समतोलयत् । अकिञ्चनत्वमधिकं राज्यादपि जिता-
त्मनः ॥ यस्य धर्मार्थमर्थेहा तस्यानीहेव शोभना । प्रक्षालनाडि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं
वरम् ॥ अतः सीदत्कुटुम्बस्य न दोषः । यो राज्ञः प्रतिगृह्यैव शोचितव्ये प्रहृष्यति ।
स न जानाति मूढात्मा नरकानेकविंशतिम् ॥ राजप्रतिग्रहो घोरो मधास्वादो विपो-
पमः । मलमूत्रं वरं प्रोक्तं न तु राजप्रतिग्रहः ॥ प्रतिग्रहेण विप्राणां ब्रह्मतेजःप्रणश्य-
ति । स्मृत्यन्तरे—तीर्थे पापं न कुर्वीत विशेषाच्च प्रतिग्रहम् । दुर्जरं पातकं तीर्थे
दुर्जरश्च प्रतिग्रहः ॥ तीर्थे हि दुर्जरं कृत्स्नमेतत्सर्वं विवर्जयेत् । हेमाद्रौ च—असत्प्र-
तिग्रहः प्रोक्तो देशतः कलितस्तथा । स्वरूपतो जातितश्च कर्मतश्चेति
पञ्चथा ॥ देशः गयासेतुगङ्गादिः, कालः ग्रहणादिः, स्वरूपम् महिषीकृष्णाजि-
नादि, जातिः तिलादिः, कर्म पतनीयवृत्तिः । मेयां च महिषीं चैव
गामप्युभयतोमुखीम् । करिणं कालपुरुषं प्रतिपुरुषं तिलाचलम् ॥ अजाविकं
तथाश्वं च मरणे चाद्यमासिकम् । दुर्दानान्यादुरेतानि प्रतिगृह्णन्ति ये द्विजाः ॥
न तेषां वदनं पश्येद्दृष्ट्वा चक्षुर्निमीलयेत् । कृष्णाजिने च महिषीं मेयां चोभतो-
मुखीम् ॥ दासीं च प्रतिगृह्णानो न भूयः पुरुषो भवेत् । कालं च महिषीमाद्यमेकोदि-
ष्टमृतुत्रये ॥ दाता प्रतिग्रहीतारं पश्येच्चेत्स विनश्यति । (पुण्यनाशनामिति पाठान्त-

रम्) । प्रतिग्रहरुचिर्न स्याद्यात्रार्थं तु समाहरेत् ॥ स्थित्यर्थ्यादीधिकं गृहन् ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् । अतः स्थित्यर्थमात्रे सत्प्रतिग्रहे न दोषः । तथा मनुः—यात्रामात्र-प्रसिद्धचर्थं स्वैः कर्मभिरगर्हितैः । अक्लेशेन शरीरस्य कुर्वीत धनसञ्चयम् ॥ तथा—अभ्यु-
 ष्णात्सघृतादन्नादच्छिद्राञ्चैव वाससः । अपरप्रेष्यभावाच्च भूय इच्छन् पतत्यधः ॥
 न्यायार्जितस्य वित्तस्य द्वावन्नर्थां प्रकीर्तितौ । अपात्रे प्रतिपात्तिश्च पात्रे चाप्रतिपादन-
 म् ॥ याज्ञवल्क्यः—न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्रता । यत्र वृत्तमिमे चोभे
 तद्धि पात्रं प्रचक्षते ॥ विद्यातपोभ्यां हीनेन न तु ग्राह्यः प्रतिग्रहः । गृहन् प्रदातार-
 मधो नयत्यात्मानमेव च ॥ संग्रहे च—कपालस्थं यथा तोयं श्वदृती च यया पयः ।
 दुष्टं स्यात् स्थानदोषेण वृत्तहीने तथा श्रुतम् ॥ अनर्हेते यद्ददाति न ददाति यदर्ह-
 ते ॥ अर्हानर्हापरिज्ञानाद्धनाद्धर्माच्च हीयते ॥ नारदः—धनमूलाः क्रियाः सर्वास्तत-
 स्तस्यार्जनं मतम् । वर्धनं रक्षणं भोग इति तस्य विधिः क्रमात् ॥ तत्पुनस्त्रिविधं
 ज्ञेयं शुक्लं शबलमेव च । कृष्णं च तस्य विज्ञेयः प्रभेदः सप्तधा पुनः ॥ श्रुतशौर्यतपः-
 कन्याशिष्ययाज्यान्वयागतम् । धनं सप्तविधं शुक्लमुदयोप्यस्य तद्विधः ॥ कुसीदकृषि-
 वाणिज्यशुक्लशिल्पानुवृत्तिभिः । कृतोपकारादाप्तश्च शबलं समुदाहृतम् ॥ पाशकद्युत-
 दैन्यार्तप्रतिरूपकसाहसैः । व्याजेनोपार्जितं यच्च तत्कृष्णं समुदाहृतम् ॥ यथाविधेन
 द्रव्येण यत्किञ्चेह करोत्ययम् । तथाविधमवाप्नोति तत्फलं प्रेत्य चेह च ॥ मनुः—हि-
 रण्यमश्वं भूमिं गामत्रं वासस्तिलान् घृतम् । अविद्वान् प्रतिगृह्णानो भस्मीभवति काष्ठ-
 षत् ॥ अतपास्त्वनधीयानः प्रतिग्रहरुचिर्नरः । अम्भस्यश्मप्लवेनेव सह तेनैव मज्जति ॥
 यमः—उपारुदन्ति दानानि गौरश्वः काञ्चनं क्षितिः । अश्रोत्रियस्य विप्रस्य
 करं दृष्ट्वा निराकृतेः ॥ सुमन्तुः—दूरस्थमपि सत्पात्रं मनसा चिन्त्य विष्णुवत् । भूमौ
 निक्षिप्यं तोयं तद्द्रव्यं च प्रतिपादयेत् ॥ शातातपः—प्रश्नपूर्वं तु यो दद्याद्ब्राह्मणा-
 य प्रतिग्रहम् । स पूर्वं नरकं याति ब्राह्मणस्तदनन्तरम् ॥ व्यासः—आत्मार्थं भोजनं
 यस्य रत्यर्थं यस्य मैथुनम् । वृत्त्यर्थं यस्य चाधीतं निष्फलं तस्य जीवितम् ॥ शाता-
 तपः—वेदाक्षराणि यावन्ति नियुञ्ज्यादर्थकारणात् । तावतीं ब्रह्महत्यां वै वेदविक्रय-
 वाप्नुयात् ॥ अवमत्य तु यो दद्याद्गृहीयाद्यः प्रतिग्रहम् । तावभौ नरके मग्नौ कालसृ-
 च्छ अवाशुशिरौ ॥ नारदः—आपदं ब्राह्मणस्तीर्त्वा क्षत्रवृत्त्या धृतो द्विजः । उत्सृज्य क्षत्र-
 घृत्तिं तां कुर्यात्पावनमात्मनः ॥ तस्यामेव तु यो वृत्तौ ब्राह्मणो वर्त्तते सदा । काण्ड-
 पृष्ठः श्रुतो मूढः सोपांक्त्यो द्विजाधमः ॥ यमः—योर्यार्थिमां द्विजो दद्यात्पठेच्चैवा-
 विधानतः । अनध्याये च तं प्राहुर्वेदविष्ठावकं बुधाः ॥ मनुः—प्रख्यापनं प्राध्ययनं
 प्रश्नपूर्वप्रतिग्रहः । याजनाभ्यापने वादः पद्धिधो वेदविक्रयः ॥ पराशरसंवर्ती—न
 वेदबलमाश्रित्य पापकर्मरतिर्भवेत् । अज्ञानाच्च प्रमादाच्च दहते कर्म नेतरत् ॥ या-
 ज्ञवल्क्यः—प्रतिग्रहसमर्थापि नादत्ते यः प्रतिग्रहम् । ये लोका दानशीलानां स
 तानामोति पुष्कलान् ॥ मनुः—अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः । या वृत्तिस्तां
 समास्थाय विप्रो जीवेदनापदि ॥ उत्कृष्टं वापकृष्टं वा तयोः कर्म न विद्यते । मध्यमे
 कर्मणी हित्वा सर्वसाधारणे हि ते ॥ शूद्रस्योत्कृष्टं ब्राह्मं कर्म नास्ति, ब्राह्मणस्य न श-

द्रुक्कर्म, मध्यमे कर्मणी क्षत्रियनिद्रुकर्मणी, सर्वतुल्ये इत्यर्थः । यो मोहादधमो जात्या जीवेदुत्कृष्टकर्मभिः । तं राजा निर्धनं कृत्वा क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥ शिल्पेन व्यवहारेण शुद्रापत्यैश्च केवलैः । गोभिरश्वैश्च धान्यैश्च कृप्या राजोपसेवया ॥ अथाज्ययाजनेश्वेव नास्तिकेन च कर्मणा । कुलान्यकुलतां यान्ति यानि हीनानि मन्त्रतः ॥ शिल्पेन—“ कर्षणं पशुपालनं भारोद्धरणं पण्यव्यवहारो विक्रयकर्म नृत्तगीतवेणुवीणामुरजमृदङ्गवादनानि ” इति देवलेनोक्तशूद्रधर्मेण । स्मृतिरत्ने—प्रहदापद्रतो विप्रो यन्त्रेणेषूत्र पीडयेत् । प्रतिकाण्डप्रभेदेन ब्रह्महत्यासमं विदुः ॥ आश्वमेधिके—इक्षुवंशोद्भवः सोमः सोमवंशोद्भवो द्विजः । इक्षुत्र पीडयेत्समादिक्षुघात्यात्मघातुकः ॥ तिलात्र पीडयेद्विद्वान् यन्त्रचक्रे स्वयं स्थितः । पीडयन् हि द्विजो मोहान्नरकं याति दारुणम् ॥ स्नेहद्रव्यरसानां च सत्वानां जीवतामपि । विक्रेता दानपुण्यानां प्रोच्यते ब्रह्महा बुधैः ॥ स्नेहद्रव्यं तैलघृतादि, जीवत्सत्त्वाः—एकशफादयः, दानं इष्टापूर्तादि, पुण्यानि तपःफलानि, तेषां न विक्रयः कार्यः । दानं तु स्वेष्टदेवतादिभ्यः कार्यम् । तथा चिज्जानेश्वरे—देवतानां गुरुणां च मातापित्रोर्विशेषतः । पुण्यं देयं प्रयत्नेन नापुण्यं चोदितं क्वचित् ॥ अत एव हि कर्मान्ते—“ ब्रह्मार्पणम् ॥ “ भगवत्समाराधनम् ” इति वदन्ति सन्तः । याज्ञवल्क्यः—कृपिः शिल्पं भृतिविद्या कुसीदं शकटं गिरिः । सेवानूपो नृपो भैक्ष्यमापत्तौ जीवनानि तु ॥ शिल्पं सूपकरणादि, भृतिः प्रेष्यत्वम्, विद्या भूतकाध्यापकद्वारा, कुसीदं वृद्धचर्यं धनप्रयोगः, इदं ब्राह्मणव्यतिरिक्तविषयम् । ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वृद्धिं नैव प्रयोजयेत् । आपद्यपि न वार्धुष्यं ब्राह्मणस्य विधीयते ॥ इति स्मृतेः । शकटं धान्यादिवहनद्वारा, गिरिः शाकमूलफलादिभूयिष्ठत्वेन जीवनार्थः, अनूपः बहुवृक्षजलप्रायप्रदेशः । मनुः—विद्या शिल्पं भृतिः सेवा राजा च विपणिः कृपिः । गिरिर्भेदयं कुसीदं च दश जीवनहेतवः ॥ विपणिः पण्यव्यवहारः, क्रयविक्रयधर्म इति यावत् । केपु चिद्रव्येषु परिग्रहानुग्रहमाह याज्ञवल्क्यः—कुशाः शाकं पयो मत्स्या गन्धाः पुष्पं दधि क्षितिः । मांसं शय्यासनं धानाः प्रत्यारूपेया न वारि च ॥ मनुः—शय्यां गृहान् कुशान् गन्धानपः पुष्पं मणि दधि । मत्स्यान् धानाः पयो मांसं शाकं चैव न निर्तुदेत् ॥ तयोदकं मूलफले अन्नमभ्युद्यतं च यत् । सर्वतः प्रतिगृहीयात् मध्वयाभयदक्षिणाम् ॥ अस्य क्वचिदपवादमाह याज्ञवल्क्यः—अपाचितानि ग्राह्यमपि द्रुष्टकारिणः । अन्यत्र कुलटापण्डपतितेभ्यस्तथा द्विपः ॥ हारीतः—चिकित्सकस्य मृगयोर्वेद्यायाः कितवस्य च । पण्डसूचकयोश्चैवमुद्यतामपि वर्जयेत् ॥ शाण्डिल्यः—कुलटापण्डपतितैरिभ्यः काकणीमपि । उद्यतामपि गृहीयान्नापद्यपि कदाचन ॥ महापातकिनश्चोरादम्भघाट्टिपजस्तथा । मृगयोः पिशुनाञ्चैव नादद्यादुद्यतामपि ॥ एवं च । अपाचितोपपत्रेषु नास्ति दोषः प्रतिग्रहे । अमृतं तद्विदुर्देवास्तस्मात्तं नैव निर्तुदेत् ॥ अपाचितानि देवानि सर्वदानानि यत्रतः । अन्नं विद्या च कन्या च ह्यर्थाभ्यां न दीयते ॥ अभिगम्य तु यदानं यच्च दानमपाचितम् । दृश्यते सागरस्वान्तस्तदानस्य न दृश्यते ॥ इत्यादिकं पण्डादिन्यातिरिक्तविषयं द्रष्ट-

व्यम् । अत एवापस्तम्बेन क आश्यान्न इति मतभेदमुपन्यस्य, शुद्धाभिक्षा भोक्त-
 व्यैककुणिकौ काण्वकुत्सी तथा पुष्करसादिरिति शुद्धाभिक्षाया एव ग्राह्यत्वं बहुसम्मत-
 मित्युक्तम् । अनन्तरं च सर्वतोपेतं वापर्यायणीयं पुण्यस्येप्सतो भोक्तव्यं पुण्यस्याप्य-
 नीप्सतो न भोक्तव्यम् । यतः कुतश्चाभ्युद्यतमभोक्तव्यं नानुयोगपूर्वकमिति । हारी-
 तोय पुराणे श्लोकावुदाहरति—उद्यतामाहतां भिक्षां पुरस्तादप्रवेदिताम् । भोज्यां मेने
 प्रजापतिरापि दुष्कृतकारिणः ॥ न तस्य पितरोश्रन्ति दश वर्षाणि पञ्च च । न च
 हव्यं बहत्याप्रियस्तामभ्यवमन्यते ॥ इति स्वयमभ्युद्यतग्रहणं तन्निराकरणे निन्दार्थवादं
 चाभिधायोक्तम् । चिकित्सकस्य भृगयोः शल्यकृन्तस्य पाशिनः । कुलटायाः पण्ड-
 कस्य तेषामन्नमनाद्यमथाप्युदाहरन्ति “ अन्नादेर्भ्रूणहा माष्टिं ” इत्यनेनाभिर्शंसति
 “ स्तेनः प्रमुक्तो राजनि याचन्नृतसंकरः । ” इति । अन्नं पक्वमपक्वं च, अतः
 शुद्धैव भिक्षापुद्यता ग्राह्येति सिद्धम् । अत्र शाण्डिल्यः—अकर्मण्यानि लब्धानि
 यदि द्रव्याण्यकामतः । तेषां विनिमयेनैव शुद्धिसत्यागेन वा पुनः ॥ किंच । समी-
 पस्यमतिक्रम्य ब्राह्मणं वेदपारगम् । दाने च श्राद्धकाले च तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥
 आश्रुतस्याप्रदानेन दत्तस्य हरणेन च । जन्मप्रभृति यदत्तं तत्सर्वं नश्यति ध्रुवम् ॥
 मा ददस्वेति यो ब्रूयाद्रव्यमौ ब्राह्मणेपु च । तिर्यग्योनिशतं प्राप्य चण्डालेष्वभिजा-
 यते ॥ इत्यादिकं मूर्खादिव्यतिरिक्तविषयम् । तथा बृहस्पतिः—ब्राह्मणातिक्रमो
 नास्ति मूर्खं मन्त्रविधर्जिते । ज्वलन्तमग्निमुत्सृज्य नहि भस्मनि ह्ययते ॥ तल्लक्षणमाह
 बोधायनः—शङ्कापिहितचारित्र्यो यः स्वाभिप्रायमाश्रितः । शास्त्रातिगः स्मृतो मूर्खो
 धर्मतन्त्रोपरोधनात् ॥ गौतमः—प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यात् । मनुः—न वार्य-
 पि प्रयच्छेत वेडालप्रतिके द्विजे । न वक्रवतिके चैव ना वेदविधिधर्मावित् ॥ नारदः—
 पण्डस्य पुत्रहीनस्य दम्भाचारयुतस्य च । नक्षत्रपाठकस्यापि दत्तं भवति निष्फलम् ॥
 यत्तु—सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणत्रये । श्रोत्रिये शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे ॥ इति,
 तत्तु ग्रहणविषयम् । तत्रैव “सर्वो ब्रह्मसमः स्मृतः” इति स्मरणात् । अब्राह्मणब्राह्मण-
 ब्रवदानमापाद्विषयं वा । यत्तु—पितुः शतगुणं दानं सहस्रं मातुरुच्यते । भगिन्याः शत-
 साहस्रं सोदर्ये दत्तमक्षयम् ॥ इति, तद्विभक्तविषयम्, अन्यथा द्रव्यस्य मध्यगतत्वेन
 दानायोगात् । नारदः—मातापितृविहीनस्य संस्कारोद्ग्रहनादिभिः । यः स्यापयति तस्येह
 पुण्यसंख्या न विद्यते ॥ न तच्छ्रेयोमिहेत्रेण नाश्वमेधेन लभ्यते । यच्छ्रेयः प्राप्नुयात्सम्य-
 ग्विप्रेण स्यापितेन वै ॥ दक्षरमृतावप्येवमेव मातापितृविहीनस्येत्यादि समानम् । एव-
 मप्यन्यस्मै दानाय स्तेयं न कार्यम् । अत्र नारदः—अपहस्य द्विजस्यार्थं यः परेभ्यः
 प्रयच्छति । स दाता नरकं याति यस्यार्थस्तस्य तद्रवेत् ॥ बृहस्पतिः—न विपं वि-
 पमित्याहुर्ब्रह्मस्वं विपमुच्यते । विपमेकाकिनं हन्ति ब्रह्मस्वं पुत्रपौत्रकम् ॥ पुराणे
 च—इन्द्रः पृच्छति चाण्डालीं किमिदं पच्यते शुभे । श्वमांसं मुरया सित्तं कपालेन
 चिताग्निना ॥ किमर्थं वद कल्याणि चर्मणा पिहितं त्वया । ब्रह्मस्वं ब्राह्मणक्षेत्रं हरन्ते
 हारयन्ति ये ॥ तेषां पादरजोभोत्या चर्मणा पिहितं मया । सप्तार्धिसंवादे—दारत्या-
 गी कृतप्रश्न भूमिहर्ता च ते त्रयः । नरकात्त निवर्तन्ते यावच्चन्द्रदिवाकरी ॥ वने व-

नतरूनाग्निर्देहन्मूलानि रक्षति । कुलं समूलं दहति ब्रह्मस्वारणिपावकः ॥ स्वदत्ताद्दि-
गुणं पुण्यं परदत्तानुपालने । परदत्तापहारेण स्वदत्तं निष्फलं भवेत् ॥ दानपालनयो-
र्मध्ये दानाच्छ्रेयोनुपालनम् । दानास्वर्गमवाप्नोति पालनादच्युतं पदम् ॥ याज्ञव-
ल्क्यः—प्रजापीडनसन्तापसमुद्भूतो हुताशनः । राज्ञः श्रियं कुलं प्राणान्न दग्ध्वा विनि-
वर्त्तते ॥ ततश्च—आपस्तु विहितं स्तेन्यं विशिष्टसमहीनतः । हीनादादेयमादौ स्या-
त्समाद्रा तदनन्तरम् ॥ असंभवे त्वाददीत विशिष्टादपि धार्मिकात् । इति व्यासव-
चनं फलादिविषयमेव । तथापस्तम्भः—परपरिग्रहमविद्वानाददान एधोदके मूले
पुष्पे फले गन्धे ग्रासे शाक इति वाचा बाधो विदुषो वाससः परिमोषणमदण्ड्यः
कामकृते तथा प्राणसंशये भोजनमाददान इति । परिमोषणं अपहारः, एवमध्वश्रान्ता-
वपि । तथा मनुः—चणकव्रीहिगोधूमयवानां मुद्गमापयोः । अनिपिद्धो ग्रहीतव्यो
मुष्टिरेकोध्वनिर्जितः ॥ द्विजोध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्राविक्षु द्वे च मूलके । आददानः पर-
क्षेत्रान्न हस्तच्छेदमर्हति ॥ द्विजग्रहणादन्यो दण्ड्य एव । तृणं वा यदि वा का-
ष्ठं मूलं वा यदि वा फलम् । अनापृष्टं तु गृह्णानो हस्तच्छेदनमर्हति ॥ इति स्मृतेः ।
अतोनुमत्यैव सर्वं ग्राह्यम् । तथापस्तम्भः—यथा तथा च परपरिग्रहमभिमन्यते स्ते-
नो ह भवति इति कौस्तुहारीतौ, तथा काण्वपुष्करसादी, सन्त्यपवादाः परिग्रहेष्विति
वाप्यापणिः, शम्भोपा युग्यघासो न स्वामिनः प्रतिषेधयन्त्यतिव्यवहारे वृद्धो भवति सर्व-
ग्रानुमतिपूर्वमिति हारीतः ॥ इति अपवादा इति, आपदीति शेषः । शम्भोपाः चणकमुद्गाद-
यः, न स्वामिनः प्रतिषेधयन्ति । स्वामिनः प्रतिषेधं न कारयन्ति, स्वामिना न प्रतिषे-
द्धव्यमित्यर्थः । विषयभेदेन दोषाभावमाहात्र मनुः—वानस्पत्यं फलं मूलं दार्ढ्यर्थं
तृणानि च । तृणं च गोभ्यो ग्रासार्थमस्तेयं मनुरब्रवीत् ॥ नारदः—ब्राह्मणेभ्यो य-
दुद्दिष्टं तत्सद्यः संप्रदीयते । अहोरात्रमतिक्रम्य तदानं द्विगुणं भवेत् ॥ त्रिरात्रं पञ्चगुणं
दद्याद्दशरात्रं तु षोडश । मासे शतगुणं दद्याद्दत्तरे तु सहस्रकम् ॥ वत्सरात्परतो
नास्ति दाता तु नरकं व्रजेत् । ब्राह्मणस्य तु यदत्तं तदभावे तु तद्धनम् ॥ सकुल्ये
तस्य निनयेत्तदभावेस्य बन्धुषु । दद्यात्सजातिशिष्येभ्यस्तदभावेऽप्यु निक्षिपेत् ॥
विप्राय दीयमाने तु यो विघ्नं कुरुते नरः । स याति ब्रह्महत्यानां सहस्राणां शतायु-
तम् ॥ उपकाराय यो ब्रह्माद्ब्राह्मणानां गवामपि । ब्रह्मयोनिशते प्राप्य देवत्वमधिग-
च्छति ॥ रोगितान् ब्राह्मणान्यस्तु रक्षति क्षितिरक्षकः । स कोटिकुलसंयुक्तो वसेद्ब्रह्म-
पुरे युगम् ॥ कर्मणा मनसा वाचा यो रक्षत्याप्रयाविनम् । तस्य विष्णुः प्रसन्नात्मा
सर्वान् कामान्प्रयच्छति ॥ यो ददात्यभयं भूषो भयविह्वलचेतसाम् । तस्य पुण्यफलं
वक्तुं कः समर्थोऽस्ति पंडितः ॥ परोपदेशनिरता बीतरागा विमत्सराः । हरिपादार्यन-
रताः प्रयान्ति ब्रह्मणः पदम् ॥ एतदन्तं नारदीयम् । इतिहासस्तमुद्यमे च—ए-
कतः क्रतवः सर्वे समप्रवरदक्षिणाः । एकतो भयभीतस्य प्राणिनः प्राणरक्षणम् ॥ म-
हतामपि यज्ञानां कालेन क्षीयते फलम् । भीताभयप्रदानस्य क्षय एव न विद्यते ॥
समुद्यमे—तरुणी रूपसम्पन्ना मुशीला च पयास्विनी । न्यायाजिता सवत्सा च प्रदे-
या श्रोत्रियाय गौः ॥ वृद्धा सरोगा हीनाङ्गा बन्ध्या दृष्टा मृतमजा । दूरस्था न्याय-

लब्धा च न देया गौः कथंचन ॥ इतिहाससमुच्चये औद्दालिकप्रश्ने-जितेन्द्रि-
 याय शान्ताय वैष्णवाय यथाविधि । धेनुं दत्त्वा घृतमयी विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ॥
 यस्य विष्णुपरं ज्ञानं यस्य विष्णुपरं मनः । तस्मै देया महाभाग भूमिः सर्वकला-
 न्विता ॥ न तस्माद्भूमिदानस्य पात्रमस्तीति मे मतिः ॥ ब्रह्माण्डे पार्वतीं प्रति रुद्रः-
 चक्रांकिताय विप्राय विष्णुभक्ताय पार्वति । गोकर्णमात्रिकां भूमिं दद्याद्राज्यमवाप्नु-
 यात् ॥ विपुवायनकालेषु चक्रुचिह्नाय पार्वति । तिलद्रोणं महादानं महापातकनाशन-
 म् ॥ गारुडे पुराणे-विष्णुचक्रांकितं गात्रं पवित्रमिति वै श्रुतिः । चक्रांकिताय
 दातव्यं हव्यं कव्यं द्विजातये ॥ तत्रैव भगवानाह-मद्रक्ता ये द्विजश्रेष्ठा मत्कथा
 मत्परायणाः । तान् पंक्तिपावनान् विद्धि पृज्यांश्चैव विशेषतः ॥ पाद्मे-पापैर्न लि-
 प्यते देही चक्राद्यायुधलाञ्छितः । हव्यं कव्यं च यद्देयं तस्मै तदानमक्षयम् ॥ आ-
 श्वमेधिके-वासुदेवं समुद्दिश्य सर्वदानानि पार्थिव । वेष्णवेभ्यः प्रयत्नेन दातव्यानि
 मनीषिणा ॥ मानसतीर्थप्रशंसायां व्यासः-तस्माद्विष्णुप्रसादाय वैष्णवान्परितोष-
 येत् । प्रसादसुमुखो विष्णुस्तेनैव स्यान्न संशयः ॥ अत्र विज्ञानेश्वरे सर्वदानविषये त्रै-
 विध्यं फलतारतम्यं चोक्तम्-गरा यद्दीयते दानं तदनन्तफलं स्मृतम् । सहस्रगुण-
 माह्व याचिते तु तदर्धकम् ॥ अतो याचितेपि प्रीतिपूर्वकं देयमेव । तथा याज्ञ-
 चल्क्यः-दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्ते तु विशेषतः । याचितेनापि दातव्यं श्रद्धा-
 पूर्वं तु शक्तितः ॥ अत्र मनुः-जलदस्तृप्तिमाप्नोति सुतमक्षयमन्नदः । तिलदस्तु प्र-
 जामिष्टां दीपदश्वधुरुत्तमम् ॥ भूमिदो भूमिमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः । गृहदोऽप्याणि
 वेश्मानि रूप्यदो रूपमुत्तमम् ॥ वासोदश्वन्द्रसालोक्यमन्त्रिसायुज्यमश्वदः । यानश-
 ट्पाप्रदो भार्यामैश्वर्यमभयप्रदः ॥ धान्यदः शाश्वतं सौरुषं ब्रह्मदो ब्रह्मसाम्पत्ताम् ।
 यज्ञोत्तरेन क्षरति तपः क्षरति विस्मयात् ॥ आयुर्विंपरौवादादानं तु परिकीर्तनात् ।
 माघमाहात्म्ये-दत्तं हि प्राप्यते स्वर्गं दत्तमेवोपभुज्यते । यत्किञ्चिदत्तमश्नाति
 नादत्तमुपतिष्ठते ॥ श्रीमद्भामायणे-उत्पन्नपि चाकाशं विशन्नपि रसातलम् ।
 अटन्नपि मही कृत्वा नादत्तमुपतिष्ठते ॥ एवमपि न प्रतिपिपादायिपया जिघृक्षत ।
 संतोषं परमास्थाय सुखार्थी संयतो भवेत् । संतोषमूलं हि सुखं दुःखमूलं विपर्ययः ॥
 यत्सृष्टिव्यां ग्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः । नालमेकस्य तत्सर्वमिति मत्वा शमं व्र-
 जेत् ॥ योऽसाधुभ्योऽर्थमादाय साधुभ्यः सम्प्रयच्छति । स कृत्वा प्रवमात्मानं सन्ता-
 रयति तावुभौ ॥ इत्यादिस्मृतिभ्यः । अतो वृत्तिलाभे नाधिकमिच्छेत् । तथा वृह-
 स्पतिः-यथोत्पन्नैस्तु संतोषः कर्त्तव्यः स्वागतेर्धनैः । परार्थं नाभिलाषेत सा स्पृहा
 परिकीर्तिता ॥ अगायि च-यदृच्छालाभसंतुष्टस्ततो याति परा गतिम् । समुच्च-
 ये च-तेनाधीतं श्रुतं तेन तेन सर्वमनुष्ठितम् । येनाशां पृष्टतः कृत्वा नैराश्यमवउ-
 म्भितम् ॥ अतो दरिद्रस्य शक्तयनुगुणदानेपि तदानं महद्व्यतीति दर्शितम् । अ-
 नैव-नाल्पत्वं वा बहुत्वं वा दानस्याभ्युदयावहम् । श्रद्धा भक्तिश्च दानानां वृद्धि-
 रक्रे हि ते ॥ नैवं शक्तस्य । अत्र मनुः-प्रभुः प्रथमकल्पस्य योनुकल्पेन वर्तते ।

न साम्परायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम् ॥ साम्परायिकं पारलौकिकम् । अत्र याज्ञवल्क्यः—हीनकल्पं न कुर्वीत सति द्रव्येऽफलप्रदम् ॥

❀ महादानानि ❀

बृहस्पतिः—कनकाश्वतिला नागा दासीभूमिगृहा रथः । कन्या च कपिला चैव महादानानि ते दश ॥ अत्र मनुः—त्रीण्याहुरतिदानानि भावः पृथ्वी सरस्वती । अतिदानानि दानानां विद्यादानं ततोधिकम् ॥ त्रिभाष्यरत्ने—विद्यानां च परा विद्या ब्रह्मविद्या समीरिता । अतस्तदातुरस्यैव लाभः स्वर्गोपवर्गयोः ॥ श्रीचिष्णुधर्मोत्तरे—यो दद्याज्ज्ञानमज्ञानां कुर्याद्वा धर्मदेशनम् । स कृत्स्नां पृथिवीं दद्यात्तेन तुल्यं न तत्फलम् ॥ धर्मदेशनं धर्मोपदेशः । याज्ञवल्क्यः—सर्वधर्ममयं ब्रह्म प्रदानेभ्योधिकं यतः । तद्दत्तमवाप्नोति ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ (ब्रह्मलोकमविप्लवमिति पाठान्तरम्) यतः यस्मात्, ब्रह्म वेदः, सर्वधर्ममयं सर्वधर्मप्रतिपादकत्वेन, तस्मात्तद्दानं सर्वदानेभ्योधिकम् । अत्र च ब्रह्मदाने परस्वत्वापादानमात्रं दानम्, स्वस्वत्वानिगृह्यतेः कर्तुमशक्यत्वात्, विद्याज्ञानदाने द्रव्यादिदानवद्भस्ने दातुमशक्यत्वेऽपि बुद्धिविशेषसम्पत्तिः समाना, भूदाने च स्वस्वत्वनिवृत्तिः परस्वत्वापादनं च दानं विद्याव्यतिरिक्तविषयम् । नारायणीये च—ज्ञानमज्ञस्य यो दद्याद्देवशास्त्रसमुद्रवम् । अपि देवास्तमर्चन्ति भर्ग्व्रह्मदिवाकराः ॥ अत्र पराशरः—अर्थस्य मूलं निकृतिः क्षमा च धर्मस्य मूलं हि तपो दया च । कामस्य मूलं हि वपुर्वयश्च मोक्षस्य सर्वार्थनिवृत्तिरेव ॥ विद्यादानफलमाह—दशवाजिसमा कन्या भूमिदानं च तत्समम् ॥ भूमिदानात्परं नास्ति विद्यादानं ततोधिकम् ॥ मनुरपि—सर्वेषामेव दानानां ब्रह्मदानं विशिष्यते । वस्त्रान्नगोमहीवाहतिलकाश्वनसर्पिषाम् ॥ बृहस्पतिरपि—विद्यादानेन सुमतिर्ब्रह्मलोके महीयते । शाण्डिल्यः—ब्रह्मविद्याप्रदानस्य देवैरापि न शक्यते । प्रतिप्रदानमथ वा दद्याच्छक्तित आदरात् ॥ प्रजापतिः—दानानां चैव सर्वेषां ब्रह्मदानं विशिष्यते । ब्रह्मदानेन देवेषु ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥ दक्षः—सर्वेषामेव दानानां फलं वक्ष्ये द्विजोत्तम । अन्नदानात्स्वर्गलोकं कन्यादानात्परं पदम् ॥ विद्यादानाद्ब्रह्मलोकं ब्रह्मत्वं हरिपूजनात् । मनुरपि—विपादप्यमृतं प्राणमभेध्यादपि काश्वनम् । नीचादप्युत्तमां विद्यां स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि ॥ इति वचनं ब्रह्मविद्याप्रदानव्यतिरिक्तविषयमिति मन्तव्यम् ॥

❀ अथाचार्यलक्षणम् ❀

अनन्तरमाचार्यलक्षणमाह मनुरेव—निपेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि । संभावयति चात्रेण स विप्रो गुरुरुच्यते ॥ याज्ञवल्क्यः—उपनीय ददद्रेदमाचार्यः स उदाहृतः । अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः ॥ तमपीह गुरुं विद्याच्छ्रुतोपाक्रियया तथा । मनुश्च—उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्भिजः । सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥ एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यापि वा पुनः । योऽभ्या-

पयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते ॥ उपाध्यायाद्दशाचार्य आचार्याणां शतं पिता । सहस्रं तु पितृमाता गौरवेणातिरिच्यते ॥ उत्पादकब्रह्मदानोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता । ब्रह्मजन्म हि विप्रस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥ व्यासः—यश्च मन्त्रप्रदोर्थे वा यश्च विद्यां प्रयच्छति । गुरु तावपि जानीयात् मन्त्रार्थग्रहणाद्विजः ॥ कामान्माता पिता चैनं यदुत्पादयतो मिथः । संभृतिं तस्य तां विद्याद्यद्योनावधिजायते ॥ आचार्यो ह्यस्य यां जातिं विधिवद्देदपारगः । उत्पादयति सावित्र्या सा सत्या साऽजरामरा ॥ ब्राह्मस्य जन्मनः कर्ता स्वधर्मस्य च शासिता । बालोपि वृद्धो विप्रस्य पिता भवति मन्त्रदः ॥ अज्ञो भवति वै बालः पिता भवति मन्त्रदः । अज्ञं हि बालमित्याहुः पितृत्वे च मन्त्रदम् ॥ न हायनेन पलितैर्न वित्तैर्न च बन्धुभिः । ऋषयश्चक्रिरे धर्मयोनूचानः स नो महान् । आपस्तम्बः—तस्मिन्नभिजनविद्यासमुदितं समाहितं संस्कारमीप्सेत्तस्मिन्नेव विद्याकर्मान्तमविप्रतिपन्ने धर्मेभ्यो यस्माद्धर्मानाचिनोति स आचार्यस्तस्मै न द्रुह्येत् कदाचन स हि विद्यातस्तं जनयति तच्छ्रेष्ठं जन्म शरीरेमेवास्य मातापितरौ जनयतः । मनुश्च—आचार्यश्च पिता चैव माता भ्राता च पूर्वजः । नातेनाप्यवमन्तव्या ब्राह्मणेन विशेषतः ॥ आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः पिता मूर्तिः प्रजापतेः । माता पृथिव्या मूर्तिस्तु भ्राता स्वो मूर्तिरात्मनः ॥ यन्मातापितरौ क्लेशं सहेते संभवावृणाम् । न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्तुं वर्षशतैरपि ॥ तयोर्नित्यं प्रियं कुर्यादाचार्यस्य च सर्वदा । तेषु हि त्रिषु तुष्टेषु तपः सर्वं समाचरेत् ॥ तेषां त्रयाणां शुश्रूषा परमं तप उच्यते । न तैरनभ्यनुज्ञातो धर्ममन्यं समाचरेत् ॥ त एव हि त्रयो लोकारत एव त्रय आश्रमाः । त एव हि त्रयो वेदास्त एवोक्तास्त्रयोऽग्रयः ॥ पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्माताग्निर्देक्षिणः स्मृतः । गुरुराहवनीयोऽग्निः साग्नित्रेता गरीयसी ॥ इमं लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमम् । गुरुशुश्रूषया चैव ब्रह्मलोकं समश्नुते ॥ सर्वे तस्यादृता धर्मा यस्यैते त्रय आदृताः । अनादृतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः ॥ यावन्नमस्ते जीवन्ति तावन्नान्यत्समाचरेत् । तेष्वेव नित्यं शुश्रूषां कुर्यात्प्रियहिते रतः ॥ तेषामनुपरोधेन पारक्यं सर्वमाचरेत् । तत्तन्निपेदयेत्तेभ्यो मनोवाक्यामकर्मभिः ॥ एष धर्मः परः साक्षाद्गुपधर्मोऽन्य उच्यते । देवलः—नास्ति मातृसमं देवं नास्ति पित्रा समो गुरुः । तयोः प्रत्युपकारो हि न कथंचन विद्यते ॥ सर्वार्थसंभवो देहो जनितः पोषितो यतः । न तयोर्माति निर्वेशं पित्रोर्मर्त्यः शतायुषा ॥ अस्वाधीनं कथं देवं प्रकारैरभिराध्यते । स्वाधीनं संभक्तिरूप्य पितरं मातरं गुरुम् ॥ माता मासदशावस्थां धृत्वा जलैः समाकुला । वेदनाविविधैर्दुःखैः प्रसूयेत विमुह्यति ॥ प्राणैरपि म्रियान् पुत्रान् मन्यते सुतवत्सला । कस्तस्या निष्कृतिं कर्तुं शक्नो वर्षशतैरपि ॥ ब्रह्मोपदेशमेकत्र वेदशास्त्राण्यधिकतः । आचार्यः स तु विज्ञेयस्तथैकैकास्तु देशिकाः ॥ ब्रह्मोपदेशमारभ्य यावद्देदान्तदर्शनम् । एकेन वक्ष्यते येन स महागुरुरुच्यते ॥

❀ कर्मविपाकविवरणम् ❀

अथ कर्मविपाकमाह मनुः—पूर्वजन्मकृतं पापं व्याधिरूपेण बाधते । तच्छान्तिरी-

द्यानिशेषतः ॥ स्थावराः कृमिकीटाश्च मत्स्याः सर्पाः सरिसृपाः । पशवश्च सृगाला-
 श्च जघन्या तामसी गतिः ॥ हस्तिनश्च तुरङ्गाश्च शूद्रा म्लेच्छाश्च गृहिताः । सिहव्याघ्रव-
 राहाश्च मध्यमा तामसी गतिः ॥ चारणाश्च सुपर्णाश्च पुरुपाश्चैव दाम्भिकाः । रक्षांसि
 च पिशाचाश्च तामसी उत्तमा गतिः ॥ भिल्ला मल्ला नटाश्चैव पुरुपाश्च कुट्टयः ।
 द्यूतयानप्रसक्ताश्च प्रथमा राजसी गतिः ॥ राजानः क्षत्रियाश्चैव राज्ञां चैव पुरोहिताः ।
 दानयुद्धप्रधानाश्च मध्यमां राजसी गतिः ॥ गन्धर्वगुह्यका यक्षा विबुधानुचराश्च ये ।
 तथैवाप्सरसः सर्वा राजसी ह्युत्तमा गतिः ॥ तापसा यतयो विप्रा ये च वैमानिका
 गणाः । नक्षत्राणि च दैत्याश्च प्रथमा सात्विकी गतिः ॥ यज्वानो ऋषयो देवा वेदा
 ज्योतीषि वत्सराः । पितरश्चैव साध्याश्च द्वितीया सात्विकी गतिः ॥ ब्रह्मा विश्वसृजो
 धर्मो महानव्यक्त एव च । उत्तमां सात्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिणः ॥ यादृशेन हि भावे-
 न यद्यत्कर्म निपेवते । तादृशेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्रुते ॥ अथ याज्ञवल्क्यः—म-
 हापातकजान् घोरान् नरकान् प्राप्य दारुणान् । कर्मक्षयात्प्रजायन्ते महापातकिन-
 स्त्विह ॥ मृगश्वशूकरोघ्राणां ब्रह्महा योनिमृच्छति । खरपुल्कसवेनानां सुरापो नात्र
 संशयः ॥ कृमिकीटपतद्भ्रतं स्वर्णस्तेयी समाभ्रयात् । तृणगुल्मलतात्वं च क्रमशो गु-
 रुरतल्पगः ॥ अन्नहर्त्तामयावी स्यान्मूको वागपहारकः । धान्यहर्त्तातिरिक्ताङ्गः पिशुनः
 पूतिनासिकः ॥ तैलहर्त्तालपायी स्यात्पूतिवक्रस्तु सूचकः । परस्य योपितं हत्वा ब्रह्म-
 समपहत्य च ॥ अरण्ये निर्जले देशे भवति ब्रह्मराक्षसः । हीनजातौ प्रजायेत र-
 त्नानामपहारकः ॥ इवासकासपुतो मर्त्यो वन्दिग्राहसुतो भवेत् । निरीक्षिता परस्त्री-
 णां चक्षुरोगी प्रजायते ॥ सर्वापहरणं कृत्वा विसर्पी जायते नरः । गुरोर्वचनमुल्लंघ्य
 मतिभ्रष्टः प्रजायते ॥ पत्रशाकं शिखी हत्वा गन्धाञ्चुच्छुन्दरी शुभान् । मूषको धा-
 न्यहारी स्याद्यानमुष्टः फलं कपिः ॥ जलं प्लवः पयः काको गृहकारी ह्यपस्करम् । म-
 धु दंशः फलं गृध्रो गां गोधाग्नि वक्रस्तथा ॥ शिवत्री वस्त्रं इवा रसं तु चिरी लवण-
 हारकः । ब्राह्मे—अन्नहर्त्ता भवेदुन्मी पूतिवक्रस्त्वसूचकः । परद्रव्यापहारी च परर-
 त्नापहारकः ॥ परस्य संततिद्वेषी पराणामहितः सदा । मातापितृगुरुद्वेषी भार्यात्यागी
 तथैव च ॥ पिशुनो मर्मभेदी च पादरोगी प्रजायते । परस्त्रीगामिनश्चैव तापसीगामि-
 नस्तथा ॥ परस्त्रीप्लुतुकृलाश्च जायन्ते ते प्रमेहिनः । योगीश्वरः—गुरुं त्वंशृत्य
 हुंशृत्य विभ्रं निर्जित्य वादतः । अरण्ये निर्जले घोरे स भवेद्ब्रह्मराक्षसः ॥ कांस्यपा-
 त्रस्य यो हर्त्ता परिभाषी निरन्तरम् । कार्पासस्य तु यो हर्त्ता श्वेतकुष्ठी प्रजायते ॥
 मनुः—शास्त्रोक्तेनैव मार्गेण विच्युतश्चान्यमार्गतः । महाशब्दातिघातश्च बधिरश्चो-
 पजायते ॥ मार्कण्डेयः—यः स्वामिनिन्दकश्चैव गुरुनिन्दक एव च । देवतानि-
 न्दकश्चैव ह्यपस्मारी प्रजायते । वसिष्ठः—देवद्रव्योपभोक्ता च देवकार्यविघातकः ।
 अभक्ष्यभक्षकश्चैव पाण्डुरोगी प्रजायते ॥ मनस्तापं तु यः कुर्याद्ब्राह्मणानां विशेषतः ।
 ज्वरवान्भविता मर्त्यो मेहवानथवा भवेत् ॥ विश्वासघातुकश्चैव च्छर्दिद्युक्तः प्रजायते ।
 वापीकूपतटाकादिभेदकस्त्वातिसारवान् ॥ सूचनाच्छूलवान् मर्त्यो विस्फोटो रविनि-
 न्दकः । निक्षेपस्य च यो हर्त्ता शोषवान् जायते भृशम् ॥ बहुदेशान् समासाद्य स या-

ति नरकं ध्रुवम् । कृतघ्नस्तु कृतो विप्रो यमस्य विषयं गतः ॥ असिपत्रवनं घोरं याति
 वालुककिल्बिषम् । देवतानिन्दकश्चैव वेदनिन्दक एव च ॥ कर्मणां निन्दकश्चैव कर्म-
 भ्रष्टोभिजायते । प्रदर्शनार्थमेतत्तु प्रयोक्तं स्तेयकर्मणि ॥ यथाकर्मफलं प्राप्य तिर्य-
 क्तं कालपर्ययात् । जायन्ते लक्षणभ्रष्टा दरिद्राः पुरुषाधमाः ॥ ततो निष्कल्मषी-
 भूताः कुले महति योगिनाम् । जायन्ते विद्ययोपेता धनधान्यसमन्विताः ॥ विहित-
 स्थाननुष्ठानान्निन्दितस्य निषेवणात् । अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥ गौ-
 तमः—पापमेवं परिज्ञात्वा तत्पापं न समाचरेत् । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पुण्यमेव समाच-
 रेत् ॥ मनुः—मानसं मनसैवायमुपभुंक्ते शुभाशुभम् । वाचैव वाककृतं कर्म कायेनैव तु
 कायिकम् ॥ शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः । वाचिकेः पक्षिमृगतां मानसेर-
 न्यजातिताम् ॥ एतज्ज्ञात्वा द्विजो धर्मं पापं नैव समाचरेत् । अथ महापातकप्राय-
 श्चित्तमाह पराशरः—वेदवेदांगतत्वज्ञा धर्मशास्त्रविशारदाः । स्वधर्मनिरताः शान्तास्ते-
 पां पापं निवेदयेत् ॥ वसिष्ठः—येन येन तु पापेन कर्मणा पुरुषो गतिम् । प्रयाति
 नरकं घोरं ततो वक्ष्याम्यतः परम् ॥ पतितान्परिगृह्यार्थं शुनां योनिषु जायते । पतितं
 याजमानस्तु मृगयोनी प्रजायते ॥ गुरोर्भार्या समागम्य कृत्वा चालिङ्गनादिकम् । शु-
 नां योनिशते प्राप्य सर्पयोनिषु जायते ॥ मातापितरौ चाक्षिप्य शल्यकः सम्प्रजाय-
 ते । ताडयेद्वा द्विजं मोहात्कंको गृध्रश्च जायते ॥ परदारभिमर्शनं धार्तराष्ट्रः प्रजाय-
 ते । भ्रातृभार्या च दुर्मेधा योधिगच्छति मोहितः ॥ गर्दभत्वमवाप्नोति ततः सर्पोभि-
 जायते । सखिभार्या मातुलानीं योधिगच्छति मोहितः ॥ मृतः श्वत्वमवाप्नोति सू-
 करश्चापि जायते । उपस्थिते विवाहे च दानकाले तथैव च ॥ विघ्न करोति यो मो-
 हान्मृतो जायेत सूकरः । यः शूद्रो ब्राह्मणीं गत्वा कृमियोनी प्रजायते ॥ तस्यां पुत्रं
 समुत्पाद्य विष्टार्यां जायते कृमिः । शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ॥ जन-
 यित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मण्यादेव हीयते । स्त्रियं हित्वा स्वधर्मेण यमस्य विषयं गतः ॥
 मनुः—एकोपि वेदधर्मज्ञो यमाचष्टे समाहितः । स विज्ञेयः परो धर्मो नाज्ञानामयुक्ते-
 न तु ॥ जायालिः—दश द्वादश वा विप्रान् वेदशास्त्रविशारदान् । स्वकर्मनिरतान्
 शान्तान् परिपत्त्वे निवेशयेत् ॥ पराशरः—जन्मकर्मपरिभ्रष्टाः संध्योपासनवर्जिताः ।
 रहिता वेदशास्त्रेभ्यस्ते द्विजा नामधारकाः ॥ प्रायश्चित्तं प्रयच्छन्ति ये द्विजा नाम-
 धारकाः । ते द्विजाः पापकर्माणः समस्ता नरकं ययुः ॥ विज्ञाप्य नल्लोमानि प्र-
 वाप्य स्नानमाचरेत् । मृत्तिकागोशरूद्र्यां च पञ्चगव्यकुशोदकैः ॥ राजा वा राजपुत्रो
 वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः । केशानां रक्षणार्थाय द्विगुणं व्रतमाचरेत् ॥ विश्वामि-
 त्रः—सर्वान् केशान् समुद्धृत्य च्छेदयेदंगुलित्रयम् । भस्मगोमयमृदारिपञ्चगव्यप्र-
 कल्पितैः ॥ मलापकर्षणं कुर्याद्ब्राह्मणो चादिसिद्धये । स्नात्वाचम्य शुचिर्भूत्वा सार्द्र-
 वासाः समाहितः ॥ प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा पापानि विनिवेदयेत् । सभैव न प्रवेष्टव्या
 वक्तव्यं नासमञ्जसम् ॥ अत्रुवन्विह्वन्वापि नरो भवति किल्बिषी । अज्ञात्वा धर्मशा-
 स्त्राणि प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ प्रायश्चित्ती भवेत्पूतः परिपात्किल्बिषं व्रजेत् । पराशर-
 रः—यद्ददन्ति तमोमूढा मूर्खा धर्ममजानतः । तत्पापं शतधा भूत्वा तद्रक्तृनधिगच्छति ॥

प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रमज्ञात्वा योभिधास्यति । प्राजापत्ये त्वशक्तश्चेद्वा दद्याच्छुभलक्ष-
णाम् ॥ इति । प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते । तपोनिश्चयसंयोगात्प्राय-
श्चित्तमिति स्मृतम् ॥ **मनुः**—ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः । महान्ति पातका-
न्याहुस्तत्संयोगी च पञ्चमः ॥ **वसिष्ठः**—ब्रह्मघ्नश्च सुरापश्च स्तेनश्च गुरुतल्पगः ।
महापातकिनस्त्वेते तत्संयोगी च पञ्चमः । ब्रह्महा द्वादशाब्दानि कृच्छ्रं कुर्याद्धनेन वा ।
चातुर्वर्ण्यं चरेद्द्वैक्षं तत्पापं वाचयेत्सदा ॥ वाराणसी ततो गच्छेत्ततः श्रीपावनादि-
कम् । अन्यानि तीर्थयानानि गायत्रीं च समाचरेत् ॥ **मनुः**—ब्रह्महा द्वादशाब्दानि
कुटीं कृत्वा वने वसन् । भैक्षमात्मविशुद्धयर्थं कृत्वा शवशिरो ध्वजम् ॥ जपन्वान्यतमं
वेदं योजनानां शतं व्रजेत् । ब्रह्महत्यापनोदाय मितभुङ्क्ते नियतेन्द्रियः ॥ सर्वस्वं वा
वेदविदे ब्राह्मणायोपपादयेत् । जपेद्वा नियताहारस्त्रिवेदस्य च संहिताम् ॥ कृतवपनो
निवसेद्ब्रामान्ते गोव्रजेपि वा । आश्रमे वृक्षमूले वा गोब्राह्मणहिते रतः ॥ मुच्यते
ब्रह्महत्याया गोप्ता गोब्राह्मणस्य च । एवं दृढप्रतो नित्यं ब्रह्मचारी समाहितः ॥
समाप्ते द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यां व्यपोहति । ब्रह्महत्याकृतं पापं व्यपोहत्यात्मवक्त्या ॥
हत्वा गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतं चरेत् । उक्त्वा चैवानृतं सादये प्रतिसुद्धयं गुरुं तथा ॥
अपहृत्य च निक्षेपं कृत्वा च स्त्रीसुहृद्भ्रमम् । इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतो
द्विजम् ॥ कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते । याज्ञवल्क्यः—शिरःकपाली
ध्वजवान् भिक्षाशी कर्मवेदयन् । ब्रह्महा द्वादशाब्दानि मितभुक् छुद्धिमाप्नुयात् ॥ ब्रा-
ह्मणस्य परित्राणात् गवां द्वादशकस्य च । तथाश्वमेधावभृयस्त्रानाढा शुद्धिमाप्नुयात् ॥
अरण्ये नियतो जप्त्वा त्रिकृतो वेदसंहिताम् । शुध्यते चावगाहित्वा प्रतिस्त्रोतां सर-
स्वतीम् ॥ पात्रे निधाय पर्याप्तं धनं वा ब्रह्महा शुचिः । पराशरश्च—ब्रह्महा द्वाद-
शाब्दानि कपालं धारयेत्करे । पावनं भैक्षमाहारं कपालेनैव भोजयेत् ॥ अहं दुष्कृत-
कर्मा वे महासाहसकारकः । गृहद्वारेषु तिष्ठामि भिक्षार्थी ब्रह्मघातुक ॥ तपोरूपे
तीर्थेषु नदीप्रस्रवणेषु च । पर्यटन् सर्वतीर्थेषु च्छत्रोपानद्विवर्जितः ॥ संपूर्णं द्वादशे
वर्षे चरेत्कृच्छ्रं महाव्रतम् । पुनः प्रत्यागतो वैश्व कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ॥ अगस्त्यः—
सेतु दृष्ट्वा समुद्रस्य ब्रह्महा गुरुतल्पगः । मुच्यते सर्वपापेभ्यः कृतघ्नोपि विमुच्यते ॥
मनुः—सुरां पीत्वा द्विजो मोहादग्निवर्णां सुरां पिबेत् । तथा स्वकामे निर्दग्धे मुच्यते
किल्बिषात्ततः ॥ गोभूत्रमग्निवर्णं वा पिबेदुदकमेव वा । पयो घृतं वाऽऽमरणाद्गोशु-
द्रसमेव वा ॥ यस्य कायगतं ब्रह्म मथेनाप्लाव्यतेसकृत् । तस्य व्यपैति तद्ब्रह्म शूद्रत्वं
च स गच्छति ॥ याज्ञवल्क्यः—सुरा घृतं मेहभूत्रप्यसामग्निस्त्रिभम् । सुरापोन्यत-
मं पीत्वा मरणाच्छुद्धिमाप्नुयात् ॥ आज्ञानात्तु सुरां पीत्वा रेतोविष्मूत्रमेव च । पुनः
संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥ पतिलोकं न सा याति ब्राह्मणी या सुरां
पिबेत् । इहेव सा शुनी गृभी सूकरी वापि जायते ॥ **मनुः**—सुवर्णस्तेयद्विप्रो रा
जानमभिगम्य तु । स्वकर्म रयापयन् अयान्मां भवाननुशास्त्विति ॥ गृहीत्वा मुसलं
राजा सकृद्गन्यात्तु तं स्वयम् । वधेन शुद्धयति स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव वा ॥ चीर-
वासा द्विजोरण्ये चरेद्ब्रह्महणो व्रतम् । एतैर्व्रतैरपोहेत पापं स्तेयकृतं द्विजः ॥ याज्ञ

चल्मयः—ब्राह्मणः स्वर्णहारी तु राज्ञां मुसलमर्षयेत् । स्वकर्म ख्यापयन्स्तेनो हतो
मुक्तोपि वा शुचिः ॥ अनिवेद्य नृपं शुभ्येत्सुरापो व्रतमाचरेत् । आत्मतुल्यसुवर्णं वा
दद्याद्वा विप्रतुष्टिकम् ॥ मनुः—गुरुस्त्रीगमनी यस्तु व्रतेरतैरपानुदेत् । सूमिं ज्वलन्ती
स्वाश्लिष्येन्मृत्पुना स विशुध्यति ॥ स्वयं वा शिश्रुपणावुत्कृत्याधाय चाञ्जली । नै-
र्ऋतीं दिशमातिष्ठेदानिपातादजिह्वगः ॥ प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रमन्दमेकं समाहितः ।
चान्द्रायणं वा त्रीन्मासानभ्यसेन्नियतेन्द्रियः ॥ एभिस्तु संवसेद्यो वै वत्सरं सोपि तत्स
मः । आपस्तम्बश्च—गुरुतल्पगामी सनृपणं शिश्रं परिवास्याञ्जलावाधाय दाक्षिणां
दिशमनावृतं व्रजेत् । ज्वलितां वा सूमिं परिप्लव्य समापुयात्ततः शुद्धो भवतीति ।
अथ महापातकसमानमाहुर्मुन्युवाज्जचल्मयी—गुरुणामध्यक्षेपो वेदनिन्दासुह-
द्वधः । ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयमधीतस्य च नाशनम् ॥ गुरोराक्षेपणं निन्दा वेदस्य सुहदो
वधः । ब्रह्महत्यासमं विद्यादिति वेदविदो विदुः ॥ गौतमः—यज्ञे विवाहकाले च
अन्यस्मिन् धर्मसंकटे । विघ्नमाचरते यस्तु तमाहुर्ब्रह्मघातुकम् ॥ ज्योतिषं व्यवहारं
च प्रायश्चित्तं चिकित्सकम् । विना शास्त्रेण यो ब्रूयात्तमाहुर्ब्रह्मघातुकम् ॥ शाता-
तपः—संरुद्धो ब्राह्मणो दृष्ट्वा स्पर्धमानो परस्परम् । अनिवार्यं च यो गच्छेत्तमाहुर्ब्र-
ह्मघातुकम् ॥ मर्मोद्घातं ताडनं च दूषणं तर्जनं तथा । त्वंकृत्य ब्राह्मणं ब्रूयात्तमा-
हुर्ब्रह्मघातकम् ॥ योगीश्वरः—निपिद्धभक्षणं जेहपममृतं च सभान्तरे । रजस्वलामु-
त्सास्तादः सुरापानसमं भवेत् ॥ विष्णुः—रत्यर्थं च धनार्थं च क्षेत्रदारार्थमेव च ।
यमुद्दिश्य त्यजेत्प्राणांस्नमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥ क्रोधाद्धेपाद्विवादाद्वा ब्राह्मणानां च मूढधीः ।
अवमानं च यः कुर्यात्तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥ अश्वरत्नमुप्यस्त्रीभूधेनुहरणं तथा । निक्षेप-
स्य च सर्वं हि सुवर्णस्तेयसंमितम् ॥ ब्रह्मस्यं विस्मृतीकृत्य यो हरेत् नराधमः । स्वर्ण-
स्तेयसमं प्राह्मण्डव्यमुनिसत्तमः ॥ उशनाः—गुरुणा भार्यया सार्धं भगिन्या मातु-
रेव च । प्रदर्यहास्यवाक्यं हि गुरुतल्पसमं भवेत् ॥ पितुः स्वसारं शत्रुर्जायां वा
मातुलस्य च । मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा ॥ आचार्यपत्नीं तनयां गच्छं-
स्तु गुरुतल्पगः । संवतः—गायत्र्यास्तु जपेत्कोटिं ब्रह्महत्यां व्यपोहति । लक्षाशीतिं
जपेद्यस्तु सुरापानात्प्रमुच्यते ॥ पुनाति हेमहर्तारं गायत्र्या लक्षसप्ततिः । गायत्र्याः
पष्टिभिर्लक्षैश्चैवपते गुरुतल्पगः ॥ संवर्तः—मण्डलं पावमानीभिर्जपेत्सं हविष्यभुक् ।
नाशयेद्ब्रह्महत्या वा वसिष्ठस्य वचस्तथा ॥ आश्वलायनः—इन्द्रमिन्द्रमिदं सूक्तं
मधुश्छन्दसमेव च । सुरापानात्प्रमुच्येत मासमेकं जपेद्बुधः ॥ आपस्तम्बः—
पण्मासं पञ्चमासं वा नियतेन्द्रियमानसः । जप्त्वा तु पौरुषं सूक्तं मुच्यते सर्वपातकैः ॥
यमस्मृतौ च—रहस्यं चेद्द्रव्यं कुर्याद्दृष्टं चेद्दृष्टवत्तथा । मन्वादिभिः समान्नातं तत्र
यत्किञ्चिद्व्यापहम् ॥ वसिष्ठः—संवत्सरेण पतति पतितेन समाचरन् । संवत्सरे तु
संपूर्णं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥ एकशय्यासनं पानं भाण्डं पक्वान्मिश्रणम् । याजना-
ध्यापनाध्ययनात्पापं संरुमते नृणाम् ॥ पराशरश्च—कृच्छ्रं देव्युतं चैव प्राणा-
यामशतद्वयम् । पुण्यतीर्थेनार्द्रशिरःस्नानं द्वादशसंख्यया ॥ द्विपोजने तीर्थयात्रा कृ-
च्छ्रमेकं प्रकल्पितम् । जन्मप्रभृति यत्किञ्चित्पातकं चोपपातकम् ॥ तावदावर्तयेत्कृ-

च्छं यावदष्टगुणं भवेत् । वसिष्ठः—वाल्यात्प्रभृति यत्पापं पातकं चोपपातकम् ।
 पहच्चेनैव शुध्येत महतः पातकादृते ॥ आत्मनोर्यं प्रकुर्वीत प्रायश्चित्तमतः परम् ।
 वृहस्पतिः—पतिव्रता च रोगी च वृद्धश्चैव विशेषतः । अकामकृतपापे च प्रायश्चि-
 त्तार्थमर्हति ॥ उपपातकमाह योगीश्वरः—गोवधो व्रात्यता स्तेयमृणानां चापनिष्क्रि-
 या । अनाहिताग्निताऽप्यविक्रयः परिवेदनम् ॥ भृतकाध्ययनादानं भृतकाध्यापनं
 तथा । परवित्तं पारदार्यं वार्धुष्यं लवणक्रयः ॥ स्त्रीशूद्रविद्रक्षत्रवधो निन्दितान्नेन
 जीवनम् । नास्तिक्यं व्रतलोपश्च सुतानां चैव विक्रयः ॥ धान्यकुप्यपशुस्तेयमयाज्या-
 नां च याजनम् । पितृमातृसुतात्यागस्तटाकारामविक्रयः ॥ कन्याया दूपणं चैव
 परिवित्तिरयाजनम् । कन्याप्रदानं तस्यैव कौटिल्यं व्रतलोपनम् ॥ आत्मनोर्यं क्रिया-
 रम्भो मद्यपस्त्रीनिषेवणम् । तयैवानाश्रमे वासो परान्नपरिपुष्टता ॥ असच्छास्त्राधिग-
 मनमाकरेष्वधिकारिका । भार्याया विक्रयश्चैपामेकैकमुपपातकम् ॥ मनुश्च—अवृतं
 स्वसमुत्कर्षे राजगामि च पेशुनम् । गुरोश्चालीकनिर्वन्धः समानि ब्रह्महत्याया ॥
 ब्रह्मोज्जता वेदिनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुहृद्बधः । गर्हितानद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि
 पद् ॥ निक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतरय च । भूमिवज्रमणीनां च रुक्मस्तेयसमं स्मृ-
 तम् ॥ रेतःसेकं स्वयोनीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च । सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्प-
 समं विदुः ॥ गोवधो याज्यसंयाजः पारदार्यात्मविक्रयौ । गुरुमातृपितृत्यागः स्वाध्या-
 याग्रयोः सुतस्य च ॥ परिवित्तातानुजेन परिवेदनमेव च । तयोर्दानं च कन्यायास्त-
 योरेव च याजनम् ॥ कन्याया दूपणं चैव वार्धुष्यं व्रतलोपनम् । तटाकारामदाराणा-
 मपत्यस्य च विक्रयः ॥ व्रात्यता बान्धवत्यागो भृत्याध्यापनमेव च । भृताञ्चाध्ययना-
 दानमपण्यानां च विक्रयः ॥ सर्वाकरेष्वधीकारो महायन्त्रप्रवर्तनम् । हिंस्रौपधीरुगु-
 पाजीवोभिचारो मूलकर्म च ॥ इन्धनार्थमशुष्काणां द्रुमाणामवपातनम् । आत्मार्थं च
 क्रियारम्भो निन्दिताग्नादनं तथा ॥ अनाहिताग्निता स्तेयमृणानां चानपक्रिया । अस-
 च्छास्त्राधिगमनं कौटिल्यं व्यसनक्रिया ॥ धान्यकुप्यपशुस्तेयं मद्यपस्त्रीनिषेवणम् ।
 स्त्रीशूद्रविद्रक्षत्रवधो नास्तिक्यं चोपपातकम् ॥ अथ धेनुवधे प्रतीकारमाह तत्र संव-
 र्तपरशाशरौ—कूपे तु पातिते कृच्छ्रं पापाणे तु त्रयं चरेत् । शस्त्रे विंशतिकृच्छ्राणि
 यष्ट्यां पञ्चदशैव तु ॥ अन्योन्यं बन्धनं कृत्वाप्यतिकृच्छ्रं समाचरेत् । नदीतरणे तु
 कृच्छ्रं स्यादग्निदाहेष्टकृच्छ्रकम् ॥ शकटादतिकृच्छ्रं च ततकृच्छ्रत्रयं चरेत् । सर्वपां
 वपनं कृत्वा गां दद्यात्तु पयस्विनीम् ॥ मनुः—तैलभेषजपाने तु औपधार्थं प्रकल्पते ।
 विपतिलेन गर्भाणां प्रमृते नास्ति पातकम् ॥ अतिबालामतिकृशामतिकृद्धां च रोगि-
 णीम् । हत्वा पूर्वविधानेन श्वरेञ्चान्द्रायणं द्विजः ॥ एकवर्षे हते वस्ते कृच्छ्रपादो विधी-
 यते । अष्टुद्धिपूर्वके स स्यात्प्रमृते नास्ति पातकम् ॥ अग्निविद्युद्विपन्नानां प्रमृते नास्ति
 पातकम् । यन्त्रिता गौश्चिकित्सार्थमूढगर्भातिपातने ॥ यत्ने कृते विपत्तिश्चेत्प्रायश्चित्तं
 समाचरेत् ॥ गवां च पर्वतारोहे नद्युत्तारे तयैव च ॥ प्रायश्चित्तं न कुर्वन्ति द्विजा वेदप-
 रायणाः ॥ योगीश्वरः—गोघ्नः सौम्यत्रयं कृत्वा कृच्छ्रं वा नवमासिकम् ॥ गोघ्नत्रयावका-
 हारश्चिभिर्मासीर्विशुष्याति ॥ संवर्तः—क्षत्रियस्य वर्षं कृत्वा चरेत्संवत्सरत्रयम् । वैश्यस्या-

पि वर्षं कृत्वा अब्दं कृच्छ्रं समाचरेत् ॥ शुद्रस्य तु वर्षं कृत्वा अब्दार्धं कृच्छ्रमाचरेत् । प्र-
 कृतेस्तु वर्षं कृत्वा पण्मासं कृच्छ्रमाचरेत् ॥ हस्तिनं तुरगं छागमहिषोप्पूरुपींस्तथा । रोहिणीं
 चमरीं हत्वा चरेच्चान्द्रायणत्रयम् ॥ अजाविकी खरं श्वानं शृगालं सूकरं तथा । मार्जारं
 शशकं हत्वा प्राजापत्येन शुध्यति ॥ प्रमापणात्प्राणभृतां कुर्यात्तत्प्रतिरूपकम् । तस्या-
 नुरूपं भूल्यं वा कुर्यादित्यब्रवीन्मनुः ॥ पराशरदक्षौ च-सिंहव्याघ्रवृकादीनां गृधा-
 णां हननं द्विजः । सर्वेषां पक्षिणां कृत्वा पादकृच्छ्रं समाचरेत् ॥ अनस्थि ब्राह्मणो
 हत्वा प्राणायामेन शुध्यति । मनुश्च-अनुमन्ता विशसिता नियन्ता क्रयविक्रयी ।
 संस्कर्ता चोपहर्ता च पातुकश्चातिपातुकः ॥ योगीश्वरः-वसेत्स नरके घोरे दि-
 नानि पशुरोमभिः । संमितानि दुराचारो यो हन्त्यविधिना पशून् ॥ संवर्तः-
 धृतस्यां विधवां नारीं रतश्चेन्मुनयोवृषन् । ब्रह्मचारी ध्विर्यं गत्वा अवकीर्णव्रतं चरेत् ॥
 अकामतः स्कन्दनं च स्नानं कुर्यात्सितासिते । पराशरः-गृहस्थः कामतः कृत्वा
 रेतसः स्तलनं यदि । सहस्रं तु जेपदेव्याः प्राणायामस्त्रिभिः सह ॥ गौतमश्च-
 स्रकृच्छ्रं द्विजो गत्वा चरेत्कृच्छ्राणि विंशतिम् । तथैव कुर्यात्कृच्छ्राणि वृपलीस-
 हभोजने ॥ यः करोत्येकरात्रेण वृपलीसहभोजनम् । सदा सूतकिनस्तस्य ब्रह्महत्या
 पदे पदे ॥ मदमोहेन यः शूच्यां पुत्रमुत्पादयेद्विजः । यावद्गर्भः पतेद्गमौ तावत्तिष्ठेत्सु-
 दारुणे ॥ योगीश्वरः-अम्बष्ठो ब्राह्मणीं गत्वा प्राजापत्यद्वयं चरेत् । चण्डालीगम-
 ने विप्रः प्राजापत्याब्दकं चरेत् ॥ रजकश्चर्मकारश्च नटो बुध्द एव च । केवर्तमेदाभिलाश्च
 सतेते चान्यजातपः ॥ नटीं शैलपकीं चैव रजकीं वेणुजीविनीम् । एता गत्वा नरो
 मोहात्पष्टिकृच्छ्रं समाचरेत् ॥ पराशरः-मातरं यदि वा गच्छेत्स्वसुतां भगिनीमपि ।
 एतास्तु कामतः सोपि आत्ममेद्रं निकृन्तयेत् ॥ अकामतस्तु यो गत्वा कुर्याच्चान्द्रायण-
 द्वयम् । दशगोदक्षिणां दद्याच्छुद्धिं पाराशरोब्रवीत् ॥ मातुलानीं पितृव्यस्य भार्या च
 स्वसुतस्य च । गुरुपत्नीं स्वसारं च भ्रातृभार्या तथैव च ॥ अज्ञानाद्गच्छति ज्ञानात्सारसीं
 तु स गच्छति । चण्डालीं वा श्वपकीं वा अनुगच्छति यो द्विजः ॥ त्रिरात्रमुपवासि-
 त्वा विप्राणामनुशासनात् । सशिशं वपनं कृत्वा प्राजापत्यद्वयं चरेत् ॥ गोद्वयं दक्षि-
 णां दद्याच्छुद्धिं पाराशरोब्रवीत् । पुनरपि स एवाह-क्षत्रियो वापि वैश्यो वा च-
 ण्डालीं गच्छतो यदि । प्राजापत्यद्वयं कुर्यादद्यात्रोमिथुनद्वयम् ॥ श्वपकीं वाय
 चण्डालीं शूद्रो वा यदि गच्छति । प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं चतुर्गोमिथुनं ददत् ॥ मात-
 रं यदि गच्छेत्तु स्वसुतां भगिनीं तथा । एतास्तु मोहतो गत्वा त्रीणि कृच्छ्राणि सं-
 चरेत् ॥ चान्द्रायणत्रयं कुर्याच्छिश्नच्छेदेन शुध्यति । मातृष्वसृगमे चैवमात्ममेद्गनि-
 वर्तनम् ॥ अज्ञानेन तु यो गच्छेत् कुर्याच्चान्द्रायणद्वयम् । दश गोमिथुनं दद्याच्छु-
 द्धिं पाराशरोब्रवीत् ॥ पितृदारान् समारुह्य मातुरातां तु भ्रातृजाम् ॥ गुरुपत्नीं स्तुपां
 चैव भ्रातृभार्या तथैव च ॥ मातुलानीं सगोत्रां च प्राजापत्यत्रयं चरेत् । गोद्वयं द-
 क्षिणां दद्याच्छुध्यते नात्र संशयः ॥ पशुवैश्याभिगमने महिष्युष्ट्रयो कर्पा तथा । खरीं
 च सूकरां गत्वा प्राजापत्यं समाचरेत् ॥ गोगामी च त्रिरात्रेण गामेकां ब्राह्मणो दद-
 त् । महिष्युष्ट्रीसरीगामी त्वहोरात्रेण शुध्यति ॥ डामरे समरे वापि दुर्भिक्षे वा जनक्षये ।

बन्दीग्राहे भयातौ च सदा स्वर्चीं निरीक्षयेत् ॥ अङ्गारसदृशी नारी घृतकुम्भसमो
 नरः । तत्समीपे न वस्तव्यं नरार्णां चञ्चलं मनः ॥ मात्रा स्वस्त्रा दुहित्रा वा भिन्ना-
 सनगतो भवेत् । बलवानिन्द्रियग्रामो विद्रांसमपि कर्षति ॥ नरो गोगमनं कृत्वा चरेच्चा-
 न्द्रायणव्रतम् । पतितागमने विप्रश्चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ॥ गोविलः—उदकयागमने वि-
 प्रः अपकृच्छं समाचरेत् । अज्ञानास्पर्शने विप्रः सचेलम्नानमाचरेत् ॥ प्रथमेहनि
 चण्डाली द्वितीये ब्रह्मर्षातिनी । तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थेहनि शुध्यात् ॥ शुद्धा
 भर्तुश्चतुर्थेहनि स्नानेन स्त्री रजस्वला । देवे कर्मणि पित्र्ये च पञ्चमेहनि शुध्यति ॥
 याज्ञवल्क्यः—व्यभिचारे ऋतौ शुद्धा गर्भे त्यागो विधीयते । पराशरः—व्यभि-
 चारेण या दुष्टा प्रायश्चित्तीयते तु सा । त्यागो गर्भे समुद्दिष्टो न तां संभापयेत्कचि-
 त् ॥ विष्णुश्च—दिवाभिगमने विप्रः स्नानं चैवोपवासनम् । नन्दायां कृच्छ्रपादः
 स्यात्प्राजापत्यं तु पर्वणि ॥ योगीश्वरः—विप्रदण्डोद्यमे कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने ।
 अतिकृच्छ्रमसृक्पाते कृच्छ्रोभ्यन्तरशोणिते ॥ चसिष्ठः—मनसा चिन्तितं पापं पश्चा-
 त्तापेन शुध्यति । वचसा चेष्टितं पापं जपहोमादिभिर्हरेत् ॥ बाहुभिस्तु कृतं पापं ब्रह्मह-
 त्यादिसंभवम् ॥ प्रायश्चित्तो भवेत्सर्वं कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः ॥ संवर्त्तः—यथातोप-
 (वायु)बलो बद्धिर्देहत्यापि च बलव(व)जान् । एवं दहति वेदज्ञः कर्मदोषं स्वमात्मनः ॥
 अकामतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन शुध्यति । कामतस्तु कृतं पापं प्रायश्चित्तैः पृथक्
 पृथक् ॥ पराशरः—पथि चण्डालकं दृष्ट्वा कुर्यात्सूर्यावलोकनम् । यदि संभाषणं चै-
 व सावित्रीं तु सकृज्जपेत् ॥ विष्णुश्च—स्पृष्ट्वा चण्डालपतितसंकरान्त्यजवाय-
 सान् । पात्रादि क्षालयेत्स्पृष्टं पश्चात्कृच्छ्रं समाचरेत् ॥ द्विजश्चण्डालभाण्डस्थसलिलं
 पिबते यदि । पण्मासानाचरेत्कृच्छ्रं पञ्चगव्यं ततः पिबेत् ॥ तस्यान्नमत्ति यो विप्रो
 द्विगुणं व्रतमाचरेत् । मनुः—गौडी माध्वी च पैथी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा । सुराया
 प्राणमात्रेण प्राणायामत्रयं चरेत् ॥ अनाश्रमी न तिष्ठेत् क्षणमेकमपि द्विजः । तिष्ठते यदि
 मोहेन तप्तकृच्छ्रान् पडाचरेत् ॥ प्राजापत्यत्रयं कुर्याद्दत्तरं तु निराकृतौ । औपथं
 पथ्यमाहारं दद्याद्गोब्राह्मणेषु च ॥ मृतो वाप्यमृतो वापि प्रायश्चित्तं न विद्यते ।
 कात्यायनः—सूतकात्रं नवश्राद्धं मासिकात्रं तथैव च । ब्रह्मचारी तु योश्रीयात्पाद-
 कृच्छ्रेण शुध्यति ॥ दुराचारस्य विप्रस्य निषिद्धाचरणस्य च । अन्नं भुक्त्वा द्विजः
 कुर्याद्दिनमेकमभोजनम् ॥ पराशरश्च—सदाचारस्य विप्रस्य तथा वेदान्तवेदिनः ।
 भुक्त्वात्रं मुच्यते पापादहोरात्रान्तरान्नरः ॥ अंगिराः—अज्ञानाद्ब्राह्मणो भुंक्ते शूद्र-
 स्यान्नं य आतुरः । प्रायश्चित्तं भवेत्तस्य पण्मासान् कृच्छ्रमाचरेत् ॥ विष्णुः—शूद्र-
 हस्तेन योश्रीयात्पानीयं वा पिबेत्कचित् । अहोरात्रोपितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
 काले नवोदकं शुद्धं न पिबेदहरेव तत् । अकाले सतरात्रं तु न पिबेच्च नवोदकम् ॥
 पराशरः—अज्ञानाद्यदि शूद्रात्रं यो भुंक्ते हि द्विजाधमः । तस्य पापविशुध्यर्थं प्रा-
 जापत्यद्वयं चरेत् ॥ श्वकाकोच्छिष्टगोच्छिष्टकृमिकीटादिभक्षणे । अमेव्यानां च सर्वेषां
 प्राजापत्यव्रतं चरेत् ॥ हारीतः—क्षीरं वा यदि वा तैलं तक्रमाज्यमधूनि च । एते-
 र्पां विक्रये विप्रो रौरवं नरकं व्रजेत् ॥ पूर्णफलं मातुलुङ्गं द्राक्षां रज्जूरमेव च । एते-

पां पादकृच्छ्रं स्याज्जम्बीरादेस्तथैव च ॥ कस्तूर्यैलादिगन्धानां प्राजापत्यं समाचरेत् । कर्पूरादेस्तदर्धं स्यात्पादं हिङ्गवादिविक्रये ॥ हेमरूप्यादिलोहानां कार्पासस्य तथैव च ॥ विक्रयी चित्रवस्त्राणां प्राजापत्यं समाचरेत् ॥ पराशरः—गोविक्रयं द्विजः कुर्याल्लोभेन यदि मोहितः । प्राजापत्यं प्रकुर्वीत प्रजापतिवचो यथा ॥ संवर्त्तः—शुनः पुष्पवती स्पृष्ट्वा पुष्पवत्यान्यया तथा । शेषाप्यहान्युपवसेत्स्नात्वा कृच्छ्रेण शुष्यति ॥ रजस्वला यदा नारी भुंक्ते वापि द्विजोत्तमः । चण्डालादिवचः श्रुत्वा स्नात्वा कृच्छ्रं समाचरेत् ॥ अशक्तौ काश्चनं दद्याद्विप्रेभ्यो वापि भोजनम् । चण्डालसूतिकोदकयापितितान्दूरतस्त्यजेत् ॥ अतः सन्निधिमात्रेण सचेलः स्नानमाचरेत् । स्नात्वावलोकयेत्सूर्यमज्ञानात्तु स्पृशेद्यदि ॥ संवर्त्तः—संकटे विपमस्थाने दुर्गे तु परिखे तथा । भद्रपत्तनमार्गेषु यथा शूद्रस्तथैव सः ॥ भवेदिति शेषः । मनुः—हुंकारं ब्राह्मणस्योक्त्वा त्वंकारेण गरीयसा । स्नात्वानश्रन्नहःशेषमभिवाद्य प्रसादयेत् ॥ अंगिराः—प्रायश्चित्तं तु राज्ञां च कामतोकामतोपि वा । तदर्धं भवति स्त्रीणामशेषेष्वपि पापेषु ॥ दक्षः—इमांश्च विधिवत् दृष्ट्वा पापं नैव समाचरेत् । यः करोति नरः पापं नरकेषु स मज्जति ॥ हारीतः—न कर्तव्यं न कर्तव्यं पापं हि स्वर्गमिच्छता । कर्तव्यं सर्वदा विप्र पापं नरकमिच्छता ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पापं नैव समाचरेत् । यमः—प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं कर्तव्यं पापभीरुणा । न कर्तव्यमिदं विप्रेः सर्वदा पापकारकेः ॥ पराशरः—सर्वेषामेव पापानां प्रायश्चित्तमिदं शुभम् । गाथव्याः शतलक्षं तु ब्रह्महत्यापनोदनम् ॥ इति सर्वमत्र वक्तव्यं विज्ञानेश्वरमाधवीयस्मृतिचन्द्रिकाग्रन्थेषु स्पष्टं द्रष्टव्यम् । अत्र विस्तरभयान्न लिख्यते ॥

❀ धनभेदनिरूपणम् ❀

इदानीं प्रकृतमुच्यते—धने तु द्विविधे ज्ञेये देवमानुषभेदतः । मानुषान्नरकं याति देवात्स्वर्गमाप्नुयात् ॥ तस्माद्देवं हि कर्तव्यं सर्वदा मनुजेश्वर । मानुषं हि न कर्तव्यं सर्वदा पापकारकम् ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन मानुषं न समाचरेत् । अथ देववित्तविषये किञ्चिदुच्यते कुण्डधारकोपाख्यानशुकानुशासनादिष्वितिहाससमुच्चये च—मानुषं मुनयो वित्तमर्थमाहुरशाश्वतम् । देवमाहुस्तथा वित्तं धर्मं दिव्यमुत्तमदम् ॥ नार्थलोभान्न च स्नेहान्न क्रोधान्न च मत्सरात् । न कामान्न भयाद्वापि धर्मं प्राज्ञः परित्यजेत् ॥ अर्थहीनोपि धर्मात्मा स्वर्गं गच्छति मानवः । अर्थवान् धर्महीनस्तु नरकं प्रतिपद्यते ॥ अभावी न भवत्यर्थो नाशो नास्त्येव भाविनः । एतद्विदन्तो विबुधा क्लिश्यन्ते नैव मोहिताः ॥ न मन्त्रबलवीर्येण प्रज्ञया पौरुषेण वा । जलभ्यं लभते मर्त्यस्तत्र का परिदेवना ॥ सर्व एव हि लोकोप्यं यदि स्याद्धर्मतत्परः । ततो निरन्तरः स्वर्गो भवेच्छून्या च मेदिनी ॥ श्रद्धया साध्यते धर्मो महद्भिर्नार्थसंचयैः । अकिंचना हि मुनयः श्रद्धाधर्माद्दिवं गताः ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणां चतुर्णामिह साधनम् । विद्या तपो बलं शौर्यं कुलीनत्वमरोगता ॥ राज्यं धर्मश्च मोक्षश्च सर्वं धर्मादवाप्यते । नामुत्र हि सहायार्थं पिता माता च तिष्ठतः ॥ न पुत्रदारा न ज्ञातिर्धर्मस्तिष्ठति केव-

लम् । नारदः—पुत्रदारकुटुम्बानि शरीरं संचयाश्च ये । पारक्यमधुर्वं सर्वं स्वन्ते सुकृतदुष्कृते ॥ न हि वेदास्त्वर्धाताश्च न शास्त्राणि श्रुतान्यापि । तत्र गच्छन्ति यत्रासी धर्म एकोनुगच्छति ॥ एको हि जायते जन्तुरेक एव विपद्यते । एकोनुभुंक्ते सुकृतमेक एव च दुष्कृतम् ॥ मृतं शरीरमुत्सृज्य लोष्टकाष्टसमं क्षितौ । विमुखा बान्धवा यान्ति धर्मस्तमनुगच्छति ॥ कर्मणा मनसा वाचा सर्वावस्थासु सर्वदा । तस्मात्सर्वात्मना धर्मं तात नित्यं समाचर ॥ मा धर्मविमुखः प्रेत्य तमस्यन्वे पतिष्यसि । को जानीते कदा कस्य मृत्युकालो भविष्यति ॥ श्वः कार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्ने चापराह्निकम् । न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतं वास्य न वा कृतम् ॥ न व्याधयो न च यमः श्रेयःप्राप्तिं प्रतीक्षते । यावदेव भवेत्कालस्तावच्छ्रेयः समाचरेत् ॥ इहैव नरकव्याधेश्चकित्सां न करोति चेत । गत्वा निरौषधं देशं सरुजः किं करिष्यति । मम मित्रमिदं मम पुत्रोऽसौ मम जननीयमिति प्रलपन्तः । सहसा यमसादनमुग्रं सर्वमिदं विरह्य भजन्ते ॥ भार्या मे पुत्रो मे विभवो मे स्निग्धवन्धुसुहृदो मे । एवं वदन्तमेनं पशुमिव मृत्युर्नरं नयति ॥ इदं कृत्यमिदं कार्यमिदमन्यत्कृताकृतम् । एवमीहासमायुक्तं कृतान्तः कुरुते वशे ॥ प्रशस्तानि निषेधस्व स्वकर्माणि प्रयत्नतः । एतावद्धर्मसर्वस्वं निन्दितानि विवर्जय ॥ नास्ति धर्मसमो बन्धुर्नास्ति धर्मसमः सुहृत् । नास्ति धर्मसमो लाभो नास्ति धर्मसमा गतिः ॥ अत एव धर्मार्थयोर्युगपदुपसियती धर्ममनादृत्यार्थग्रहणे ब्रह्महत्याव्रतमाहापस्तम्भः—“ धर्मार्थयोः सन्निपाते अर्थग्राहिण एतदेव ” इति प्रायश्चित्तस्थातिगुरुत्वात् उक्तोचग्रहणेन महानर्थकरकूटसाक्ष्यराजगामिपैशुन्यादिविषयम् । याज्ञवल्क्यः—तपस्तप्त्वात्सृजद्ब्रह्मा ब्राह्मणान् वेदगुप्तये । तृप्त्यर्थं पितृदेवानां धर्मसंरक्षणाय च ॥ मनुः—द्विजातीनामयं देहो नोपभोगाय कल्पते । इह क्लेशाय महते प्रेत्यानन्तसुखाय च ॥ शाण्डिल्यः—गृहस्थ एव सर्वेभ्यो धर्मब्रूयान्महामतिः । परिव्राडापि वा ब्रूयात्सर्वश्रेष्ठो गृहाश्रमी ॥ समुचये—ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थोथ भिक्षुकः । यथोक्तकारिणः सर्वे गच्छन्ति परमां गतिम् ॥

❀ द्रव्यशुद्धिविधिः ❀

अथ द्रव्यशुद्धिरुच्यते तत्र पराशरः—अयातो द्रव्यशुद्धिस्तु पराशरवचो यया । दारुपात्राणि सर्वाणि लोहेनोल्लिखिताः शुचिः ॥ उल्लिखिताः उल्लिखितानि, एवं कृते शुचिः शुद्धिरित्यर्थः । भस्मना शुध्यते कांस्यं ताम्रमण्डलेन शुध्यति । रजसा शुध्यते नारी चाविकं तु सदा शुचिः ॥ नदी वेगेन शुध्येत यत्रामेध्यं न लक्ष्यते । भस्मना शुध्यते कांस्यं सुरया यत्र लिप्यते ॥ सुरामूत्रपुरीषस्तु शुध्यते तापलेखनेः । अयसा चायसं पात्रं दीप्ते चाग्नी प्रतापयेत् ॥ दन्तः शुक्तिस्तथा शृङ्गं रीप्यं सौवर्णभाजनम् । मणिपात्राणि शंखश्च तेषां प्रक्षालनाज्जलैः ॥ इदं निर्लेपविषयम् । सलेपे तु—गवाघ्रातानि कांस्यानि शूद्रोच्छिद्यानि यानि च । शुध्यन्ति दशभिः क्षारैः श्वकाकोपहतानि च ॥ क्षारैः लवणसहितैस्तोयैरित्यर्थः । पापाणानि पुनर्धृष्यच्छुद्धिरेपामुदाहता ॥ मृद्राण्डं दहनाच्छुष्येद्व्याणा मार्जनाच्छुचिः । मार्जनं

दर्भेरुत्थावनम् । तन्तुवल्कलचीराणां वस्त्रं कार्पाससौमिकम् । ऊर्णानेत्रपदानां च प्रोक्षणं तु विधीयते ॥ त्रुलिकामुपधानं च चित्ररक्ताम्बराणि च । शोषयित्वा-
 त्तेनैव प्रोक्षणात्तु शुचीनि वै ॥ वेणुपस्करशूर्पाणां शणस्य फलचर्मणोः । तृणकाष्ठा-
 दिरञ्जनामुदकाभ्युक्षणाच्छुचिः ॥ अंगारेण भवेच्छुद्धिस्ताम्राणां कांचनस्य च ।
 जलशौचं च वस्त्राणां परित्यागेन मृण्मयम् ॥ एतदुच्छिष्टस्पृष्टविषयम् । कुसुम्भं गुड-
 कार्पासलवणं तैलसर्पिणी । द्वारे कुर्वीत धान्यादि गृहे दद्याद्दुताशनम् ॥ रजकश्वर्म-
 कारश्च लब्धको वेणुपुलकसः । चातुर्वर्ण्येषु गेहेषु नाविज्ञातेषु निष्कृतिः ॥ ज्ञातेषु नि-
 ष्कृतिं कुर्यात्पूर्वोक्तस्यार्धमेव च । गृहस्याभ्यन्तरं गच्छेच्चण्डालो यस्य कस्य चित् ॥
 तस्माद्देहाद्दिनिःसृत्य मृद्राण्डानि विसर्जेयत् । रसपूर्णं तु मृद्राण्डं न त्यजेत्सर्वाजि-
 तम् ॥ गोमयैर्मिश्रितैस्तोयैर्माज्यैर्जयीत गृहान्तरम् । श्रितं द्रोणाढकस्यान्नं काकश्चानोप-
 धातितम् ॥ केनेद शुध्यते चान्नं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् । प्रस्थद्वात्रिंशतिद्रोणः स्मृतो
 द्विप्रस्थ आढकः ॥ ततो द्रोणाढकस्यान्नं शुद्धमेवेत्युदाहृतम् । काकश्चानावलीढं तु
 गवाघ्रातं खरेण च ॥ स्वल्पमन्नं त्यजेद्विद्वान् शुद्धं द्रोणाढकं तु तत् । ग्रासमुद्धृत्य
 तद्रोज्यं यच्च लालाहतं भवेत् ॥ सुवर्णोदकमभ्युक्ष्य बद्धिना चोपतापयेत् । हुताशनो-
 पसंसृष्टं सुवर्णसलिलेन वा ॥ विप्राणां ब्रह्मपेयेण शुद्धिमाप्नोति तत्क्षणात् । एतद-
 त्यन्तापद्विषयम् । स एव-मक्षिकाकाकीटमार्जारपतङ्गकृमिदुर्दुराः । मेष्यामध्ये स्पृश-
 न्तोपि नोच्छिष्टं मनुरन्नवीत् ॥ बालैर्नकुलमार्जारैरन्नमुच्छिष्यते यदि । तिलदभोदकैः
 प्रोक्ष्य शुध्यते नात्र संशयः ॥ इति पराशरवचनानि । याज्ञवल्क्यः-सौवर्णरज-
 ताञ्जानामूर्ध्वपात्रग्रहाश्मनाम् । शाखरञ्जूमूलफलवासोविदलचर्मणाम् ॥ पात्राणां
 चमसानां च वारिणा शुद्धिरुच्यते । अञ्जं मुक्ताफलशह्वशुकत्यादि, ऊर्ध्वपात्रं
 यज्ञीयोऽल्ललादि, ग्रहाः षोडशीप्रभृतयः, रञ्जूः बल्वजादिनिर्मिता, विदलं
 वैणवादि, चर्म अजादीनाम् । विदलचर्मणोर्ग्रहणं तद्विकाराणां छत्रवरत्रशूर्पात्रादी-
 नामुपलक्षणम् । पात्राणि प्रोक्षणपात्रादीनि, एतेषामुच्छिष्टस्पर्शमात्रे वारिणा प्रक्षाल-
 नेन शुद्धिः । सलेपे-चरुस्तुवसस्नेहपात्राण्युष्णेन वारिणा । शुध्यन्तीति शेषः ।
 चरुः चरुस्थाली, सस्नेहपात्राणि प्राशित्रहरणादीनि । अत्र मनुः-निर्लेपं काञ्चनं
 भाण्डमद्विरेव विशुध्यति । अञ्जमश्ममयं चैव राजतं चानुपस्कृतम् ॥ तेजसानां
 मणीनां च सर्वस्याश्ममयस्य च । भस्मनाद्भिर्मृदा चैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः ॥ अ-
 श्ममयम्-दृपदादि, एतेषां सलेपानां भस्मना अद्विर्वा शुद्धिः । काकादिमुखावखा-
 तेषु “ कृष्णशकुनिमुखावमृष्टं निर्लिखेच्छुपादमुखावमृष्टं पात्रं न प्रयुज्येत ” इति वि-
 ज्ञानेश्वरेणोदाहृतं स्मृत्यन्तरं द्रष्टव्यम् । याज्ञवल्क्यः-स्पर्शशूर्पाजिनधान्याना मुस-
 लोलखलानसाम् । स्फ्यः यज्ञाङ्गम्, अनः शकटम्, एषामुष्णेन वारिणा शुद्धिरिति
 च । स्तुक्स्तुवसस्नेहपात्राण्युष्णेन वारिणा इति पूर्वेण सम्बन्धः । प्रोक्षणं संहतानां
 च बहूनां धान्यवाससाम् । उक्तशुद्धीनां धान्यवासःप्रभृतीनां बहूनां राशीकृतानां
 प्रोक्षणेनैव शुद्धिः । अत्र च विज्ञानेश्वरः-यदा धान्यादीनि वस्त्रादीनि वा रा-
 शीकृतानि तत्र चण्डालादिस्पृष्टान्यल्पानि अस्पृष्टानि च बहूनि, स्पृष्टानामुक्तैव शुद्धिः,

इतरेषां प्रोक्षणम् । तथा स्मृत्यन्तरम्—वस्त्रधान्यादिराशीनामेकदेशस्य दूषणे । तावन्मात्रं समुद्धृत्य शेषं प्रोक्षणमर्हति ॥ इति । स्पृष्टानां बहुत्वे, मनुः—अद्विस्तु प्रोक्षणं शीचं बहूनां धान्यवाससाम् । प्रक्षालनेन त्वल्पानामद्विः शीचं विधीयते ॥ एवं स्पृष्टास्पृष्टसमत्वेऽपि प्रक्षालनमेव, अधिकेऽपि प्रक्षालनमेव ॥ तक्षणं दारुशुङ्गाणां गोवालैः फलसंभुवाम् । मार्जनं यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्माणि ॥ दारूणाम्, मेघ-महिषादिशुङ्गाणाम्, करिवराहाद्यस्त्राम्, दन्तानां चोच्छिष्टस्नेहादिलिप्तानाम्, मृद्रस्मोद-कादिभिरनपगतगन्धलेपानाम्, तक्षणम्—तावन्मात्रावयवापनयनं शुद्धिः । फलसंभु-वाम्—विल्वालासूनारिकेलादिफलजानां पात्राणाम्, गोवालैरुद्धर्षणं शुद्धिः, सुक्स्तु-षादीनां यज्ञपात्राणां दक्षिणेन हस्तेन दर्भदर्शशापवित्रेण वा मार्जनं शुद्धिः । इदं पूर्वा-क्तशौचानन्तरं कर्तव्यम् । एवं केषांचित्सलेपानां लेपाकर्षणविशेषहेतूनाह—सोष्णै-रुदकगोमूत्रैः शुष्यत्याविककौशिकम् । सश्रीफलेरंशुपट्टं सारिष्टैः कुतुपं तथा ॥ सगौरसर्पपैः क्षौमं पुनः पाकेन मृण्मयम् । आविकम् ऊर्णामयम्, कौशिकं कोश-प्रभवम्, ऊपरमृत्सहितेन गोमूत्रेणोदकेन वा शुष्यति । अंशुपट्टादिकं, श्रीफलसहितैः प्रक्षालितं शुष्यति । अंशुपट्टं षल्कलतन्तुकृतम्, कुतुपः पार्वतीयच्छागरोमनिर्मि-तकम्बलम्, अरिष्टफलसहितैः फेनरहितैरुदकगोमूत्रैः शुष्यति । एवमुच्छिष्टस्नेहा-दियोगे । अल्पोपघाते तु प्रोक्षणादेव, क्षालनासहत्वात्, सर्वत्र द्रव्याविनाशेनैव शुद्धे-रिष्टत्वात् । यथाह देवलः—और्णकौशेयकुतुपपट्टक्षौमदुकूलजाः । अल्पशौचा भव-न्त्येते शोषणप्रोक्षणादिभिः ॥ तान्येवामेध्ययुक्तानि क्षालयेच्छोषधैः स्वकैः । धान्य-कल्कैस्तु फलजै रसै रागानुगैरापि ॥ इति । और्णादिग्रहणं तदारब्धतूलिकादिप्रा-प्त्यर्थम् । अतस्तस्याल्पोपघातेनैव क्षालनं कार्यम् । तूलिकामुपधानं च पुष्परक्ताम्बरं तथा । शोषयित्वातपे किंचित्करैः संमार्जयेन्मुहुः ॥ पश्चाच्च वारिणा प्रोक्ष्य विनि-युञ्जीत कर्माणि । तान्यप्यतिमलिनानि यथावत्परिशोधयेत् ॥ इति देवलस्मरणात् । कुंकुमकुसुम्भपुष्पग्रहणं हरिद्रादिरक्तद्रव्यस्य क्षालनासहस्य प्राप्त्यर्थम्, न माञ्जिष्ठादेः, तस्य क्षालनसहत्वात् । शङ्खेनाप्युक्तम्—रागद्रव्याणि प्रोक्षितानि शुचीनीति । गौरसर्पपसहितैरुदकगोमूत्रैः शुष्यति । क्षौमं क्षुमा अतसी तत्सूत्रनिर्मितम्, मृण्-मयं घटादि, पुनः पाकेन शुष्यति । एतच्चोच्छिष्टस्पर्शं । चण्डालादिस्पर्शं तु त्याग एव । यथाह पराशरः—चण्डालाद्येस्तु संस्पृष्टं धान्यं वस्त्रमयापि वा । प्रक्षालनेन शुष्येत परित्यागान्महीमयम् ॥ इति । कारुहस्तः शुचिः पण्यं भैक्षं योपिन्मुखं तथा । कारवः रजकचेलधावकसूपकाराद्याः, तेषां हस्तः शुचिः । शुचित्वं च तत्तत्साध्ये कर्माणि वस्त्रधावनादौ सूतकादिसंभवेऽपि । पण्यम् आपणस्यद्रव्यं विक्रयं ग्रीहादि, अनेकक्रेतुजनहस्तपरिघट्टितमप्यप्रयतं न भवति, सूतकादिनिमित्ते च वणिजाम् । भिक्षाणां समूहो भैक्षम्, तद्ब्रह्मचर्यादिगतम् । अनाचान्तस्त्रीप्रदानाशुचिरथ्याक्रमणा-दिनापि न दुष्पति । तथा योपिन्मुखं संभोगकाले शुचि । वस्त्रः प्रस्त्रवने मेध्यः शकुनिः फलशातने । स्त्रियश्च रतिसंसर्गं श्वा मृगग्रहणे शुचिः ॥ इति स्मरणात् । कालोभिः कर्म मृदायुर्मनो ज्ञानं तपो जलम् । पश्चात्तापो निराहारः सर्वमी शुद्धिहे-

तवः ॥ अस्मि विषयविभागमाह—अकार्यकारिणां दानं वेगो नद्यास्तु शुद्धिकृत् ।
शोध्यस्य मृच्च तोपं च संन्यासोथ द्विजन्मनाम् ॥ तपो वेदविदां क्षान्तिर्विदुषां वर्ष्मणो
जलम् । जपः प्रच्छन्नपापानां मनसः सत्यमुच्यते ॥ भूतात्मनस्तपोविद्ये बुद्धेर्ज्ञानं
विशोधनम् । क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानाद्विशुद्धिः परमा मता ॥ इति । मनुश्च—क्षान्त्या
शुध्यन्ति विद्वांसो दानेनाकार्यकारिणः । प्रच्छन्नपापा जप्येन् तपसा वेदवित्तमाः ॥
अद्विर्गात्राणि शुध्यन्ति मनः सत्येन शुध्यति । विद्यातपोभ्यां भूतात्मा बुद्धिर्ज्ञानेन
शुध्यति ॥ बोधायनः—अद्विः शुध्यन्ति गात्राणि बुद्धिर्ज्ञानेन शुध्यति । अहिंसया
च भूतात्मा मनः सत्येन शुध्यति ॥ तैजसानामुच्छिष्टानां गोशकृद्द्रस्ममृद्भिः परिमा-
र्जनमन्यतमेन वा ताम्ररजतसुवर्णानामम्भैरमत्राणां दहनेन दारवाणां तक्षणेन वैण-
वानां गोमयेन फलमयानां गोवालरज्ज्वा कृष्णाजिनानां बिल्वतण्डुलैः कुतुपानाम-
रिष्टैरौर्णानामादित्येन क्षौमाणां गौरसर्पपकल्केन मृद्भिश्चेष्टानां चेलवच्चर्मणां तैजस-
घटुपलमणीनां दासुवदस्त्रां क्षौमवच्छङ्कशृङ्गशुक्तिदन्तानां पथसा वा मूत्रपुरीपासु-
षशुक्लकुणपस्पृष्टानां पूर्वोक्तानामन्यतमेन त्रिःसप्तकृत्वः परिमार्जनम्, अतैजसानामि-
धंभूतानामुत्सर्गो वचनात् । यज्ञे चमसपात्राणां न “ न सोमेनोच्छिष्टा भवन्ति ”
इति श्रुतिः । कालोमिर्मनसः शुद्धिरुदकाधनुलेपनम् । अविज्ञातं च भूतानां षड्विधं
शौचमुच्यते ॥ नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्यं यच्च प्रसारितम् । ब्रह्मचारिगतं भिक्षं
नित्यं मेधामिति श्रुतिः ॥ आकराः शुचयः सर्वे वर्जयित्वा सुराकरम् । अदूष्याः
संतता धारा वातोद्भूताश्च रेणवः ॥ अमेध्येषु च ये वृक्षा रुटाः पुष्पफलोपगाः । तेषामपि
न दुष्पान्ति पुष्पाणि च फलानि च ॥ वृक्षग्रहणाद्बलीफलनिषेधः । आसनं शयनं
षट्त्रं जायापत्यं कमण्डलुः । आत्मनः शुचिरेतानि परेषामशुचिर्भवेत् ॥ एतानि स्त्री-
कर्तुः स्वस्य शुद्धानि, नान्येषामित्यर्थः । आसनं शयनं यानं नावः पथिवृणानि च ।
चण्डालपतितस्पृष्टं मारुतेनैव शुध्यति ॥ त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् ।
अदृष्टमद्विनिर्णितं यच्च वाचा प्रशस्यते ॥ इत्येतदन्तं बोधायनीयम् । घ्राज्ज्वलक्यः—
त्रपुसीसकताम्राणां क्षाराम्लोदकवारिभिः । भस्माद्विः कांस्यलोहानां शुद्धिः प्लावो
द्रवस्य तु ॥ त्रपुमभृतीनां क्षारोदकेन वारिणा चोपघातापेक्षया समस्तैर्व्यस्तैर्वा शुद्धिः
कार्या, कांस्यलोहानां भस्मोदकेन, ताम्रग्रहणाद्रीतिकारुत्तलोहयोर्ग्रहणम्, एकयोनित्वा-
त्, एतच्च ताम्रादीनाम्लोदकवारिभिः शुद्धयभिधानं न नियमार्थम् । मलसंयोगजं तज्जं
यस्य येनोपहन्यते । तस्य तच्छोधनं प्रोक्तं सामान्यं द्रव्यशुद्धिकृत् ॥ इत्याविशेषस्मर-
णात् । अतो न ताम्रादेरुच्छिष्टोदकादिलेपस्यान्येनापगमसंभवे नियमेनाम्लोदकादिना
शुद्धिः कार्या । अतएव मनुना सामान्येनोक्तम्—ताम्रायस्कांस्यरीप्याणां त्रपुणः सी-
सकस्य च । शौचं ययार्हं कर्तव्यं क्षाराम्लोदकवारिभिः ॥ इति । यत्तु—भस्मना शु-
ध्यते कांस्यं ताम्रमन्त्रेण शुध्यति । इति तत्ताम्रादेः शौचस्य परां काष्ठां दर्शयितुं,
नान्यनिषेधार्थम् । यदा तूपघातातिशयः, तदा अम्लोदकानामावृत्तिः । गणप्रातानि
कांस्यानि शूद्रोच्छिष्टानि यानि च । शुध्यन्ति दशभिः क्षारैः स्वकाकोपहतानि च ॥
इति स्मरणात् । शुद्धिः प्लावो द्रवस्य त्विति द्रवद्रवस्य घृतादेः प्रस्यप्रमाणादधिकस्य,

श्वकाकाद्यपहतस्यामेभ्यस्तंस्पृष्टस्य च प्लावः प्लावनं समानजातीयेन द्रवद्रव्येण भाण्ड-
स्यातिपूरणम् यावन्निःसरणं शुद्धिरित्यभिधीयते। ततोल्पस्य त्यागः, बहुत्वमल्पत्वं च
देशकालापेक्षया वेदितव्यम् । यथाह योधायनः—देशं कालं तथात्मानं द्रव्यं द्रव्य-
प्रयोजनम् । उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेत् ॥ कीटाद्यपहतस्य तृप्तवन-
मेव । यथाह मनुः—द्रव्याणां चैव सर्वेषां शुद्धिरुत्प्लवनं स्मृतम् । उत्प्लवनं चात्र व-
स्त्रान्तरिते पात्रे प्रक्षेपः, अन्यथा कीटाद्यपगमस्यासम्भवात् । शूद्रभाण्डस्थितस्य तु
“मधुदके पयस्तद्विकाराश्च पात्रात्पात्रान्तरानयने शुद्धाः” इति गौतमस्मरणात्पात्रान्त-
रानयनाच्छुचिः । मधुदधिघृतादेः वर्णापसदहस्तात्प्राप्तस्य पात्रान्तरानयनं पुनः पच-
नं च कार्यम् । यथाह शंखः—अभ्यवहार्याणां घृतेनाभिधारितानां पुनः पचनम्, एवं
स्नेहानां स्नेहवद्रसानामिति । एवं व्याचख्यौ विज्ञानेश्वरः । अतो भस्माद्भिः कांस्य-
पत्ताम्रस्यापि शुद्धिः । अम्लोदकैस्ताम्रवस्कांस्यस्यापीति सिद्धम् । अत्र पराश-
रः—काकश्चानावलीढं तु द्रोणात्रं न विवर्जयेत् । त्रासमुद्धृत्य तन्मात्रं यच्च लाला-
हृतं भवेत् ॥ हेमोदकेन चाभ्युक्षेत्राजतेनाम्बुनाय वा । अग्निज्वालोपसंस्पर्शात्सुवर्ण-
मधुसर्पिषाम् ॥ विप्राणां मन्त्रघोषेण पृतं भोज्यं च तद्रवेत् । एतदत्यन्तापद्विपयम् ।
देवलः—द्रव्याणां चैव पक्वानां लवणस्य गुडस्य च । नान्या शुद्धिः परित्यागाच्च-
ण्डालस्पर्शने कृते ॥ योधायनः—त्रीहयः प्रोक्षणादद्भिः शकमूलफलानि च । त-
न्मात्रस्यापहाराद्वा निस्तुपीकरणेन वा ॥ अपहारः अपहत्य त्यागः । पांसूपघातशङ्का-
यां संमृज्य प्रोक्षणाच्छुभम् । देवलः—दिवाकीर्त्यैस्तु संस्पृष्टं धान्यं मूलं फलानि
च । प्रक्षालनेन शुष्येत परित्यागान्महीमयम् ॥ प्रक्षालनेन संग्राहामिति वै लोकसंमत-
म् । चिष्णुः—मृत्पिण्डवृणकापानां श्वभिश्चण्डालवायसेः । स्पर्शने विहितं शौचं सो-
मसूर्याशुमारुतैः ॥ अंगिराः—शूद्राद्विमृगहायातं विप्रकृष्टं तथा शुचि । पात्रान्तरगतं
ग्राह्यं शूद्रात्सगृहमागतम् ॥ शाण्डिल्यः—घृतस्थालीं विना सर्वं जलपूरात्रघ्नंश्रयम्
कर्त्तव्यं दिवसे भाण्डं मारुतात्पसेवितम् ॥ गृहोपकरणं सर्वं मुसलोत्सृज्यादिकम् ।
प्रक्षालयेज्जगन्नाथयागोपकरणानि च ॥

❀ भूशुद्धिप्रकारः ❀

भूशुद्धिमाह याज्ञवल्क्यः—भूशुद्धिर्मार्जनाद्वाहात्कालाद्गोक्रमणात्तथा । सेकादु-
ल्लेखनाल्लेपाद् गृहं मार्जनलेपनात् ॥ मार्जनं पांसुवृणादीनां प्रोत्सारणम्, दाहस्तृणका-
प्राद्यैः, कालः यावता कालेन लेपादिस्तयो भवति तावान्, गोक्रमणं गवां पादपरिच-
ट्टनम्, सेकः गोमूत्रक्षीरगोमयवारिभिः प्रवर्षणाद्वा, उल्लेखनं खननं, लेपो गोमयादिभिः
एतैर्मार्जनादिभिः समस्तेर्व्यस्तैर्वा अमेध्या दुष्टा मलिना च भूमिः शुष्यति । अत्र
देवलः—यत्र प्रस्यते नारी म्रियते दह्यतेपि वा । चण्डालाध्युपितं यत्र यत्र विष्टादि-
संगातिः ॥ एवं कश्मलभूयिष्ठा भूरमेध्या प्रकीर्तिता । श्वस्करखरोष्ट्रादिसंस्पृष्टा दुष्टतां
व्रजेत् ॥ अङ्गारतुपकेशायिरस्थिभिर्मलिना भवेत् । संस्पृष्टा चिरकालं तत्र बद्धेः श्वादिभि-
र्दूषिता, आदिशब्देन भस्मादिग्रहणम् । एवं शोध्यभूमैस्त्रैविध्यमभिधाय शुद्धिं विभज्य

दर्शयति। पञ्चधा वा चतुर्धा वा भूमिध्या विशुध्यति। दुष्टा तु या द्विधा त्रेधा शुध्यते माले-
नैकधा॥ यत्र मनुष्या दहन्ते यत्र चण्डालि रध्युपितं तयोः पञ्चभिर्दहनकालगोक्रमणसेको-
ल्लेखनेः शुद्धिः। यत्र मनुष्या जायन्ते यत्र च विष्टादिसङ्गतिः, तयोर्दाहविवर्जितैस्त्रैरेव
चतुर्भिः शुद्धिः। श्वशूकरस्त्रैश्चिरकालमध्युपिता गोक्रमणसेकोल्लेखनैस्त्रिभिः शुध्यति।
उष्ट्रकुक्कुटादिभिश्चिरकालमध्यासितायाः सेकोल्लेखनाभ्यां द्वार्यां शुद्धिः। अङ्गारतुपभ-
स्मास्थिभिश्चिरकालमधिवासिताया मलिनाया उल्लेखनेन शुद्धिः। मार्जनानुलेपने तु सर्वत्र
समुच्चीयेते। एवं गृहं मार्जनानुलेपनाभ्यां शुध्यति। गृहस्य पृथगुपादानं संप्राजनलेप-
नयोः प्रतिदिवसप्राप्त्यर्थम्। स्मृत्यन्तरे-खननात्पूरणादाहात्कालाद्गोक्रमणादिभिः।
कुर्याद्यथाह भशुद्धि सेकेनोल्लेखनेन च ॥ प्रातः प्रतिदिनं गेहं सिञ्चेद्गोमयवारिभिः।
मार्जयेच्च तथा सायं दीपैरुज्ज्वालयेद्गृहम्॥ बोधायनः-भूमेस्तु संप्राजनप्रोक्षणोपले-
पनावस्करणाल्लेखनेर्यथास्थानं दोषविशेषात्प्रायश्चित्तम्, इति। अयाप्युदाहरन्ति-गो-
चर्ममात्रा ह्यव्विन्दोर्भूमिः शुध्यति पातितत्। समूढमसमूढं वा यत्रामेध्यं न लक्ष्यते ॥
वृद्धगौरैतमः-सेचनान्मार्जनाद्देश्म शुध्येत्पूतगृहं पुनः। खननोल्लेखमृच्छेपपुण्याहैर्वि-
शतेः परम् ॥ यमः-पुण्याहैर्विशतेर्ध्वं शुध्यते सूतिकागृहम्। सेचनोल्लेखमृच्छेपगो-
विप्रक्रमणस्तथा ॥ प्रासादागोपुरस्तम्भभित्तिपातेर्यतो मृत्तिः। शूद्राणां कर्मिणां तत्र
खननं धनुमात्रकम् ॥ तन्मृत्तिकां समुद्धृत्य नदीमध्ये विनिक्षिपेत्। पञ्चामृतेस्ततः
स्नाप्य शान्तिकर्म समाचरेत् ॥ विष्णुधामले-प्राङ्गणे मध्यदेशे च देवागारे गृहेपि
वा ॥ कूपं खनति तत्काले पतितं कूपरोधसि ॥ अद्राणां कर्मकारस्तु जलदर्शन-
मारितः। तं गर्ताद्बहिरुत्सृज्य मध्ये गुप्ति प्रकल्पयेत् ॥ मृतस्थानसमां भूमि कृत्वा
शान्तिं समारभेत्। त्रिशद्वनुः कृतयुगे त्रेतायां विशतिर्धनुः ॥ द्वापरे द्वादशधनुः
कली काले धनुर्दश। दृष्टे प्रेते धनुस्त्रिंशत्त्रिंशत्तुरेकतः ॥ शतादूर्ध्वं धनुः सप्त
शवदोषो न विद्यते ॥

❀ ग्रामोत्पातशान्तिः ❀

शान्तिमाह बोधायनः-अथातो ग्रामस्योत्पातशान्तिं व्याख्यास्यामोऽग्निदाहे
व्याघ्राभिभूते सुमालादिरोदने वा ग्रामस्य द्वारस्थूणावरोहणे मधुन उपवेशने वल्मी-
कपुष्पतरुत्रे देवगात्रस्वेदकम्पे वा बहुव्राह्मणमरणे ग्राममध्ये श्मशाने वा दस्यु-
भिश्च पीडिते रात्री च तटाकसेतुभङ्गे वा तेषामन्यतमे उत्पन्ने शान्तिं कुर्यात् शुभलग्ने
शुभवारे शुभनक्षत्रे द्वादश ब्राह्मणान् कल्पयित्वा, विष्णुस्नानार्थं महादेवाभिषेकार्थं
च द्वौ द्वौ कल्पयित्वा, नवग्रहयज्ञार्थं चतुरो ब्राह्मणान् कल्पयित्वा, शान्तिहोमार्थं
चतुरो ब्राह्मणान् कल्पयित्वा, ग्रामस्योत्तरपूर्वदेशे अगारे चतुष्पथे वा शुची समे देशे
गोमयेन गोचर्ममात्रं चतुरस्रं स्थण्डिलमपलिप्य, सर्पपतिलगन्धाक्षतपुष्पेरवकीर्य,
स्थण्डिलं कल्पयित्वाग्निमुपसमाधाय सपरिस्तीर्य आप्रणीताभ्यः कृत्वोपोत्थायात्रेणामि
देवतामावाहयति। व्याहृतिर्भिर्यज्ञवराहमावाहयामीति देवस्य दक्षिणतो ब्रह्माणमावा-
हयामि अग्नेरुत्तरतश्चयम्बकमावाहयामि देवस्याग्नेश्च मध्ये वास्तुप्ररूपमावाहयामि

इन्द्रादिदिग्देवता आवाहयामि इत्यावाह्यं, पुरुषसूक्तेन हरिमभ्यर्च्य, ब्रह्मसूक्तेन चतुर्मुखं, रुद्रसूक्तेन त्र्यम्बकमिन्द्रादिदिक्पालान् यथाक्रमेण स्वैः स्वैर्मन्त्रैरभ्यर्च्य, पश्चिमायां दिश्युपविश्य, आग्निमुखात्कृत्वा, पक्वाञ्जुहोति । “ वास्तोष्पते प्रतिजानी-
ह्यस्मान् ” इति पुरोनुवाक्यामनूच्य “ वास्तोष्पते शग्मयासःसदाते ” इयि याज्यया
जुहोति । तेनैव मन्त्रेण शमीसमिधोष्टोत्तरसहस्रं जुहुयात् । “ वास्तोष्पते प्रतरणो-
न एधि ” इत्यष्टोत्तरसहस्रमन्त्रं जुहुयात् । “ अमी वः वास्तोष्पते ” इति अष्टोत्तरस-
हस्रमाज्याहुतीर्जुहुयात् “ पवमानः सुवर्जनः ” इत्येतेनानुवाकेन प्रत्यूचमाज्याहुती-
र्जुहुयात्, पुरुषसूक्तेन प्रत्यूचम् । ब्रह्मसूक्तं विष्णुसूक्तं रुद्रसूक्तं च जुहुयात् । “ यत
इन्द्र भयामहे, स्वस्तिदा विशस्पतिः ” इति द्वाभ्याम् “ अग्ने नय सुपथा राये ” इति
“ योस्य कौष्ठ्य ” इति “ एष ते निऋते भागः ” इति “ इमं मे वरुण, तत्त्वा-
यामि ” इति द्वाभ्याम् “ समुद्राय त्वा वाताय स्वाहा ” इति पञ्च “ आप्यायस्व,
संते पयांसि ” इति द्वाभ्यां समिदाधानम् । “ ईशानः सर्वविद्यानां, त्र्यम्बकं
यजामहे ” इति प्रत्येकमाज्याहुतीर्जुहुयात् । आसत्येनेत्यादि केतुं कृष्वाग्निन्त्यन्तमे-
कैकश आज्याहुतीर्जुहुयात् । हव्यवाहं स्विष्टकृत्प्रभृतिःसिद्धमाधेनुवरप्रदानात् । शमी-
पर्णेषु हुतशेषं निदधाति । यो रुद्रो अग्नाविति देवताभ्यो हविर्निवेदयति । अयो-
पतिष्ठते “ हेतयो नामस्थ ” इति यथाक्रमं दिश उपस्थाय पुण्याहं वाचापित्वायोत्त-
मेनानुवाकेन शान्तिं कृत्वा शान्त्युदकमाज्यशेषं च सर्पपशेषं निक्षिप्यौदुम्बरां शा-
खायां शमीशाखायां वा दर्भानादाय “ शिव ऋशिवामिति शत्रो देवीराभिष्टये ” इति शकु-
निसूक्तं जपित्वा, ग्रामं त्रिः प्रदक्षिणं परिपिच्य ब्राह्मणेभ्यो भ्रूरीभोजनं दत्त्वा, यथा-
शक्तिं भूषितान् कृत्वा सहस्रदक्षिणां दद्यात् । एवं सप्ताहं द्वादशाहं वा कुर्यात् । एवं
सप्तस्तोत्रपातशान्तिर्भवतीत्याह भगवान् बोधायनः ॥

❀ जलादिशुद्धिः ❀

शातातपः—अन्त्यैरपि कृते कूपे सरोवाप्यादिके तथा । तत्र स्नात्वा च पीत्वा च
प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ एतदज्ञानविषयमापद्विषयं वा । चण्डालस्नातवापीषु पीत्वा सल्लि-
लमग्रजः । अज्ञानादुपयुक्तेन पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ इति पराशरस्मरणात् । घमः—
तथाक्षोभ्यतटाकादिनदीवापीसरांसि च । चण्डालाद्यशुचिस्पर्शं तीर्थतः परिवर्जयेत् ॥
तीर्थमत्र जलावतरणप्रदेशः । अक्षोभ्याणामपां नास्ति प्रसृतानां च धावताम् । स्तो-
कानामुद्धृतानां च दोषदुष्टत्वमिष्यते ॥ इति । पराशरः—वापीकूपतटाकानां दूषि-
तानां विशुद्धये । उद्धृत्य शतकुम्भाम्बु पञ्चगव्यं विनिक्षिपेत् ॥ वापीकूपतटाकानामे-
वं शुद्धिर्विधीयते । अल्पानामेव पयसां महत्सु नतु दूषणम् ॥ इति । जातुकार्णिकः—
मूत्रपुरीषाद्युपहतता आपः सोमसूर्याग्निमरुत्स्पर्शेन शुद्धाः ॥ इति । विज्ञानेश्वरं हारोतः—
छिन्ने भिन्ने शिवे तोये तत्रस्थं यदि तत्पिबेत् । शुध्यै चान्द्रायणं कुर्यात्तत्तदृच्छमयापि
वा ॥ यदि कश्चित्ततः स्नायात्प्रमादेन द्विजोत्तमः । जपेद्यपवणस्त्रायां त्वहोरात्रेण शुभ्य-
ति ॥ ततः तत्र, जपन् गायत्रीमिति शेषः । ज्ञानात् चान्द्रायणम्, अज्ञानाद्दहोरात्रमिति

द्रष्टव्यम् । देवलः—स्त्रिंशं भिन्नं शवं चैव कूपस्थं यदि दृश्यते । पयः पिबेत्रित्वात्रं तु मानुषे त्रिगुणं भवेत् ॥ चण्डालकूपभाण्डस्थं यस्तु कामाज्जलं पिबेत् । चरेत्सान्तपनं विप्रः शुध्येन्मोहात्त्रिरात्रतः ॥ विष्णुः—जलाशयेष्वधाल्पेषु स्थावरेषु महीतले । कूपवत्कथिता शुद्धिर्महत्सु न तु दूषणम् ॥ आपद्विषये विज्ञानेश्वरे—प्रपास्वरप्ये पुटके च सैरे द्रोण्यां जलं कोशविनिःसृतं च । श्वपाकचण्डालपरिग्रहेषु पीत्वा जलं पञ्चगव्येन । शुद्धिः ॥ अनापादि तु चान्द्रायणम् । सीरखातप्रपातोयं पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् । इति पराशरस्मृतेः । शङ्खः—कूपे तु पतितौ दृष्ट्वा श्वशृगालौ च मर्कटम् । अस्थिचर्मादिपतनं पीत्वा शुध्येत्त्रिरात्रतः ॥ देवलः—उद्धृताश्चापि शुध्यन्ति शुद्धिपात्रैः समुद्धृताः । एकरात्रोपिता आपस्त्याग्याः शुद्धा अपि स्वयम् ॥ याज्ञवल्क्यः—अमेध्याक्तस्य मृत्तोयैः शुद्धिर्गन्धापकर्षणात् । अत्र देवलः—मानुषास्थि शवं विष्टा रेतो मूत्रार्तवे षसा । स्वेदाश्रुदूषिकाश्लेष्म मज्जा चामेध्यमुच्यते ॥ एतैरमेध्यालितानां सौवर्णादीनां मृदा तोयेन च यावद्गन्धलेपापकर्षणं शुद्धिः कर्तव्या । तावन्मृदारि देयं स्यात्सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु । यावत्प्रपेत्यमेध्याक्ताङ्गो लेपश्च तादृशः ॥ इति मनुस्मृतेः । सर्वशुद्धिषु प्रथमं मृत्तोयेरेव गन्धलेपापकर्षणं कर्तव्यं अशक्तावन्येन चेत्यर्थः । “ अद्रिः पूर्वं मृदा चेति ” गीतमवचनात् । षसादिग्रहणं सर्वेषाममेध्यात्वप्रतिपादनाय, न समानोपघाताय । मद्येर्मूत्रपुरीषैश्च श्लेष्मपूयाश्रुशोणितैः । संस्पृष्टं नेव शुध्येत पुनः पाकेन मृण्मयम् ॥ इत्युपघातविशेषाभिधानात् । अमेध्यत्वं चैषाम् “ देहाच्चेव मलाश्च्युताः ” इति वचनाद्देहच्युतानामेव, न स्वस्थानावस्थितानाम् । अतः । भस्मना च भवेच्छुद्धिरुभयोस्ताम्रकांस्ययोः । जलशौचेन वस्त्राणां परित्यागेन मृण्मयम् ॥ इत्यादिकं विष्णुत्रादिस्पृष्टमृण्मयविषयं द्रष्टव्यम् । उजाना—सैजसानां मूत्रपुरीषोपहतानामावर्तनमुल्लेखनं भस्मना वा त्रिःसप्तकृत्वः परिमार्जनमैजसानामुत्सर्गः । कण्वः—अनुलोमशूद्रोपहतानां प्रतिलोमस्पृष्टोपहतानामेकविंशतिकृत्वः संमार्जनमस्पृश्योपहतानामावर्तनम् । शङ्खः—मांसरुधिरुपहतानां मृदरिष्टकेशुदविन्वसर्षेपकल्कगोमूत्रभस्मगोमयानि शौचद्रव्याणि, रजस्वलास्पृष्टानामकदिनं पञ्चगव्यं प्रक्षिप्य एकविंशतिकृत्वः संमार्जनाच्छुद्धिः । पैठीनासिः—रज्जुविदलचर्मणामस्पृश्यस्पृष्टानां प्रोक्षणं प्रक्षालनं वा इति जद्रादिस्पृष्टानां प्रोक्षणं, चण्डालादिस्पृष्टानां प्रक्षालनम् । देवलः—द्रवमाह्निकपकानां लवणस्य गुडस्य च । नान्या शुद्धिः परित्यागाच्चण्डालस्पर्शने कृते ॥ बोधायन—परोक्षमधिशृतस्यान्नस्यावद्योत्याभ्युक्षण तथा आपणेयानां च भक्ष्याणाम्, शाकमूलफलपुष्पीपर्धीनां तु प्रक्षालनं इति । आपणेयेत्यापद्विषयम् । स्मृत्यन्तरे—गण्डपकरणं यस्तु कुर्षाद्वै भुक्तभाजने । भूमौ निक्षिप्य पद्मात्रं परिलेखनमाचरेत् ॥ यदि मूत्रपुरीषाम्या रेतसा रुधरेण वा । चेलं समुद्रहेदङ्गमद्रिः प्रक्षालयेत्तु तत् ॥ यद्यम्भसा न शोध्यं तु वस्त्रं चोपहतं ध्रुवम् । छेदनं तस्य दाहो वा यन्मात्रमुपहन्यते ॥ ध्रुवं स्थिरम्, मुज्जलेर्गन्धापकर्षणमित्यर्थः । द्रव्याणां मेखलादीनां यद्येकमुपहन्यते । तावन्मात्रस्य तच्छौचं नेतरेषामिति स्थितिः ॥ याज्ञवल्क्यः—धावच्छस्तमम्भुनिर्णिक्तमज्ञातं च सु-

दा शुचि । ययोक्तशौचेपि मनसः अपरितोपाच्छुद्धिसंदेहे शुद्धमेतत्स्वीकृष्विति ब्राह्म-
णवचनेन शुद्धं वाक्छस्तम् । अम्बुनिर्णितं यत्र प्रतिपदोक्तशुद्धिर्नास्ति तस्य प्रधा-
लनेन शुद्धिः, प्रक्षालनासहस्य प्रोक्षणेन । अज्ञातं च सदा शुचि—यत्तु काकाद्युपहत-
मुपयुक्तं न कदाचिदपि ज्ञायते तदुपयोगे दोषो नास्तीत्यर्थः । तथा संवर्त्तः—त्रीणि
देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् । अदृष्टमद्भिर्निर्णितं यच्च वाचा प्रशस्यते ॥
याज्ञवल्क्यः—रश्मिरग्नी रजश्छाया गौरश्वो वसुधानिलः । विप्रुषो मक्षिकास्पर्शं व-
त्तः प्रस्रवने शुचिः ॥ अजाइवा मुखतो मेध्या न गौर्न नरजामलाः । पन्थानश्च विशु-
ध्यन्ति सोमसूर्धाशुमारुतैः ॥ सकर्दमस्तु वर्षासु प्रविश्य ग्रामसंकटम् । जंघयोर्मृत्ति-
का देयास्तिस्रस्तिस्रस्तु पादयोः ॥ रथ्याकर्दमतोयानि स्पृष्टान्यंत्यश्ववायसैः । मारुते-
नैव शुष्यन्ति पक्केष्टकाचितानि च ॥ रश्मिः सूर्यादेः, रजः गोधान्यादेः, छाया वृक्षादेः,
विप्रुषः अवश्यायविन्दवः, मुखजानामुक्तत्वात् । मुखजाविप्रुषो मेध्यास्तथाचमनवि-
न्दवः । इति । एते दश चण्डालादिस्पृष्टा अपि स्पर्शं शुचयः । अजाइवयोर्मुप्तं मेध्य-
म्, न गोः, नापि मानुपदेहजातमला मेध्याः, तथा चण्डालादिस्पृष्टा अपि राज्ञौ सो-
मांशुभिर्दिवा दिवाकरांशुभिर्मारुतेन च मार्गाः शुष्यंति । रथ्या मार्गः, कर्दमः पङ्कः,
तोयं जलम्, रथ्यास्थितानि तोयानि श्वचण्डालवापसाद्यैः स्पृष्टानि वायुनैव शुष्य-
न्ति । तोयानाति बहुवचनं रथ्यागतगोमयशर्करादिप्राप्त्यर्थम् । पक्केष्टकाभिश्चितानि
धवलगृहादीनि चण्डालादिभिः स्पृष्टानि मारुतेनैव शुष्यन्ति । इष्टकाग्रहणात् तृष्णका-
ष्ठपर्णादिमयानां प्रोक्षणम् । अत्र स्मृत्यन्तरम्—श्वकाकोप्रखरोलकसूकरग्राम्यपाक्षि-
णाम् । अजाव्यो रेशुसंस्पर्शादायुर्लक्ष्मीश्च हीयते ॥ बोधाद्यनः—गजाश्वरथधान्यानां
गवां चैव रजः शुभम् । अप्रशस्त समूहिन्याः श्वाजावितरवाससाम् ॥ धर्मसारे—गो-
गजाश्वजंपुच्छेषु मुखेषु च विशेषतः । यत्प्रमुदकं तस्माद्विप्रुषो दूरतस्त्यजेत् ॥ म-
नुः—विप्रुषो मूपिका नार्यो भूमिरापो हुताशनः । मार्जारश्चैव दर्वी च मारुतश्च सदा
शुचिः ॥ संस्कारमञ्जरीम्—गोकुले रत्नशालायां तैलयन्त्रेशुयन्त्रयोः । न मीमां-
स्यानि शौचानि स्त्रीभिराचरितानि च ॥ याज्ञवल्क्यः—सोमः शौचं ददौ स्त्रीणां
गन्धर्वस्तु शुभां गिरम् । पावकः सर्वमेध्यत्वं मेध्या वै योपितो ह्यतः ॥ विप्रस्तु
पादतो मेध्यो गावो मेध्यास्तु पृष्ठतः । अजाश्वा मुखतो मेध्याः स्त्रियो मेध्याश्च सर्व-
शः ॥ चैखानसे—आतुरे बाले महानसे च शौचं न विचारणीयम् । मनुः—
बालैरनुपरिक्रान्तं नित्यं मेध्यमिति स्थितिः । श्रीमहाभारते—मनःशौचं कर्मशौचं
कुलशौचं च भारत । शरीरशौचं वाक्शौचं शौचं पञ्चविधं स्मृतम् ॥ अभश्यपरि-
हारश्च संसर्गश्चाप्यनिन्दितैः । स्वधर्मे च व्यवस्थानं शौचमेतत्प्रचक्षते ॥ इति सामा-
न्येनोक्तं शौचलक्षणं द्रष्टव्यम् । अतः शौचं संकरवर्जनम् इत्युक्तम् । अत्र ।
रागाद्यपेतं हृदयं वाग्दृष्टावृतादिभिः । हिंसादिरहितः कायः केशवाराधनं त्रयम् ॥
पररन्ध्रेषु जात्यन्धाः परदारेष्वपुंसकाः । परापवादे ये सूकास्तेतीव दापिता मम ॥
स्त्रीशुद्धिरर्थशुद्धिश्च यस्य नास्त्यपि धर्मवान् । स एव नरकं याति शिरच्छेदे कुतो
भिषक् ॥ योर्थं शुचिर्हि स शुचिर्न मृदारिशुचिः शुचिः । इत्यादिकं भाव्यम् ।

बोधायनः—यथैव सोमसंयोगान्नमसो मेध्य उच्यते । अपां तथैव संयोगान्नित्यं मे-
ध्यः कमण्डलुः ॥ ततः शौचं ततः पानं संध्योपासनमेव च । निर्विशङ्गेन कर्तव्यं
नित्यं मेध्यः कमण्डलुः ॥ अत्र कमण्डलुशब्देन तादृकार्यपात्रमुच्यते, न तु नारि-
केलफलम् । दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं धारणं च कमण्डलोः । इति कली तस्य निषेधात् ।
नापि मृण्मयं वेणुदारुमयं वा । अलातु दारुपात्रं वा वैष्वं मृण्मयं तथा । चत्वारि
यतिपात्राणि मनुः स्वायम्भुवोब्रवीत् ॥ यतिपात्राणि मृद्देणुदार्वलाबुमयानि च ।
इति तस्य संन्यासविषयत्प्रस्रणात् । यत्तु—प्रायश्चित्तैरपैत्येनो याजनाध्यापनैः कृ-
तम् । प्रतिग्रहनिमित्तं तु त्यागेन तपसैव च ॥ इति, तत्र केवलं तपसा शुद्धिपरम्,
किंतु—पष्टांशं कर्षको दद्यात्पञ्चमांशं तथा वाणिकू । प्रतिग्रहा चतुर्थांशं दत्त्वा पापवि-
मुच्यते ॥ इत्युक्तीत्या तुरीयांशदानेन तपसा कृच्छ्रचान्द्रायणादिना च शुद्धिपरम् ।
यद्वाहितेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् । तस्योत्सर्गेण शुध्यन्ति जप्येन तपसैव
च ॥ इति मनुस्मृतेः । शाण्डिल्यः—पञ्चन्द्रियस्य देहस्य बुद्धेश्च मनसस्तथा ।
द्रव्यदेशक्रियाणां च शुद्धिराचार इष्यते ॥ शास्त्रदृष्ट्या समीक्ष्यैव शुद्धानां द्रव्यसंप-
दाम् । यत्रस्तु संग्रहे सद्विद्रव्यशुद्धिरितीष्यते ॥ मनुः—सर्वेषामेव शौचानामर्षशौचं
परं स्मृतम् । योर्धे शुचिर्हि स शुचिर्न मृद्गारिशुचिः शुचिः ॥ शाण्डिल्यः—
अविज्ञातमना नित्यं तपैरभिहतोपि सन् । अङ्गुशेन भवेत्ततो विशुद्धद्रव्यतत्परः ॥
बोधायनः—यद्यीवने चरति विभ्रमेण सद्वासद्वा यादृशं वा यथा वा । उत्तरे चेद्द-
यसि साधुवृत्तस्तदेवास्य भवति नेतराणि ॥ अत्राकृत्यप्रायश्चित्तजातमस्मदुक्ते दश-
निर्णयग्रन्थे सुस्पष्टं द्रष्टव्यम् ॥

❀ अथ माध्याह्निकस्नानविधिः ❀

तत्र दक्षः—तृतीयभागे कर्मवं समाप्य तदनन्तरम् । भागे चतुर्थे कुर्वीत स्नान-
मम्भस्यकृत्रिमे ॥ बोधायनः—ततो मध्याह्नसमये पुनः स्नानं समाचरेत् । तिलपु-
ष्पकुशान् धीतानादाय प्रयतः शुचिः ॥ मनुः—न स्नानमाचरेद्भुक्त्वा नातुरो न म-
हानिशि । न वासोभिः सहाजस्रं नाविज्ञाते जलाशये ॥ शाण्डिल्यः—स्नानं मध्य-
दिने, कुर्ष्वेतसुजीर्णैः, निराश्रयः । समुद्राण्यगादेवस्नातवापीह्रद्वाशये ॥ मर्त्यस्नातेपि वा
स्नायादब्र उद्धृत्य तन्मृदम् । ध्यात्वा क्षीरार्णवं तत्र नित्यं शिष्टनिषेविते ॥ कृपतो-
यैरपि स्नायात्सर्वालाभे समुद्रतैः । स्नानं तु न घटेः कार्यं नासाच्छिद्रविवाजितैः ॥
ग्राहादिसेविते रूक्षे नीचावाससमीपगे । श्मशानपार्श्वेऽज्ञाते न स्नायात्प्रोपरोधतः ॥
नात्र स्नातव्यमिति रक्षकेणोपरुद्धो विष्णूत्रोपरुद्धो वा न स्नायादित्यर्थः । न भुक्त्वा
नातुरोऽजीर्णो नान्यकामी न कामतः । न निशयां न चैकाकी न चिरं तोयमध्यगः ॥
न स्नायात्सह शूद्रेण न स्त्रीभिर्न च नास्तिकैः । न पापण्डैर्न घालैश्च न रोगाशुचि-
भिर्नैः ॥ अम्बु न क्षोभयेदङ्गैः पादेनोत्सादयेत् च । नाचरेत्स्नानक्रीडां न गण्डूषं
जले क्षिपेत् ॥ अन्योन्यं नाक्षिपेत्तोयं न देहमलमुत्सृजेत् । न कुत्सयेन्महातीर्थमन्ध-
मन्त्रं न कीर्तयेत् ॥ आरनालं न सेवेत् कदापि भगवत्परः । सुराकल्पं हि तज्ज्ञेयं
तस्माद्यत्नेन वर्जयेत् ॥ धान्याम्लेन न स्नायादित्यर्थः । आरनालं न सेवेत् कदा-

चित्तु द्विजोत्तमः । आरनालं तु विप्राणां सुरातुल्यं न संशयः ॥ चस्मिष्ठः—जल-
निर्गमनद्वाःस्यमवतारप्रदेशकम् । अमेध्ययुक्तं दुर्गन्धि क्षोभितं सलिष्ठं त्यजेत् ॥
भरछाजः—स्नानमुक्तं त्रिसंध्यासु यतीनां ब्रह्मचारिणाम् । प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं
वानप्रस्थगृहस्थयोः ॥ व्यासः—मन्त्रपूतैर्जलैः स्नानं प्राहुः स्नानं महर्षयः । न घृष्या
वारिमग्नानां यावत्सामिव. तरफ़लम् ॥ चिष्णुः—ब्रह्मक्षत्रविशां चैव मन्त्रवत्स्नानमि-
ष्यते । तूष्णीमेव हि शूद्राणां स्त्रीणां च कुरुनन्दन ॥ हारीतः—प्रातः स्नातोपि
मध्याह्ने पुनः स्नानं समाचरेत् । न भुक्त्वालंकृतो रोगी मन्त्रैर्वा स्नानमाचरेत् ॥
एतन्मन्त्रस्नानं प्रातःस्नातस्याशक्ती द्रष्टव्यम् । अत्र जायालिः—अशिरस्कं
भवेत्स्नानं स्नानाशक्ती तु कर्मिणाम् । आर्द्रेण वाससा वांगमार्जनं कापिष्ठं
स्मृतम् ॥ व्यासः—अशिरस्कं भवेत्स्नानं कटिमात्रमशक्तितः । आर्द्रेण वाससा
चाङ्गमार्जनं कापिष्ठं विदुः ॥ नन्विदम्—प्रातः स्नातुमशक्तश्चेत्कापिष्ठं स्नान-
माचरेत् । इति स्मृतेः प्रातःस्नानविषयमिति चेन्न, अशक्तोपाधिकत्वेन विहि-
तस्यात्रापि तुल्यत्वात् । किं तु, अस्नाताशी मलं भुङ्क्ते ह्यजपः पूयशोणि-
तम् । अस्नात्वा नाचरेत्कर्म जपहोमादिकं च न ॥ न कुर्याद्द्वैदिकं कर्म ह्य-
स्नात्वा द्विजसत्तमः । इति स्मृतेः । अनातुरेणावश्यं स्नातव्यम्, शक्तेन तु सवनयो-
रिति विशेषः । चन्द्रिकायाम्—शुची देशे समभ्युक्ष्य स्थापयेत् कुशमृत्तिकाम् ।
मृत्तोयेन स्वकं देहं बहिः संशोध्य यत्नतः ॥ बहिः जलाद्बहिः, तीर इति यावत् ।
तथा शाण्डिल्यः—शोधयित्वाद्भृताम्भोभिर्देहं तीरे बहिर्जलैः । प्रक्षाल्य भूमिं कर्मा-
र्थमवतारं च शोधयेत् ॥ यमः—मलस्नानं ततः कृत्वा समाचामेद्यथाविधि । जान्वोरन्तः
करी कृत्वा प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुखः ॥ पाणी पादौ च संक्षाल्य प्रकृतिस्थाद्विरेव च ।
आदाय विमलं तोयं ब्रह्मतीर्थेन वाग्यतः ॥ हृद्रतं च चतुः प्राश्य सशब्दं नावतार-
येत् । तथा संमार्जनं कुर्यात्पाणी पादावबोध्य च ॥ अंगुष्ठानामिकाभ्यां तु चक्षुषीं
संस्पृशेत्ततः । अंगुष्ठतर्जनीभ्यां तु नासापुटयुगं स्पृशेत् ॥ कनिष्ठांगुष्ठयोगेन श्रोत्रे
ष्वेव समालभेत् । अंगुष्ठमध्यमाभ्यां तु बाहुमूले उपस्पृशेत् ॥ सर्वाभिरंगुली-
भिर्वा बाहुमूले उपस्पृशेत् । इति केचित् । केवलांगुष्ठतो नाभिं तलेन हृदयं
स्पृशेत् । सर्वांगुलीन्विसेन्मूर्ध्नि जलं स्पृष्टान्तरान्तरा ॥ दक्षः—गोकर्णाकृतिहस्तेन
त्रिः पिवेद्ब्रह्मतीर्थतः । परिमृज्य द्विरास्यं तु द्वादशांगानि चालभेत् ॥ प्रत्यङ्गमुद-
कस्पर्शं कुर्यादाचमने बुधः । मात्स्ये—स्नानं कुर्यान्मृदा तद्द्रवाचम्य तु विधानतः ।
अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रान्तेति मन्त्रतः ॥ जमदग्निः—गन्धद्वारामिति
जत्वा स्वान्येवाङ्गानि लेपयेत् । अत्र चिष्णुः—मृत्तोयैः कृत्नमलापकर्षां निमज्ज्याप
उपस्पृश्य, आपोहिंष्टति तिसृभिर्हिरण्यवर्णा इति चतसृभिः पक्मानः मुखेन इत्ये-
तेनानुवाकेन इदमापः प्रवहतेति च तीर्थमभिमन्त्र्य ततोऽप्यु निमग्नश्चिरमर्षणं जपेत्,
तद्विष्णोरिति वा सावित्रीम् वा युञ्जत इत्यनुवाकं वा पुरुषसूक्तं वा । स्नातश्चार्द्रवा-
सा देवर्षिपितृतर्पणमम्भस्थ एव कुर्यादिति । मृत्तोयैर्मलापकर्षणप्रकारमाह व्या-
सः—मृद्वैकया शिरः क्षाल्य द्वाभ्यां नाभेस्तयोपरि । अधश्च तिसृभिः कार्यं पादौ

पद्भिस्तथैव च ॥ मृत्तिका च समुद्दिष्टा आर्द्रामलकमात्रिका । गोमयस्य प्रमाणं त-
त्तेनाङ्गं लेपयेत्ततः ॥ लेपयित्वाय तीरे तु तल्लिङ्गेनैव मन्त्रतः । प्रक्षाल्याचम्य विधि-
वत्ततः स्नायात्समाहितः ॥ अयमत्रानुष्ठानक्रमः । सहस्रपरमेरुयुक्त्वा दूर्वास्नानं समाच-
रेत् । अश्वक्रान्तेति वै मन्त्रैर्दद्याद्वात्रेषु मृत्तिकाम् ॥ गन्धद्वारेति चालिष्य गोमयं क्षा-
लयेत्ततः । एवं तीरे पुरा कृत्वा प्रविश्य स्नानमाचरेत् ॥ उद्धृतासीति मन्त्रेण मृत्ति-
कां ग्राहयेद्विजः । इति । स्मृत्यन्तरे विशेषः—पद्भिः पादौ चतुर्भिश्च जह्ने नाभिं
कटिं त्रिभिः । मृदकया शिरः क्षाल्य ततः, कुर्यात्प्रमार्जनम् ॥ अश्वक्रान्तेति मन्त्रेण
दद्याद्वात्रेषु मृत्तिकाम् । प्रक्षाल्याथ द्विराचम्य प्रविश्याप्सु निमज्जयेत् ॥ अश्वक्रान्त
इत्यारभ्य त्वायि सर्वं प्रतिष्ठितमित्यन्तमुक्त्वा, गात्रेषु मृत्तिकामालिष्य प्रक्षाल्य गन्ध-
द्वारेति गोमयमङ्गेष्वालिष्य प्रक्षाल्य ततो जलं प्रविश्य विधिवत्स्नायादित्यर्थः । अत्र
व्यासः—प्रक्षाल्याचम्य विधिवत्ततः स्नायात्समाहितः । अभिमन्त्र्य जलं मन्त्रैरालिङ्गि-
र्वारुणैः शुभैः ॥ भावपूतस्तमव्यग्रं ध्यायेद्देविष्णुमव्ययम् । आपो नारायणोद्भूतास्ता
एवास्पायनं पुनः ॥ तस्मान्नारायणं देवं स्नानकाले सदा स्मरेत् । वीक्ष्य सोद्धारमादि-
त्यं त्रिनिमज्जेज्जलाशये ॥ बोधायनः—अथ हस्ती प्रक्षाल्य कमण्डलुं मृत्पिण्डं च
परिगृह्य तीर्थं गत्वा त्रिः पादौ प्रक्षाल्य त्रिरात्मानमपोभिप्रतिपद्यते हिरण्यशृङ्गं वरु-
णमित्यञ्जलिनाप उद्धहन् सुमित्रा न आप ओषधय इति तां दिशं निरुक्षति यस्यां
दिशि द्वेष्यो भवति दुर्मित्रास्तस्मै भूयासुरित्यथाप उपस्पृश्य त्रिः प्रदक्षिणमुदकमाव-
र्तयति यदपां क्रूरमिति अप्सु निमज्ज्योत्तीर्षाचान्तः पुनराचमेत्, आपः पुनस्तु पृथि-
वीमिति पवित्रं धृत्वाद्भिर्मार्जयीत, आपोहिष्ठा मयो भुव इति तिसृभिः हिरण्यवर्णाः
शुचयः पावका इति चतसृभिः पवमानः सुवर्जन इत्येतेनानुवाकेन मार्जयित्वान्तर्जल-
गतोद्यमर्षणेन त्रीन् प्राणायामान् धारयित्वात्तीर्थं वासः पीडयित्वा प्रक्षालितोपविष्टवा-
नङ्घ्रिन्नावासांसि पारेधायाचम्य दभेष्वासीनो दर्भान् धारयमाणः सावित्रीं सहस्रकृत्व
आवर्तयेदिति । शाण्डिल्यः—प्रक्षाल्याजानुचरणौ मृज्जलैः कूर्परावाधि । हस्ती नि-
र्गिज्य पादौ च विद्वानाचमनं चरेत् ॥ शरीरं निर्मलीकृत्य मृदद्रिस्तु प्रविश्य ताः ।
शुद्धावगाहनं कृत्वा समाचामेद्यथाविधि ॥ तत्रस्थं भावयेद्देवं स्तुतिभिर्वेदराशि-
भिः । आसनाद्यैर्यथाशक्ति हृदाभ्यर्च्य जगद्गुरुम् ॥ ध्यात्वा गङ्गा हरेः पादात्पः
तमानां स्वमूर्धनि । ध्यायेद्देवं परं ब्रह्म नारायणमनामयम् ॥ प्रातःस्नातोपि विधि-
वत्स्नानं मध्यंदिने चरेत् ॥ शक्तश्चेदन्यतो रोगाच्छाठ्या संमार्जनं चरेत् ॥ अनेनापि
प्रातःस्नातस्य मध्याह्नस्नानाशक्तौ कापिलस्नानमनुज्ञायते । अनुकल्पमाह योगया-
ज्ञवल्क्यः—य एष विस्तरः प्रोक्तः स्नानस्य विधिरुत्तमः । असामर्थ्यान्न कुर्याच्चैत-
ज्जायं विधिरुच्यते ॥ स्नानमन्तर्जले चैव मार्जनाचमने तथा । जलाभिमन्त्रणं चैव
तीर्थस्य परिकल्पनम् ॥ अघमर्षणसूक्तेम त्रिरावृत्तेन नित्यशः । स्नानाचरणमित्येत-
त्समुद्दिष्टं मनीषिभिः ॥ तीर्थकल्पनं च बहुसमायुक्तमिति तत्प्रातःस्नान एवोक्तम् ।
शाङ्खः—नमस्येद्गुरुणं देवमम्भसापतिर्भूजितम् । याचेत देहि मे तीर्थं सर्वपापापनुत्त-
ये ॥ वरुणोत्र नारायण एव । वरुणो वारुणो वृक्षः इति सहस्रनामसु नामत्वेन पठः

नात् । अथमत्र तीर्थयाचनमन्त्रः—समस्तजगदाधार शंखचक्रगदाधर । देहि देव
ममानुज्ञां युष्मत्तीर्थनिषेवणे ॥ इति । यमः—ध्यायेन्नारायणं देवं स्नानादिषु च कर्मसु ।
प्रायश्चित्तं हि सर्वस्य दुरितस्फेति वै श्रुतिः ॥ दक्षः—ध्यायेन्नारायणं देवं स्नानादिषु
च कर्मसु । ब्रह्मलोकमवाप्नोति न चेहाजायते पुनः ॥ व्यासश्च—तद्विष्णोरिति मन्त्रेण
मज्जेदप्सु पुनः पुनः । गायत्री वैष्णवी ह्येषा विष्णोः संस्मरणाय वै ॥ योग्या-
ज्ञवल्क्यश्च—अन्तर्जलं गतो मग्नः शुद्धभावो हरिं स्मरेत् । तद्विष्णोरिति मन्त्रेण
मज्जेदप्सु पुनः पुनः ॥ भरद्वाजः—हिरण्यवर्णा इत्यादिचतुर्णाममलस्तृपिः ।
छन्दस्त्रिष्टुप् देवता स्यादापः संप्रोक्षणे विधिः ॥ पवमानस्य मुनयो विश्वेदेवाः प्रकीर्ति-
ताः । प्रथमस्य द्वितीयस्य गायत्री छन्द उच्यते ॥ अनुष्टुप् च तृतीयस्य गायत्री
चोपरि द्वयोः । षष्ठसप्तमयोस्त्रिष्टुप् गायत्री चाष्टमस्य तु ॥ नवमप्रभृत्यष्टानामनुष्टुप्
त्रिष्टुषन्त्यकम् । लिङ्गोक्ता देवताः प्रोक्ता विनियोगस्तु मार्जने ॥ अधमर्षणसूक्तस्य
ऋषिरेवाधमर्षणः । अनुष्टुप् च तथा च्छन्दः परमात्मा च देवता ॥ कोकिलो राज-
पुत्रस्तु द्वुपदेत्यस्य वै मुनिः । छन्दोनुष्टुप् देवतापो मार्जने विनियुज्यते ॥ हारीतः—
ऋषिरौर्विह औदन्यो गायत्री छन्द उच्यते । वरुणो देवता योगो मार्जने जुम्बुमन्त्र-
के ॥ योगः विनियोगः, जुम्बुकाय स्वाहेति मन्त्रे । जुम्बुका नाम गायत्री वेदे वाजसने-
यके । अन्तर्जले सकृज्जप्त्वा ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥ यमः—द्वुपदा नाम गायत्री यजुर्वे-
दे प्रतिष्ठिता । अन्तर्जले त्रिरावृत्य ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥ अपः पाणौ समादाय त्रिः
पठेत् द्वुपदामृचम् । ततोयं मूर्ध्नि विन्यस्य सर्वपापिः प्रमुच्यते ॥ हत्वा लोकानपीमांस्त्री-
स्त्रिः पठेदधमर्षणम् । यथाश्वमेधावभृथ एवं तं मनुरब्रवीत् ॥ भरद्वाजः—ततो-
धमर्षणं कुर्याद्वतं चेति ऽपृचं जपेत् । त्रिपट्टे द्वादश वाऽऽवर्तयेदधमर्षणम् ॥ कृत्वा-
धमर्षणं पश्चादुच्चरन् प्रणवं रविम् । भक्त्या प्रेक्ष्य नमस्कृत्य त्रिनिर्मज्जेज्जलाशये ॥
यथाश्वमेधः क्रतुराद् सर्वपापं व्यपोहति । तथाधमर्षणं सूक्तं सर्वपापप्रणाशनम् ॥
चसिष्ठो मन्त्रान्तरमाह—ततो महाव्याहृतिभिर्गायत्र्या वाभिमन्त्रयेत् । आपो हि-
ष्ठेदमापश्च द्वुपदादिव इत्यपि ॥ तथा हिरण्यवर्णाभिः पावमानाभिरन्ततः । ततोर्क-
मीक्ष्य सौंकारं निमज्ज्यान्तर्जले बुधः ॥ प्राणायामांश्च कुर्वीत गायत्र्या चाधमर्षणम् ।
ययोक्तैः क्षोभितस्तैस्तु मज्जेत्त्रिर्दण्डवत्ततः ॥ ययोक्तैः रेचकादिभिः, अधमर्षणम्—
“ ऋतं च सत्यं चाभीष्टात्तप्तोध्यजायत ” इति वाक्यपट्टकम् । व्यासः—
कुरुक्षेत्रं गयां गङ्गां प्रभासं नैमिशं तथा । तीर्थान्येतानि सर्वाणि स्नानकाले भवन्तु
मे ॥ गङ्गे च यमने चैव गोदावरि सरस्वति । नर्मदे सिन्धु कावेरि जलेस्मिन् सत्रि-
धिं कुरु ॥ तथा पुराणे गङ्गावाक्यम्—नन्दिनी नलिनीत्यादि तत्र तत्र भवाम्पहम् ।
इति शतः स्नानावसर एवोक्तम् ॥ व्यासः—नदीषु न नदीं त्रयात्पर्वतेषु न पर्व-
तम् । नान्यत्प्रशंसितत्रस्थस्तीर्थं प्रायतनेषु च ॥ गङ्गां गोदावरिं चैव सर्वत्र परिकी-
र्तयेत् । एवं च—आपो नारा इति प्रोक्ता आपो धे नरमृगवः । ता यदस्यायनं पूर्व
तेन नारायणः स्मृतः ॥ सृष्ट्वा तोयं नारमन्तः स्थितो हं येन स्वान्मे नाम नारायणेति ।
ता एवास्यायनं पूर्व तेन नारायणः स्मृतः ॥ आपो नागयणो देवः सर्ववेदेषु पश्यंता

आपो नारायणः स्मृतः । इत्यादिवचनशतैरपां नारायणायतनत्वावगमात्, ध्यायेत्स्म-
रेत्संकीर्तयेत्पूजयेन्नारायणमिति नारायणस्मरणकीर्तनादिविधानाच्च नान्यं स्नानकाले
कीर्तयेत् । नान्यत्रशंसेत्तत्रस्थतीर्थेष्वायतनेषु च । इत्यनेनान्यकीर्तननिषेधाच्च ।
ध्यास्तः—आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः । ता यदस्यायनं प्रोक्ताः स
एवाप्पतिरुच्यते ॥ तस्यैव सूनवस्त्वेतास्तस्मात्तं ह्यप्सु संस्मरेत् । अत्र तीर्थादिस्मरण-
विधिश्च अब्रह्मविद एव । सर्वं ब्रह्मेति यो वेत्ति नातीर्थं तस्य विद्यते । इति स्मृतः ।
ब्रह्मविदस्तु ब्रह्मात्मकत्वावभासनाच्च । अत एव स्मर्यते—इदं तीर्थमिदं नेति ये नरा
भेदवादिनः । तेषां विधीयते तीर्थगमनं तत्फलानि च ॥ इति । यत्तीर्थबुद्धिश्च जले-
न कार्हेचित् । इति शुक्रस्मरणात्सर्वतीर्थबुद्धिः कार्येत्यर्थः । गङ्गाभाहात्म्ये च—
गङ्गा गङ्गेति यो ब्रूयाद्योजनानां शतैरपि । नरो न निरयं याति किं तथा सदृशं भ-
वेत् ॥ प्रजापतिः—स्नात्वोत्थाय जलात्तीरमेत्यासित्वा समाहितः । आचम्य पीत्वा
मन्त्रापो मार्जित्वाभिमुखो रवेः ॥ सावित्र्याञ्जलिमुत्क्षिप्य समुपास्य हरिं पुनः । दे-
वान् ऋषीन् पितृंश्चैव संतर्प्य च यथाविधि ॥ ततो निष्पीड्य वक्षं तु तले तीरस्य
चाम्बरम् । परिधाय पदा स्थित्वा गायत्री च ततो जपेत् ॥ एवं स्नानमध्ये संधौपा-
सनमुक्तम् । तथा शंखेनापि—प्रातःसंध्यां सनक्षत्रां मध्यमां स्नानकर्मणि । सादि-
त्यां पश्चिमां संध्यामुपासीत यथाविधि ॥ भरद्वाजः—प्रातः सतारकां संध्यां सायं-
संध्यां सभारकराम् । स्नानकर्मणि तां मध्यामुपासीत यथाविधि ॥ बौधायनीयेप्येव-
मुक्तम्—अप्सु निमज्ज्योतीर्थं आचान्तः पुनराचामेत् “ आपः पुनन्तु पृथिवीम् ”
इति । जमदग्निश्च—आदित्याभिमुखो मज्जेदापो अस्मानिति वृचा । मध्यंदिनेप
आचामेन्मन्त्रेणापः पुनन्त्विति ॥ अग्निश्चमेति सायं च प्रातः सूर्यश्च मेति च । एवं
बहुस्मृतिसंमतत्वात् स्नानमध्ये वा मध्याह्नसंध्या कर्तव्या । अत्र भरद्वाजः—आपः
पुनान्वत्येतस्य मुनिरापेभिधानकः । छन्दोनुष्टुबिति प्रोक्तं देवता ब्रह्मणस्पतिः ॥
विनियोगः पयःपाने इत्युक्त्वाथ समन्त्रकम् । पीत्वा जलमथाचामेदन्यत्प्रातरिवा-
रिदलम् ॥ अन्यत् मार्जनादि जपान्तं प्रातःकालवत्कर्तव्यमित्यर्थः । व्यास्तः—
द्रुपदां वा त्रिरभ्यस्येद्याहृतीः प्रणवान्विताः । गायत्रीं वा जपेद्विद्वांस्तथोच्चैर्वाघमर्ष-
णम् ॥ तथैव मार्जयेन्मन्त्रैः आपो हिष्ठादिभिस्त्रिभिः । आचान्तः पुनराचामेन्मन्त्रेणापः
पुनन्त्विति ॥ अन्तर्जलगतो मग्नो जपेत्त्रिरघमर्षणम् । द्रुपदां वाथ सावित्रीं तद्विष्णोः
परमं पदम् ॥ आवर्तयेद्वा प्रणवं देवं वा संस्मरेद्धरिम् ॥

❀ स्नाने दिङ्नियमः ❀

अत्र प्रकरणे सूर्याभिमुखस्नानमेव मुख्यमिति सर्वं मुनय ऊचुः । व्यास्त आ-
ह—आदित्याभिमुखो मज्जेदापो अस्मानिति वृचा । गौतमः—आदित्याभिमुखः
स्नायात्प्रातर्मध्यंदिने द्विजः । आपस्तम्बः—अभिप्रन्नभिमुख आदित्यमुदकमुपस्पृ-
शेत् । इति सर्वत्रोदकस्पर्शनविधिः । उशाना—सूर्ये मध्यं दिनं प्राते संस्नायात्तन्मुखो
द्विजः । तृतीययामं संप्राप्ते दिवानाथे द्विजोत्तमः ॥ मन्त्रवचनमुखः स्नायादन्यथा ति-

पफलो भवेत् । वसिष्ठः—मध्यंदिनं गते सूर्ये तं निरीक्ष्यैव संस्पृशेत् । स्नायादित्यर्थः ।
 मनुः—ततो मध्याह्नसमये पुनः स्नानं समाचरेत् । सौरमन्त्रेण तं वीक्ष्य सूर्यं स्नाया-
 द्विजोत्तमः ॥ भरद्वाजः—सति प्रभूते पयसि नान्ये स्नायात्कदाचन । स्रवन्त्यश्वेत्य-
 तिस्रोतः प्रत्यर्कं चान्पवारिषु ॥ अप्रवाहोदकस्नानं विप्रपादावनेजनम् । गायत्रीजप-
 मर्घ्यं च ह्यादित्याभिमुखश्चरेत् ॥ इति स्रोतोभिमुखत्वाविधानं प्रातःस्नानविषयम्, न
 तु मध्याह्नस्नानविषयमिति मन्तव्यम्, बहुस्मृतिविरोधात् । अरुणोदयवेलायां प्रातः-
 स्नानं विधीयते । आदित्याभिमुखस्नानं न कर्तव्यं हि तत्र वै ॥ तस्मान्मध्यंदिने कुर्या-
 दादित्याभिमुखो द्विजः । स्नानमिति शेषः । तथा हि प्रातःकाले स्रोतसोभिमुखं स्ना-
 यान्मध्याह्ने चादित्याभिमुखं स्नायादित्यर्थः । इदमेव सर्वस्मृतिषु सिद्धम् । तथा जा-
 घाटिः—स्रोतसोभिमुखं स्नायात्प्रातः काले द्विजोत्तमः । आदित्याभिमुखं स्नायान्म-
 ध्याह्ने स्नानकर्मणि ॥ इत्यलम् ॥

✽ मृत्तिकास्नाने विशेषविधिः ✽

अत्र श्रीवैष्णवविषये पात्रे मृत्तिकास्नाने विशेषः—प्राप्ते मध्याह्नसमये स्नानं कुर्या-
 दथाविधि । न्यासमङ्गे पङ्कानां कृत्वादाय मृदं करं ॥ सव्ये निधाय कृत्वा तां त्रेधा
 मूलाग्रमध्यतः । मूले स्थितां मृदं पूर्वमभिमन्यास्त्रविधया ॥ विदिक्षु दिक्षु चोर्धा-
 यामधरायां दिशि क्षिपेत् । ततो मध्ये स्थितां मृत्स्नामुदके मूलविधया ॥ निक्षिप्य
 भागमग्रस्थं कराभ्यां कर्त्सोर्द्वयोः । विधाय पङ्कमभोभिर्दर्शयित्वा च पूषणम् ॥ अ-
 स्त्रहीनांगविद्याभिरापादतलमस्तकम् । आलिप्य देहमाखिलमवगाह्य च वारिषु ॥ देव-
 मावाह्य लक्ष्मीशं दद्यादर्घ्यादिकं ततः । तत्पादक्षालनाभोभिः पाणिभ्यां कुम्भमुद्र-
 या ॥ पापनैः शिरसि न्यस्तैरात्मानमभिषिच्य च । वासुदेवमभियायन्नघमर्षणमा-
 चरेत् ॥ उत्तीर्य कर्म निखिलं मध्याह्नसमयोचितम् । कृत्वा यजेत देवेशं होमान्तं कम-
 लासन ॥ योगयाज्ञचलकथः—एवं संपूज्य देवेशं क्षणं ध्यात्वा निरञ्जनम् । ततोव-
 लोकेत्सूर्यं हंसःशुचिपादित्युच्य ॥ स याति ब्रह्मणः स्थानं स्नात्वेक्षेतानया तु यः ।
 इदं मृत्तिकास्नानं प्रातः काले मध्याह्नातिक्रमे भौमार्कवारयोश्च न कार्यम् । न प्रात-
 र्मृत्तिकास्नानं न च भौमार्कवारयोः । मध्यंदिने तु कर्तव्यं नातिमध्यंदिने रवी ॥
 भौमार्कयोश्च मध्याह्नात्परतः प्रातरेव च न कार्यम् । मृत्तिकास्नानमित्याह भगवान्
 भृगुः । यमः—यज्ञोपवीती देवांस्तु कण्ठाभरणवानृषीन् । प्राचीनावीती पितृस्तु तीरे
 त्वञ्जलिमुत्क्षिपेत् ॥ विष्णुः—ततो वस्त्रद्वयं शुद्धं वसित्वा द्विरुपस्पृशेत् । उपवीती
 वद्धशिवः समाचम्य यथागमम् ॥ पवित्रपाणिः सौंकारं यज्ञं मनसा स्मरेत् । प्रातः-
 सन्ध्याविधानेन छन्द आर्षं च देवतम् ॥ स्मृत्वा चायम्य च प्राणानाचामेद्भेषाणिना ।
 आपः पुनन्तु मन्त्रेण आपो द्विष्टेति मन्त्रतः ॥ प्रक्षिप्य चार्जलि सम्पगुदुत्स्यं चित्र-
 मित्यपि । तच्चक्षुर्दशहितं च हंसः शुचिपादित्यपि ॥ एतज्जपेद्दूर्ध्वबाहुः सूर्यं पश्य-
 न्तमाहितः । गायत्र्या तु यथाशक्ति ह्यपस्थाय दिवाकरम् ॥ नार्चयेत्स्यं बुधः कु-
 र्यात्सावित्र्याश्च विशेषतः । आपो द्विष्टेति मार्जापत्वा, आपः पुनन्तु मन्त्रेणाचम्य,

सुरभिमत्या आपो हिष्टेति च मार्जयित्वा, गायत्र्या अर्घ्यमेकं प्रक्षिप्य, गायत्रीं जपित्वा, आसत्यादिभिर्मन्त्रैर्ऋष्ववाहुरादित्यमुपतिष्ठेतेत्यर्थः । स्मृत्यर्थसारे-ततो मध्याह्न-समये मन्त्रवत्स्नानमाचरेत् । ततो वस्त्रद्वयं शुद्धमाच्छाद्य द्विरुपस्पृशेत् ॥ ऊर्ध्वपुण्ड्रं विधानेन धृत्वा संध्यां ततश्चरेत् । मनुदक्षौ-आपो हिष्ठादिमन्त्रेण मार्जयित्वा यथाविधि । आपः पुनन्तु मन्त्रेण जलं पीत्वा समाहितः ॥ सुरभिमत्या सहाङ्गिर्गैर्मार्जयित्वा अर्घ्यमुत्क्षिपेत् । द्वौ पादौ संपुटौ कृत्वा पाणिभ्यां पूरयेज्जलम् ॥ रवेरभिमुखस्तिष्ठंस्त्रिऋष्वं संध्ययोः क्षिपेत् । इति । स्मृत्यर्थसारे-अर्घ्यमेकं प्रदातव्यं मध्याह्ने भास्करं प्रति । उभयोः सन्ध्ययोश्चैव ह्यप ऊर्ध्वं त्रिरुत्क्षिपेत् ॥ एवं वस्त्रपरिधानानन्तरं माध्याह्निकमुक्तम् । एवं सति स्नानमध्ये वा, धौतपरिधानानन्तरं वा, यथारुच्यनुष्ठेयम् । मनुः-आर्द्रवासास्तु यः कुर्याज्जपहोमप्रतिग्रहम् । तत्सर्वं निष्फलं विद्यादित्येवं मनुरब्रवीत् ॥ संवर्त्तः-मतिमात्र कदाचित्तु गायत्रीमुदके जपेत् । गायत्र्याग्निमुखी प्रोक्ता तस्मादुत्तीर्थं तां जपेत् ॥ तीरे स्थित्वा जपेद्देवीं गायत्री वेदमातरम् । इति वचनबलाद्गायत्रीं जले कदाचित्तु जपेदित्यर्थः । संकटेषु व्यासः-यदि स्यात्किञ्चनवासा वै वारिमध्यगतो जपेत् । अन्यथा तु शुची भूम्यां दर्भेषु सुसमाहितः ॥ जपेद्गायत्रीमिति शेषः । अत्र हारीतः-आर्द्रवासा जले कुर्यात्तर्पणाचमने जपम् । उपस्थानं न निर्गच्छेद्दर्जयेच्च प्रदक्षिणम् ॥ अतो जले गायत्रीजपनिषेधोऽसंकटाविषयः । योगः-तिष्ठंश्चेदीक्षमाणोर्कमासीनः प्राङ्मुखो जपेत् । प्रागग्रेषु कुशाग्रेषु आसीनस्त्वासने शुभे ॥ आसीन इति मध्याह्नात्परविषयम् । इदं चासनमशक्तविषयम्, शक्तस्त्वादित्याभिमुखश्चेत् स्थित एव जपेदित्यर्थः । सावित्र्यादिक्रियाः सर्वा आदित्याभिमुखश्चरेत् । देवालयसमीपे तु तमेवाभिमुखश्चरेत् ॥ इति स्मृतेः । जपभोजनहोमांश्च देवस्याभिमुखश्चरेत् । सावित्र्यास्तु जपं कुर्यादादित्याभिमुखः सुधीः ॥ इति शाण्डिल्यवचनाच्च । ध्यानविषये विश्वामित्रः-सुप्रभं सच्चिदानन्दं हृदये मण्डलेपि वा । ध्यायन्नपेत्तादित्येतां निष्कामो मुच्यतेऽचिरात् ॥ एतां गायत्रीम्, हृदये मण्डलेपीत्युभयावस्थानोक्त्या “ स यश्चार्यं पुरुषे, यश्चासावादित्ये, स एकः ” इति श्रुत्युक्तध्यानार्थः प्रदर्शितः । सः नारायण एव । “एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः । सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टः । य एपोन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषः । ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती नारायणः” इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । मनकस्मृताच्चिदं सुस्पष्टम्-रश्मिज्वालासहस्राढ्यं मण्डलं विपुलं रवेः । तदन्तः शीतलाङ्गं तु सोमस्यापि तु मण्डलम् ॥ स्फुरत्स्फुलिङ्गमनलज्वालामालासहस्रकम् । तस्य मध्ये समासीनं तप्तहाटकसन्निभम् ॥ चतुरंगुलमात्राङ्गं शुक्लवक्त्रनिभाम्बरम् । रक्तनेत्राम्बरं रक्तपाणिपादनखं शुभम् ॥ शङ्खचक्रगदापाणि श्रीवत्सांकितवक्षसम् । उद्दामविलसन्मुक्ताञ्जहारोपशोभितम् ॥ किरीटकेयूरयुतं कटिसूत्रोपशोभितम् । एवं ध्यात्वा जपेन्नित्यं गायत्री नियतः शुचिः ॥ इति । किञ्च, यो देवः सवित्तास्माकम् । आदित्यमण्डले ध्यायेत्परमानन्दमव्ययम् । विष्णुं चतुर्भुजम् । इत्यादिकं चात्रानुसंधेयम् । एवं ध्यात्वा यथाशक्ति

जपित्वा आदित्यापार्धं दत्त्वा उपातिष्ठेत् । अत्र व्यासः—अथोपतिष्ठेदादित्यं क्षित्वा
 पुष्पान्विताञ्जलिम् । आसत्येतीक्षयन्नर्कमुद्गयन्तमसस्परि ॥ उदुत्यं चित्रमित्येतत्-
 च्चक्षुरिति मन्त्रतः । ह०सः शुचिपदित्येतत्सावित्र्या च विशेषतः ॥ अन्यैश्च वैदि-
 कैर्मन्त्रैः सोरैः पापप्रणाशनैः । प्रदक्षिणं समावृत्त्य नमस्कुर्यात्ततः क्षितौ ॥ निष्पीड्य
 स्नानवस्त्रं वै द्विराचम्यार्चयेद्धरिम् । पाद्मे—प्रदक्षिणप्रणामांश्च युग्मानेव तु कारयेत् ।
 अन्यथा कुरुते मोहाद्ब्रह्महत्यां स विन्दति ॥ चासिष्ठे—युग्मानेव प्रणामांश्च कारये-
 द्विजसत्तमः । प्रदक्षिणं च तद्वच्च नान्यथा सिद्धिमाप्नुयात् ॥ चन्द्रिकायाम्—ततः
 पुष्पाञ्जलिं दद्याद्भानवे चोर्ध्वबाहुकः । आदित्यमुपतिष्ठेत् तन्मना नान्यमानसः ॥
 अत्रोपस्थानमन्त्रेषु यथोपदेशं कार्यम् । पितामहः—आसत्याद्युत्पूर्वं द्वे त्रिष्टुभौ
 कवयो विदुः । गायत्री तु तृतीया स्याच्चतुर्थी जगती स्मृता ॥ उष्णिक् तच्चक्षुरा-
 द्यस्य च्छन्द इत्युच्यते बुधैः । हिरण्यस्तुप इत्येष ऋषिर्देवोत्र भास्करः ॥ भरद्वा-
 जः—अथोपतिष्ठेदादित्यमासत्येनेति मन्त्रतः । आसत्येनेति पट्ट्यां हिरण्यस्तुप
 इत्यृषिः ॥ पूर्वं द्वे त्रिष्टुभौ पश्चाद्गायत्री जगती ततः । उष्णिक् त्रिष्टुवित्युक्तानि छन्दां-
 स्पकौधिदेवता ॥ अन्यत्सर्वं यथापूर्वं कर्म कुर्याद्विजोत्तमः । अन्यत् ऋष्यादिकम्,
 दिक्प्रणामादिकं प्रातःसंध्यावदित्यर्थः । आश्वमेधिके—जप्त्वादाय स पुष्पाणि तो-
 यान्यञ्जलिना द्विजः । प्रक्षिप्य प्रतिसूर्यं तु व्योममुद्रां प्रदर्शयेत् ॥ ऊर्ध्वबाहुस्ततो
 भ्रुत्वा सूर्यमीक्षेदुपस्थितौ । तन्मण्डलस्यमाध्यायेत्तेजोभूर्तिं चतुर्भुजम् ॥ योगयाज्ञ-
 चल्क्यः—जपयज्ञो हि कर्तव्यः सर्ववेदप्रणीतकैः । पवित्रैर्विधैश्चान्यैरतथोपनिपदां
 गणैः ॥ अध्यात्मविद्या विविधा जप्तव्या जपसिद्धये । अन्यैश्च पावनैर्नित्यं देवतास्तव-
 नादिभिः ॥ विष्णुश्च—स्नातश्च पवित्रपाणिर्यथाशक्ति जपोद्विशेषतः सावित्रीं पुरुषसू-
 क्तं वा, नैताभ्यामधिकमस्तीति । अनेन जप्यान्तरप्रसङ्गो मुद्रितः । अथापि किञ्चि-
 दुच्यते । अत्र मनुः—एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामः परं तपः । गायत्र्यास्तु परं ना-
 स्ति मीनात्सत्यं विशिष्यते ॥ ये पाकयज्ञाश्चत्वारो विधियज्ञसमन्विताः । सर्वे ते जपय-
 ज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ चासिष्ठः—सर्ववेदपवित्राणि षडयाम्यहमतः परम् ।
 एषां जपैश्च होमैश्च पूयन्ते नात्र संशयः ॥ अघमर्षणं देवकृतः शुद्धवत्यस्तरत्समाः ।
 कूप्याण्डचः पाषमान्यश्च दुर्गा सावित्र्यथैव च ॥ अभीपङ्गपदस्तोभः सामानि व्याहृ-
 त्तिस्तथा । वारुणानि च सामानि गायत्रं रैवतं तथा ॥ अब्लिङ्गा बार्हस्पत्यं च वा-
 कसूक्तं मृदृचं तथा । शतसूत्रीयमथर्वाशिरास्त्रिसुपर्णं महाप्रतम् ॥ गोसूक्तमथसूक्तं च इन्द्र-
 शुद्धे च सामनि । त्रीण्याज्यदोहानि रथन्तरं च अग्रे प्रतं वामदेव्यं घृहञ्च ।
 एतानि जप्यानि पुनान्ति जन्तुन् जातिस्मरत्वं लभते य इच्छेत् ॥ विष्वा-
 द्युक्तपुरुषसूक्तगायत्रीजपे दुर्गलबुद्धेरैतानि जप्यानि, बहुमन्त्रजपस्य मनस्व-
 त्तिकरत्वात् । अर्धमर्षणम् ऋतं चेत्पाद्यास्तिस्रः, देववृत्तः देववृत्तस्येनस इत्या-
 दयः, शुद्धवत्यः एकोन्विष्टं स्त्वाम इत्यादयः, तरत्समाः तरत्समन्दी घावतीत्याद्या-
 श्वत्सः, कूप्याण्डचः यद्देवा देवहेळनमित्यनुवाकत्रयम्, पावमान्यः पवमानः सु-
 धर्जन इत्यनुवाकः, स्वादिष्ठया मदिष्ठयेत्यन्ये, यदग्नि यच्चेत्यपरे । दुर्गा सावित्री

जातवेदसे सुनवामसोममित्येका ऋक् । अभीपद्गादयो रैवतान्ताः सामविशेषाः ।
 अन्विलङ्गाः आपो हिष्टेत्याद्यास्तिस्रः, बार्हस्पत्यम् यस्तस्तम्ब सहसा विज्जो अन्ता-
 नित्येकादशर्चम्, वाक्सूक्तम् अहंस्त्रेभिर्वसुभिरित्यष्टर्चम्, शतरुद्रीयं नमस्ते रुद्र
 मन्यव इत्येकादशानुवाकाः, त्रिसुपर्णी-ब्रह्ममेतुमामित्यनुवाकत्रयम्, महाव्रतं नाम
 साम, गोसूक्तम् आगावो अग्निमित्यष्टर्चम्, अश्वसूक्तं मानो मित्रो वरुण इति द्वा-
 दशर्चम्, इन्द्रशुद्धादयो वृहदन्ताः सामविशेषाः, एतानि पापक्षयार्थिनां जप्यानि ।
 येषां जपैश्च होमैश्च पूयन्त इत्युपक्रमात्, एतानि जप्यानि पुनन्तीत्युपसंहाराच्च, एते
 जपाः काम्याः । अत एव शिष्टा गायत्रीमात्रं जपन्ति, नित्यत्वात् प्रत्यवायस्मृतेश्च ॥
 तथा भरद्वाजः-वेदाभिकां परित्यज्य गायत्रीं ये द्विजाधमाः । पठन्ति वेदांस्तेषां
 तु भवेयुर्गर्दभस्वनाः ॥ द्विजस्य जप्यं ध्येयं च न गायत्र्याः परं परम् । सर्वप्रका-
 राल्लोकेषु त्रिषु सत्यं न संशयः ॥ हारीतः-गायत्रीं मातरं त्यक्त्वा पतते नात्र
 संशयः । योन्यमन्त्रपरो भूढः सर्वास्ता निष्फलाः क्रियाः ॥ गायत्र्या न परं
 जप्यं गायत्र्या न परं तपः । गायत्र्या न परं ज्ञानं गायत्र्या न परो
 जपः ॥ संबर्तः-तदित्यृचः समो नास्ति मन्त्रो वेदचतुष्टये । सर्वं यज्ञाश्च
 वेदाश्च दानानि च तपांसि च ॥ समानि कलयाम्याहुर्मुनयो न तदित्यृचः ।
 मनुः-वेदमेव जपेन्नित्यं यथाकालमतन्द्रितः । न ह्यस्याहुः परं धर्मप्रुधर्मोन्य उच्य-
 ते ॥ ब्रह्माभ्यासेन चाजस्रमनन्तसुखमश्नुते । वसिष्ठः-ऋक्सामाथर्ववेदोक्तान् ज-
 पेन्मन्त्रान् यजूंषि च । जपित्वैवं ततः कुर्याद्देवार्पितृतर्पणम् ॥ योगयाज्ञव-
 ल्क्यः-जपेद्वेदादिमेकाग्रस्तटे बद्धाञ्जलिः शनैः । ब्रह्मयज्ञप्रसिद्धचर्थं ब्रह्मविद्यामथापि
 वा ॥ जप्त्वा वा प्रणवं शक्त्या ततस्तर्पणमाचरेत् । अत्र प्रातःकाले ब्रह्मयज्ञाकरणे
 माध्याह्निकानन्तरं तर्पणात्प्राक् ब्रह्मयज्ञः कार्यः । स चार्वाक् तर्पणात्कार्यः पश्चाद्वा
 प्रातराहुतेः । वैश्वदेवारसाने वा नान्यदत्र निमित्ततः ॥ इति स्मृतेः । अत्र तर्पणी-
 येषु ययास्वशाखं व्यवस्था, यजुःशाखिनां तु काण्डऋषितर्पणं कार्यमिति प्रागेव नि-
 र्णीतम् । अत्र विष्णुः-स्वशाखाध्ययनं कृत्वा ततस्तर्पणमाचरेत् । इति । वि-
 ष्णुधर्मोत्तरे-स्वशाखाध्ययनं विप्रो ब्रह्मयज्ञं प्रचक्षते । ब्रह्मयज्ञपरो विप्रो ब्रह्म-
 याम कल्पते ॥

❀ अथ देवपूजा ❀

अत्र महोपनिषदि श्रुतिः । धृतोर्ध्वपुण्ड्रः परमेशितारं नारायणं पूजयति स्म
 भक्त्या । अर्घ्यादिभिः पौरुषसूक्तमन्त्रैः समाभुयाद्विष्णुपदं महात्मा ॥ कठवृष्या-
 म्-धृतोर्ध्वपुण्ड्रः परमेशितारं नारायणं सांख्ययोगादिगम्यम् । ज्ञात्वा विमुच्येत नरः
 समस्तैः संसारपाशैरिह चैव विष्णुः ॥ अथर्घणि-धृतोर्ध्वपुण्ड्रः कृतचक्रधारी विष्णुं
 परं ध्यायति यो महात्मा । स्वरेण मन्त्रेण सदा हृदिरथं परात्परं यन्महतो महान्तम् ॥
 ऋचि-प्रवः पान्तमन्धसो धियायते महेशूराय विष्णवे चार्चत । यजुषि-भवामित्रो
 न शेष्यो घृतासुतिः, विभूतद्युम्न एवया उ सप्रथाः, अथा ते विष्णो विदुषा चिदध्यसि

घृह्णते विष्णो मुमतिं भजामहे । श्रीनारसिंहे-जलदेवं नमस्कृत्य ततो गच्छेद्
 गृहं पुनः । पौरुषेणैव सूक्तेन ततो विष्णुं समर्चयेत् ॥ नारदश्च-सर्वपापमेव लोकानां
 गुरुनारायणो हरिः । तस्य संपूजनं कार्यं सर्वपापहरं हि तत् ॥ व्यासः-निष्पीड्य
 ज्ञानवस्त्रं वै द्विराचम्यार्चयेद्धरिम् । न विष्ण्वाराधनाप्युष्यं विद्यते कर्म वैदिकम् ॥
 तस्मादनादिमध्यान्तं नित्यनाराधयेद्धरिम् । तद्विष्णोरिति मन्त्रेण सूक्तेन पुरुषेण
 वा ॥ नेताभ्यां सदृशो मन्त्रो वेदेपूक्तश्चतुर्धापि । शौनकः-शोनकोहं प्रवक्ष्यामि नि-
 त्यं विष्ण्वर्चनं परम् । प्रवः पान्तमन्धस इत्यर्धर्चविधानतः ॥ पाद्मे-पौरुषेणैव
 सूक्तेन प्रसृचं कमलासन । नारायणानुवाकेन विष्णुसूक्तेन वाचयेत् ॥ नारदः-अ-
 भियेकं ततश्चक्रुर्विष्णोर्मुग्धिं सुधामयैः । वैष्णवेरनुवाकैश्च श्रीसूक्तेन महर्षयः ॥ ततः
 क्षीराब्धिमथने सुधोत्पत्त्यनन्तरं, वैष्णवैरनुवाकैः सहस्रशीर्षा, अद्भ्यः संभृतः, सहस्रशी-
 र्षं देवं, इति त्रिभिरनुवाकैः श्रीसूक्तेन-हिरण्यवर्णा हरिणीमिति सूक्तेन । एवं च
 एतैरनुवाकैर्विष्णुसूक्तेन श्रीसूक्तेन च विष्ण्वभियेचनं कार्यम्, न पुंसूक्तमात्रेण । श्री-
 विष्णुधर्मोत्तरे-हविषाग्नौ जले पुष्पैर्व्यानेन हृदये हरिम् । अर्चन्ति सूर्यो नित्यं
 जपेन रविमण्डले ॥ नारदः-अग्नौ क्रियावतां देवो दिवि देवो मनीषिणाम् । प्रति-
 मास्वप्रबुद्धानां योगिनां हृदये हरिः ॥ अनेनाभिप्रायेण हारीतः-कुर्वीत देवतापूर्जां
 जपयज्ञादनन्तरम् । स्थण्डिले प्रतिमायां वा जलेग्नौ हृदयोप वा ॥ स्थण्डिलादिव्-
 र्चनेवश्यकार्यं तत्र तत्र विष्णुमावाह्य यजेदित्यर्थः । तथा शाण्डिल्यः-शरीरं
 निर्मलीकृत्य तीरे मृद्रेमयादिभिः । शुद्धावगाहनं कृत्वा द्विराचम्य यथाविधि ॥
 ध्यायन् ब्रह्म जपेन्मौनी ततो वै ध्यानमाचरेत् । पौरुषेणैव सूक्तेन ततो विष्णुं समर्च-
 येत् ॥ आवाह्याग्नौ जगन्नाथं मनसाभ्यर्च्य शक्तितः । जुहुयात्काष्ठपुष्पात्रतिलक्षीर-
 घृतादिकम् ॥ अतः स्वस्थाधिकारानुगुणं तत्र तत्र विष्णुं ध्यात्वा कुर्यादिति सिद्ध-
 म् । अकरणे प्रत्ययायमाह व्यास-यो मोहादथ वालस्पादकृत्वा विष्णुपूजनम् ।
 भुंक्ते स याति नरकान् सूकरेष्वभिजायते ॥ श्रीभागवते-गृहं श्मशानं तत्र वि-
 म्बवर्जितं कथाविहीनाश्च गिरः शिवास्तम् । श्वसञ्छवो दारपविनाकृतं वपुर्वदन्ति
 हि त्वप्यनिवेदितं विषम् ॥ आश्वमेधिके-विष्णुं ब्रह्मण्यदेवेशं भजध्वं पुरुषोत्त-
 मम् । लोकनाथमनाद्यन्तं जगतः कारणं परम् ॥ नार्चयन्ति हि ये मूढाः परमात्मा-
 नमव्ययम् । ते यान्ति नरकान् घोरानक्षयान् पुरुषर्षभ ॥ एवं गृहे विष्ण्वर्चनार्थेन
 यद्गुस्मृतिसिद्धत्वेपि, ततो गृहार्चनं कुर्यादभीष्टसुरपूजनम् । “ अथातो महादेवस्य
 अहरहः परिचर्याविधिं व्याख्यास्यामः ” अथवा देवमीशानम् । इति दक्षादिभिरु-
 क्तत्वादुद्भूतया रुद्रार्चनेपि पूजासाङ्ख्यं न कार्यम्, महाविरोधश्रुतेः । “यः कामयेत
 क्षत्राय च विशे च समदं दप्यामित्यन्द्रस्यावद्यन् त्रयादिन्द्रायानुब्रहीत्याश्राव्य त्र्या-
 न्मरुतो यजेति मारुतस्यावद्यन् त्र्यान्मरुत्त्रोनुब्रहीत्याश्राव्य त्र्यादिन्द्रं यजेति स्व ए-
 वैभ्यो भागधेये समदं दधाति विद्वद्ब्रह्मणोः स्तित्प्रत्येतामेव निर्वपेद्यः कामयेत कर्पेर-
 श्रिति यथादेवतमवदाय यथादेवतं यजेद्भागधेयेनैदंनान् यथायथं कल्पयाति
 कल्पन्त एव ” इति । अतो द्रव्यमन्त्रपार्जनवैद्यादिसंकरो न कार्यः । नारद-

स्तु-स्नात्वा यथोक्तविधिना प्रयतः शुद्धमानसः । स्वशाखोक्तक्रियां कृत्वा हुत्वा
 चैवाग्निहोत्रकम् ॥ कुर्यादाराधनं विष्णोर्देवदेवस्य शार्ङ्गिणः । वेदेषु पौरुषं सूक्तम-
 चिंतं गुह्यमुत्तमम् ॥ अनुष्टुबस्य सूक्तस्य च्छन्दस्तस्याधिदेवता । पुरुषो यो
 जगद्बीजमृषिर्नारायणः स्मृतः ॥ अत्र चित्रोपः-श्रीमत्पुरुषसूक्तस्य श्रीमन्नारा-
 यणो मुनिः । छन्दोऽनुष्टुप् पञ्चदशर्चा तिसृणां त्रिष्टुबन्ततः ॥ नारायणोऽस्य
 भगवान् परमात्मा तु देवता । भगवच्छास्त्रे प्रष्टृचमृषिभेद उक्तः-बृहस्पतिर्म-
 नुर्दक्षः शौनकोऽत्रिश्च मुद्रलः । शतातपो वसिष्ठश्च याज्ञवल्क्यश्च नारदः ॥ गौतमश्च
 भरद्वाजः शुकगर्गोऽशनाङ्गिराः । व्यासः पराशरश्चैव ऋषयोऽष्टादश स्मृताः ॥ मत्स्यः
 कूर्मो वराहश्च नारसिंहश्च वामनः । रामो रामश्च रामश्च कृष्णः कल्की च ते दश ॥
 श्रीवल्लभो हरिः शौरिरच्युतो धरणीधरः । जनार्दनो हृषीकेशो माधवश्च तथैव च ॥
 देवा अष्टादश प्रोक्ता न्यासं वक्ष्ये यथाक्रमम् । प्रथमां विन्यसेद्दामे द्वितीयां
 दक्षिणे करे ॥ तृतीयां वामपादे तु चतुर्थां दक्षिणे पदे । पञ्चमीं वामजहायां दक्षि-
 णस्यां तयोत्तराम् ॥ सप्तमीं वामकट्यां तु दक्षिणस्यां तथाष्टमीम् । नवमीं नाभिदेशे
 तु दशमीं हृदि विन्यसेत् ॥ एकादशीं कण्ठदेशे द्वादशीं वामबाहुके । त्रयोदशीं
 दक्षिणे तु तथास्ये तु चतुर्दशीम् ॥ अदणोः पञ्चदशीं न्यस्य न्यसेन्मूर्धनि षोडशीं ।
 आद्यमावाहयेद्देवमृचा तु पुरुषोत्तमम् ॥ द्वितीययासनं दद्यात्पाद्यं दद्यात्तृती-
 यया । चतुर्थ्यार्घ्यं प्रदातव्यं पञ्चम्याचमनीयकम् ॥ षष्ठ्या स्नानं प्रकुर्वीत
 सप्तम्या वस्त्रमेव च । यज्ञोपवीतमष्टम्या नवम्या गन्धमेव च ॥ दशम्या पुष्पदानं
 स्यादेकादश्या तु धूपकम् । द्वादश्या तु तथा दीपं त्रयोदश्या चरुं तथा ॥ चतुर्दश्या
 नमस्क्रुर्यात्पञ्चदश्या प्रदक्षिणम् । षोडश्याद्वासनं कुर्याच्छेषकर्माणि पूर्ववत् ॥ स्नान-
 वस्त्रोपवीतेषु चरावाचमनीयकम् । पुनः षोडशभिर्मन्त्रैर्दद्यात्पुष्पाणि षोडश ॥ तच्च
 सर्वं जपेद्भूपः पौरुषं सूक्तमुत्तमम् । ततः प्रदक्षिणं कृत्वा नारायणमनामयम् ॥ शङ्खच-
 क्रगदापाणिं नत्वा विष्णुं समापयेत् । पन्मासात्सिद्धिमाप्नोति ह्येवमेव समर्चयन् ॥
 इति । पादौ-उपचारानहं वक्ष्ये द्वात्रिंशत्संख्यया तथा । आवाहनासने चैव ह्यर्घ्यं
 पाद्यमनन्तरम् ॥ आचामो मुख्यासश्च पाहुके दन्तधावनम् । जिह्वानिलेखनं चैव धा-
 त्र्या स्नानं हरिद्रया ॥ वस्त्रं चैवोत्तरीयं च गन्धलेपश्च भूषणम् । माल्यं चैव महादर्श-
 दर्शनं धूपदीपकौ ॥ मात्रादानं, रथच्छत्रे चामरं तूर्यघोषणम् । मधुपर्कप्रापणे च नि-
 वेदनमनन्तरम् ॥ भक्ष्यं पानं नागवल्ली विसर्जनमथाचरेत् । उपचरिः षोडशभिरात्मनः
 शक्यपेक्षया ॥ आवाहनासने पूर्वपार्श्वे पाद्यमनन्तरम् । उपस्पर्शस्तथा स्नानं वस्त्रं
 यज्ञोपवीतकम् ॥ गन्धालेपस्तथा भूषा माल्यं धूपप्रदीपकौ । मधुपर्कप्रापणे च विस-
 र्जनमथान्तिमम् ॥ अर्घ्यमाचमनं चैव हविस्ताम्बूलमेव च । दक्षिणे देवदेवस्य हस्ते
 दद्याद्विचक्षणः ॥ शालिग्रामशिला यत्र यत्र द्वारवती शिला । उभयोः सङ्गमो यत्र
 तत्र मुक्तिर्न संशयः ॥ बोधायनः-अथातो महापुरुषस्याहरहः परिचर्याविधिं व्या-
 ख्यास्यामः. इत्युपक्रम्य मन्त्रभेदेनावाहनाद्युपचारानुक्त्वा “ प्रतिमास्थानेष्वप्स्वग्रावा-
 वाहनविसर्जनवर्ज्यं सर्वं समानम् ” इत्याह । तत्र नित्यसन्निहितत्वादावाहनोद्गासन-

द्यते ॥ अतः स्त्रीशूद्रपूजितं तन्निवेदितं च स्त्रीशूद्रयोरेवाहं न वेदिकानामिति । किं च-अपस्तपस्तीर्थसेवा प्रयज्या मन्त्रसाधनम् । देवताराधनं चैव स्त्रीशूद्रपतनानि पद ॥ इति वचनं वैदिकाभिप्रायम् । नारदः-वैदिकं ब्राह्मणानां स्यात् राज्ञां वैदिकतान्त्रिकम् । तान्त्रिकं वैश्यशूद्राणां सर्वेषां तान्त्रिकं तु वा ॥ इति स्त्रीशूद्रयोस्तान्त्रिकाभ्यनुज्ञानात् ॥

❀ धनुर्मासपूजा ❀

मार्गशीर्षार्चनविषये किञ्चिदुच्यते । ज्योतिःशास्त्रे भास्करीये-अयनं दक्षिणं रात्रिरुत्तरं तु दिवा भवेत् । दैवतं तदहोरात्रं तन्त्रिशन्मास उच्यते ॥ तद्दिनस्य उपःकालं चापमासं विदुर्बुधाः । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन चापमासे दिने दिने ॥ उपःकाले तु संप्राप्ते बोधयित्वा जगत्पतिम् । समभ्यर्च्य भजेद्विष्णुं जनानां दोषशान्तये ॥ ब्रह्माण्डे-आपादादिषु मासेषु शयानं कार्तिकावधि । चापं गते दिवानाथे उस्थाप्य शयनाद्धरिम् ॥ सविष्णुलक्षणेः स्तोत्रैर्वैभुभिः परिगीयते । उपःकाले तु संप्राप्ते अर्चयित्वा जनार्दनम् ॥ उपचारैः षोडशभिर्मुद्राङ्गं च निवेदयेत् । आदित्यपुराणे-चापं गते ततः सूर्यं प्रत्यूपे स्नानमाचरेत् । अर्चयेत्तु जगन्नाथं यावत्सूर्योदयात्पुरा ॥ ततः प्रभातसमये ह्यर्घ्यं प्रक्षिप्य वैष्णवः । गायत्रीं च ततो जप्त्वा ह्युपतिष्ठेत् भास्करम् ॥ अतः प्रागुदयादेवार्चनं विष्ण्वर्चानन्तरमेव संध्योपासनमिति सिद्धम् । श्रीभागवते-कोदण्डस्थे सवितरि प्रत्युपःपूजनाद्धरेः । सहस्राब्दार्चनफलं दिनेनैकेन लभ्यते ॥ वैखानसे-ब्राह्मे मुहूर्ते संप्राप्ते रवौ धनुषि संस्थिते । स्नानं कृत्वा नृसक्तेन षोडशैरुपचारकैः ॥ नगरग्रामरक्षार्थमर्चयित्वा श्रियः पतिम् । सहस्रवारिपिकी पूजा दिनेनैकेन लभ्यते ॥ पारमेष्ठ्ये-एकादश्यां सिते पक्षे चापे तिष्ठति भास्करे । उत्सवं कारयेद्धीमान् वेदपारायणैः सह ॥ चासिष्ठे-चापे स्थिते उपःकाले रवौ प्रतिदिनं हरिम् । स्नात्वा गृहस्थः शुद्धात्मा समभ्यर्च्य निवेदयेत् ॥ गृहस्थग्रहणमन्येषामप्युपलक्षणम्, चापस्थित्यवलम्बनेनैवार्चनविधानाद्दक्षिणमार्गशीर्षव्युदासः । अत्र-“ तदस्य प्रियमभिपाथो अश्याम्, नरो यत्र देवयवो मदन्ति, उरुक्रमस्य स हि बन्धुरित्या, विष्णोः पदे परमे मध्व उत्सः” इति श्रुत्यर्थ उक्तः । अयमत्र श्रुत्यर्थः-अस्य विष्णोः प्रियं तत्पाथः तन्निवेदितमन्नादिकमश्याम्, देवयवो नरः देवाराधका जनाः, यत्र मदन्ति यस्मिन्निवेदिते ह्यप्यन्ति, निवेदितं तीर्थप्रसादादिकं स्वीकृत्य हृष्टा भवन्तीत्यर्थः, इत्या इत्थं प्रतिदिनं वर्तमानः, उरुक्रमस्य विष्णोः, बन्धुः स एवातीवाभिमतः, परमे सर्वोत्कृष्टे, मध्वे मधुवद्भोग्यतमे विष्णोः पदे, उत्सः उत्सुकः, इति ॥ त्वयोपभुक्तस्रग्गन्धवासोऽङ्कारचाचिन्ताः । उच्छिष्टभोजिनो दासास्तव मायां तरेमहि ॥ इत्युक्तरित्या परमपदोत्सुको वर्ततेत्यर्थः । शौचे च-चापराशौ स्थिते सूर्ये उपःकाले दिने दिने । अभिषेकं ततः कुर्याद्द्वैद्रमन्त्रेण मन्त्रवित् ॥ अर्कपुष्पैश्च विल्वैश्च पूजयित्वा महेश्वरम् । नैवेद्यं च ततः कुर्याद्लोकसंहारशान्तये ॥ कोदण्डस्थे सवितरि स्तोत्रैः संबोध्य केशवम् । उपःकाले,

वर्ज्यमित्युक्तम् । पाद्यादिवहुपचाराभिप्राये न विरोधः । पूजानन्तरं योगयाज्ञवल्क्यः—एवं संपूज्य देवेशं क्षणं ध्यात्वा निरञ्जनम् । ततोवलोकयेदर्कं हृत्सः शुचिपदित्यृचा ॥ स याति ब्रह्मणः स्थानं ज्ञात्वेक्षेतानया तु यः । श्रीविष्णुमन्दिरै—हविर्दानं त्रिकाले तु उत्तमोत्तममुच्यते । द्वयोश्च मध्यमं प्रोक्तमेककालेऽधमं हविः ॥ श्रीविष्णुधर्मोत्तरे—विष्णुपूजाविहीनस्य दत्तं चेष्टं हुतं श्रुतम् । तपश्च व्यर्थतां याति प्रेतालंकारवाहिनं ॥ मातृवत्परिरक्षन्तं सृष्टिसंहारकारणम् । यो नार्चयति वै विष्णुं सोक्ष्यं नरकं व्रजेत् ॥ अत्र कारणत्वोक्त्या “कश्च ध्येयः कारणं तु ध्येयः ” इति श्रुत्यर्थ उक्तः । नारायणीये—तं देवा ऋषयश्चैव नानातनुसमाश्रिताः । भक्त्या संपूजयन्त्येनं गतिं चेष्टां ददाति सः ॥ श्रीविष्णुधर्मोत्तरे—युगकोटिसहस्राणि विष्णुमाराध्य पद्मभूः । पुनर्द्वैलोक्यधातृत्वं प्राप्तवानिति शुश्रुम ॥ शक्रः क्रतुशतेनेत्यमाराध्य गरुडध्वजम् । देवेन्द्रत्वं गतस्तस्मान्नान्यः पूज्यतमः क्वचित् ॥ देवत्वं मनुजाः केचिद्बन्धर्वत्वमयापरे । यक्षत्वमथ सिद्धत्वमाराध्यापुर्जनार्दनम् ॥ एवमितिहासोत्तमे च—संस्मृतः पूजितो वापि यः पुंसां भवहानिदः । तमाराध्य गोविन्दं यदीच्छसि परां गतिम् ॥ तथा मार्कण्डेयं प्रति रुद्रः—मुहूर्तं स्वीयतां तावन्मार्कण्डेयात्र सुव्रत । करोम्याराधनं यावद्देवदेवस्य शार्ङ्गिणः ॥ किमाराध्यः परो देवस्तवाप्यस्ति जगत्पते । त्वमेव सर्वभूतानां पूज्यश्चेति मतिर्मम ॥ आराध्यो भगवान् विष्णुरेक एव मयाच्युतः । आराध्य हृषीकेशं यदीच्छसि परां गतिम् ॥ पाद्मे पार्वतीं प्रति रुद्रः—कैलासशिखरे रम्ये विष्णुमाराध्य भक्तितः । उपविष्टस्ततो भोक्तुं पार्वतीं शंक्रोऽब्रवीत् ॥ आराधयामि देवेशि वासुदेवं सनातनम् । इत्यादि । मार्कण्डेये उमारुद्रसंवादे—नित्यमर्चयसे देव कं देवमधिकं तव । यस्मान्मानसमव्यग्रं कृत्वा त्रिभुवनेश्वर ॥ जपहोमनमस्कारैस्तं वदस्व तथा मम । शृणुष्व त्वं महाभागे यथा नित्यं नमाम्यहम् ॥ अज्ञानार्णवमग्नानां सर्वेषामात्मनामयम् । विष्णुधर्मोद्भूतः श्रीमानुत्तारार्थ उदाहृतः ॥ इति । तस्माद्विष्णुं नित्यमर्चयामीत्युत्तरं सिद्धम् । इतिहाससमुच्चये—ब्रह्मादयः सुराः सर्वे विष्णुमाराध्य ते पुरा । स्वं स्वं पदमनुप्राप्ताः केशवस्य प्रसादतः ॥ श्रुतिश्च—अस्य देवमीदृषो वशाविष्णोरेपस्य प्रभृतयेहाविर्भिः । विन्देहि रुद्रो रुद्रीयं महित्वमिति । एवं तव श्रिये मरुत इत्यादिषु च विष्णुप्रसादेन रुद्रस्योत्कर्षादिकमिति स्पष्टम् । क्वचिद्विष्णो रुद्रानुधावनं रुद्रप्रार्थनया रुद्रोत्कर्षापादनार्थमिति । श्रीवाराहपुराणादौ—एवमुक्ते पुनर्वाक्यमुवाचोमापतिर्मुदा । अन्यं देहि वरं विष्णो प्रसिद्धं सर्वजन्तुषु ॥ मर्यां भूत्वा भवानेव मामाराध्य केशव । मां वहस्व च देवेश वरं मत्तो गृहाण च ॥ येनाहं सर्वदेवानां पूज्यात्पूज्यतमो भवेत् । इत्यादिषु स्पष्टम् । भवेयमित्यर्थः । महाभारते—ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्च कृतलक्षणैः । अर्चनीयश्च सेव्यश्च नित्ययुक्तैः स्वकर्मभिः ॥

❀ स्त्रीशूद्राराधितविष्णवादिवन्दननिषेधः ❀

स्त्रीशूद्रपूजितं लिङ्गं विष्णुं वापि नमेत्तु यः । त्रिःसप्तकुलसंयुक्तो नरकं प्रतिप-

द्यते ॥ अतः स्त्रीशूद्रपूजितं तन्निवेदितं च स्त्रीशूद्रयोरेवार्हं न वैदिकानामिति । किं च-जपस्तपस्तीर्थसवा प्रव्रज्या मन्त्रसाधनम् । देवताराधनं चैव स्त्रीशूद्रपतनानि पद् ॥ इति वचनं वैदिकाभिप्रायम् । नारदः-वैदिकं ब्राह्मणानां स्यात् राज्ञां वैदिकतान्त्रिकम् । तान्त्रिकं वैश्यशूद्राणां सर्वेषां तान्त्रिकं तु वा ॥ इति स्त्रीशूद्रयोस्तान्त्रिकाभ्यनुज्ञानात् ॥

❀ धनुर्मासपूजा ❀

मार्गशीर्षार्चनविषये किञ्चिदुच्यते । ज्योतिःशास्त्रे भास्करीये-अयनं दक्षिणं रात्रिरुत्तरं तु दिवा भवेत् । दैवतं तदहोरात्रं तान्त्रिशन्मास उच्यते ॥ तद्दिनस्य उपःकालं चापमासं विदुर्बुधाः । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन चापमासे दिने दिने ॥ उपःकाले तु संप्राप्ते बोधयित्वा जगत्पतिम् । समभ्यर्च्य भजेद्विष्णुं जनानां दोषशान्तये ॥ ब्रह्माण्डे-आपाटादिषु मासेषु शयानं कार्तिकावाधि । चापं गते दिवानाथे उत्थाप्य शयनाद्धरिम् ॥ सविष्णुलक्षणैः स्तोत्रैर्बहुभिः परिगीयते । उपःकाले तु संप्राप्ते अर्चयित्वा जनार्दनम् ॥ उपचारैः षोडशभिर्मुद्रात्रं च निवेदयेत् । आदित्यपुराणे-चापं गते ततः सूर्यं प्रत्यूपे स्नानमाचरेत् । अर्चयेत्तु जगन्नाथं यावत्सूर्योदयात्पुरा ॥ ततः प्रभातसमये ह्यर्घ्यं प्रक्षिप्य वैष्णवः । गायत्रीं च ततो जप्त्वा ह्युपतिष्ठेत् भास्करम् ॥ अतः प्रागुदयादेवार्चनं विष्ण्वर्चनन्तरमेव संध्योपासनमिति सिद्धम् । श्रीभागवते-कोदण्डस्ये सवितरि प्रत्युपःपूजनाद्धरेः । सहस्राब्दार्चनफलं दिनेनैकेन लभ्यते ॥ वैखानसे-ब्राह्मे मूर्ते संप्राप्ते रवी धनुषि संस्थिते । स्नानं कृत्वा नृमुक्तेन षोडशैरुपचारकैः ॥ नगरग्रामरक्षार्थमर्चयित्वा श्रियः पतिम् । सहस्रवारिपिंकी पूजा दिनेनैकेन लभ्यते ॥ पारमेष्ठये-एकादश्यां सिते पक्षे चापे तिष्ठति भास्करे । उत्सवं कारयेद्धीमान् वेदपारायणैः सह ॥ चास्तिष्ठे-चापे स्थिते उपःकाले रवी प्रतिदिनं हरिम् । स्नात्वा गृहस्थः शुद्धात्मा समभ्यर्च्य निवेदयेत् ॥ गृहस्थग्रहणमन्येषामप्युपलक्षणम्, चापस्थित्यवलम्बनेनैवार्चनविधानाद्दृशिकमार्गशीर्षव्युदासः । अत्र-" तदस्य प्रियप्रभिपायो अश्याम्, नरो यत्र देवयवो मदन्ति, उरुक्रमस्य स हि बन्धुरित्था, विष्णोः पदे परमे मध्व उत्सः" इति श्रुत्यर्थ उक्तः । अयमत्र श्रुत्यर्थः-अस्य विष्णोः प्रियं तत्पायः तन्निवेदितमन्नादिकमश्याम्, देवयवो नरः देवाराधका जनाः, यत्र मदन्ति यस्मिन्निवेदिते हृष्यन्ति, निवेदितं तीर्थप्रसादादिकं स्वीकृत्य दृष्टा भवन्तीत्यर्थः, इत्या इत्थं प्रतिदिनं वर्तमानः, उरुक्रमस्य विष्णोः, बन्धुः स एषातीवाभिमतः, परमे सर्वोत्कृष्टे, मध्वे मधुवद्भोग्यतमे विष्णोः पदे, उत्सः उत्सुकः, इति ॥ त्वयोपभुक्तस्त्रगन्धवासोलंकारार्चिताः । उच्छिष्टभोजिनो दासास्तव मायां तरेमहि ॥ इत्युत्तरीत्या परमपदोत्सुको वर्ततेत्यर्थः । शैवे च-चापराशी स्थिते सूर्ये उपःकाले दिने दिने । अभिषेकं ततः कुर्पाद्रौद्रमन्त्रेण मन्त्रवित् ॥ अर्कपुष्पैश्च बिल्वैश्च पूजयित्वा महेश्वरम् । नैवेद्यं च ततः कुर्याल्लोकसंहारशान्तये ॥ कोदण्डस्ये सवितरि स्तोत्रैः संबोध्य क्लेशघ्नम् । उपःकाले

समभ्यर्च्य मुद्गात्रं च निवेदयेत् ॥ पुराणान्तरे च—चापमासे तु संप्राप्ते स्नानं
 कृत्वारुणोदये । वासुदेवं समभ्यर्च्य शर्करात्रं निवेदयेत् ॥ इति । प्रकृतमुच्यते ।
 पुराणे—विष्ण्वर्चनं ततः कुर्याद्गन्धमाल्यैः सुगन्धिभिः । गुग्गुलुप्रमुखैर्धूपदीर्पवीद्यैश्च
 नर्तनैः ॥ सुसंस्कृतानामाज्याब्जं दधिक्षीरमधूनि च । फलमूलव्यञ्जनानि मोदकांश्च
 निवेदयेत् ॥ ततः माध्याह्निकानन्तरम् । व्यासः—निवेदयीत चात्मानं विष्णावमल-
 तेजसि । तदात्मा तन्मनाः शान्तस्तद्विष्णोरिति मन्त्रतः ॥ शौनकः—दद्यात्पुरुषस्-
 क्तेन यः पुष्पाण्यप एव वा । अर्चितं रयाज्जगदिदं तेन सर्वं चराचरम् ॥ अन्यत्पू-
 र्णादपां कुम्भादन्यत्पादावनेजनात् । अन्यत्कुशलसंप्रथात् न चेच्छति जनार्दनः ॥
 विष्णुरहस्ये—भक्त्या दत्तं फलं पुष्पं पत्रं दूर्वाङ्कुरं जलम् । अचिरात्प्रतिगृह्णाति
 भक्तिग्राह्यो हि केशवः ॥ शाण्डिल्यः—न शब्दयेत्पात्रसंघमम्बुना नार्द्रयेन्महीम् ।
 न हुङ्कुर्यान्न वा जल्पेद्दशी मौन्यर्चयेद्धरिम् ॥ त्रिसंध्यं कारयेद्बालान् प्रजामं देवपा-
 दयोः । पुत्रः प्रेष्यस्तथा शिष्य इत्येवं च निवेदयेत् ॥ वैशेषिके तु कुर्वीत दिवसेषु
 विशेषवित् । पाकं पायसपूर्वाणां सर्वेषां वा यथावलम् ॥ संक्रान्तिर्जन्मनक्षत्रं श्रवणं
 द्वादशीद्द्वयम् । पर्वद्दयं समुद्दिष्टं सविशेषक्रियाविधौ ॥ चन्द्रसूर्योपरागे च प्रादुर्भाव-
 दिने हरेः । मासक्षेपे च पुण्येषु विशेषाराधनं विदुः ॥ दुर्निमित्ते च दुःस्वप्ने संजाते
 च महाभये । आगतेषु च भक्तेषु कुर्याद्वैशेषिकीः क्रियाः ॥ पाद्मे—विष्णोर्भागवते-
 रेव पञ्चरात्रपरायणैः । पूजा कार्या न सामान्यदेवतामात्रपूजकैः ॥ शालिग्रामशिला-
 यास्तु न च संप्रोक्षणं स्मृतम् । न प्रतिष्ठा विधातव्या न चवावाहनादिकम् ॥ शालि-
 ग्रामशिला यत्र पूज्यते भगवन्मयैः । तद्देशे योजनादर्वाद्भू मृतो निर्वाणमश्नुते ॥
 द्वारवत्पाश्च शिलया शालिग्रामशिला समा । श्रीविष्णुरहस्ये—इति विष्ण्वर्चनं ये तु
 प्रकुर्वन्ति नरा भुवि । ते यान्ति शाश्वतं विष्णोरनन्तपदमव्ययम् ॥

❀ नैवेद्यनियमः ❀

अयं निवेदनाहानिर्हणपदार्थविषये किञ्चिदुच्यते । अत्र मरीचिः—अथ हविर्विधिं
 वदये वैष्णुकान् यवान् पाण्डिकान् नीवारान् प्रियंगुन् शालिभेदानन्यान् ग्रीहीन्वाप्येक-
 जातीयांश्चतुर्वर्णैरेवानयेदेतेषां पूर्वं पूर्वं श्रेष्ठं तस्माद्भरक कोद्रवादि कुधान्यानि प्रतिशोमानि,
 तानि च वर्जयेत्, कदलीचूतपनसनारिकेलतन्त्रिणोऽरवल्लीव्याघ्रीशम्भभेदघृहीतेभेद-
 सिहीव्याघ्रनारीकर्कण्ठुर्वारुककूश्माण्डकाकोटकानि, सूरणकन्दक्षुद्रकन्दमहाकन्दवल्लीक-
 न्दशृङ्गिवेरोत्पलकन्दपिण्डीतकशाकुटकन्दानि च मरीचसर्वपाणि मुद्गादककुलित्यतिल-
 मापमसूरकादीनि, शाकेषु जीवन्तीक्षरस्परक्तवाष्पाणि चान्यानि भक्ष्याणीति मन्वा-
 दौरुक्तानि यथालाभमाहरेत्, कोशातकीमलायुं च विशेषेण वर्जयेदिति । भृशुः—अ-
 त ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि हविष्पाकविधिरुमम् । वरकं कोद्रवादीनि वर्जयेत्तु विचक्षणः ॥ कु-
 लित्यजातिभेदं च प्रियंगुं चैव वर्जयेत् । सूरणद्वयकन्दं च लघुनं हिंशुमेव च ॥ गृध्र-
 नादिकशाकांश्च वर्जयेत्तु विचक्षणः । आरनालद्वयं चैव कोशातक्यादि वर्जयेत् ॥ शर-

स्य रक्तवाष्पं च शक्रेषु ग्राह्यमुच्यते । कन्दस्य शाकुटिभेदैः सर्वं ग्राह्यमुदीरितम् ॥
 विम्बालकफलादीनि वर्जयेदिति केचन । उत्पलत्रयकन्दं च कुमुदद्वयकं तथा ॥
 एषां कन्दं तु न ग्राह्यमिति काश्यपचोदितम् । भेदैश्च बृहती सर्वं ग्राह्यमित्युच्यते
 बुधैः ॥ भेदैस्तु कारवल्यादि सर्वं ग्राह्यमितीरितम् । कन्दं पिण्डीतकं चैव क्षुद्रकन्दं
 तथैव च ॥ महाकन्दादिकं कन्दमाहरेत् विचक्षणः । सहकारश्च तद्भेदैस्तथैव पनसद्र-
 यम् ॥ कदल्यादि तु भेदैश्च गृहीयात्तु प्रयत्नतः । कूष्माण्डोर्वोरुके चैव सिंही व्याघ्री
 तथैव च ॥ काकोटिकादि संग्राह्यं कलंजादीनि वर्जयेत् । ययोक्तं वैदिकाचारं यथोक्तं
 द्रव्यमाहरेत् ॥ आढकक्षीरसंयुक्तमाढकार्थजलैर्युतम् । गुडं पञ्च च निक्षिप्य तण्डुलेराढ-
 कैर्युतम् ॥ पायसं पाचितं कुर्याल्लवणं तत्र योजयेत् । इति । कोद्रवादित्यादिशब्दात्
 यावनालादय उच्यन्ते । यस्यामन्तः कुण्डिकायां त्रिफला मिश्रिता भवेत् । तस्या-
 स्तु काजिका ग्राह्या नेतरस्याः कदाचन ॥ इति विज्ञानेश्वरोक्तमापादि स्वार्थं न दे-
 वार्हमित्यर्थः । आढकं मागधप्रस्थचतुष्टयम्, लवणमिति केवलक्षीरयोगे दोषः, न
 तु पायस इत्यर्थः । धान्यानामपि सर्वेषां कृष्णधान्यं विवर्जयेत् । अथवा न्यायल-
 ब्धं च धान्यं शुद्धं समाहरेत् ॥ शुद्धं कृष्णं धान्यं ग्राह्यमित्यर्थः । त्रिवर्षातीतधान्यानि
 न प्रशस्तानि वैदिके । तण्डुलानपि सर्वाश्च मासादूर्ध्वं विवर्जयेत् ॥ तण्डुलानां शत-
 प्रस्थं प्रभूतमिति कीर्तितम् । सहस्रप्रस्थसंयुक्तं महाहविरिति स्मृतम् ॥ शुद्धेस्तु तण्डु-
 लैस्तोयैः पकं शुद्धानमुच्यते । मृष्मये तु नवे पात्रे पाचनं श्रेष्ठमुच्यते ॥ अलाभे
 लोहपात्रे वा पाचयेत् विधानतः । मृद्राण्डेषु पुराणेषु पचनं नैव कारयेत् ॥ द्रोणार्धा-
 दाधिकं यत्तदेकपात्रे न पाचयेत् । अथवा पाचयेद्द्राण्डे चतुःप्रस्थविधानतः ॥ उद्धा-
 रेणैव शुद्धेन प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुखः । पचेद्द्वीधि सर्वाणि क्रमादस्कन्दयन् क्वचि-
 त् ॥ देवास्त्वस्कन्नमश्नन्ति स्त्रावि सर्वं विवर्जयेत् । कदलीजातयः सर्वाश्चूतं च पनस-
 द्रयम् ॥ उर्वारुकं च बृहती क्षुद्रा च बृहती तथा । कारवल्लीत्रयं सिंही कर्कन्पूर्वस्स-
 री तथा ॥ गृध्रनखी च कूष्माण्डं काकोटं तान्त्रिणीफलम् । नारिकेलमलकं च फला-
 न्येतानि चाहरेत् ॥ कोशातकीमलावुं च विशेषेण विवर्जयेत् । उत्पलस्य च कन्दं च
 वल्लीनां कन्दमेव च ॥ क्षुद्रकन्दं महाकन्दं कन्दं पिण्डीतमेव च । आर्द्रकं जीरकं
 चैव मरीचं सर्पपं तथा ॥ राजमापं महामापं श्यामाकं कृष्णयावकम् । मापमुद्गं महा-
 मुद्गं निष्पावं तिलतिलकी ॥ शरस्य रक्तवाष्पं च शक्रेषु ग्राह्यमेव च । हविष्याणी-
 ति मन्वाद्यैः प्रोक्तान्यन्यानि चाहरेत् ॥ आहृत्य क्षालयित्वा तु पृथक्पात्रे यथाविधि ।
 मरीचजीरकैर्युक्तं सुगन्धि सरसं शुभम् ॥ शाकौ द्वौ श्रीस्तथा सम्यक् चतुरो वा ततो-
 धिकान् । विभवानुशुणं सम्यगुपदेशान् पचेत्क्रमात् ॥ फलानि चूतकदलीपनसानां
 समाहरेत् । सुपकानि च शुद्धानि यथालाभं निवेदयेत् ॥ सूपं च सगुडं चैव यथा-
 विभवमाचरेत् । स्नात्वा संध्यामुपास्यैव तर्पयित्वा विधानतः ॥ ब्रह्मयज्ञं च कृत्वैव विष्णो-
 रर्चनमाचरेत् । प्रातरावाहयेद्देव त्रिषु कालेषु चार्चनम् ॥ आचरेदन्त्यवेलायामुद्रासन-
 मिति स्थितिः । हविष्काले विहीनं चेन्महादोषो भविष्यति ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पूजये-
 द्द्विषा युतम् । तदभावे तु सर्वत्र पुष्पयुक्तं जलं दिशेत् ॥ इति मनुहारीतयमाः ।

अथ वेति शाल्याद्यभावे शुद्धं कृष्णं धान्यं ग्राह्यमित्यर्थः । अन्यानि कौद्रवादीनि, उ-
 र्वारुं उर्वाफलसदृशम्, यत् पक्वं सत्स्वयमेव वृन्तात् इत्थं भवति । उक्तानि नीवार-
 फलमूलानि वन्यानि, सगुडमिति फलमूलाद्युपलक्षणम् । पाञ्चे-हवियोग्या यज्ञियाः
 स्युर्धान्यभेदांस्त्यजेदिमान् । नीचैर्दत्तांस्तथा स्पृष्टान् पतितैः प्रतिलोमजैः ॥ आशौच-
 वद्विरपरैरपकाः कलमादयः । शस्यन्ते चरुपाकेषु पकाश्च तदलाभतः ॥ चातुर्वर्ण्यै-
 रुपहृतास्तण्डुला दोषवर्जिताः । अखण्डिताः खण्डिता वा साधनैर्निष्कलीकृताः ॥
 पक्वाज्जलं विनिस्त्रान्य सिक्त्वाज्येन चरं पुनः । यद्वा तूर्णीं साधयेयुरुपदंशंश्च
 चोदितान् ॥ फलमूलादि तत्रादौ फलानि कदलीफलम् । आम्रं पनसमूर्वारं बृहतीं
 फर्करीमपि ॥ कारवल्लीमलावुं च कूष्माण्डं तन्त्रिणीमपि । करवन्तीं च निष्पावं
 गवाक्षं त्रपुसं तथा ॥ मुद्गभेदांश्च निर्दोषान् सदोषान् परिवर्जयेत् । घ्रातं लालाजल-
 स्पृष्टममेध्यप्रभवं तथा ॥ पदा स्पृष्टं च फलितप्रकाले चाशुचिस्थितम् । भुक्ताशिष्टं त-
 यास्पृश्यस्पृष्टं दत्तावशिष्टकम् ॥ वर्ज्यं वल्लीत्रयीकन्दं सूरणद्वयमुत्पलम् । कुमुदद्वितयं
 चैव हवियोग्यं चतुर्मुखं ॥ जीवन्ती वास्तुकं शाकं कारवल्लीदलं तथा । तुम्बीदलं च
 बीजं च शिम्बमुद्गदलानि च ॥ शाकिनीं शतपर्वाणमभ्रं चाश्वसनन्दनीम् । आग-
 स्त्यं शाकुटं शाकं विहितं ब्राह्मणस्य च ॥ शाकमूलानि चान्यानि गृहीयादनिषेधितान् ।
 सर्पपैर्जीरकैर्हिङ्गुकालशाकविमिश्रितैः ॥ नारिकेलफलैराज्यैर्यथायोगं विमिश्रितैः । सं-
 स्कार्यं व्यञ्जनं यूपयुतं वियुतमेव वा ॥ त्वचापेतं च कुल्मापं कुर्याद्वाथ यथोचितम् ।
 आम्रादीनि च शुष्काणि शुद्धानि फलतिन्त्रिणीम् ॥ मिश्रितं पचनीयानि यथा लवण-
 वासितम् । अङ्कुराण्यपवित्राणि वस्तूनां कमलासन ॥ शृङ्गाटं लशुनं शिशुं नालिकासु-
 निपण्णकम् । शोभाञ्जनं रक्तचाप्यं ग्रामपुष्पं त्रिवर्णकम् ॥ ट्रोणपत्रं खिलिङ्गं च तण्डु-
 लीयं तपस्विनीम् । कोशातकीयं वर्ज्यानि फलेषु त्याज्यमुच्यते ॥ छागं च लशुनं ताल-
 फलमूले पटोलिका । विम्बकुम्भाण्डनारन्दफलानि परिवर्जयेत् ॥ अन्यानि च नि-
 पिद्धानि वर्जयेत्कमलासन । कलमाः नीवारभेदाः, घ्रातं गोमहिष्यादिभिरिति शेषः ।
 वर्ज्यमित्युत्तरेण संबन्धः । अमेध्यप्रभवम् अत्र बोधाद्यनः-अमेध्येषु च ये
 वृक्षा उक्ताः पुष्पफलोपगाः । तेषामपि न दुष्यन्ति पुष्पाणि च फलानि
 च ॥ वृक्षग्रहणात्पटोलादिकलनिषेधः । वर्ज्यमिति पूर्वेण घ्रातादिना संबन्धः ॥
 वल्लीत्रयादिकं ग्राह्यम् । सूरणद्वयं अलातुवद्विधिप्रतिषेधाद्विकल्पः । नारदः-काला-
 यमुद्गनिष्पावाशिम्बमापकुलित्थकाः । सयूषा वा वियूषा वा पचनीया गुणान्विताः ॥
 आम्रं च शृङ्गिचैरं च तथा केवलमिष्यते । (अभ्रं कपित्थं बदरीफलम्) द्राक्षा राजा-
 दनं जम्बूफलं ताटङ्गमप्यथ ॥ सर्जूरं वेत्रजं चैव मातुलुङ्गं च दाडिमम् । फलान्येता-
 नि पक्वानि कालपक्वानि चाहरेत् ॥ काश्यपः-अयातो हविषां विधितस्तदर्थं व्रीहिशालि-
 प्रियंगुनीवारपाष्टिकयववेषूनि प्रशस्तानि धान्यानि, कृष्णानि वर्जयेत् । व्रीहिभ्यो दश-
 गुणः शालिस्तदशगुणः पियंगुस्तत्सहस्रगुणो नीवारस्तद्विगुणं पाष्टिकमनन्तौ वेषुयवा-
 वेतानि चातुर्वर्ण्यैरेवावहानयेत्, तदलाभे पण्यधान्यानि वा वधीति, तथान्यान्यप्रशस्ता-
 नि त्रिवर्षातीतानि धान्यानि मासार्तीततण्डुलाश्च, बृहतीसूतपनसोर्वारुद्रमाण्डशुद्र-

कन्दमहाकन्दकुलित्थवत्सरीत्रह्यपिण्डीराजमापमहामापश्यामाकतिलतिल्वकाः, येन्ये
 हविष्याश्वोपदंशाः । शाण्डिल्यः—त्रीहिमुद्गादिकं सर्वमवहन्युः कुलाङ्गनाः । अस्पृ-
 शन्त्यो निजं देहमजल्पन्त्यस्तथा स्त्रियः ॥ अवहन्युः श्रमाम्बूनि जीर्णवस्त्रैर्निमृज्य
 च । न पचेयुर्ग्रीहियवान्नावहन्युरतापितान् ॥ पचेयुर्वापितानन्नं येषां न हृदयोद्गतम् ।
 यत्नेन सर्वशाकानां कृमिकीटादिवीक्षणम् ॥ विधायान्तर्य ब्रह्मशुः पुनः पुनरुदीक्षयेत् ।
 सतण्डुलानि मुद्गानि शाकानि च फलानि च ॥ चतुः प्रक्षाल्य शुद्धाद्रिर्गालिताभिस्त-
 थैव च । गालिताभिः—यः कुर्यात्सर्वकर्माणि वस्त्रपूतेन वारिणा । स मुनिः स महासा-
 धुः स योगी स हरिं व्रजेत् ॥ इति स्मृतेः । जलं वस्त्रपूतं कृत्वा तेन गालितेन सर्व-
 कर्म कुर्यादित्यर्थः । तण्डुलाम्भःकणं तद्बदन्ननिस्त्रावमेव च । संविभागात्पुरा सर्वमुप-
 योगं न चार्हति ॥ अन्नं निस्त्रावमित्युक्तं स्त्रावि सर्वं विवर्जयेत् । इति निषेधः पाक्षि-
 कोवगम्यते । संविभागः निवेदनम् । मृण्मयेषु नवेष्वेव शक्तश्चेत्पाचयेद्भविः ॥ पक्षादूर्ध्वं
 न कर्तव्या मृण्मये पचनक्रिया ॥ पक्षादूर्ध्वं न संग्राह्यं मुद्गसारं घृतं तथा । तांशुलं तण्डु-
 लं चैव मासादूर्ध्वं न संचयेत् ॥ अग्नौ प्रज्वलिते सम्पूरु पाचयेदोदनादिकम् । वस्त्रं केशं
 शरीरं वा स्पृष्ट्वा प्रक्षालयेत्करम् ॥ नासोदकं नेत्रवारिं स्वेदाम्बूनि निमृज्य च । प्रक्षाल्य
 हस्तं वस्त्रेण मार्जयेच्छोधयेत्करम् ॥ व्यञ्जनादीनि शस्तानि शाकादीन्यपि पाचयेत् ।
 कदलीजातयः सर्वाश्चतं च पनसद्वयम् ॥ उर्वारं चापि बृहतीं कारवल्लीत्रयं तथा ।
 कर्कण्यं क्षुद्रवृहतीं कूष्माण्डं तिनत्रिणीफलम् ॥ नारिकेलं च सिंहीं च महाकन्दं तथै-
 व च । कन्दं पिण्डीतकं चैव सूरणं कूलमेव च ॥ मरीचं जीरकं चैव निष्पावं राज-
 मापकम् । महामापं सर्पपं च कृष्णमापं तथैव च ॥ मापमुद्गं महामुद्गं शरसी शाकि-
 नी तथा । शकुटं शिशुकं चाभ्रं जीवन्त्यागस्त्यपफलाः ॥ शृङ्गिवेरं कुलित्थं च
 व्याघ्रीं सिंहीं तथैव च । शस्तान्यन्यान्यदुष्टानि सुशृतं कारयेद्भुजः ॥ कोशांतकीम-
 लायुं च दूरतः परिवर्जयेत् । जीरकाज्यविमिश्राणि नारिकेलयुतानि च ॥ समरीचा-
 नि कार्याणि व्यञ्जनानि रसैः सह । पयोमिश्राणि शाकानि हिमिश्राणि साधयेत् ॥
 आमुरं स्याद्विदग्धं यदपकं रीद्रमुच्यते । देवं सुशृतमेवात्रं कर्तव्यं सुशृतं हविः ॥
 केशकीटादिभिर्दुष्टं विदग्धमशृतं तु यत् । शाकौदनादिकं सर्वं सर्वथा परिवर्जयेत् ॥
 मुद्गान्नं च गुडान्नं च पायसान्नं विशेषतः । शक्तश्चेत्पाचयेन्नित्यमपूपान् भक्ष्यमेव च ॥
 कृष्णमापादिस्मरणाःकृष्णधान्यानि वर्जयेदिति निषेधो मुद्गमापव्यतिरिक्तकुलित्थानि-
 ष्पावचणकराजमापादिविषयः ॥

❀ भक्ष्याभक्ष्यवस्तुविवरणम् ❀

अथान्यदपि भक्ष्याभक्ष्यविषये किञ्चिदुच्यते । अत्र जातिदुष्टमाश्रयदुष्टं निमित्त-
 दुष्टं कालदुष्टं भावदुष्टमित्यभक्ष्यं बहुविधम् । अन्येषामभक्ष्याणां यथायमत्रैवान्तर्भा-
 षो द्रष्टव्यः । स्मृतिमाधवीये—जातिदुष्टादिभेदेनाभक्ष्यं बहुविधं स्मृतम् । अभ-
 क्ष्यस्य निवृत्त्या तु विशुद्धं हृदयं भवेत् ॥ अभक्ष्यभक्ष्याच्चित्तमशुद्धं भगति ध्रुवम् ।
 अशुद्धं भ्रान्तविज्ञानं जायते सदृष्टं नृणाम् ॥ तस्मादभक्ष्यं यत्नेन दूरतः परिवर्जयेत् ॥

विभिन्ने गृह्णितं प्राहुर्नित्यमन्नं मनीषिणः ॥ जातितो गृह्णितं चैव तथैवाश्रयगृह्णितम् ।
 लशुनादिकमन्नं यत्तज्ज्ञेयं जातिगृह्णितम् ॥ अभोज्यानां द्विजातीनामन्नमाश्रयगृह्णितम् ।
 जातिदुष्टं क्रियादुष्टं कालाश्रयविगृह्णितम् ॥ संसर्गाश्रयदुष्टं च सुहृत्स्वरूपं परित्यजेत् ।
 न भक्षयेत्क्रियादुष्टं यदुष्टं पतितैः पृथक् ॥ कालदुष्टं तु तज्ज्ञेयमस्तुतं चिरसंस्थित-
 म् । अस्तुतम् अस्नेहाक्तम् । सुरालशुनसंस्पृष्टं पीयूषादिसमन्वितम् । संसर्गादुप्य-
 ते तद्धि शूद्रोच्छिष्टवदाचरेत् ॥ विचिकित्सा तु हृदये अत्रे यस्मिन् प्रजायते । सुह-
 र्त्स्वरूपं तु तज्ज्ञेयं पीयूषं तु स्वभासतः ॥ इदमेव क्रियादुष्टम् । भावदुष्टं च, परा-
 शरः—लशुनं गृह्णितं चैव पलांडुकवकानि च । वार्त्ताफवालिक्कालाबून् जानीयाज्जा-
 तिदूषितम् ॥ निमित्तदुष्टमाह देवलः विशुद्धमपि चाहारं मक्षिकावृमिजन्तुभिः ।
 केशरोमनग्नेर्वापि दूषितं परिवर्जयेत् ॥ अउलीढं श्वकाक्राद्यैर्ध्वाक्षकुडुटम्पकैः । भो-
 जने नोपयुञ्जीत तदमेध्यं हि सर्वदा ॥ संवर्तः—प्राणेन सूकरो हन्ति पक्षपातेन कु-
 ऋटः । श्वा तु दृष्टिनिपातेन स्पर्शनावरवर्णजः ॥ इदमनापदि । आपदि तु—यदन्नां-
 शो नखकेशकीटासुपुरीपाणि दृश्येरंस्तस्मादंशात्पिण्डमात्रमुदृत्यावशिष्टमन्नमद्विरभ्यु-
 ष्य भस्म मृदं वा प्रक्षिप्य वाचा प्रशस्तमुपयुञ्जीत । गोघ्रातेने तथा केशमक्षिकाकी-
 टदूषिते । सलिलं भस्म मृद्रापि प्रक्षेप्तव्यं विशुद्धये ॥ वालैर्नकुलमार्जारैरन्नमुच्छि-
 प्यते यदि । तिलदभोदकैः प्रोक्ष्य शुष्यते नात्र संशयः ॥ अन्नाद्ये कीटसंयुक्ते
 मक्षिकाकेगदूषिते । तदन्तरा स्पृशेच्चपस्तञ्चान्नं भरमना स्पृशेत् ॥ इति बोधायनयाज्ञ-
 यल्क्यपराशरादिभिरुक्तं द्रष्टव्यम् । संवर्तः—केशकीटादिसंसर्गं शुद्धिरेवं विधीयते ।
 भाण्डस्थामिति कर्तव्यं हस्तस्थं तु परित्यजेत् ॥ मुखस्थमपि निष्ठीव्यं घृतप्राशनमाच-
 रेत् । भक्षितं तृद्धिरेदुर्णं जीर्णं कृच्छ्रं समाचरेत् ॥ कालदुष्टमुक्तमपराकं-
 दिवा वपित्यफलकं रात्रौ दधि मधुनि च । धात्रीफलं च सप्तम्यामलक्ष्मीर्नसते सदा ॥
 भुञ्जानस्येति शेषः । भानुवारं दिवारात्रं सप्तम्यां च तथा दिवा । धात्रीफलं नरः
 स्वाद्य ह्यलक्ष्मीको भवेत्सदा ॥ वीर्यहानिर्न्यशोहानिः प्रज्ञाहानिस्तथैव च । भवेद्यस्या-
 त्ततो रात्रौ धात्रीं यत्नेन वर्जयेत् ॥ मनुः—धानाः राटेत्र तु दिवा दधि सक्तंस्तथा
 निशि । सर्वं च तिलसंबद्धं नाद्यादरतमयं प्रति ॥ तिकार्द्रकृदधिश्चाणतिलशकानि
 निश्यदन् । त्यज्यते रूपवाक्क्षीभिः पुष्टिनः स्त्रीरताद्यथा ॥ स्मृत्यन्तरे—अपि
 प्रस्थानसमये रात्रौ दधि न भक्षयेत् । मधुपर्कप्रदानं तु वर्जयित्वा विशेषतः ॥ सु-
 मन्तुः—कृष्णमण्डं बृहतीं चैव तरुणीं मूलकं तथा । श्रीफलं च कलिद्रुं च धात्रीं
 प्रतिपदादिषु ॥ शिरःकपालमात्रं च नरचर्मतिलानि च । आम्लमामलकं चैव
 अष्टम्यादिषु वर्जयेत् ॥ अत्र निषिद्धानामपि तिथिनिबन्धनत्वेन निषेध आहिताग्नि-
 नृतनिषेधवहोपाधिक्यपरः । वैश्वानसे—निर्यास लशुनं श्वेतगृन्ताकं सनिपण्ण-
 कम् । श्लेष्मातकं व्रजकरिचित्राकं शिशु भूस्तृणम् ॥ अमापमुद्गं तृष्णानि कौन्दिारं
 च वर्जयेत् । घोघ्रायनः—लशुनादिषु ये तुल्या गन्धवर्णरसादिभिः । अभद्रयास्ते
 द्विजातीनां भुक्त्वा सान्तपनं चरेत् ॥ शणपुष्पं शाटमन्त्रीं च करनिर्मथितं दधि ।
 बाह्वेदिपुरोडाशं जग्ध्वा नाद्यादहनिंशम् ॥ यमः—शूकानि च द्विजोन्नानि न भुञ्जीत

कदाचन । प्रक्षालितानि निर्दोषाण्यापद्धमोयमुच्यते ॥ शूक्तं रजयमेवाम्लीभूतम् ॥
 ओदनं तु पुनः पक्वं नारिकेलासवं तथा । तथा तोयमभूमिष्ठं ब्राह्मणो नैव भक्षयेत् ॥
 व्यासः—ब्रश्चनप्रभवं सर्वं हिगुद्रव्यं विनेन तु । भूत्पुणं शिशुकं चैव ब्राह्मणो नैव
 भक्षयेत् ॥ अलावुं गृह्णनं चैव पलाण्डुं पिण्डमूलकम् । गान्धारीककरञ्जांश्च लवणा-
 न्यौपराणि च ॥ लशुनं भूस्तृणं विप्रो मोहेनापि न भक्षयेत् । पाञ्चे—येषां गृहान्तरे
 नित्यं कलहः संप्रवर्तते । तत्ते स्थानं प्रयच्छामि वस तत्राशुभान्विता ॥ यस्य देहे
 कपालास्यभस्मकेशादि बाद्धितम् । तं भजस्वाशुभे नित्यं कलिना सह नित्यशः ॥
 तिलपिष्टं गृह्णनं च मूलकं शिशु गृह्णनम् । छत्राकं विड्वराहं च विम्बं कोशातकीफ-
 लम् ॥ अलावुं श्रीफले ये वै खादयन्ति नराधमाः । तेषां गेहं तव स्थानं ज्येष्ठे दारि-
 द्यसोद्देहे ॥ एतेषां निषेधविषय स्मृतिसारसमुच्चये दर्शितः । विम्बं च श्वेतवृन्ताक-
 मलावुं वर्तुलं तथा । छत्राकं लशुनं चैव मधुकं मुरसं त्यजेत् ॥ सायणीये
 च—वर्जयेच्छ्वेतवृन्ताकमलावुं वर्तुलं तथा । छत्राकं लशुनं चैव उद्भिदं चासुरीं तथा ॥
 स्मृतिचन्द्रिकायाम्—कुम्भीकंचुकवृन्ताककोविदारान्श्च वर्जयेत् । कंचुकं वर्तुला-
 लावुफलम् । “ वृत्ततुम्ब्यां तु कंचुकम् ” इति वैजयन्ती । हारीतः—कुम्भीफलं
 च विल्वं च विड्जं निर्यासमेव च । रक्तागस्त्यं कृष्णकुलुत्थं रक्तशाकं तथैव च ॥
 आरग्वधं च निर्गुण्डां कलिङ्गं नालिकं तथा । वशावुरं च वार्ताकं दूरतः परिवर्जयेत् ॥
 मनुः—दधिभक्ष्यं च शूक्तेषु सर्वं च दधिसम्भवम् । यानि चैवाभिपूयन्ते पुष्पमूलफ-
 लैः शुभैः ॥ यत्किञ्चित्स्नेहसंयुक्तं भक्ष्यं भोज्यमगर्हितम् । तत्पर्युपितमप्यद्यं हविःशेषं
 च यद्रवेत् ॥ यानि पक्वानि पुष्पमूलफलानि अभिपूयन्ते शूक्तानि भवन्ति तेषु दधि च
 दधियुक्तं स्नेहयुक्तं भक्ष्यभोज्यादिकमगर्हितम् । ग्राह्यमित्यर्थः । पर्युपितत्वदोषाभावात् ।
 शंखः—न पापीयसोन्नमश्रीयात्र द्विःपक्वं न शूक्तं न पर्युपितमन्यत्र रागपाडवतक्रद-
 धिगुडगोधूमयवपिष्टविकारभ्यः । इति । अतो द्रव्यान्तरसंयोगादम्लीभूतं भोज्यमेव ।
 तथा आपस्तम्बः—शूक्तं चापरयोगम् । इति । परयोगरहितं शूक्तम्, वस्त्वन्तरयो-
 गराहित्येन स्वयमेवाम्लीभूतं नाद्यादित्यर्थः । अपृषाः सक्तवो धानास्तथा दधि घृतं
 मधु । एतत्पण्येषु भोक्तव्य भाण्डलेषु न चेद्भवेत् ॥ इति केषुचित्पण्येषु भोज्य
 त्वाभ्यनुज्ञानमापद्धिषयम्, अन्वदा वर्ज्यमेव । तथापस्तम्बः—नापणीयमन्नमश्रीयात्त-
 था रसानामाममासमधुलवणानीति परिभाष्य तैलसर्पिपी तूपयोजयेदुदकेवधाय कृता-
 न्नं पर्युपितमराद्यापेयानाद्यं शूक्तं च फाणितपृथुकतण्डुलकरम्भभरुजसक्तशाकमास-
 पिष्टक्षीरविकारीपधिवनस्पतिमूलफलवर्जम् । इति । अस्यार्थः—आपणीयं विक्रय-
 धीधीस्थम्, सर्वमन्नं नाद्यात्, रसानां मध्ये आममांसादि ग्राह्यम्, तथा तैलसर्पिपी
 आपणीये सर्वयोपयोजयेत्, तथा कृतान्नं पक्वान्नं पर्युपितं रात्र्यन्तरितं रात्रौ जले नि-
 हितमुपयोजयेत्, उदके निक्षिप्तस्य पर्युपितत्वं नास्तीत्यर्थः । अत्र स्मृतिच-
 न्द्रिकाकारः—उपयोजयेदित्यनुवृत्ता, आपस्तम्बोपि—उदकेवधाय कृतान्न प-
 र्युपितम् । इति । यदा कृतान्नमुदकेवधायाम्पु रात्रौ स्यापितं तदन्नं पर्युपितमप्युपयु-
 ज्जीतेत्यर्थः । स्मृत्यन्तरे— शाकं पुनः शूनं वद्वी जले क्षिप्तं तयोदनम् । तीर्थ

पर्युषितं भोज्यं यच्चान्यस्त्रेहसंयुतम् ॥ अतो जले निक्षिप्तान्नभोजने शिष्टगर्हा मध्याह्न-
 कृत्याकरणनिवन्धनेव । न हि प्रातर्वैश्वदेवपञ्चमहायज्ञाद्यनुष्ठानं सम्भवति, अकालत्वा-
 त् । प्रकृतं व्याख्यायते । शूक्तं पर्युषितं च न भक्ष्यम्, फाणितादि भक्ष्यमेव । हरिद्रा
 गोरसं चर्णं लवणं घान्यमौषधम् । न त्वेषां पाकदोषोस्ति क्रमुकस्य गुडस्य च ॥
 इति स्मृतेः । करम्भः दृषिसक्तुसमाहारः, भरुजः धानाः, शाकम्-मण्डकपर्णी जी-
 वन्ती कुबेराक्षी च पप्फली । अगस्ती वैष्णवी शाकी विष्णुभक्तिविवर्धिनी ॥ मौली
 भाण्डी च मत्स्याक्षी मुद्गशिम्बाध्रतुम्बिका । निर्लतोपोतकी चैव कालङ्गालर्कशाकि-
 नी ॥ इति प्रसिद्धम् । याज्ञवल्क्यः-अन्नं पर्युषितं भोज्यं स्नेहाक्तं चिरसंस्थितम् ।
 अस्नेहा अपि गोधूमयवगोरसविक्रयाः ॥ यमश्च-शाकं मांसमपूपं च सूपं कृसर-
 मेव च । यवागृः पायसं चैव यच्चान्यस्त्रेहसंयुतम् ॥ सर्वं पर्युषितं भोज्यं स्नेहाक्तं
 चिरसंस्थितम् । कृसरः गुडमिश्रतिलः । पराशरः-अपूपश्च करम्भाश्च धानावटक-
 सक्तवः । शाकं मांसं फलं मूलं सूपं च कृसरं यवाः ॥ पृथुकाः पायसं चैव पर्युष्य-
 न्ति न तु क्वचित् । वसिष्ठः-अपूपधानाः करम्भसक्तुयावकपायसशाकफलमूला-
 नि विकृतानि वर्जयेत् । इति । विकृतानि विकारान्तरमापन्नानि, अनुपयोग्यानीत्यर्थः ।
 अनुपयोग्यं नष्टस्वादं विरसं च नाद्यादित्यर्थः । अतो वैरस्याभावाय शाकं पुनः
 पुनः पचनीयम्, तस्य पुनः पाकदोषाभावात् । “ शाकं पुनः शृतं वह्नी ” इति स्मृतेः ।
 यदेव स्वीकारार्हं पक्वमपि पुनः पच्यते तदेव द्विःपक्वम्, अतस्तैलघृताभ्यां मरीच-
 तण्डुलक्षोदाभ्यां वा विशेषोपयोगाय पुनः पच्यमानं न तद्विःपक्वम्, विशिष्टभोज्य-
 त्वौपयिकस्य पाकरयैकरवात्, उदकमात्रपाकेन विशिष्टभोज्यत्वानिष्पत्तेः । “ स्यूषा वा
 वियूषा वा ” “ मरीचैर्जीरकेः ” इत्यादिवचनाच्च । एव तर्हि जलेन यवाग्वा वा पत्र-
 स्य दध्नादियुक्तस्य शुष्कस्य तण्डुलघटकस्य द्विःपक्वत्वपर्युषितत्वादिदोषो नास्तीति
 चेत्, सत्यमेव । ननु शाकस्य पर्युषितत्वादिदोषाभावे तद्रसस्य कथमिति चेन्न, तस्या-
 पि तद्विकारत्वेन पर्युषितत्वदोषाभावात् । अत्र विज्ञानेश्वरः-विकारनिषेधे कृते
 प्रकृतेरनिषेधः, प्रकृतिनिषेधे तद्विकारस्यापि निषेधः । इति । अतः पर्युषितशाकनिषे-
 धाभावात्तद्विकारस्याप्यनिषेध इति सिद्धः । शंखः-दधिभक्तं च शूक्तेषु सर्वं च दधि-
 संभवम् । ऋजीपपत्रं भक्ष्यं स्यात्सर्पिर्युक्तमिति स्थितिः ॥ यमः-मसूरमापसंयुक्तं
 तथा पर्युषितं च यत् । तच्च प्रक्षालितं कृत्वा भुञ्जीत ह्यभिपारितम् ॥ मनुः-वृष्या
 कृसरसंयावपायसापूपमेव च । अनुपाकृतमांसानि देवान्नानि हवीपि च ॥ नाद्यादित्यनु-
 वर्तते । अतो देवान्नर्ज्यत्वस्मरणमनिर्दिशतविषयम् । तथा व्याख्यातम् “ देवतार्थं
 हविः शिशुं लोहितान् प्रथनांस्तथा । ” इत्यत्र विज्ञानेश्वरेण । उदमत्र तद्वान्यम् “ दे-
 वतार्थं बल्युपहारनिमित्तं साधितं हविः हवनार्थं सिद्धं प्राग्घोमात् ” इति । व्यासः-
 ओदनं तु पुनः पक्वं नारिकेलसवं तथा । पक्वं तोयमभूमिष्टं ब्राह्मणो नैव भक्षयेत् ॥
 उत्सलं च वटं चैव अणशाकं तथैव च । उदुम्बरं न रसादेन्न श्रेयोधी पुरुषः क्वचित् ॥
 चन्द्रिकायाम्-वृन्ताककतककालिङ्गविन्वोदुम्बरभिःसटाः । उदरे यस्य वर्त-
 न्ते तस्य दृग्गरो हरि ॥ उजानाः-कुमुभं नालिकाशाकं वृन्ताक पातकं तथा ।

भक्षयन् पतितस्तु स्यादपि वेदान्तपारगः ॥ पोतकं सोमलता । शंखः-उत्पलं च
 वटं चैव शणशाकं तथैव च । पुष्पाश्वत्थोदुम्बराणि श्रेयोर्थी वर्जयेत्सदा ॥ देवलः-
 उक्तमेतत्तु सर्वेषां भक्ष्याभक्ष्यमशेषतः । वर्णानां त्वनुलोमानां तस्त्रीणां च विशेषतः ॥
 कण्डलं श्वेतवृन्ताकं कुम्भाण्डं चैव वर्जयेत् । कुम्भाण्डं वर्तुलालावुफलम् ।
 वृद्धहारीतः-निर्यासं वर्जयेन्नित्यं विना हिंगुं च गुग्गुलुम् । कुम्भीतकं च पिण्वा-
 कं श्वेतवृन्ताकमूलके ॥ कोशातकीं विम्बफलं मद्यमांससमानि तु । वंशांकुरमलासुं च
 तालाहिन्तालके फले ॥ अश्वत्थं पुष्पनीपं च वटमारग्वधं तथा । औपरं लवणं चैव
 श्वेतं च वृहतीफलम् ॥ श्लेष्मातकं च विड्जानि प्रत्यक्षलवणं तथा । ताम्रपात्रयुतं
 गव्यं क्षीरं च लवणान्वितम् ॥ घृतं लवणसंयुक्तं सुराकल्पं विवर्जयेत् । विड्-
 जानि अत्र विष्णुः-मृदारिकुसुमार्दीस्तु फलकन्देषुमूलकान् । विष्णुत्रद्विपि-
 तान् प्राश्य पादकृच्छ्रं समाचरेत् ॥ सत्रिकृष्टेर्धमेव स्यात्कृच्छ्रस्याथ विशुद्ध-
 ये । अल्पसंसर्गं तु कृच्छ्रपादः, महत्संसर्गैर्धमिति विज्ञेयम् । व्यासः-सं-
 सर्गदुष्टं यज्ञात्रं क्रियादुष्टं च कामतः । भुक्त्वा स्वभावदुष्टं च तप्तकृच्छ्रं
 समाचरेत् ॥ अतश्चामिध्यप्रभवफलादिभक्षणे तप्तकृच्छ्रः कार्यः । तिस्रो गावः
 निष्कत्रयं वा शक्त्यपेक्षया प्रतिनिधिः कार्यः । एवमन्याभक्ष्यभक्षणे प्रायश्चि-
 त्तविशेषोऽस्मदुक्तदशनिर्णयग्रन्थे सुस्पष्टं द्रष्टव्यः । आश्वमेधिके-मद्रक्तः
 पाण्डवश्रेष्ठ व्रतानीमानि धारयेत् । नान्यदाच्छादयेद्वस्त्रं मद्रक्तो जलता-
 रणे ॥ स्वस्थस्तु न दिवा सुप्यान्मधुमांसानि वर्जयेत् । प्रदक्षिणं व्रजेद्विप्रान् गाम-
 इवस्थं हुताशनम् ॥ न धावेत्पतिते वर्षे नाश्रमिन्नाश्व लोपयेत् । प्रत्यक्षलवणं नाद्यान्न
 शोभाञ्जनगृञ्जने ॥ ग्राससृष्टिं गवे दद्याद्दान्याम्लं चैव वर्जयेत् । तथा पर्युपितं ना-
 द्यात्पकं परगृहागतम् ॥ अनिवेद्यं च यद्द्रव्यं तत्प्रयत्नेन वर्जयेत् । प्रत्यक्षलवणं-
 चक्षुर्ग्राह्यमेव दत्तं नाद्यम्, अत एवौदनान्तर्हितं प्रयच्छन्ति । पर्युपितं पकं रात्र्यन्तरि-
 तम्, न त्वपकं पूर्वद्युः स्थापितम् । अनिवेद्यं निवेदनानर्हम्, अनिवेदितं च । अत्र
 शाण्डिल्यः-क्षुद्रं वस्तु समायातमनिवेदितमन्तरा । अश्रीयान्मिश्रितं कृत्वा साक्षा-
 त्पूर्वनिवेदितैः ॥ विशिष्टं भोज्यमायातमनिवेदितमन्तरा । अर्चापयेदनेनातः सुतशि-
 प्यादिभिः परम् ॥ अश्रीयादिति शेषः । पर्युपितामिति दध्यादिव्यतिरिक्तम् । तथा
 मनुः-चिरस्थितमपि त्वद्यं यत्स्नेहाक्तं द्विजातिभिः । यवगोधूमजं सर्वं पायसं चैव
 विक्रियाः ॥ स्नेहः दधिघृततैलानि । वसिष्ठः-अन्नं पर्युपितं कामं तु दध्ना घृतेन
 वाभिधारितमुपयुञ्जीत । इति । एवं दध्यादियुक्तं पर्युपितं कृसरवद्रोज्यमेव, कृसरं
 घृष्टतिलचूर्णमिश्रीदनम् । इति चन्द्रिकायाम् । त्रिकाण्डी-कलम्बिका च निर्गु-
 ण्डी मुण्डी वार्ताक्रमेव च । औपरं लवणं चैव श्वेतं च वृहतीफलम् ॥ नखचर्मकृतं
 चैव पिच्छिलं चैव वर्जयेत् ॥

❀ श्राद्धविषये ❀

निगमे-गवां क्षीरं घृतं चैव क्षात्रमिशुरसो गुडम् । उर्वारः कारवल्ली च पटोलं

कालपुत्रिका ॥ कदली कण्टकिकफलं धात्री पिच्छालचूतिका । कारङ्गं द्रोणपुत्री च
 तण्डुली चक्रवर्तिका ॥ बालुका चर्मवलयं कोशातकिकफलं तथा । श्राद्धे ह्येतानि देयानि
 तथा पितृरुचीनि च ॥ नागरं वै सदा देयं दीर्घमूलकमेव च । घृतेन भोजयेद्विप्रान्
 घृतं भूमौ समुत्सृजेत् ॥ शर्कराक्षीरसंपुक्ताः पृथुका नित्यमक्षयाः । सर्पिणा तानि
 सर्वाणि पाके संस्कृत्य भोजयेत् ॥ श्राद्धे ह्येतानि यो दद्यात्पितरः प्रणमन्ति तम् ।
 इति । दक्षः—जलजं श्वेतवृन्ताकं कूष्माण्डं बृहतीद्वयम् । हरिततुण्डफलं चैव
 अलाबुद्वितयं तथा ॥ अविक्षीरं घृतं तैलं मसूरं राजमापकम् । श्यामाकं कोद्रवोद्वा-
 लुकुलित्यं च तथैव च ॥ निष्पावं च विशेषेण वर्जयेच्छ्राद्धकर्मणि । हस्तितुण्डफल-
 म् आहितुण्डिकस्य धमनसाधनमलाबुफळम् । तद्व्यतिरिक्तं द्विविधम्, दीर्घं वर्तुलं
 च । निष्पावं कृष्णनिष्पावम्, अन्यस्य ग्राह्यत्वात् । श्रीविष्णुपुराणे—प्राश्ना-
 न्तिकाः सनीवाराः श्यामाका द्विविधास्तथा । वन्यौषधिप्रधानाश्च श्राद्धार्हाः पुरुष-
 र्थम् ॥ यवाः प्रियङ्गवो मुद्गा गोधूमा त्रीहयास्तिलाः । निष्पावाः कोविदारश्च सर्प-
 पाः श्राद्धशोभनाः । अन्यञ्चात्र वर्ज्यावर्ज्यवस्तुजातमस्मदुक्ते पितृमेधसारप्रश्रव्या-
 ख्याने श्राद्धप्रकरणे प्रपञ्चितं द्रष्टव्यम् ॥

❀ व्रतस्थविपये किञ्चिदुच्यते ❀

व्रतवहयादौ—उपोष्य पूर्वदिवसे पुरश्चरणमाचरेत् । लवणं चारनालं च गृह्णन्
 कांस्यभोजनम् ॥ ताम्बूलं च द्विभुक्तं च दुःसंवासं प्रमत्तताम् । क्षारं क्षौद्ररसं चैव
 कोद्रवांश्चणकानपि ॥ मसूरं चैव मापं च निष्पावं च विशेषतः । राजमापान् धुद्र-
 मापान् पटोलालाबुपिण्डिकान् ॥ कोशातकी च शांगुष्टं तथा सर्वामुपोतकीम् । वर्जये-
 द्बृहतीभेदं कूष्माण्डं च त्यजेन्नखान् ॥ क्षीरं फलं तथा शाकं मूलं यावकमेव च ।
 हविष्यं वायु भिक्षात्र प्रशस्तं मन्त्रजापिनाम् ॥ अशूद्रोपहतं शुद्धं पद्मामन्यैरदूषित-
 म् । दाधि क्षीरं घृतं गव्यमैक्षवं गुडवर्जितम् ॥ तिलाश्चेवासिता मुद्गाः कन्दं शस्त-
 वर्जितम् । नारिकेलफलं चैव क्षौरमभ्यङ्गमेव च ॥ कदली लवली चैव यानं पैयुन-
 मेव च । अम्लमामलकं चैव पनसं बृहती तथा ॥ दक्षः—अम्लमामलकं चैव पन
 सार्द्रहरीतकी । प्रशस्तं सिन्धुलणं घृतेनाभ्यञ्जनं तथा ॥ अद्वि स्वापमसभ्यं च न
 प्रशस्तं व्रतान्तरे । काव्यालापं गन्धलेपं पुष्पधारणमेव च ॥ नृत्तादिदर्शनं चैव
 क्षौरमभ्यङ्गमेव च । अनिवेदितभक्तिं च वर्जयेन्मर्दनादिकम् ॥ त्यजेच्चोष्णोदकस्नानं
 सुगन्धामलकादिकम् । वर्ज्यमेवंविधं सर्वं यदीच्छेच्छ्रेय आत्मनः ॥ उपोष्य पूर्-
 दिवस इत्युपक्रम्य न प्रशस्तं व्रतान्तर इत्युपसंहारान्मध्ये च प्रशस्तं मन्त्रजापिना-
 मित्युक्तत्वाच्च तत्र वर्ज्यत्वेनोक्तम्, पुरश्चरणं तु जपव्रतपरिपथमित्तमुस्पष्टम् ।
 अतोन्पेषां बृहतीकूष्माण्डादिकं ग्राह्यमेव । कांस्यभोजनमन्यस्य न वर्ज्यमेव । एवं
 ताम्बूलद्विभुक्तादिकं च, दुःसंवादवर्जनं सर्वसमम् । अत्र नित्यवर्ज्यस्यापि वर्ज्यत्व-
 स्मरणं दोषाधिक्यप्रदर्शनार्थम् । अत्रात्रतत्रत्वेन मुद्गाग्रहणात्फळमुद्गादिभिः सह पाटाञ्च
 एकादशीव्रते मुद्गादिकं प्रशस्तमेव, अत एव मुद्गमारं स्वीकुर्वन्ति सन्तः । रक्षा-

न्दे-कांस्यं मांसं मसूरं च चणकं कोरदूपकम् । शाकं मधु परात्रं च हन्युरष्टापि
 मे फलम् ॥ विष्णुधर्मै-कांस्यं मांसं मसूरं च पुनर्भोजनमेथुने । द्यतमत्यम्बुपानं
 च फलप्रेप्सुर्विर्वर्जयेत् ॥ इत्यादिकं च काम्यविषयं द्रष्टव्यम् । जात्यादिदुष्टं सर्वेषां
 त्याज्यं तु बहुबीजजम् । कूर्शमाण्डादिव्रतस्थानामन्येषां न निषिध्यते ॥ पारमेश्वरे-
 मरीचशुण्ठीलिकुचतिन्त्रिणीरसमिश्रितम् । चूनेन जीरकोत्थेन संस्क्रुयाद्रसवस्तुभिः ॥
 रसभेदसमुत्थानि पनसद्वितयोद्भवम् । चूतभेदसमुत्थानि तानि पक्वानि कालतः ॥ बृह-
 त्युर्वाखुवार्ताककूर्शमाण्डप्रभवानि च । कारवल्लीलतोत्थानि कार्कोटप्रभवानि च ॥ पटोल-
 द्वितयोत्थानि कोशातक्याः फलं तथा । अलावुर्करी शिम्बभेदोत्थ तित्त्रिणीफलम् ॥
 शुद्रकन्दसमेत च वल्लीकन्दद्वयं तथा । सूरणद्वयकन्दं च तथा पिण्डारकद्वयम् ॥
 पत्रोत्पलसमुत्थं च हविर्योग्यं विशेषतः । जीवन्ती वास्तुकं शाकं कारवल्लीदलं तथा ॥
 तुम्बीदलं च पिण्डीं च शिम्बमुद्गदलानि च । शाकिनीशतपर्वाणां तथैवाश्वासनन्दि-
 नीम् ॥ आगस्यं पाचयेच्छाकं विहितं ब्राह्मणस्य तु । इति । अत्र अलावुकोशातकी-
 फलं हविष्पाके विहितम्, अन्यत्र तु निषिद्धम् । तदेवं विधिप्रतिषेधाभ्यां विकल्पो वा
 पदार्थान्तरालाभविषयो वा विधिरिति न विरोधः । विनिवेद्यं शुभं द्रव्यं पायसं लवणा-
 न्वितम् । गव्यमाज्यं तथा क्षीरं शर्करा माहिषं तु वा ॥ फलैश्च भक्ष्यमोष्यैश्च पानकैर्व्य-
 अनेः सह । शुद्धं हविष्यं हृद्यं च सुरुच्यं च निवेदयेत् ॥ पायसे लवणयोगस्य क-
 चिदपवादः पारमेश्वरे दर्शितः । अक्षारलवणं शुद्धं घृतक्षीरफलान्वितम् । शान्तिके
 व्रतयज्ञे च साधितं हविरुत्तमम् ॥ इति हविष्पाकविधिः ॥

❀ अथ संविभागविधिरुच्यते ❀

अत्र दक्षः-पश्चमे तु तथा भागे संविभागो यथार्हतः । पितृदेवमनुष्याणां की-
 टानां चोपदिश्यते ॥ नृसिंहपुराणे-पौरुषेणैव सूक्तं ततो विष्णुं समर्चयेत् । वैश्व-
 देवं ततः कुर्याद्बलिकर्म ततो मखान् ॥ वैश्वदेवेन ये हीना आतिथ्येन बहिष्कृताः ।
 सर्वे ते वृषला ज्ञेयाः प्रातस्वेदा अपि द्विजाः ॥ व्यासः-सायं प्रातर्वैश्वदेवः कर्त-
 व्यो बलिकर्म च । अनश्रतापि सततपन्यथा किल्विषी भवेत् ॥ पञ्च सूना गृहस्थस्य
 वर्तन्तेहरहः सदा । कण्डनी पेपणी चूळी उदकुम्भ उपस्करः ॥ एताभिर्वाहयन्वि-
 प्रो बध्यते वै मुहुर्मुहुः । एतासां पावनार्थं तु पञ्च यज्ञाः प्रकीर्तिताः ॥ कण्डनी रुक-
 चोल्खलादि, पेपणी हृषदादि, चूळी पाकस्थानम्, उदकुम्भः उदधानम्, उपस्करः
 शूर्पादिः, एवं पावनार्थत्वमात्रं न भवति, किं स्वकरणे प्रत्यवायस्मृतेः । तथाश्व-
 मेधिके-पञ्च यज्ञान् परित्यज्य यो भुंक्ते तु द्विजाधमः । स भवेद्द्विद्वाराहश्च श्वानयो-
 निषु जायते ॥ व्यासश्च-पयोमूलफलैर्वापि पञ्च यज्ञान् समाचरेत् । अकृत्वा पञ्च
 यज्ञांस्तु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ मनुः-ऋषयः पितरो देवा भूतान्यतिथयस्तथा ।
 आशासते कुटुम्बिभ्यस्तेभ्यः कार्यं विजानता ॥ स्वाध्यायेनार्चयेत्तर्पन् होमैर्देवान्
 यथाविधि । पितॄन् श्राद्धैर्नरानग्निभूतानि बलिकर्मणा ॥ एकमप्याशयेन्नित्यं पितॄन् पाञ्च-
 याज्ञिके । न चैवात्राशयेत्किञ्चिद्वैश्वदेवं प्रति द्विजः ॥ नामन्त्रणं न होमं च नाह्वानं न

विसर्जनम् । न पिण्डदानं न सुरो नित्ये कुर्याद्विजोत्तमः ॥ न सुरः पित्रर्थमेव भोज-
येत् ॥ कात्यायनः—एकमप्याशयेद्विप्रं पितृयज्ञार्थसिद्धये । अदैवं नास्ति चेदन्यो
भोक्ता भोज्यमथापि वा ॥ अप्युद्धृत्य यथाशक्ति किञ्चिदन्नं यथाविधि । पितृभ्य इद-
मित्युक्त्वा स्वधाकारमुदाहरेत् ॥ अत्राप्यसामध्ये मनुः—दद्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्ये-
नोदेकेन वा । पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यः प्रीतिमाहरन् ॥ कूर्मपुराणे—शालाग्री
लौकिके वापि जले भूम्यामथापि वा । वैश्वदेवस्तु कर्तव्यो देवयज्ञः स वै स्मृतः ॥
देवेभ्यस्तु हुतादन्नशेषाद्दत्तवलिं हरेत् । भूतयज्ञः स वै ज्ञेयो भूतिदः सर्वदेहिनाम् ॥
यो धायनः—अहरहर्भूतेभ्यो बलिं हरेदापुष्पेभ्योऽथैनं भूतयज्ञं समाप्नोति । यमः—
अतिथिभ्योन्नदानं तु नृयज्ञः स तु पञ्चमः । अनित्यं हि स्थितिर्यस्मात्तस्मादतिथिरु-
च्यते ॥ तस्मिंस्तृप्तेऽनृयज्ञोत्थान्मुच्यतेर्णाद्गृहाश्रमी । इति । काष्णार्जनिः—
मनुष्याणां तथा कुर्यात्तर्पणं प्रत्यहं द्विजः । हन्तेति हन्तकारस्तु गृहस्थः
प्रत्यहं यजेत् ॥ हन्तेत्युच्चार्य यजेदित्यर्थः । अत्र कात्यायनः—स्वाहा-
कारनमस्कारवपट्कारा दिवोकसाम् । स्वधाकारः पितृणां तु हन्तकारो नृणां
तया ॥ नारायणः—सभार्यस्तु शुचिः स्नातो विधिनाचम्य वाग्यतः । प्रविश्य
सुसमिद्धेश्री वैश्वदेवं समाचरेत् ॥ शातातपः—लौकिके वैदिके वापि हुतो-
त्सृष्टे जले क्षिती । वैश्वदेवस्तु कर्तव्यः पञ्चसूनापनुत्तये ॥ सूनापनुत्तय इत्या-
नुपाङ्गिकं फलम्, प्रत्यवायनिवृत्तेरेव प्रधानत्वात् । तथागस्त्यः—सूनानिर्णि-
क्तदोषा ये सर्वे ते वृषलाः स्मृताः । न तेषामधिकारोस्ति कचिद्धर्मं दुरात्मनाम् ॥
व्यासः—पञ्चयज्ञांश्च यो मोहान्न करोति गृहाश्रमी । तस्य नायं न च परो लोको
भवति धर्मतः ॥ श्रीचिष्णुपुराणे—देवादिनिश्वासहतं शरीरं यस्य वैश्वदेवं च । न
तेन संकरं कुर्याद्गृहासनपरिच्छदैः ॥ यमश्च—अकृत्वा वैश्वदेवं च भुञ्जते ये द्विजाध-
माः । वृथा तेनान्नपाकेन काकयोनिं व्रजन्ति ते ॥ व्यासश्च—अकृत्वा वैश्वदेवं
तु यो भुञ्जेत्प्रापति द्विजः । स यूढे नरकं याति कालमूच्यतेऽहोरात्रः ॥ वैश्वदेवश्च
सायं प्रातः कर्तव्यः । सायं प्रातर्वैश्वदेवः कर्तव्यो बलिकर्म च । इति स्मृतेः ।
प्रजापतिश्च—वैश्वदेवं बलिहृतं प्रत्यहं गृहमेधिनः । सायं प्रातश्च कुर्वीरन् सूना-
दोषापनुत्तये ॥ आश्वलायनश्च—अथ सायं प्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयात् ।
इति । पञ्चमहायज्ञास्तु दिवैव न रात्रौ । सायं प्रातस्तु कुर्वीत वैश्वदेवं यथाविधि ।
महतः पञ्च यज्ञास्तु दिवै वेत्वाह गौतमः ॥ इति स्मरणात् । अस्य च वैश्वदेवस्य
पञ्चमहायज्ञवत्पुरुषार्थत्वमेव न संस्कारार्थता युक्ता, पुरुषार्थत्वे संस्कारकर्मतानुपपत्तेः ।
यथा अन्नसंस्कारपक्षे पुरुषार्थता न युक्ता वैश्वदेवऋषणः, संस्कारकर्मतापक्षे पुरुषार्थ-
त्वानुपपत्तेः । परस्परविरोधान्नोभयार्थत्वम्, किंतु पुरुषार्थत्वमेव युक्तम् । स्वाध्यायेन
व्रतेर्होमैश्चैविद्येनेज्यया सुतेः । महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं त्रियते तनुः ॥ इति म-
नुस्मरणात् । वैश्वदेवे तु निर्वृत्ते यद्यन्योतिथिरावजेत् । तस्याप्यन्नं यथाशक्ति प्रदद्या-
न्न बलिं हरेत् ॥ इति वचनाच्चातः पुरुषार्थत्वे वैश्वदेवकर्म न प्रतिपाद्यमानतर्तनीयम् ।
“ तस्मात्सायं प्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयात् ” इत्यादेरत्यन्तप्रयोगप्रदर्श-

नपरत्वात्, “ तानेतान् यज्ञानहरहः कुर्वीत ” इत्यधिकारविधिपरत्वाच्चेति सर्व-
मनघम् । नन्विदं वैश्वदेवं पञ्चमहायज्ञेभ्यो न पृथग्भूतम्, “ अहरहर्भूत-
बलिः ” इत्यादयश्च पञ्चमहायज्ञानामुत्पत्तिविधयः । “ आर्याः प्रयाता वैश्व-
देवे ” इत्यादिस्तु प्रयोगविधिः । तत्र यदग्नौ क्रियते स देवयज्ञः, यद्-
लिहरणं स भूतयज्ञः, यस्तु दक्षिणतः पितृलिङ्गेन स पितृयज्ञः, यच्चाग्रदानं स मनु-
प्ययज्ञः, इति तत्र साधीयः, वैश्वदेवदेवताकत्वेन श्रुत्यादिचोदितत्वात्, तेभ्यः संक-
ल्पितस्य हविषो देवतान्तरेभ्यो मन्त्रवर्णात्कल्पितेभ्यो दातुमयुक्तत्वाच्च, अथातः पञ्च
महायज्ञाः सायं प्रातर्वैश्वदेवः कर्तव्य इति संज्ञाभेदाच्च । अतः कर्मभेदः सिद्धः,
प्रकरणान्तराच्चेत्यलम् । अत्र मनुः—वैवाहिकेग्री कुर्वीत गृहकर्म यथाविधि । पञ्चय-
ज्ञविधानं च पक्तिं चान्वाहिकीम् क्रियाम् ॥ पक्तिः होमार्थपाकः । याज्ञवल्क्यः—
कर्म स्मार्तं विवाहाग्री कुर्वीत प्रत्यहं गृही । इति । कुर्वीतेत्यात्मनेपदश्रवणाद्यत्फलं
जायापतिगाम्यन्यतरगामि वा शान्तिकं पौष्टिकं वा तत्कर्म विवाहाग्री कुर्यात् । एवं
वैश्वदेवपञ्चमहायज्ञादीनां विवाहाग्री कर्तव्यत्वविधानात्पाणिग्रहणादधिगृहमेधिनो व्रतम्
“ सभार्यस्तु शुचिः स्नातः ” इत्यादिभिः सपत्नीकस्यैवाधिकारस्मरणात् । “ अयज्ञो
वा एष योपत्नीकः ” इति श्रुतेः, अपत्नीकस्य नाधिकारः । चतुर्विंशत्तिमते—
प्रातर्होमं तु निर्वर्त्य समुद्धृत्य हुताशनात् । शेषं महानसे कृत्वा तत्र पाकं समाचरेत् ॥
कौर्म—यदि स्याल्लौकिके पाकस्ततोन्नं तत्र हूयते । शालाग्री तत्र चेदन्नं विधिरेष
सनातनः ॥ अनेनैवाभिप्रायेणापस्तम्बः—ओपासने पचने वा । इति । वसिष्ठः—
शालाग्री तु पचेदन्नं लौकिके वापि नित्यशः । व्यासः—नैवेद्यार्थं पृथग्भाण्डे पत्नी
स्नात्वा पचेद्गृहे । वैश्वदेवार्थमन्यस्मिन् व्यञ्जनानि पृथक् पृथक् ॥ एकस्मिन्वा
पचेद्भाण्डे पूर्वं विष्णुनिवेदनम् । वैश्वदेवं ततः शिष्टाद्यासस्य वचनं यथा ॥ यस्मि-
न्नेव भवेत्पाकस्तस्मिन् होमो विधीयते ॥ विष्णुः—अभावादग्निहोत्रस्य आवसथ्पात्तु
बाह्यतः । यस्मिन्नग्नौ भवेदन्नं तत्र होमो विधीयते ॥ इति । यस्य सर्वाधानं तस्याव-
सथ्याद्बाह्यतः पृथग्ग्निहोत्रस्याभावाद्गृह्याद्यभावेन यस्मिन् लौकिकेग्री पाकस्तस्मिन्नेव
वैश्वदेवः कार्य इत्यर्थः । व्यासः—वैश्वदेवं प्रकुर्वीत स्वशाखाविधिचोदितम् । संस्कृ-
ताग्नेर्हविष्यैश्च हविष्यव्यञ्जनान्वितैः ॥ जुहुयात्सापिपाभ्यक्तं तैलक्षारविवाजितम् । दध्यक्तं
पयसाक्तं वा तदभावेम्भसापि वा ॥ चतुर्विंशत्तिमते—अभावे येन केनापि फल-
शाकोदकादिभिः । पयोदधिघृतैः कुर्याद्वैश्वदेवं सुवेण तु ॥ हस्तेनात्रादिभिः कुर्या-
दद्विरञ्जलिना जले । अलाभे हविष्याणामिति शेषः । अत्रापि यदशनीयं हविष्यं ते-
नैव होमः कार्यः । तदुक्तं परिशिष्टे—शाकं वा यदि वा पत्रं मूलं वा यदि वा
फलम् । संकल्पयेद्यदाहारस्तेनाग्री जुहुयादपि ॥ अपस्तम्बः—न क्षारलवणहोमो
विद्यते, तथा परान्नसंसृष्टस्य चाहविष्यस्य होमः, परोक्षमन्नं संस्कृतप्रशवधिश्रुत्याद्भिः
प्रोक्षेत्तदेवपवित्रमित्याचक्षते । इति । अतो होमार्थमानीतं यत्तदीपासनाग्री अधि-
श्रुय प्रोक्ष्य तेन हविषा होमः कार्यः । गृह्यपरिशिष्टे—उत्तानेन तु हस्तेन अं-
शुष्टायनिधीडितम् । संहतांशुलिपाणिस्तु वाग्यतो जुहुयादपि ॥ शौनकः—बहुशुक्ले-

न्धने चाग्नी सुसामिद्धे हुताशने । विधूमे लेलिहाने च होतव्यं कर्मसिद्धये ॥ अत्राप-
 पस्तम्भः—औपासने पचने वा पङ्क्तिभिराद्यैः प्रतिमन्त्रं हस्तेन जुहुयादुभयतः परिपेचनं
 यथा पुरस्तादेवं बलीनां देशे देशे समवेतानां सकृत्सकृदन्ते परिपेचनं सति सृपसं-
 सृष्टेन कार्या अपरेणाग्निं सप्तप्राष्टमाभ्यामुदगपवर्गमुदधानसन्निधौ नवमेन मध्येगारस्य
 दशमैकादशाभ्यां प्रागपवर्गमुत्तरपूर्वदेशेगारस्योत्तरेश्वतुर्भिः शय्यादेशे कामलिङ्गेन देह-
 ल्यामन्तरिक्षलिङ्गेनोत्तरेणापिधान्यामुत्तरेर्ध्वसदने दक्षिणतः पितृलिङ्गेन प्राचीनावी-
 त्यवाचीनपाणिः कुर्याद्रौद्र उत्तरो यथा देवताभ्यरतयोर्नानापरिपेचनं धर्मभेदात्तन्त्रमे-
 षोत्तमेन वैहायसम् इति । एवं बलीनामिति बलीनां तस्य तस्येति पूर्वोक्तानुवादो वि-
 धानविशेषार्थम् । अयं विशेषः, तस्य तस्येति वचनात् यथादेशसंस्कारः परिमार्ज-
 नमवोक्षणं च प्रत्येकं भवति, तथा परिपेचनमपि प्रतिबलि स्पादसत्यास्मिन् सूत्रे. अतो
 देशे देशे समवेतानां सकृदेवान्ते परिपेचनं कार्यं न प्रत्येकमिति । अपरेणाग्निं,
 मध्येगारस्य, उत्तरपूर्वदेशे, इत्याद्युपदेशादेवैकदेशान्वितवलीनामन्ते सकृदेव परिपे-
 चनं कार्यं न यादृच्छिकसमवेतानां, वीप्सावचनात् । प्रतिबलि देशसंस्कारोवोक्षण-
 मवदानं च कार्यम् । रौद्र उत्तरो यथा देवताभ्यः—यथा रुद्रबलिः पितृबलेरुत्तरो
 भवति तथा देयः । यथा देवताभ्यः प्राचीनावीत्यवाचीनपाणिरित्यनन्तरोक्तो धर्मोत्र
 न भवति, किंतु देवताभ्यः उपवीतीन्युच्य ददाति न पितृतीर्थेन, तथात्रापि पृथि-
 व्यादिबलीनां पितृबलेश्च मध्ये दद्यादित्यर्थः । समवेतत्वेपि तयोः पृथगेव परिपेचनं
 प्राचीनावीतोपवीतादिधर्मभेदात्पृथगेव कार्यं च । तदेवं सर्वदेवताबलिभ्य उत्तरो रुद्र-
 बलिर्देय इति न भ्रमितव्यम्, तथा पितृरुद्रबल्योरेकदेशसमवेतत्वाभावेन तयोर्नानेति
 तदपवादकसूत्रवैयर्थ्यप्रसक्तेः । वैहायसः आकाशसम्बन्धी अनागृते देशे पाणिं किं-
 चिदुद्धृत्याकाशे बलिरुत्क्षेप्यः । “ये भूताः प्रचरन्ति नक्तं बलिम्” इत्येव पाठात्त-
 दनुसारेण नक्तमेवेत्येवकार उक्तः, अतो न दिवा वैहायसबलिरिति भावः । एवं च
 एवकारो भिन्नक्रमः, नक्तमुत्तमेनैवेति, तेन बल्यन्तराणां निवृत्तिरिति व्याख्यानप्रसारम्,
 कर्मकदेशानुष्ठानायोगात्, तदनुष्ठानेपि कृत्स्नकर्मानुष्ठानेन पाकयज्ञलोपप्रायश्चित्तं प्रस-
 ज्येत । वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे । स्नातकत्रतलोपे च प्रायश्चित्तम-
 भोजनम् ॥ इति मनुस्मृतेः । “नक्तंचारिभ्यो दिवाचारिभ्यः” इत्याश्वलायनेन भेदे-
 नाम्नानाद्दिवापि शिष्टा आचरन्ति । एवं मन्त्राणां क्रमेण सूत्रतो विनियोगात्कचिस्त-
 माम्नानमस्ति इत्यवगम्यते । तच्च प्राग्विवाहमन्त्रेभ्य इति भाष्यकारवचनात्सिद्धम् ।
 ततश्च “ प्रसुग्मन्ता ” इति प्रश्नात् प्राक्ते मन्त्रा अध्येतव्याः । एवमेव हि ब्रह्मय-
 ज्ञपारायणे च तेषामध्ययनं शिष्टैः क्रियते । तेषु अग्रये स्वाहेत्यनन्तरं सोमाय स्वाहेति
 कोचित्पठन्ति, तदद्युक्तम्, पङ्क्तिभिरित्युक्तसंख्याविरोधप्रसङ्गात् । अत्र सर्वमन्त्रप्राधा-
 न्यात् स्विष्टकृतो न साधारणत्वम्, तेन तेषामन्यतमाविस्मरणे प्रयोगे समाप्तेपि तत्साङ्ग-
 मनुष्ठेयम् । तथा कात्यायनः—प्रधानस्याक्रियायां तु साङ्गं तत्क्रियते पुनः । तद-
 ङ्गस्याक्रियायां तु नावृत्तिर्नैव तत्क्रिया ॥ इति । स्विष्टकृतोङ्गित्वेन तदकरणे लोप-
 प्रसक्तेः सर्वमन्त्रप्राधान्यपरभाष्यतात्पर्यदर्शनादिग्रन्थविरोधप्रसक्तेश्च नात्र तत्प्रसङ्गः ।

अन्ये पुनः शिष्टाः सोमाय स्वाहेति न पठन्ति न जुह्वति च । किञ्च पद्भिराद्यैः प्रति-
मन्त्रमित्युपक्रान्तत्वाद्दशमैकादशाभ्यामिति मध्ये प्रयोगादुत्तमेन वैहायसमित्युपसंहा-
राच्च वैहायसबल्यन्तं वैश्वदेवारयमेकमेव कर्म, आद्यन्तव्यपदेशात् । किञ्च पढाहु-
त्यनन्तरं बलिहरणसंकल्पोन्धपरम्परैव ॥

❀ वैश्वदेवानुक्रमः ❀

अत्रायमनुक्रमः । गृहमेधिनो यदशनीयमन्नं ततो होमार्थं हविष्यमन्नमप्रावधिशृतं
प्रोक्षितमेकस्मिन् पात्रे पञ्चधा विभज्य परिपिच्याहुतिमात्रमग्निदिग्भागादादायाम्री
पढाहुतीर्हुत्वा परिपिच्याहविष्यमुत्तरया भस्मनि सोष्णे हस्तेन स्वाहेति हुत्वा हुतशे-
पमित्थारसूपव्यञ्जनसंसृष्टान्निर्ऋतिदिग्भागाद्वैहायसबल्यन्तं दत्त्वा आचम्य रुद्रदिग्भा-
गादग्रं वायव्याद्देवयज्ञं तत एव पितृभूतयज्ञौ मध्यमांशान्मनुष्ययज्ञं कुर्यादिति शिष्ट-
घण्टापथः । किञ्च वैश्वदेवकर्मणो वैहायसबल्यन्तत्वात्तत्प्रदानस्य च बहिरेवानावृत्ते
देशे देयत्वाच्च तं बलिं बहिराकाश उत्क्षिप्याचम्य बलिपूज्यतेषु सत्स्वागत्य अग्रदा-
नदेवयज्ञादिकं कार्यम् । अग्निसमीपे तत्प्रदाने ॥ अनुदृतान् बलीन् दृष्ट्वा प्राणायामान्
समाचरेत् । बुद्धिपूर्वं त्रिरावृत्तं स्वयमुद्धरणे तथा ॥ इति कात्यायनस्मृतेः । अ-
ष्टादशप्राणायामरूपप्रायश्चित्तं प्रसज्येत, तदप्रदाने असमाप्ते वैश्वदेवकर्मणि देवय-
ज्ञादिकर्मण्युष्ठानायोगात्तथा न कार्यम् । तथा कात्यायनः—अनुदृते बलावश्वन्
प्राणायामान् समाचरेत् । स्वादृते तु त्रिरावृत्तमज्ञाने त्वेकमेव तु ॥ इति । एवं
वैश्वदेवानन्तरं देवयज्ञादयः कर्तव्याः । अत्र बोधायनः—अग्नये स्वाहेत्यादिपढाहु-
तीर्जुहोत्येप वैश्वदेवः संतिष्ठते, धर्माय स्वाहेत्यादि नमो रुद्राय पशुपतय इत्यन्ता-
भिर्वलीन् हरत्येतद्बलिहरणं संतिष्ठते, देवेभ्यः स्वाहेत्यग्नौ जुहोत्येप देवयज्ञः संतिष्ठते,
पितृनुद्दिश्यैकं ब्राह्मणं भोजयेदपि वा दक्षिणेनाग्निं दर्भान् संस्तीर्य तेषु पिण्डं ददाति
पितृभ्यः स्वधारित्वत्यापि वाऽपः स पितृयज्ञः संतिष्ठते, उत्तरेणाग्निं शुचीं देशे प्रागग्रान्
दर्भान् संस्तीर्य गन्धपुष्पधूपदीपिरलंकृत्य बलिमुपहरति भूतेभ्यो नम इत्येप भूतयज्ञः
संतिष्ठते, मनुष्ययज्ञार्थमतिथिमैकं भोजयेदपि वा हन्तकारं ब्राह्मणे ददाति मनुष्येभ्यो
हन्तेति स मनुष्ययज्ञः संतिष्ठते । इति । परिशिष्टे च—वैश्वदेवबलिहरणानन्तरं
मग्नं दत्त्वा देवयज्ञार्थमुदृतादन्नदेवेभ्यः स्वाहेत्यकामाहुतिमग्री जुहुयुः, पितृयज्ञार्थमपि
वैश्वदेवबलिहरणशिष्टादन्नात्प्राचीनावीती दक्षिणतोऽग्रेः पितृतीर्थेन पितृभ्यः स्वधा-
स्त्विति बलिं हरेयुः, भूतयज्ञार्थमपि वैश्वदेवशिष्टादन्नादेवोत्तरतोऽग्रे देवतीर्थेन बलिमुप-
हरेयुर्भूतेभ्यो नम इति, मनुष्ययज्ञार्थमतिथि भोजयेयुः ॥ इति । अत्र पक्षे अग्नार्थ-
मेको देवयज्ञार्थमेको वैश्वदेवार्थमेक इति भागत्रयं कल्प्यम् । पशान्तरमाह याज्ञ-
वल्क्यः—भूतपित्रमरब्रह्ममनुष्याणां महामरणाः । देवेभ्यस्तु हुतादन्नशेषाद्दत्तबलिं
हरेत् ॥ भूतबलिः भूतयज्ञः । कौर्म च—देवेभ्यस्तु हुतादन्नशेषाद्दत्तबलिं हरेत् ।
भूतयज्ञः स वै ज्ञेयो भूतिदेः सर्वदेहिनाम् ॥ एवमेव तात्पर्यदर्शने च अतो देवयज्ञ-
शिष्टादेषु पितृभूतयज्ञौ कार्या । वैश्वदेवशिष्टादन्नादयः, मनुष्ययज्ञाप्रदाने भागद्वयेत्येति

पञ्चधा विभक्तपक्षो ब्रह्मादतः । अत्र विज्ञानेश्वरेण पुरुषसंस्कारपक्षोद्धीकृतः । उभयार्थो निगमे प्रतिपादितः । वैश्वदेवबलिहरणं देवयज्ञादयः पञ्चमहायज्ञा गृहमेधिनां स्युः सूनादोपापनुत्तये यज्ञा इतरात्रसंस्कारतयापि । इति । स्मृत्यर्थसारे च—गृहस्थो वैश्वदेवारूप्यं कर्म प्रारभते दिवा । अन्नस्य चात्मनश्चैव संस्कारार्थं तदिष्यते ॥ अग्नेर्दक्षिणतो दद्यात्पितृभ्यः पिण्डमप्यथ । दर्भेषु पितृयज्ञोयमोदपान्नात्समर्पणम् ॥ दर्भेषूत्तरतो बह्वेरापुष्पेभ्योर्चनं बलेः । भूतेभ्यो नम इत्येव दद्याद्यज्ञः स भौतिकः ॥ इदं वैश्वदेवकर्म व्यजनाकारमेवाग्निस्मिपि शिष्टेरनुष्ठीयते । अत्र कात्यायनः—स्वधाकारं नराकारं तथा बल्मीकरूपकम् । चक्राकारं च काम्यानां बलीनां लक्षणं विदुः ॥ पञ्चस्वेतेषु विप्राणां नित्या चक्राकृतिर्भवेत् । चक्राकारमयाष्टारं कुर्यादग्निस्मिपतः ॥ पक्वाभावे प्रवासे तु तण्डुलानोपधीस्तु वा । पयो दधि घृतं वापि कन्दमूलफलानि वा ॥ जुहुयादिति शेषः । अलाभे येन केनापि फलशाकोदकादिभिः । अथवा मन्त्रतः कुर्याद्भवेन्नैवैश्वदेविकः ॥ अत्र नियममाह कात्यायनः—पयोदधिघृतैः कुर्याद्वैश्वदेवं सुवेण तु । हस्तेनात्रादिभिः कुर्यादद्भिरञ्जलिना जले ॥ शाण्डिल्यः—केवलेनोदकेनापि शाकेन सुशृतेन वा । नित्यकर्म विधेयं स्याद्भक्तानां शुद्धिमिच्छताम् ॥ बोधायनः—प्रवासं गच्छतो यस्य गृहे कर्ता न विद्यते । पञ्चानां महतामेप नृयज्ञैः सह गच्छति ॥ प्रवासे कुरुते चैतान्यदन्नमुपपद्यते । न चेदुत्पद्यते चान्नमाद्भिरेतान् समाचरेत् ॥ परिशिष्टे—शाकं वा यदि वा पत्रं पुष्पं वा यदि वा फलम् । संकल्पयेद्यदाहारस्तेनाग्नौ जुहुयादपि ॥ आश्वमेधिके—अहुतं च हुतं चैव तथा प्रहुतमेव च । ब्राह्मं हुतं प्राशितं च पञ्च यज्ञान् प्रचक्षते ॥ जपो हुतो हुतो होमः प्रहुतो भौतिको बलिः । ब्राह्मं हुतं द्विजाध्यार्चा प्राशितं पितृतर्पणम् ॥ जपः ब्रह्मयज्ञः, होमः देवयज्ञः, द्विजाध्यार्चा मनुष्ययज्ञः । एषां ब्राह्मणालाभे कर्मपुराणे नियमो दर्शितः—सर्वेषामप्यलाभे तु दत्तं गोभ्यो निवेदयेत् । मुख्यकल्पानन्तरं मनुष्ययज्ञं प्रकृत्य तत्रैवोक्तम् । हन्तकारमथाग्रं वा भिक्षां वा शक्तितो द्विजः । दद्यादतिथये नित्यं सुभ्येत परमेश्वरम् ॥ अत्र शातातपः—ग्रासमात्रा भवेद्विक्षा एषं ग्रासचतुष्टयम् । विज्ञानेश्वरे—ग्रासमात्रं भवेद्विक्षा पुष्कलं तच्चतुर्गुणम् । हन्तकारश्चतुर्भिः स्यादग्रं तत्रिगुणं भवेत् ॥ पितृयज्ञं प्रकृत्य व्यासः—विप्राभावे तु पिण्डं वा दद्यादक्षिणतो भुवि । कुक्कुटाण्डकमात्ररतु पिण्ड इत्यभिधीयते ॥ अंगुष्ठपूर्वमात्रं तु अवदानमिति स्मृतम् । किंच । यस्य चाग्नौ न क्रियते यस्य चान्नं न दीयते । न तद्गोर्ज्यं द्विजातीनां भुक्तवा चोपवसेदहः ॥ इति प्रत्यवायस्मरणात्, “अग्रं च देयम् ” इति विधानाच्च वैहायसमल्पन्तेग्रं दत्त्वा देवयज्ञादयः कार्याः “ अग्रं दत्त्वा देवयज्ञे ” इति परिशिष्टे दर्शनात् । “ इदमकामहताय श्रोत्रिणायाग्रं ददामि ” इत्यंशदानमन्त्रः । किंच, “ पञ्च वा एते महायज्ञाः सतति प्रजायन्ते सतति संतिष्ठन्ते देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्मयज्ञः ” इति पञ्चमहायज्ञानभिधाय “ यद्गमौ जुहोति ” इत्यादिना तत्स्वरूपं श्रुत्यैव विदुतम् । ततश्च “ जुहोति चोदनात्स्वाहाकारप्रदाने ” इति गीतमस्मरणात्, “ देवेभ्यः स्वाहा ” इति विधाना-

अथ देवयज्ञे देवेभ्यः स्वाहेति मन्त्रः । तथा पितृयज्ञे, “पितृभ्यः स्वधा करोति” इति चोदनात्, “पितृभ्यः स्वधा नमः” इति दर्शनाच्च, पितृभ्यः स्वधा नमस्करोमीत्येव मन्त्रः । भूतयज्ञे च “भूतेभ्यो बलिं हरति” इति विधानात्, “मनुष्ययज्ञे चाग्निं ददाति” इत्यनुशासनाच्च “भूतेभ्यो बलिं हरापि” इति, “मनुष्येभ्योऽन्नं ददामि हन्त” इति क्रमान्मन्त्रौ भवतः । यथाह जैमिनिः—विधिशब्दस्य मन्त्रत्वभावः स्यात्तेन चोदना । इति मन्त्रेनाग्नात् विधिशब्दस्यैव मन्त्रत्वं भाव्यम्, तेन हि चोद्यते । तथा संध्यामुपासीत, संध्यामुपासिष्ये, यजेत ज्योतिष्टोमेन, यक्ष्ये, उपनयति माणवकम्, उपनेष्ये, पिता माता च ददतुः, अमुष्य नाम धास्यावः, इत्यादि संकल्पो द्रष्टव्यः । “सायं प्रातः कुर्वीत वैश्वदेवम्” इति विधेर्नैश्वदेवं करिष्य इत्येवं संकल्पः । यज्ञशब्दवाच्यत्वात्पञ्चमहायज्ञेषु यद्य इति संकल्पः । “अथो आहुः, सर्वेषु यज्ञरुतुष्विति, होष्यन्नप उपस्पृशेत्. विद्युदसि विद्यमे पाप्मानमिति, अथ हुत्वोपस्पृशेत्, वृष्टिरसि वृक्ष्य मे पाप्मानमिति” इति श्रुतेः विद्युद्दृष्टी च भवतः । सन्निपातितकर्तव्यतयोरौपासनहोमवैश्वदेवयोः “हस्तेनैते आहुती जुहोति” “हस्तेन जुहुयात्” इति दर्शनात्सन्निपातितकर्तव्यताकदेवयज्ञादिहोमश्च हस्तेनैव कार्यः, तयोरेव दृष्टत्वात् । अग्नौ होमो देवयज्ञे चोभयतः परिपेचनं यथा विधिः स्यात्, पितृयज्ञादिषु धर्मादिवत्सर्गां समन्तमेव परिपेचनमिति विवेकः । अत्र हारीतः—देवानृषीन् पितृंश्चैव भूतानि ब्राह्मणांस्तथा । तर्पयन् विधिना विप्रो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ भृशुः—यत्फलं सोमयागेन प्राप्नोति धनवान् द्विजः । सम्यक् पञ्चमहायज्ञैर्दरिद्रस्तदवाप्नुयात् ॥ गुणफलाधिकारवत्संयोगप्रयत्नान्यायेन फलार्थमपि भवतीति भावः । आपस्तम्बः—य एतानव्यग्रो यथोपदेशं कुरुते नित्यं स्वर्गः पुष्टिश्च । इति । एवं कृत्वातिथिमुख्यैः सह भुक्त्वा प्रतिपत्तिकर्म कुर्यात् । तथापस्तम्बः—अमन्त्रेभ्यो लेपान् संकृष्याद्विः संसृज्योत्तरतः शुची देशे रुद्राय निनयेदेवं वास्तुशिवं भवति इति । अत्र प्रातर्ब्रह्मयज्ञाकरणे मनुष्ययज्ञान्ते कुर्यात् । तथा कौर्मि—यदि स्यात्तर्पणादर्वाग्ब्रह्मयज्ञः कृतो नहि । कृत्वा मनुष्ययज्ञं वै ततः स्वाध्यायमारभेत् ॥ मनसेति शेषः । “ग्रामे मनसा स्वाध्यायमधीते” इति श्रुतेः । विधुरं प्रकृत्य अग्निः—साग्निकः पितृयज्ञान्तं बलिकर्म समाचरेत् । अनग्निर्हुतशेषं तु बलिं काकबलिं हरेत् ॥ पुरुषयज्ञाद्वेदानान्यस्वनग्रेस्तु महामखे । तुशब्दाभ्यां देवादियज्ञचतुष्टयं व्यावर्तते । “स्वाध्यायाद्यविस्मृत्यर्थं नित्यं केवलमधीयीत, न ब्रह्मयज्ञं कुर्यात्” इति विशिष्यते । पञ्च कल्लता महायज्ञाः प्रत्यहं गृहमेधिनाम् । इति पराशरेण पञ्चयज्ञानां गृहमेधिविशिष्टत्वस्मरणात् । मनुष्येभ्योऽन्नदानमिति न विरोधः । वसिष्ठः—अनग्निस्तु यो विप्रः सोऽन्नं व्याहृतिभिः स्वयम् । हुत्वा शकलहोमं च शिष्टं काकबलिं हरेत् ॥ चिष्णुश्च—अन्नं व्याहृतिभिर्हुत्वा हुत्वा मन्त्रैश्च शकलैः । प्रजापतेर्हविर्हुत्वा पूरयेन्नाधिकं ततः ॥ त्रिभिर्वाहृतिभिरन्नाहुतीर्हुत्वा “प्रजापतये स्वाहा” इति च, ततो “देवकृतस्यैनसः” इत्याद्यैः शकलहोमं च कृत्वा होमं समापयेत् । ततोऽधिकमनग्रेः किञ्चिन्नास्तीत्यर्थः । एवमनग्रेरेतावत्येव धर्मशास्त्रे सिद्धेऽपि केचित्केनचित्कृतकारिकावल-

म्वनेन प्रकारान्तरमपि कुर्वन्ति, तत्र साधीयः, “सभार्यस्तु शुचिः स्नातः” इति
 सपत्नीकस्यैव व्यासेन वैश्वदेवस्मृतेः, “अथ गृहमेधिर्नोर्व्रतम्” इति दम्पती प्रकृ-
 त्यैवापस्तम्बेन वैश्वदेवादिविधानात्, “पाणिग्रहणादधिकगृहमेधिर्नोर्व्रतम्” इति
 द्विवचनस्यान्यतरात्यये तत्रोक्तकर्मानधिकारज्ञापकत्वाच्च, “आवाभ्यां कर्माणि कर्त-
 व्यानि” इत्युभयाधिकारत्वेनैव गार्ह्यकर्मादिसङ्कल्पाच्च । एवमप्याश्रमान्तरपरिश्रहार्ह-
 त्वाय सन्ध्यावन्दनमात्रं कार्यम् । अतः स्रु “प्रायश्चित्तानर्हत्वप्रसक्तोऽङ्गिजातिक-
 र्महानावपि पतितादेः सन्ध्याकर्मलोपो नास्ति” इति विज्ञानेश्वरः प्राह । अत्र व्या-
 सः—ततः शनैः शनैर्देद्याद्वलिं काकशुनां तथा । मनुश्च—शुनां च पतितानां च श्व-
 पचां पापरोगिणाम् । वायसानां कृमीणां च शनकैर्विक्षिपेद्भुवि ॥ ऐन्द्रवारुणवायव्याः
 सौम्या याम्याश्च नैर्ऋताः । वायसाः प्रतिगृहन्तु भूमौ दत्तं मया बलिम् ॥ श्रीचि-
 ष्णुपुराणे च—यौ श्वानौ श्यामशबलौ वैवस्वतकुलोद्भवौ । ताभ्यां बलिं प्रदास्यामि
 स्यातामेतावहिंसकौ ॥ दत्त्वानेन विधानेन बलिं पश्चादुपस्पृशेत् । अतिथीन् भोजयेच्चैव
 कुमारार्भककन्यकाः ॥ उपस्पृशेत् बलिदानानन्तरमाचामेदित्यर्थः । मार्कण्डेयः—एवं
 गृही बलिं कृत्वा गृहे गृहपतिः शुचिः । आप्यायनाय भूतानां कुर्याद्भुत्सर्गमन्ततः ॥
 उत्सर्गोत्रस्य कथमित्यपेक्षिते, श्रीचिष्णुपुराणे—देवा मनुष्याः पशवो वयांसि
 सिद्धाश्च यक्षोरगदैत्यसंघाः । प्रेताः पिशाचास्तरवः समस्ता ये चान्नामिच्छ-
 न्ति मया प्रदत्तम् ॥ पिपीलिकाः कीटपतङ्गकाश्च बुभुक्षिताः कर्मनिबन्धबन्धाः । प्र-
 यान्तु ते वृत्तिमिदं मयान्नं तेभ्यो निसृष्टं मुदिता भवन्तु ॥ येषां न माता न पिता न
 बन्धुर्नैवात्रासिद्धिर्न तथात्रमस्ति । तत्तृत्तयेत्रं भुवि दत्तमेतत्ते यान्तु तृप्तिं मुदिता भव-
 न्तु ॥ भूतानि सर्वाणि तथात्रमेतदहं च विष्णुर्न ततोऽन्यदस्ति । तस्मादिदं भूतहिताय
 भूतमन्नं प्रयच्छामि भवाय तेषाम् ॥ चतुर्दशो लोकगणो य एष तत्र स्थिता ये स्रु
 भूतसंघाः । वृक्ष्यर्थमन्नं हि मया निसृष्टं तेषामिदं ते मुदिता भवन्तु ॥ इत्युच्चार्य नरो
 दद्यादन्नं श्रद्धासमन्वितः ॥ भुवि भूतेषुकाराय गृही सर्वश्रेयो यतः ॥ मनुः—एवं
 यः सर्वभूतानि ब्राह्मणो नित्यमर्चति । स याति परमं स्थानं तेजोमूर्तिमयार्जुन ॥ कृ-
 त्वैतद्रत्निकर्मैवमतिथिं पूज्यमाशयेत् । भिक्षां च भिक्षवे तद्याद्विधिवद्ब्रह्मचारिणे ॥
 अती च ब्रह्मचारी च पक्वान्त्रवामिनावुभौ । तयोरन्नमदत्त्वा तु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥
 शंखः—गोदोहमात्रमङ्गणोतिथिं प्रतीक्षमाण आसीत् । पुराणे—नाडिकायाश्चतुर्भागं
 गोदोहं श्रुवते बुधाः । याज्ञवल्क्यः—बालसुवासिनीवृद्धगर्भिण्यातुरकन्यकाः ।
 संभोज्यातिथिभृत्यांश्च दम्पत्योः शेषभोजनम् ॥ सुवासिनी परिणीता पितृगृहे स्थिता
 दुहिता । आपस्तम्बः—शेषभोज्यतिथीनां स्यात् । मनुः—विषसाशी भवेन्नित्यं नि-
 त्यं चामृतभोजनः । विषसं भुक्तशिष्टं स्याद्यज्ञशिष्टं तथामृतम् ॥ भगवद्गीतायां
 च—यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः । ते त्वयं भुञ्जते पापा ये पचन्त्यात्म-
 कारणात् ॥ अतो देवतोद्देशेन विना स्वार्थं पाको न कार्यः, “केवलापो भवति के-
 वलादी” इति प्रत्यवायश्रुतेः । स्मृत्यन्तरे च—सुवामिनी कुमारश्च रोगिणो
 गुर्भिणीं तथा । अतिथिभ्योऽत्र एवैतान् भोजयेदविचारयन् ॥ पराशरः—अत्रता

हानधीयाना यत्र भैक्षचरा द्विजाः । तं ग्रामं दण्डयेद्राजा चोरभक्तप्रदो हि सः ॥
 दद्याच्च भिक्षात्रितयं पारिव्राड्ब्रह्मचारिणाम् । इच्छया च बुधो दद्याद्विभवे सत्यवा-
 रितम् ॥ घोघायनः—सर्वेभ्योतिथिभ्योभ्यागतेभ्य आचण्डालेभ्यः स्वागतं कार्यमोप-
 धिविभागस्तु विभववता कार्योऽभावे भूमिरुदकं तृणानि कल्याणी वागित्येतानि ।
 इति । आपस्तम्बः—शूद्रमभ्यागतं कर्मणि नियुञ्ज्यादयास्मै दद्यात्, असमुदेतश्चेद-
 तिथिद्वयाण आगच्छेदासनमुदकमंत्रं श्रोत्रियाय दद्यामीत्येव दद्यादेवमस्य, समुद्दं
 भवति । आश्वमेधिके—प्रियो वा यदि वा द्वेष्यो मूर्खः पण्डित एव वा । प्रा-
 तो यो वैश्वदेवान्ते सोतिथिः स्वर्गसंक्रमः ॥ पराशरः—चोरो वा यदि चण्डालः
 शत्रुर्वा पितृघातुकः । वैश्वदेवे तु संप्राप्ते सोतिथिः स्वर्गसंक्रमः ॥ अतः, द्विपदत्रं न
 भोक्तव्यं द्विपन्तं नैव भोजयेत् । इति वचनमदेशकाले स्वयंप्रार्थनाविषयम् ।
 सुमन्तुः—यस्याध्वस्त्रिणाः पथिका गृहमायान्ति कार्शिताः । पूज्यन्ते तृणभूम्याद्यैः
 पितरस्तेन पुत्रिणः ॥ आश्वमेधिके—दूराध्वगं श्रान्तमनुव्रजन्ति देवाश्च सर्वे
 पितरोऽग्रयश्च । तस्मिन् द्विजे पूजिते पूजिताः स्युर्दिते निराशा अपि ते प्रयान्ति ॥
 दिते खण्डिते, निराशीकृते । अतिथिर्यस्य भग्राशो गृहात्प्रतिनिवर्तते । स तस्मै
 दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति ॥ मनुः—न पृच्छेद्द्वौत्रचरणौ न स्वाध्यायं न च
 श्रुतम् । चित्ते विभावयेत्तत्र देवोयं समुपस्थितः ॥ यानशय्यासनान्यस्य कूपोद्यानगृहाणि
 च । अदत्तान्युपयुञ्जान एनसः स्यात्तुरीयभाक् ॥ एकरात्रं तु निवसन्नतिथिर्ब्राह्म-
 णः स्मृतः । अनित्या हि तिथिर्यस्मात्तस्मादातिथिरुच्यते ॥ न वै स्वयं तदश्रीयाद-
 त्तिथिं यत्र भोजयेत् । धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं चातिथिपूजनम् ॥ याज्ञवल्क्यः—
 अध्वनीनोतिथिर्ज्ञेयः श्रोत्रियो वेदपारगः । मान्यावेत्ती गृहस्थस्य ब्रह्मलोकमभीप्सतः ॥
 अभ्यागतो ज्ञातपूर्वस्त्वज्ञातोतिथिरुच्यते । पराशरः—पापण्डिनो विकर्मस्थान्
 शठान् बैडालवृत्तिकान् । हेतुकान् बकवृत्तींश्च वाड्मात्रेणापि नार्चयेत् ॥ एते संज्ञा-
 प्रकरणे निरुक्ताः । पट्स्वप्येतेषु यद्दत्तं विधिनाप्यर्जितं धनम् । दातुर्भवत्यनर्थाय
 परत्रादातुरेव च ॥ बृहस्पतिः—नष्टशौचे व्रतभ्रष्टे विभ्रे वेदविर्जिते । दीयमानं
 रुदत्पत्रं किं मया दुष्कृतं कृतम् ॥ वेदविद्याव्रतघ्नाते श्रोत्रिये गृहमागते । कीड-
 न्त्योपधयः सर्वा यास्यामः परमां गतिम् ॥ मनुः—न भोजनार्थं स्वे विभ्रः कुलगोत्रे
 निवेदयेत् । भोजनार्थं हि ते शंसन्वान्ताशीत्युच्यते बुधैः ॥ द्वाविमौ पुरुषौ लोके
 स्वर्गस्योपरि तिष्ठतः । अन्नप्रदाता दुर्भिक्षे सुभिक्षे हेमवस्त्रदः । याज्ञवल्क्यः—
 सन्कृत्य भिक्षवे भिक्षा दातव्या सुव्रताय च । भोजयेच्चागतान् काले सखिसंबन्धिवान्ध-
 वान् ॥ महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेत् । सत्क्रियान्वासनं स्वादु भोजनं
 सूत्रतं वचः ॥ महोक्षं वेति गृहादीनामुपलक्षणम् । अयमर्थः—भवदर्थमयमस्माभिः कल्पित
 इति तत्प्रीत्यर्थं ब्रूयात्र तु प्रदानाय व्यापादनाय वा एतत्सर्वं भवदीयमिति ब्रूयादि-
 ति । सूत्रतं वचः प्रिया वाचः, भिक्षुः यतिः । तद्विषये—यतिहस्ते जलं दद्याद्द्वैक्षं
 दद्यात्पुनर्जलम् । तद्वैक्षं मेरुणा तुल्यं तज्जलं सागरोपमम् ॥ यतिर्यस्य गृहे भुंक्ते
 तस्य भुंक्ते हरिः स्वयम् । हरिर्यस्य गृहे भुंक्ते तस्य भुंक्ते जगन्नयम् ॥ पराशरः—

वैश्वदेवकृतं पापं भिक्षुरेको व्यपोहति । न भिक्षुणा कृतं पापं वैश्वदेवो व्यपोहति ॥ ततश्च वैश्वदेवात्प्रागेव भिक्षौ समागते सति भिक्षैव देया, वैश्वदेवाकरणे न दोष इति भावः । एतदेकभाण्डपक्वविषयम्, पृथक् पाके तु वैश्वदेवः कार्यः । मनुः— प्रोषितस्य दरिद्रस्य कुटुम्बात्प्रच्युतस्य च । अध्वानं वा प्रपन्नस्य भिक्षाचर्या विधीयते ॥ तदेवम्—प्रतये काञ्चनं दद्यात्तण्डुलं ब्रह्मचारिणे । पक्वान्नं तु गृहस्थाय दाता दुर्गाणि गच्छति ॥ इत्युक्तदोषो नास्तीति भावः । चन्द्रिकायाम्—माधूकरीं य आदाय ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति । दाता तु नरकं याति भोक्ता भुञ्जीत किल्बिषम् ॥ अतो नान्यार्थं भिक्षेत ब्रह्मचारी यतिर्वा नाधिकमाहरेदित्यभिप्रायः । यमः— आहारमात्रादधिकं न किञ्चिद्भक्षमाचरेत् । युज्यते स्तेयदोषेण कामतोधिकमाहरन् ॥ तस्मान्नोपहरेद्भक्षमतिरिक्तं यतिर्व्रती । व्रती वर्णां, कामत इत्युक्तेरकामतो न दोषः । हस्तदत्ता तु या भिक्षा लवणव्यञ्जनानि च । भोक्ता ह्यशुचितां याति दाता स्वर्गं न गच्छति ॥ हस्ते दद्यात्तु यः स्नेहं लवणव्यञ्जनानि च । दातारं नोपतिष्ठन्ति भोक्ता भुञ्जीत किल्बिषम् ॥ तस्मादन्तर्हितं चान्नं पर्णेनाथ तृणेन वा । प्रदद्यान्न तु हस्तेन न हस्ते तु कदाचन ॥ अतो भोक्तृभ्यः पर्णादिनान्तर्हितमेव देयम्, न तु केषलेन हस्तेन हस्ते वा । हस्ते ददाति यः स्नेहं लवणव्यञ्जनानि च । दाता तु नरकं याति भोक्ता भुञ्जीत किल्बिषम् ॥ इति स्मृतेः । दर्व्याः क्वचिन्निषेधमाह यमः—दर्व्या देयं शृतान्नं च लवणव्यञ्जनानि च । तैलपक्वमपक्वं च न तु दर्व्या कदाचन ॥ पराशरः—आयसेन तु पात्रेण यदन्नप्रपनीयते । शुनोच्छिष्टमसौ भुङ्क्ते दाता च नरकं व्रजेत् ॥ भरद्वाजः—अयस्पात्रमयोग्यं स्यात्स्नानाचमनकर्मसु । तत्र स्थितं घनरसं नोपभोग्यं द्विजातिभिः ॥ शाण्डिल्यः—वेत्रचर्मकृतं चैव तालपत्रकृतं कुशम् । आयसं वर्जयेद्भुक्तौ यागयोग्योपयोगि च ॥ यागयोग्योपयोगि भगवदाराधनोपकरणम् । तेनात्रादीनि न दद्यादित्यर्थः ।

❀ अथ भोजनविधिः ❀

आपस्तम्बः—भोक्ष्यमाणस्तु प्रयतोपि द्विराचामेत् ॥ स्मृत्यन्तरे—यस्तु भोजनशालार्यां भोक्तुकाम उपस्पृशेत् । आसनस्थो न चान्यत्र स विप्रः पंक्तिदूपकः ॥ भोक्तुकामो यदा विप्र आचान्तो ह्यासने स्थितः । अभिवादं करोत्यस्य पुनराचमनं चरेत् ॥ मनुः—सायंप्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितम् । नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमो विधिः ॥ श्रुतिश्च—तस्मात्सायंप्रातराशयेव स्यात् । बोधायनः—अन्तरा प्रातराशं च सायमाशं तथैव च । सदोषवासी भवति यो न भुङ्क्ते कदाचन ॥ मनुः—भुक्तवस्तु च विप्रेषु स्वेषु भृत्येषु चैव हि । भुञ्जीषातां ततः पश्चादवशिष्टं तु दम्पती ॥ भृत्याः बालसुवासिन्यादयः । अखण्डादर्शो—उपलिप्य समस्थाने शुचौ श्लक्ष्णासनान्विते । चतुरस्रं त्रिकोणं च वर्तुलं चार्धचन्द्रकम् ॥ कर्तव्यमानुपूर्व्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलम् ॥ तथात्रेयः—चतुरस्रं ब्राह्मणस्य त्रिकोणं क्षत्रियस्य तु । वर्तुलं चैव वैश्यस्य शूद्रस्याभ्युक्षणं स्मृतम् ॥ यातुधानाः पिशाचाश्च ह्यसुरा-

श्वाय राक्षसाः । घ्नन्ति वै बलमन्नस्य मण्डलेन विवर्जितम् ॥ ब्रह्मा विष्णुश्च
रुद्रश्च श्रीर्हुताशन एव च । मण्डलान्युपजीवन्ति तस्मात्कुर्वीत मण्डलम् ॥
गोमयं मण्डलं कृत्वा भोक्तव्यमिति निश्चितम् । पिशाचा यातुधानाद्या
अत्रादाः स्युरमण्डले ॥ पात्रावस्थानतो न्यूनमधिकं वा न कारयेत् ।
शाण्डिल्यः—उपविश्य शुची देशे निःशुद्धं चतुरस्रकम् । सविताने समीपे
च भोक्तव्यं भगवन्मयैः ॥ समीपे इज्याप्रदेशस्य, भगवन्मयैः भगवद्भयानप्रचुरैः । कवले
कवले कुर्वन् गोविन्दस्यानुकीर्तनम् । जीवन्मुक्तोन्यथा कुर्वन् केवलोदरपूरकः ॥ इति
स्मृतेः । मनुः—आयुष्यं प्राङ्मुखो भुंक्ते यशस्यं दक्षिणामुखः । श्रियं प्रत्यङ्मुखो
भुंक्ते ऋतं भुंक्ते उदङ्मुखः ॥ कामयमान इति शेषः । पश्चाद्भ्रौं भोजनं कुर्यात् प्राङ्-
मुखो मीनमास्थितः । हस्तौ पादौ तथैवास्यमेपा पश्चाद्भ्रौं मता ॥ घोघायनः—वा-
ण्डेत्सुचूद्रपरीतात्मा यच्चात्रं रससंयुतम् । गुप्ते चैव प्रदेशे तु प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुखः ॥
गोबिलः—प्राङ्मुखोवस्थितो विप्रः प्रतीचीं वा यथारुचि । उत्तरं पितृकार्येषु दक्षिणं
तु विवर्जयेत् ॥ मनुः—यो वेष्टितशिरा भुंक्ते यो भुंक्ते दक्षिणामुखः । सोपानात्कस्तु यो
भुंक्ते तद्वै रक्षांसि गच्छति ॥ व्यासः—प्राङ्मुखोन्नानि भुञ्जीत सूर्याभिमुख एव वा ।
अत्र प्राङ्मुखोन्नानि भुञ्जीतेति नियमविधिः, अन्यस्तु काम्यः । “ वाग्यतो दक्षिणा-
मुखो भुञ्जीतानायुष्यं त्वेवंमुखस्य भोजनं मातुरित्युपदिशन्ति ” इति स्मरणं पुष्टिकाम-
स्य तिष्यश्चाद्धविषयम् । अत्र विशेषमाह शाण्डिल्यः—वृद्धबालाङ्गनादीनां
पूर्वाह्णे भोजनं भवेत् । यथाकालं समभ्यर्च्य साग्निं देवं ततोशनम् ॥ भुवं स्पृष्ट्वा पदाश्रे-
ण पात्रं सव्येन पाणिना । इज्याप्रदेशाभिमुखः समश्रीयात्प्रसन्नधीः ॥ अत्र नियममाह
मनुः—न भुञ्जीतोद्धृतस्नेहं नातिसौहित्यमाचरेत् । नातिप्रगे नातिसायं न सायं
प्रातराशितः ॥ अतिसौहित्यम् अतिभोजनम् । स्मृतिमाधवीये—प्रशस्तशुद्धपात्रेषु
भुञ्जीताकुपितो द्विजः । सौवर्णे राजते कांस्ये पद्मपत्रपलाशयोः ॥ भोजनेऽभोजने चैव
त्रिरात्रं फलमश्नुते । ब्रह्मपत्रे तु यो भुंक्ते मासमेकं निरन्तरम् ॥ त्रिभिश्चान्द्रायणैस्तु-
ल्यं महापातकनाशनम् । पद्मपत्रे तु यो भुंक्ते मासमेकं निरन्तरम् ॥ स गच्छत्यूर्ध्व-
गामित्वं परं स्थानं च शाश्वतम् । ब्रह्मपत्रं पिशाचोदुम्बरम्, मध्यमं पलाशपत्रमित्य-
न्ये । देवलः—पिशाचोदुम्बरे पात्रे योश्नाति सततं द्विजः । सर्वपापविनिर्मुक्तः परमां
गतिमाप्नुयात् ॥ योगयाज्ञवल्क्यः—अमत्रं वाथ कांस्यं वा राजतं वा हिरण्यम् ।
तानि पात्राणि सर्वेषां यथाविभवंमाचरेत् ॥ एक एव तु भुञ्जीत विमले कांस्यभाजने ।
पलाशिकादुर्वागत ऊर्ध्वं यथेच्छया ॥ इदं भ्रात्रादिविषयम् । तदपि शिष्टाः
परिहरन्ति । तयोक्तं चासिष्टे—चतुष्पाट्टिपलं तत्र कांस्यं मुख्यं प्रमाणतः ।
तदर्थेनापि कर्तव्यं ततो हीनं विसर्जयेत् ॥ इदमपि परमैकान्तिनां वर्ज्यमिति मुनयो
वदन्ति । सौवर्णं राजतं वापि शुद्धपात्रं न तु स्पृशेत् । इतरेषां तु शुद्धिः स्यात्ताप-
पर्षणतस्तथा ॥ किमुत ताप्रकास्यादिपात्रमिति भावः । स्मृत्यन्तरे—पनसाम्रना-
रिकेलकदलीबिल्वपत्रके । उहिनाकुञ्चिपत्रे च चान्द्रायणफलं भवेत् ॥ मनुः—वटाश्व-
स्थार्कपर्णेषु कुम्भीतिन्दुकपत्रयोः । कोविदारकरजेषु भुक्त्वा चान्द्रायणं श्रेतु ॥

पादो-विल्वोदुम्बरयोर्ध्वकवटपत्रेषु भोजनम् । वर्जयेत्साधको यत्नाद्भोजने दीर्घ-
चिन्तनम् ॥ बोधिः अश्वत्थम्, विल्वस्य विकल्पः । व्यासः-पलाशपद्मपत्रेषु
गृही भुक्तैन्दवं चरेत् । यतिश्च ब्रह्मचारी च लभते चान्द्रकं फलम् ॥ अत्र माघवी-
ये पलाशपद्मपत्रयोर्व्यवस्था दर्शिता । वल्लीपलाशपत्रे च स्थलजे पौष्करोपि च । गृह-
स्यश्चेत्समश्रीयाच्छुद्धये चान्द्रायणं चरेत् ॥ स्मृतिरत्ने च-कदलीगर्भपत्रे च पद्म-
पत्रे जलास्पृशि । वल्लीपलाशपत्रे च भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ ततश्च एतद्व्यतिरिक्त-
पलाशपद्मपत्रविषयो द्रष्टव्यः, सर्वत्र अपवादपरिहारेणोत्सर्गप्रवृत्तेः । स्मृतिसंग्रहे-
वर्कपत्रे च पद्मे च अश्वत्थवटयोस्तथा । औदुम्बरे पलाशे च भुक्त्वा चान्द्रायणं
चरेत् ॥ करे कर्पटके चैव पापाणे ताम्रभाजने । वटाश्वत्थार्कपर्णेषु भुक्त्वा चान्द्रायणं
चरेत् ॥ अत्र चान्द्रायणस्मरणं बहुकालाभ्यासविषयम्, प्रायश्चित्तस्य गुरुत्वात् ।
एवमन्यत्रापि बोद्धव्यम् । मृण्मये पर्णपृष्ठे वा कार्पासे तान्तवेश्मनि । नाश्रीयात्र
पिबेच्चैव न करे न तथाञ्जली ॥ कार्पासे पत्रे, तान्तवे वस्त्रे । शाण्डिल्यः-नाति-
दोषावहं कांस्यं भोजनेश्वत्थमेव च । कुटुम्बिनामकामानामपीच्छन्तीह केचन ॥

❀ परिपेचनविधिः ❀

सुमन्तुः-अन्नं निधाप्य दर्व्यां तु न हस्तेन कदाचन । पूजयित्वा तदन्नं चा-
पोशनं तु समन्त्रकम् ॥ बोधायनः-महाव्याहृतिभिः प्रदक्षिणमन्त्रमुदकं परिपिच्य
सव्येनामुञ्चन् । इति । सव्येन हस्तेनामुञ्चन्-पात्रं स्पृशन् इत्यर्थः । उशाना अपि-
सत्यं त्वर्तेनेत्यनेनोदकं परिपिच्यामृतोपस्तरणमसीति प्राशयेत् । इति । पराशा-
रश्च-ततो महाव्याहृतिभिः पात्रं तत्परिपिच्य च । सत्यं त्वर्तेन चाद्रिश्च हस्तं प्रक्षा-
लयेत्ततः ॥ आसीनश्चासने भोक्तुं पादौ भूमिं प्रतिष्ठितौ । पादाभ्यां धरणीं स्पृष्ट्वा पा-
देनैकेन वा पुनः ॥ ततो विधायाचमनं ध्यात्वा चात्राधिदेवतम् । समन्त्राचमनं कृत्वा
प्राणाद्याहुतिपञ्चकम् ॥ दशनस्पृष्टिरहितं कृत्वा भुञ्जीत वाग्यतः । अखण्डादर्श-
अथामृतोपस्तरणमसीति च निपीय कम् । हुत्वा प्राणाहुतीः पंच पात्रं वामेन संस्पृशन् ॥
भुक्त्वामृतापिधानमसीति च निपीय कम् । आचान्तः पुनराचामेन्मुखहस्तौ विशोध्य
श्च ॥ कं जलम् ॥

❀ आपोशनविधिः ❀

स्मृत्यर्थसारे-आपोशनं वामभागे सुरापानसमं भवेत् । तदेव दक्षिणे भागे सोम-
पानसमं भवेत् ॥ मार्कण्डेयः-आपोशनं सोमपानं यावदन्नं न लंपितम् । हस्तेन लंपितं
चात्रमभोज्यं मन्त्रब्रवीत् ॥ स्मृत्यर्थसारे-आपोशनं करे कृत्वा पात्रे कृत्वा तिलोद-
कम् । पूरणं तु पुनः कृत्वा सुरापानसमं भवेत् ॥ पुराणे-आपोशनं चासनं च
-तैलाभ्यङ्गं तथैव च । स्वयं करकृतं प्रोक्तमायुःश्रीपुत्रहानिदम् ॥ आपोशनं करे कृत्वा
आशीर्वचनमब्रवीत् । अभोज्यं तद्भवेदन्नं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ वृद्धचसिष्टः-
सोदकं दक्षिणं पाणिं कुर्यादन्नं प्रदक्षिणम् । अपेयं तद्भवेदम्बु पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥
भोजने तिष्ठमानास्तु स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः । न देवास्तस्मिमायाति निराशाः

पितरस्तथा ॥ भुञ्जानोभिभवेद्यस्तु तदन्नं परिवर्जयेत् । चिन्तामणौ-अंगुष्ठतर्जनी
चैव मध्यमा च तृतीयका । तिस्रोनामांगुलिश्चैव प्रशस्ताः पात्रधारणे ॥ शाता-
तपः-आपोशनमकृत्वा तु यो भुंक्तेऽनापि द्विजः । भुञ्जानो वा यदि ब्रूयाद्वायव्य-
ष्टशतं जपेत् ॥ शाण्डिल्यः-भोजनाद्यन्तयोर्दिव्यपादाम्बेकं समन्त्रकम् । पिबेद-
वश्यं सद्भक्तो मिश्रितं वार्हणादिभिः ॥ आपस्तम्बः-नापज्जहीतापजहीत वा इति ।
भोजनान्तं वामेन हस्तेन पात्रं स्पृशन् भुञ्जीत न पात्रं मुञ्चेत्, प्राणाहुत्पूर्वं त्यजेद्वा ॥

❀ प्राणाहुतिनियमः ❀

तथा स्मृत्यर्थसारे-प्राणाहुतिषु सर्वासु हुतास्वेव त्यजेद्गृही । पात्रस्य धारणं
मीनं यावत्सिद्धिर्भवेद् भुजेः ॥ आस्थेनान्नस्य निक्षेपो मन्त्रैः प्राणादिसंज्ञकैः । तदेव
भोजनं ज्ञेयं तत्रैव नियमाः स्मृताः ॥ अतोवश्यं पात्रस्पर्शः कार्यः । समुत्थितस्तु
यो भुंक्ते यो भुंक्ते मुक्तभाजने । एवं वैवस्वतः प्राह भुक्त्वा सान्तपनं चरेत् ॥ इति
प्रायश्चित्तस्मृतेः । मुक्तभाजने वामहस्तेनेति शेषः । समुत्थितः उत्तरापोशनमकृत्वा
मध्ये उत्थाय पुनरुपविश्य यो भुंक्ते इत्यर्थः । गौतमः-अन्नं निधाय सत्पात्रे परि-
पिच्य समन्त्रकम् । वामहस्तेन संस्पृश्य जुहुयात्प्राणसंज्ञितैः ॥ अत एव वामहस्तेन
भुक्तिपात्रस्पर्शः कार्य इत्यर्थः । याज्ञवल्क्यः-आपोशनेनोपरिष्ठादधस्ताच्चैव भुं-
जता । अनग्रममृतं चैव कार्यमन्नं द्विजन्मना ॥ उपरिष्ठादधस्ताच्च आपोशनाख्यकर्म-
णा अन्नमनग्रममृतं च कार्यम् । अत्र शातातपः-परिधानमपोशाने पूर्वमाच्छादनं
परम् । भवत्यन्नमनग्रं हि सोत्तरीयं तथामृतम् ॥ पराशरः-अशनं पूजितं नित्यं
बलमूर्जं प्रयच्छति । अपूजितं तु यद् भुक्तमुभयं तु हिनस्ति तत् ॥ स्मृत्यन्तरे-का-
यं हस्तमपोशाने प्रक्षाल्यैव समन्त्रकम् । जलं पीत्वा ततः पंच हुत्वा भुञ्जीत चाहुतीः ॥
व्यासः-प्राङ्मुखोन्नानि भुञ्जीत सूर्याभिमुख एव वा । पंचाद्रीं भोजनं कुर्यात्पात्रं भूम्यां
निधाय वै ॥ उपवासेन तत्तुल्यं मनुराह प्रजापतिः । महाव्याहृतिभिस्त्वन्नं परिपि-
च्योदकेन तु ॥ अमृतोपस्तरणमसीत्यापोशनक्रियां चरेत् । स्वाहाप्रणवसंयुक्तां प्राणा-
यान्नाहुतिं क्षिपेत् ॥ अपानाय ततो हुत्वा व्यानाय तदनन्तरम् । उदानाय ततो हुत्वा
समानायेति पंचमीम् ॥ शेषमन्नं यथाकामं भुञ्जीत व्यञ्जनेर्युक्तम् । विज्ञाय धर्ममेतेषां,
जुहुयादात्मविद्विजः । अत्र प्राणाग्निहोत्रमन्त्राणाम् ऋषिश्छन्दो देवताः सदुपदेशतो
लभ्या इति न लिख्यन्ते । गोचिलः-तर्जनीमध्यमांगुष्ठैः प्राणायान्नाहुतिर्भवेत् ।
मध्यमानामिकांगुष्ठैरपानायाहुतिर्भवेत् ॥ कानिष्ठानामिकांगुष्ठैर्व्यानाय जुहुयात् ततः ।
कानिष्ठतर्जन्व्यंगुष्ठैरुदाने चाहुति क्षिपेत् ॥ सर्वांगुलिभिरादाय समानायाहुतिर्भवेत् ।

१ पुस्तकान्तरे-ऋषिश्छन्दोदेवताश्च सदुपदेशतो लभ्या इत्यत्रापि विलिख्यन्ते ।
अखण्डादर्शै-प्राणाग्निहोत्र वक्ष्यामि यथाशास्त्रं द्विजन्मनाम् । प्राणाहुतिमन्त्रस्य, रु-
क्मवर्णं क्षुधाग्निऋषिः, गायत्री छन्दः, आदित्यो देवता, प्राणे निविष्ट इति । क्षुधाग्रये
आदित्यायेदम् । अपानाहुतिमन्त्रस्य, गोक्षीरवर्णं श्रद्धाग्निऋषिः, उष्णिक्छन्दः, सोमो
देवता, अपाने निविष्ट इति । श्रद्धाग्रये सोमायेदम् । व्यानाहुतिमन्त्रस्य, पद्मनालवर्णो
हुताशनऋषिः, अनुष्टुप् छन्दः, अग्निदेवता, व्याने निविष्ट इति । हुताशनाग्रये इदम् ।

श्रीवाराहे-निवेद्य हृदि तद्भूयः परिपेकादिपूर्वकम् । जुहुयादाहुतीः पञ्च विष्णो प्राणादिसंज्ञके ॥ मनुः-मध्यमानामिकांगुष्ठैर्गृहीत्वात्रं मितं पुनः । प्राणाय चेत्यपानाय व्यानाय च ततः परम् ॥ उदानाय समानाय स्वाहेति जुहुयाद्क्रमात् । मध्यमानामिकांगुष्ठैरेव पञ्च प्राणाहुतीः कुर्यादित्यत्रोक्तम् । आश्वमेधिके विशेष उक्तः-कुर्यात्प्राणाहुतीः पञ्च समादाय समन्ततः । इति । आगमप्रामाण्ये-हृदि ध्यायन् हरिं तस्मै निवेद्यात्रं समाहितः । मध्यमानामिकांगुष्ठैर्जुहुयादाहुतीः क्रमात् ॥ इदं सर्वाश्रमसाधारणम् । आपोशनेनोपरिष्ठादधस्ताच्चैव भुञ्जता । अनग्रममृतं चैव कार्यमन्नं द्विजन्मना ॥ इति भुञ्जता कर्तव्यत्वविधानात्, द्विजन्मत्वानपायात्, एषु वचनेष्वधिकारिविशेषानुक्तेश्च । अत्र श्रुतिः-विष्णुनात्तमश्रन्ति विष्णुना पीतं पिबन्ति विष्णुना घ्रातं जिघ्रन्ति । इति । श्रीभागवते-त्वयोपभुक्तस्त्रगन्धवासोर्लंकारचर्चिताः । उच्छिष्टभोजिनो दासास्तव मायां तरेमहि ॥ महाभारते-पञ्चरात्रविदो मुख्यास्तस्य गेहे महात्मनः । प्रापणं भगवद्भक्तं भुञ्जते चाग्र्यभोजनम् ॥ स्मृत्यन्तरे-प्रापणेन महाविष्णोर्वैश्वदेवं करोति यः । प्राणाग्निहवनं चैव तेन लोकाजितास्त्रयः ॥ श्रीगीतायाम्-अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमास्थितः । प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥ सुमन्तुः-दन्तचर्चणमाहुतीनां वर्जयेदन्तरे निगरेत् । इति । हारीतः-पञ्च प्राणाहुतीः कुर्याच्छुद्धाग्नैरभिधारितैः । उच्छिष्टेन घृतं दद्यात् प्राग्घृते लवणान्वितम् ॥ प्राणाहुतेः पश्चादेव लवणान्वितं व्यञ्जनं दद्यादित्यर्थः । प्राणाहुतिस्तु शुद्धाग्नैरेव कार्या । तथा पराशरः-अस्नाताशी मलं भुंक्ते ह्यजपः पूयशोणिते । अहुताग्निः कृमिं भुंक्ते ह्यदाता विषमश्रुते ॥ प्राणाहुतेस्तु यः पूर्वं लवणान्वितमिक्षते । तदन्नं वर्जयेद्विद्वान् भक्षयन् सर्वदोषभाक् ॥ और्वः-अनिन्दन् भक्षयेदित्यं वाग्यतोन्नमकुत्सयन् । पञ्च आसान्महामौनी प्राणाद्याप्यायनाय तु ॥ (प्राणान् ध्यात्वायतमत इति पाठान्तरम्) । याज्ञवल्क्यः-कृताग्रिकार्यो भुञ्जीत वाग्यतो गुर्वनुज्ञया । आपोशनक्रिया पूर्वं सत्कृत्यान्नमकुत्सयन् ॥ आपस्तम्बः-पवित्रं धारयेद्विमः कौशेयं दक्षिणे करे । भुञ्जानस्तु विशेषेण सोत्रदोषिर्न लिप्यते ॥ भरद्वाजः-ब्रह्मयज्ञे जपे होमे ब्रह्मग्रन्थिर्विधीयते । भोजने वर्तुलः प्रोक्त एवं धर्मी न हीयते ॥ चन्द्रिकायाम्-भक्ष्यं भोज्यं च लेह्यं च नमो नारापणेति यः । अभिमन्य सृशन् भुंक्ते स याति परमां गतिम् ॥ शङ्खः-पीतावशेषितं पीत्वा पानीयं ब्राह्मणः क्षचित् । त्रिरात्रं तु व्रतं कुर्याद्ब्रह्मस्तेन वा पुनः ॥ अत्र परिहारमाह व्यासः-पात्रशिष्टं तु यत्तोयं पाने पादावनेजेने । भूमौ तदम्बु विस्त्राव्य शिष्टं त-

उदानाहुतिमन्त्रस्य, इन्द्रकोपवर्णः स्पर्शाग्निः ऋषिः, वृहती छन्दः, वायुदेवता, उदाने निविष्ट इति । स्पर्शाग्नये वायव इदम् । समानाहुतिमन्त्रस्य, विद्युत्कर्णां विरूपाग्निः ऋषिः, पञ्क्ति-श्छन्दः, पर्जन्यो देवता, समाने निविष्ट इति । विरूपाग्नये पर्जन्यायेदं न मम । अयमग्निर्वैश्वानरोयं वायुदेवतयः सचेतनारत्ने गोविन्दाय स्वाहेति । चेतनारत्ने गोविन्दायेदम् । एतज्ज्ञो विधिवद्भक्त्वा ब्रह्मभूयाय कल्पते । एतद्धि शास्त्रसद्भावं भोक्तव्यं तत्प्रयत्नतः ॥ इत्येतावदधिकं दृश्यते ।

त्पानमर्हति ॥ आश्वमेधिके-पानीयं तु पिवेद्येन तत्पात्रं नृपसत्तम । अनुच्छिष्टं भवेत्तावद्यावद्भूमौ न निक्षिपेत् ॥ अत्रिः-आस्येन न पिवेत्तोयं तिष्ठन्नाञ्जलिना पिवेत् । वामहस्तेन शय्यायां तथैवान्यकरेण वा ॥ तोयं पाणिनस्वस्पृष्टं ब्राह्मणो न पिबेत्कचित् । सुरापानेन तत्तुल्यं मनुः स्वायम्भुवो ब्रवीत् ॥ वामहस्तेन यो भुंक्ते योऽपः पिबति वा द्विजः । सुरापानेन तुल्यं स्यादित्येवं मनुरब्रवीत् ॥ स्वहस्ते विद्यमानेपि ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः । तोयं पिबति वक्त्रेण श्वयोनौ जायते ध्रुवम् ॥ चस्त्रिष्ठ-स्मृतौ च-जलं पिबेन्न हस्ताभ्याम् । इति । अत्र वामहस्तभोजननिषेधो दक्षिण-हस्तस्य शक्यत्वे । स्मृत्यन्तरे-भुञ्जानो दक्षिणं बाहुं न संयुज्यात्कदाचन । उद्धृत्य वामहस्तेन तृपार्तः सलिलं पिबेत् ॥ अतो वामहस्तेन पाननिषेधो भोजनकाला-दन्यत्र । माघचीये-शङ्खशुक्ती च करकं यच्चान्यत्पानभाजनम् । दक्षिणेनैव तत्कु-र्यान्न वामेन कदाचन ॥ नारिकेलोदकं कांस्ये ताम्रपात्रोपितं मधु । गव्यं च ताम्र-पात्रस्यं मद्यतुल्यं घृतं विना ॥ यमः-न हस्तेन पिवेत्तोयं भुक्त्वा तु द्विजसत्तमः । अन्येन कांस्यपात्रेण पिवेदन्यैश्च साधनैः ॥ भुक्तिग्रहणादन्यत्र पाणिना पाने न दो-षः, अञ्जलिना तन्निषेधात् । पराशरः-अर्धभुक्तेन यो विप्रस्तत्पात्रेण जलं पिबेत् । भुक्त्वा देवं च पित्र्यं च आत्मानं चोपघातयेत् ॥ अत्र शाण्डिल्यो विशेष-माह-कुर्वत्सु भोजनं कर्म सर्वेषु गृहमेधिषु । प्रसाद्य ताननुज्ञाप्य समश्रीयात्प्रसन्न-धीः ॥ नावश्यं भोजने मौनं कुटुम्बाश्रमवासिनाम् । वाचोपचारः कर्तव्यो भुञ्जतां सहभोजने ॥ पिवेद्भोजनपात्रेण पाणिना वा न भोजने । प्रभूतं न पिवेत्तोयं नापि-बन्नशनं चरेत् ॥ पीताशिशिष्टं चपके पुनस्तत्र पिवेज्जलम् । शाकाद्यं नोत्सृजेत्स्याल्यां पाणिना वापि भुञ्जताम् ॥ स्नानाचमनपानार्थमर्हणाद्यर्थमम्बु यत् । उपयुक्तं भगवता पानीयं तत्प्रकल्पयेत् ॥ मधुपर्कस्तथान्नाद्यं यद्भुक्तं परमेष्ठिना । प्राणवद्रक्षणार्थं तद्वि-नियोगावसानकम् ॥ भुवं स्पृष्ट्वा पदाग्रेण पात्रं सव्येन पाणिना । अश्रीयान्मन्दमा-च्छाद्य पादौ वस्त्रान्तरेण च ॥ अङ्गे नारोपयेत्पादं पाणिना नाक्रमेद्भुवम् । अङ्गं वा न स्पृशेत्पद्भ्यां पादं पादान्तरेण च ॥ अखण्डादर्शो-अन्नस्य वा निषेधार्थमुपदर्श-स्य वा पुनः । धर्मार्था विसृजेद्वाचं नासद्वाचं कदाचन ॥ एवमवश्यवक्तव्यार्थं वा-ग्विसर्जनानुज्ञानाद्वापयैव वक्तव्यम् । अत्रिः-शब्देनापः पयः पीत्वा शब्देन घृ-तपायसम् । शब्देनापोशनं कृत्वा सुरापानसमं भवेत् ॥ पैठीनसिः-न कुर्यात्क्र-न्दनं शब्दं क्रोधमन्यत्र चिन्तनम् । शिशूनां भर्त्सनं चापि श्वचण्डालादिदर्शनम् ॥ अशुचीनां तथा मध्ये प्रेक्षतामप्यनश्रताम् । व्यासः-नाश्रीयात्प्रेक्षमाणानां प्रमा-दादपि दुर्नृणाम् । न यज्ञशिष्टादन्यच्च न रुद्धो नान्यमानसः ॥ आत्मार्थं भोजनं यस्य रत्यर्थं यस्य मैथुनम् । वृत्त्यर्थं यस्य चाधीतं निष्कलं तस्य जीवितम् ॥ नार्थ-रात्रे न मध्याह्ने नाजीर्णे नान्यवस्त्रधृत् । न च भिन्नासनगतो न शयानः स्थितोपि वा ॥ न भिन्नभाजनेश्रीयान्न भूम्यां न च पाणिषु । नान्धकारे न चाकाशे न च देवालयादिषु ॥ शाण्डिल्यः-नाङ्गस्थे दारुसंस्थे वा नाकाशे नान्धकारिते । नाश्रीयाच्छयनारूढो न दीपे निहते पुनः ॥ न दृष्ट्वा केशकीटाद्यं न चावेष्यवः

दर्शने । वेष्णवः “ न चलाति निजवर्णधर्मतो यः ” “ निजाचारादविदुतः ” इत्युक्तलक्षणः । केशेति सहपाकविषयम्, अन्यस्य परिहारोक्तेः । संग्रहे-शून्या-
 लये न चाश्रीयाद्दिहायसि जलाशये । विहायसि-हर्म्यादौ । तथापस्तम्बः-द्वि-
 रपूपस्य नावच्छिन्द्याद्यस्य कुले म्रियेत न तत्रानिर्देशे भोक्तव्यं तथानुत्थितायां
 सूतिकायामन्तःशवे चाप्रयतोपहतमन्नमप्रयतं नत्वभोज्यमप्रयतेन तु शूद्रेणोपहत-
 मभोज्यं पदा वोपहतं सिचा वा शुना वापपात्रेण वा दृष्टं सिचा वोपहतं दास्या वा न-
 क्तमाहतं भुञ्जानं वा यत्र शूद्र उपस्पृशेदनर्हद्विर्वा समानपंक्तौ भुञ्जानेषु वा यत्रानूत्या-
 योच्छिष्टं प्रयच्छेदाचामेद्रा कुत्सयित्वा वा यत्रात्रं दद्युर्मनुष्यैरवघ्रातमन्यैर्वाभेधैर्न
 विभुञ्जीत तथा प्रासादे कृतभूमौ तु भुञ्जीत ॥ इति । द्विरपूपात्रावच्छिन्द्यात्किं तु
 हस्तेनावच्छिद्य भक्षयेत्, उपलक्षणमिदम् । शाकमूलफलेक्षूणि दन्तच्छेदैर्न भक्षये-
 त् । इति स्मृतेः । यस्येति शातातपः-ब्राह्मणादीनामाशौचे यः सकृदोदनमश्ना-
 ति तस्य तावदाशौचं यावत्तेषामाशौचस्यापगम आशौचव्यपगमे प्राजापत्यं कुर्यात् ।
 इति । यत्त्वद्भिरोवचनम्-ब्रह्मक्षत्रविशां भुक्त्वा न दोषस्त्वग्निहोत्रिणाम् । सूतके
 शाव आशौचेप्यस्थिसंचयनात्परम् ॥ इति तद्युगान्तरविषयमापद्विषयं वेति मन्त-
 व्यम् । अन्तरिति अत्र मनुः-नाद्यादन्तःशवे प्राप्ते नाधीते न जुहोति च । तानि
 वीध्यन्तरे कुर्यादेकादशधनुष्यरे ॥ अत्र वक्तव्यविशेषोऽस्मदुक्ते आशौचशतकव्या-
 ख्याने विस्तरेण द्रष्टव्यः । अप्रयतेति अशुचिना उपहतं स्पृष्टमन्नमप्रयतं नत्वभोज्य-
 म्, अद्भिः प्रोक्षितं भस्मादिना संस्पृष्टमभिघारितं वाचा प्रशस्तं भोज्यमेव, कः पुन-
 रप्रयतस्याभोज्यस्य च भेदः, अप्रयतेन विप्रेण संस्पृष्टमप्रयतम्, लशुनादिकमभो-
 ज्यम्, तत्प्रोक्षणादिनापि न भोज्यमिति । अप्रयतेनेति-शूद्रेणोपहतमानीतं स्पृष्टम-
 स्पृष्टं चाभोज्यम्, प्रोक्षणादिनापि न भोज्यमित्यर्थः । पदेति-पदा पादेन वा, सि-
 चा वस्त्रेण वा, उपहतं स्पृष्टमभोज्यम् । एवं शुना वा पतितचण्डालादिना अपपा-
 त्रेण वा स्पृष्टं दृष्टं च, सिचा वस्त्रेणानीतं दास्या वा, नक्तमाहतं न भोज्यम् । वस्त्र-
 ग्रहणात्पात्रान्तरानीतस्य न दोषः, नक्तग्रहणादिवा न दोषः । भुञ्जानं शूद्र उपस्पृ-
 शेद्यदि तदा न भुञ्जीत । शूद्रग्रहणमप्रयतोपलक्षणम् । अनर्हद्विः प्रात्यदुर्वृत्तादिभिः
 संपंक्तौ न भुञ्जीत । भुञ्जानेषु च यद्येक उत्थाय भोजनाद्विरम्य उच्छिष्टं शिष्यादि-
 भ्यः प्रयच्छेदाचामेद्रा उत्तरापोशनं कुर्यात्तस्यां पंक्तौ इतरे न भुञ्जीरन् । अतो भु-
 ञ्जानेष्वेकोपि न विरमेत्, विरमन् भोजनकण्टक इत्युच्यते । कुत्सयित्वा वेति-मूर्ख-
 वैधेयव्रात्येत्पादिभिर्गर्हयित्वा दत्तमन्नं न भुञ्जीत, तथा मनुष्यैर्मारजारदिभिरवघ्रातं न
 भोज्यम् । नापि प्रासादे दाहमये मश्वे वा सौधे शुद्धेपि पात्रे न भुञ्जीत, किं तु कृत-
 भूमौ गोमयादिना संस्कृतायां भूमौ भुञ्जीतेति । संचर्तः-दृष्टौदक्याश्वचण्डालान्
 प्रतिलोमांस्तथानुजान् । भुञ्जानोऽनुद्विरन् भुक्तं त्रिरात्रादेकतः शुचिः ॥ भुक्तमुद्विरत्रे-
 करात्रेण, अनुद्विरंस्तु त्रिरात्रोपवासेन शुचिः । अनुजान् अनुलोमजान् । स्मृत्य-
 न्तरे-चण्डालपतितं श्वानमुदक्यां सूतिकां तथा । दृष्ट्वा भुक्त्यन्तरे स्नात्वा मान-
 स्तोकेत्युचं जपेत् ॥ संचर्तश्च-उदक्यामथ चण्डालग्रामसूकरकुक्षुदान् । भुक्त्यन्तरे

समाचरेत् ॥ दक्षयमौ-भुञ्जानेन तु विप्रेण स्पृष्टा चेतस्याद्रजस्वला । प्राजापत्येन शुद्धिः स्यात्प्राणायामशतेन च ॥ यत्तु सुमन्तुनोक्तम्-लशुनपलाण्डगृञ्जनकषकभक्षणे सावित्र्यष्टसहस्रेण मूर्ध्नि संपातान्नयेदेतानेव व्याधितस्य भिषक्क्रियाप्रतिपिद्धानि भवन्ति यानि चैवंप्रकाराणि तेवपि न दोषः । इति । संपातान्नयेत् उदकविन्दून् प्रक्षिपेदित्यर्थः । स्मृत्यर्थस्तारे-उच्छिष्टस्पर्शनं ज्ञात्वा तत्पात्रं परिहृत्य च । तत्पात्रं परिहृत्याय भूमिं समनुलिप्य च ॥ अन्नं पात्रे निधायैव तदन्नं परिवेषयेत् । परिपिच्य ततः पश्चाद्भोजयेच्च न दोषकृतः ॥ एकपंक्तौ तु भुञ्जानो ब्राह्मणो ब्राह्मणं स्पृशेत् । तदन्नमत्यजन् भुक्त्वा गायत्र्यष्टशतं जपेत् ॥ भुञ्जानेषु तु विप्रेषु योत्रे पात्रं विमुञ्चति । स चोरः स च पापिष्ठो ब्रह्मघ्नसम उच्यते ॥ अप्येकपंक्त्यां नाश्रीयाद्ब्राह्मणः स्वजनैरपि । को हि जानाति किं कस्य प्रच्छन्नं पातकं भवेत् ॥ पराशरः-एकपंक्त्युपविष्टानां दुष्कृतं यदुरात्मनाम् । सर्वेषां तत्समानं स्याद्यादि पंक्तिर्न भिद्यते ॥ अग्निना भस्मना वापि स्तम्भेन सलिलेन वा । दर्भादिना च मागेंण पंक्तिभेदो विधीयते ॥ द्वारेण निम्नभूम्या वा पद्भिः पंक्तिर्विभिद्यते । एकपंक्त्युपविष्टा ये न स्पृशेयुः परस्परम् ॥ भस्माद्यैः कृतमर्यादा न तेषां संकरो भवेत् । आदिशब्देन अग्निना भस्मना वेत्युक्तसंग्रहः । संग्रहे-नराणां भोजने काले यदि दीपो विनश्यति । पाणिभ्यां पात्रमादाय भास्करं मनसा स्मरेत् ॥ पुनर्दीपमसौ दृष्ट्वा तच्छेषं भोजयेन्नरः । पुनरन्नं न भोक्तव्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ याज्ञवल्क्यः-नाश्रीयाद्भार्यया सार्धमन्नं चापि विशेषतः । न भार्यादर्शनेश्रीयान्नैकवासाश्च संविशेत् ॥ संग्रहे-एकपंक्तौ तु भुञ्जान उच्छिष्टं स्पृशते यदि । द्वौ विप्रौ विसृजेदन्नं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ अत्रायं विवेकः । मिथः स्पर्शं तदन्नमत्यजन्नित्युक्तं द्रष्टव्यम्, भुक्तिपात्रोच्छिष्टस्पर्शं तु द्वौ विप्रौ विसृजेदन्नमित्युक्तं ग्राह्यम्, अन्यतरस्योच्छिष्टस्पर्शाभावे तत्पात्रं परिहृत्य चेत्युक्तं कर्तव्यमिति । पराशरः-सकृच्छ्रद्धीं द्विजो गत्वा चरेत्कृच्छ्राणि विंशतिम् । तथैव कुर्यात्कृच्छ्राणि वृषलीसहभोजने ॥ इदमभ्यासविषयम् । शास्त्रात्तपः-यदा भोजनकाले तु ह्यशुचिर्भवति द्विजः । भूमौ निधाय तं ग्रासं स्नात्वा विप्रो विशुध्यति ॥ विशुध्यत्युपवासेन त्रिरात्रेणैव भोजने । अशुचिः श्वादिस्पर्शनेन श्वशूद्रादिस्पर्शनेन च ग्रासनिधानस्नानाच्छुद्धिः । मुखस्थग्रासभोजने त्रिरात्रेणेति विवेकः । पराशरः-एकपंक्त्युपविष्टानां विप्राणां सहभोजने । यद्येकोपि त्यजेत्पात्रं शेषमन्नं न भोजयेत् ॥ मोहाद्भ्रष्टीत चेद्विप्रः पंक्त्यामुच्छिष्टभोजनम् । प्रायश्चित्तं धरेद्विप्रः कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतम् ॥ एकपंक्त्युपविष्टानां विपमं यः प्रयच्छति । यश्चैवाश्राति विपमं कुर्याद्ब्रह्महणो व्रतम् ॥ एतच्चिराभ्यासविषयम् । पंक्तिभेदी पृथक्पकी नित्यं ब्राह्मणनिन्दकः । आदेशी वेदविक्रेयी पञ्चैते ब्रह्मपातकाः ॥ पंक्तिभेदी विपमदाता, पृथक्पकी स्वस्यान्येषां च श्लाघ्याश्लाघ्यवस्तुभेदपाककरः, ब्राह्मणनिन्दकः श्रोत्रियो वा अश्रोत्रियो वा तमपि न निन्देत् । आदेशी-यमिच्छेन्नरकं मेतुं सपुत्रपशुबान्धवम् । तं देवेष्वधिपं कुर्याद्द्वेषु च ब्राह्मणेषु च ॥ इत्युक्तः । वेदविक्रेयी-प्रख्यापनं प्राध्ययनं प्रश्नपूर्वप्रतिग्रहः । याजनाध्यापने वादः पद्भिर्धो वेदधि-

पाठे एकस्यां पंक्तीं पार्श्वस्थे आचान्ते न भोक्तव्यं भस्मोदकादिविच्छेदेन विना ।
 घृया देवताद्यदेशमन्तरेण साधिताः । (कृसरसंयानपायसापूपशङ्कुलीर्वर्जयेत्)
 कृसरः तिलमिश्रगुडः, तिलमुद्गासिद्धौदनश्च । संयावः क्षीरगुडघृतादिकृत उक्ता-
 रिकारयः । शङ्कुली अपूपभेदः । अनेन देवावस्य मन्वादिभिर्वर्ज्यत्वस्मरणं
 देवतार्थत्वेन साधितानिवेदितविषयम्, न निवेदितविषयम्, तस्य भोज्यत्वात् ॥
 “ विष्णुनात्तमश्नन्ति ” इति श्रुतेः । चन्द्रिकायाम्—हृदि रूपं मुखे नाम नैवे-
 द्यमुदरे हरेः । पादोदकं च निर्माल्यं यस्य मूर्ध्नि स वैष्णवः ॥ इति । नैवेद्यमन्नं
 तुलसीविमिश्रितम् । इति च । पार्वतीं प्रति रुद्रः—गुरोः स्वस्य यदुच्छिष्टं भोज्यं
 तत्तुत्राशिष्ययोः । सर्वेषां च गुरोर्विष्णोरन्नाद्यं च निवेदितम् ॥ अन्येषां न प्रदातव्यं
 उच्छिष्टं हिमवत्सुते । अज्ञानाद्यदि दद्यात्तु सह भोजनमेव तत् ॥ पण्मुखं प्रति
 रुद्रः—दुर्लभो भगवद्भक्तो भावो वै यस्य तत्त्वतः । पादोदकं प्रति शुभं शुद्धान्ने च
 निवेदिते ॥ स्रगादिके चोपभुक्ते ह्युपभोगार्थमेव च । अतश्च भावहीनानामभक्तानां च
 पण्मुख ॥ निपिद्धं भगवन्मन्त्रदृक्पूतमखिलं हि यत् । शाण्डिल्यः—वासोभूषण-
 माल्यादिगन्धतैलं तथौषधम् । सर्वं भगवते नित्यमुपयुञ्ज्यान्निवेदितम् ॥ दत्तात्रेयः—
 निर्माल्यं भक्षयित्वावमुच्छिष्टमगुरोरपि । मासं पयोव्रतो भूत्वा जपव्रष्टाक्षरं सदा ॥
 ब्रह्मकूर्चं ततः पीत्वा पूतो भवति मानवः । निर्माल्यं नैव संभक्षेत्कूपे सर्वं च निक्षिपे-
 त् ॥ स्वीकुर्याद्यदि तन्मोहाद्रीरवं नरकं व्रजेत् । मक्षिकापादमात्रं तु निर्माल्यं न स्पृशे-
 र्काचित् ॥ यदि स्पृशेत्स मोहाद्वै नरकेषु निमज्जाति । विज्ञानेश्वरे—शूद्राणां भाजने
 भुक्त्वा भुक्त्वा वा भिन्नभाजने । उपोषितस्वहोरात्रं पंचगव्येन शुध्यति ॥ माक्षिकं
 फाणितं शाकं गोरसं लवणं घृतम् । हस्तदत्तानि भुक्त्वा तु दिनमेकमभोजनम् ॥
 इदमकामविषयम् । कामतस्तु हारीतः—हस्तदत्तभोजने दुष्टपंक्तिभोजने अभ्यक्तमूत्रपु-
 रीषकरणे मृतसूतकात्रभोजने शूद्रैः सह सुप्ते त्रिरात्रमभोजनम् ॥ इति । पैठीनसिः—
 लवणं व्यञ्जनं चैव घृतं तैलं च गोरसम् । लेह्यं पेयं च भक्ष्यं च हस्तदत्तं न भक्ष-
 येत् ॥ एतानि हस्तदत्तानि भुक्त्वा सान्तपनं चरेत् । एतदभ्यासविषयम् । शंखः—
 पाक्षिजग्धं गवाघ्रातमवधूतमवधुतम् । केशकीटावपन्नं च मृत्प्रक्षेपेण शुध्यति ॥ अ-
 स्त्रं चण्डादर्शं—केशकीटाद्युपहते चात्रेद्विर्वा घृतेन वा । प्रक्षिप्य चाज्यपूतात्रं भुञ्जीत
 प्रयतात्मवान् ॥ केशं कीटं नखं प्राश्य ह्यस्यिकण्टकमेष वा । हेमतप्तं घृतं पीत्वा
 तत्क्षणादेव शुध्यति ॥ इदमकामकृतविषयम् । कामतरतु “ दिनमेकमभोजनम् ”
 इति विज्ञानेश्वरेणोक्तं द्रष्टव्यम् । पाद्मे—चण्डालश्चपचैः स्पृष्टो विष्मन्ने कुरुते
 द्विजः । त्रिरात्रं तत्र कुर्वीत भुक्तोच्छिष्टे पडाचरेत् ॥ उच्चरन् यदि भुञ्जीत भुक्त्वा
 वा मेहने कृते । अहोरात्रोपितः स्नात्वा जुहुयात्सर्पिपाहुतीः ॥ व्याहृतिभिरिति
 शेषः । आत्रिः—क्षीरं लवणसंयुक्तमुच्छिष्टे घृतसेचनम् । रजस्वलामुखास्वादः
 सुरापानसमं स्मृतम् ॥ आसनाकूटपादो वा वस्त्रार्थं प्राच्यतोपि वा । मुखेन धमितं भुक्त्वा
 कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् । शंखः—मुखेन धमितं भुक्त्वा यत्तं चान्द्रायणं चरेत् ॥

❀ पार्वणश्राद्धादिभोजने प्रायश्चित्तम् ❀

विज्ञानेश्वरः—भुक्तश्चेत्पार्वणश्राद्धे प्राणायामान् पढाचरेत् । उपवासस्त्रिमासादि
वत्सरान्तं प्रकीर्तितः ॥ प्राणायामत्रयं वृद्धावहोरात्रं सपिण्डने । आमरूपे स्मृतं नक्तं
प्रतं पार्वणिके तथा ॥ द्विगुणं क्षत्रियस्यैव त्रिगुणं वैश्यभोजने । साक्षाच्चतुर्गुणं ह्येतस्मृतं
शूद्रस्य भोजने ॥ प्राजापत्यं नवश्राद्धे पादोनं चार्धमासिके । त्रैपक्षिके तदर्धं तु पंचग-
व्यं द्विमासिके ॥ इदमापाद्विषयम् । अनापदि तु हारीतः—चान्द्रायणं नवश्राद्धे प्राजा-
पत्यं तु मिश्रके । एकाहं तु पुराणेषु प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ मिश्रके आद्यमासिके ।
द्वितीयादी, षट्त्रिंशन्मते—प्राजापत्यं नवश्राद्धे पादोनं चार्धमासिके । त्रैपक्षिके
तदर्धं स्यात्पादो द्विमासिके तथा ॥ पादोनं कृच्छ्रमुद्दिष्टं षण्मासे तु तथादिके ।
अर्धमासिके ऊनमासिके । सर्पादिहतश्राद्धविषये शंखः—चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराको
मासिके स्मृतः । पक्षत्रये त्रिकृच्छ्रं स्यात्षण्मासे कृच्छ्रमेव तु ॥ आन्दिके पादकृच्छ्रं
स्यादेकाहं पुनरान्दिके । अत ऊर्ध्वं न दोषः स्याच्छंखस्य वचनं यथा ॥ इदं स्तेन-
पतितक्रीवादिविषयम्, शूद्रश्राद्धविषयं च । भरद्वाजः—अपक्तिरान्यदुद्दिश्य
श्राद्धमेकादशहनि । ब्राह्मणस्तत्र भुक्त्वान्नं तथा चान्द्रायणं चरेत् ॥ आम-
श्राद्धे तथा भुक्त्वा तत्कृच्छ्रेण शुध्यति । संकल्पिते तथा भुक्त्वा त्रिरात्रं क्षपणं
भवेत् ॥ यमः—मासिकादिषु योश्रीयादसमाप्तव्रतो द्विजः । त्रिरात्रमुपवासोस्य
प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ प्राणायामत्रयं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति । कामतस्तु स
एवाह—मधु मांसं च योश्रीयाच्छ्राद्धं सूतक एव वा । प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं व्रतशेषं
समापयेत् ॥ आमश्राद्धे भवेदर्धं प्राजापत्यस्य सर्वदा । अभ्यासे पुनरुपनयनं बोधा-
यनोक्तं द्रष्टव्यम् । अनुक्तप्रायश्चित्तश्राद्धे तु उशानाः—दशकृत्वः पिबेदापो गायत्र्या
श्राद्धभुग्द्विजः । ततः संध्यामुपासीत शुध्येत्तु तदनन्तरम् ॥ संस्कारश्राद्धभोजने
व्यासः—निवृत्ते च्छहोमे तु प्राङ्नामकरणात्तथा । चरेत्सान्तपनं भुक्त्वा जातक-
र्मणि चैव हि ॥ अतोन्वेषु च भुक्त्वान्नं संस्कारेषु द्विजोत्तमः । नियोगादुपवासेन
शुध्यते निन्द्यभोजने ॥ ब्रह्मीदने च सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा । जातश्राद्धे
नवश्राद्धे भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ द्विज इति शेषः । शातरतपः—नवश्राद्धं,
शामयाजकान्नं संग्रहभोजनम् । नारीप्रथमगर्भात्रं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ संग्रहः
ग्रहणकालः ॥

❀ ग्रहणे भोजनकालनिर्णयः ❀

मार्कण्डेयः—ग्रहणं तु भवेदिन्दोः प्रथमादधियामतः । भुञ्जीतावर्तनात्पूर्वं
प्रथमे प्रथमादधः ॥ निशि प्रथमे यामे ग्रहणे सति दिवा प्रथमयामादर्वाह्
भुञ्जीत, अन्यत्रावर्तनादधः । घालादियिषये—सायाह्ने ग्रहणं चेत्स्यादपराह्
न भोजनम् । अपराह्ने न मध्याह्ने मध्याह्ने न तु सङ्घे ॥ भुञ्जीत सङ्घे चेत्स्यान्न
पूर्वं भोजनक्रिया । व्यासः—नाद्यात्सूर्यग्रहात्पूर्वं सायाह्ने न शशिमहात् । ग्रहकाले
तु नाश्रीयात्स्नात्वाश्रीयात्तु मोचने ॥ मुक्ते शशिनि भुञ्जीत यदि न स्यान्महानिशा ।

अमुक्तयोरस्तगयोरस्याद्गुणपरैर्होने ॥ मेषादिच्छेदशशिसूर्ययोर्दर्शनाभावेपि शास्त्रतो विमुक्तिज्ञानाद्भूति । तथा वृद्धगौतमः—चन्द्रसूर्यग्रहे नाद्यात्तस्मिन्नहनि पूर्वतः । राहोर्विमुक्तिं विज्ञाप्य स्नात्वा कुर्वीत भोजनम् ॥ ग्रस्तास्तमये कालद्वये न भुञ्जीतेति भावः । तथा विष्णुधर्मोत्तरे—अहोरात्रं न भुञ्जीत चन्द्रसूर्यग्रहेस्तगौ । मुक्तिं दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं स्नानं कृत्वा ततः परम् ॥ वृद्धगार्ग्यः—संध्याकाले यदा राहुग्रस्तो तु शशिभास्करौ । तदहर्नैव भुञ्जीत रात्रावपि कदाचन ॥ चन्द्रस्य ग्रस्तोदये तदहर्नैव भुञ्जीत, रवेर्ग्रस्तोदये पूर्वरात्रौ न भुञ्जीतेत्यर्थः । ग्रस्तोदये विधोः पूर्वं नाहर्भोजनमाचरेत् । रवेर्ग्रस्तोदये पूर्वरात्रौ भुञ्जीत नैव हि ॥ भुक्त्वा ग्रहणकाले तु द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् । तस्मिन्नेव दिने भुक्त्वा श्राद्धे तु त्र्यहमाचरेत् ॥ कात्यायनः—चन्द्रस्य यदि वा भानोर्यस्मिन्नहनि भार्गव । ग्रहणं तु भवेत्तस्मिन्न पूर्वं भोजनक्रिया ॥ व्यासः—नराणां भोजने काले यदि दीपा खिनइयति । पाणिभ्यां पात्रमादाय भास्करं मनसा स्मरन् ॥ पुनर्दीपमसौ दृष्ट्वा तच्छेषं भोजयेन्नरः । पुनरन्नं न भोक्तव्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ याज्ञवल्क्यः—नाश्रीयाद्भार्यया सार्धमन्नं वापि विशेषतः । न भार्यादर्शनेश्रीयान्नैकवाषा न संस्थितः ॥ दक्षः—भार्यया सह नाश्रीयान्न भार्यादर्शने तथा ॥

❀ अभोज्यान्नानि ❀

१ आपस्तम्बः—संधस्वमभोज्यं परिशुष्टं च सर्वेषां शिल्पाजीविनां ये च शस्त्रमाजी-
र्वन्ति ये चाधिं भिषग्वाधुषिको दीक्षितः श्रितराजकः । “आग्निपोमीयसंस्थायामिव हुता-
र्यां षषार्यां दीक्षितस्य भोक्तव्यं यज्ञार्थं वा निर्दिष्टे शेपाद्भुञ्जीरन्” इति हि ब्राह्मणम्,
छीयो रार्ता प्रेपकोऽहविर्योजी चार्थविधिना च प्रव्रजितो यश्चाग्नीनपास्पति यश्च सर्वा-
न्वर्जयते सर्वात्री च श्रोत्रियो निराकृतिर्दृष्टपत्नीपतिर्मत उन्मत्तो बद्धोणिकः प्रत्युपविष्टो
यश्च प्रत्युपवेशयते तावन्ते कालम् इति । संघः समूहः, तस्य स्वम् अन्नम्, न भोज्यम् ।
परिशुष्टं भोक्तव्यमा आगच्छतेत्याह्वय दत्तम्, सर्वेषामिति । शिल्पं चित्रनिर्माणादि ।
अत्र मनुः—गोरक्षकान् वाणिजकान् तथा कारुकुशीलवान् । प्रेष्यान्वाधुषिकांश्चैव
षिमान् शूद्रवदाचरेत् ॥ शस्त्रमिति विमविषयमिदम् । “ परीक्षार्थमपि ब्राह्मण आ-
युधं नाददीत ” इति स्मृतेः । अत्र मनुः—अग्निदो गरदश्वेव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।
क्षेत्रदारहरश्चैव पडते ह्यततायिनः ॥ आधिः स्वगृहेऽर्थं वासयित्वा ततो भृतिग्रह-
णम् । परं भूमी कुटि कृत्वा स्तोमार्थं वासयेत्तु यः । स आधिर्जीवी विज्ञेयः सर्वक-
र्षवादिभूतः ॥ इति प्रसिद्धेः । भिषक् जातिवैद्यः । घृद्धुषजोवी वाधुषिकः ।
वीक्षणीयेष्टया संस्कृतस्यान्नभोजने पक्षचतुष्टयं स्पष्टम् । छीयः नपुंसकः । अहवि-
र्योजी नररुधिरादिनाभिचारादौ याजकः । चारी चारः । अविधिना—“विधिहीनमस्पृष्ट-
न्नम् ” इत्याविधिना दत्तान्नभोज्यामित्यर्थः । प्रव्रजितः यतिः । तत्र चारीतः—प-
त्यन्नं यतिपात्रार्थं यतिना प्रेरितं च यत् । अन्नत्रयं न भोक्तव्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं
चरेत् ॥ यश्चेति—“ वीरहा वा एष देवानां याग्निमुद्रासयते ” इति श्रुतेः । अग्नि-

हीनस्य “ नात्रमद्यादनापादि ” इति स्मृतिः । यस्तु भोजने न कंचिद्भोजयति सर्वांश्च वर्जयति, यश्च सर्वेषामन्नं भुंक्ते, तो द्वौ श्रोत्रियावप्यभोज्यान्वौ । निराकृतिः—निः-
 स्वाध्यायः, शिष्टेस्तिरस्कृतो वा । वृषलीपतिः “ स विप्रो वृषलीपतिः ” इति स्म-
 र्यते, न तु शूद्रापतिः, क्लो शूद्राविवाहनिषेधात् । चण्डाली वर्धकी वेद्या रजस्था
 या च कर्मका । ऊढा च या सगोत्रेण वृषल्यः परिकीर्तिताः ॥ इति विज्ञानेश्वरेणो-
 क्तायाः पतिर्वा । मत्तः मदकरद्रव्यसेवया अप्रकृतिं गतो विद्यादिना गर्वितो वा ।
 उन्मत्तः भ्रान्तः । बद्धः निगडितः । अणिकः पुत्राच्छ्रुतग्राही, ऋणादिना कारणे-
 नाधमर्णं निरुद्धय तत्पाश्च उपविष्टः प्रत्युपविष्टः । इतरस्तत्परिहारमकुर्वन्वस्तेन सहा-
 सीनः प्रत्युपवेशयिता । एते मत्तादयस्तावन्तं कालमभोज्यान्नाः, यावन्मदाद्यपगमः ।
 ऋणस्य दाता अणिक इत्यन्ये । याज्ञवल्क्यः—कदर्यबद्धचोराणां कृचिरङ्गावता-
 रिणाम् । वैणाभिशस्तवार्धुष्यगणिकागणदीक्षिणाम् ॥ कदर्यः—आत्मानं धर्मकृत्यं च
 पुत्रदारांश्च पीडयेत् । लोभाद्यः पितरौ भृत्यान् स कदर्य इति स्मृतः ॥ इत्युक्तो
 लुब्धः, बद्धः वाचा निरुद्धः, चोरः ब्राह्मणस्वव्यातिरिक्तपरस्वापहारी, कृचि-
 वः नपुंसकः, रङ्गावतारी नटचारणमह्लादिः, वेणुच्छेदजीवी वैणः, अभिशस्तः—
 पतनीयैः कर्मभिरभियुक्तः, वार्धुष्यः निषिद्धवृद्धशुपजीवी, गणिका पण्यस्त्री,
 गणदीक्षी बहुयाजकः, एतेषामन्नं नाद्यात्, “ अग्निहीनस्य नात्रमद्यात् ” इत्यनुवृ-
 त्तेः, अग्निहीनस्य श्रौतस्मार्ताग्रधिकारहीनस्य शूद्रस्य प्रतिलोमजस्य, अधिकारव-
 तोप्यग्निहीनस्य च अन्नमनापादि नाद्यात् । चिकित्सकातुरकुद्धपुंश्वलीमत्तविद्विषाम् ।
 क्रोमपतितव्रात्यदाम्भिकोच्छिष्टभोजनाम् ॥ चिकित्सकः भिषग्वृत्शुपजीवी, न तु
 धर्मार्थं भेषजकरः, आतुरः अचिकित्सरोगी, पुंश्वली व्यभिचारिणी, मत्तः वि-
 द्यादिना गर्वितः, विद्विद् शत्रुः । अत्र महाभारते—द्विप्रद्वं न भोक्तव्यं द्विपन्तं
 मेव भोजयेत् । पण्डवान् द्विपसे राजन् मम प्राणा हि पाण्डवाः ॥ क्रूरः दृढाभ्य-
 न्तरकोपः, उग्रः धाक्याव्यापारेणोद्वेजकः, पतितः ब्रह्महादिः, व्रात्यः पतितसावि-
 त्रीकः । अत्र भरद्वाजः—व्रात्यः संस्कारहीनः स्यादवकीर्णो क्षतनतः । कुष्ठी स्व-
 र्द्योगमरेणाल्यः पार्थिवान् पण्यकृत्तमः ॥ दाम्भिकः वञ्चकः लोकरञ्जनार्थमनुपासी,
 उच्छिष्टभोजी परभुक्तोज्जिताशी । अत्र दक्षः—परोच्छिष्टभोजनामन्नमभोज्यम् ।
 इति, एतेषां चिकित्सकादीनामन्नं नाद्यात् । अवीरस्त्रीस्वर्णकारस्त्रीजितग्रामयाजिना-
 म् । शस्त्रविक्रयिकर्मारतन्तुवायश्वशृत्तिनाम् ॥ अवीरस्त्री स्वतन्त्रा, व्यभिचारमन्तरेण
 पतिपुत्रराहितेत्यन्ये । स्त्रीजीप्तः सर्वत्र स्त्रीवशवर्ती, ग्रामयाजो ग्रामस्य शान्त्यादिका-
 री, बहूनामुपनेता वा, शस्त्रविक्रयी शस्त्रविक्रयोपजीवी, कर्मारः लोहकारस्तक्षादिश्च,
 तन्तुवायः सूचीशिल्पोपजीवी, श्वशृत्तिः श्वभिरुपजीवी । वृशंसराजरजककृतप्रवध-
 जीविनाम् । चेलधावसुराजीवसहोपपतिवेश्मनाम् ॥ पिशुनाकृतिनोश्चैव तथा चाक्रि-
 कवन्दिनाम् । एषामन्नं न भोक्तव्यं सामावकयिणस्तथा ॥ वृशंसः निर्दयः, राजा
 भुपातिः, तत्साहचर्यात्पुरोहितश्च, रजकः वस्त्रादीनां नीलादिरागकारकः, कृतघ्नः वृ-
 त्तस्योपकारस्य हन्ता, अत्र मनुः—ब्रह्मघ्नं च सुरापे च चोरे भग्नघ्ने तथा । निष्कृ-

तिर्विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥ चेलधावकः वस्त्रनिर्णेजकः, उपपतिः
जारः, सहोपपतिना वेश्म यस्यासौ सहोपपतिवेश्मा, माहिपक इत्यर्थः, अत्र परा-
शरः—माहिपी वृचपते भार्या सा चैव व्यभिचारिणी । तद्वोपं क्षमते यस्तु स वै
माहिपकः स्मृतः ॥ पिशुनः परदोषख्यापकः, अनृती मिथ्यावादी, चाक्रिकः तैलिकः,
शाकटिकश्चेत्येके, अभिशस्तपतितचाक्रिकतैलिकेति भेदेनाभिधानात्, एतेषां कदर्या-
दीनामन्नं नाद्यादित्यर्थः । अत्र पैठीनसिः—कुनखी श्वावदन्तकः पित्रा विषदमानः
स्त्रीजीतः कुष्ठी पिशुनः सोमविक्रमी घाणिजको ग्रामयाजकोभिशस्तको घृपल्पभिजातः
परिविचिः परिविचिदानो दिधिपूपतिः पुनर्भूपुत्रश्चोरः काण्डपृष्ठः सेवकश्चेत्यभोज्या-
ना अपांकेया अश्राद्धार्हाश्च, एषां दत्त्वा च भुत्त्वा च अज्ञानात्त्रिरात्रम् ॥ इति ।
विज्ञाने तु याज्ञवल्क्यः—भुक्त्वातोन्पतमस्यान्नममत्या क्षपणं त्र्यहम् । मत्या भुक्त्वा
चरेत्कृच्छ्रं रेतोविण्मूत्रमेव च ॥ लिखितः—भुक्त्वा वार्षुपिकस्यान्नमत्रतस्यासुतस्य च ।
शूद्रस्य च तथा भुक्त्वा त्रिरात्रं स्यादभोजनम् ॥ परपाकनिवृत्तस्य परपाकरत्तस्य
च । अपचस्य च भुक्त्वा द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ एतदभ्यासविषयम् । तद्वृत्तं
च स एवाह—गृहीत्वामिं समारोप्य पञ्चयज्ञान् निर्वपेत् । परपाकनिवृत्तोसौ मुनि-
भिः परिकीर्तितः ॥ पञ्च यज्ञान् स्वयं कृत्वा परान्नमुपजीवति । सततं प्रातरुत्थाय
परपाकरत्तस्तु सः ॥ गृहस्यधर्मयुक्तो यो ददातिपरिवर्जितः । ऋषिभिर्धर्मतत्त्वज्ञैरप-
चः परिकीर्तितः ॥ पूर्वोक्ताभोज्यान्नग्यतिरिक्तदुराचारान्नभोजने पट्त्रिंशन्मते विशो-
पः । निराचारस्य विप्रस्य निषिद्धाचरणस्य च । अन्नं भुत्त्वा द्विजः कुर्याद्दिनमेकम-
भोजनम् ॥ इदमज्ञानविषयम् । ज्ञाने तु द्विगुणम् । विहितं यदकामानां कामात्तद्विगुणं
भवेत् । इति मनुस्मृतेः । अत्रैव संवत्सराभ्यासे तत्रैवोक्तम्—उपपातकयुक्तस्य
ह्यब्दमेकं निरन्तरम् । अन्नं भुक्त्वा द्विजः कुर्यात्पराकं तद्विशोधनम् ॥ विज्ञानेश्वरे—
भक्षयेद्यदि नीलीं तु प्रमादाद्ब्राह्मणः वृचिन् । चान्द्रायणेन शुद्धः स्यादापस्तम्बो-
ब्रवीन्मुनिः ॥ और्चः—अश्रीयात्तन्मयो भूत्वा पूर्वं च मधुरं रसम् । लवणाम्ळौ तथा
मध्ये कटुतिक्तादि चान्ततः ॥ प्राग्द्रव्यं पुरुषोश्रन्वै मध्ये तु कठिनाशनः । अन्ते
पुनर्द्रवाशी तु बलारोग्ये न मुञ्चति ॥ भगवद्गीतायाम्—आहारस्त्वपि सर्वस्य
त्रिविधो भवति प्रियः । आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखमीतिविवर्धनः ॥ गुणभेदेन आहार-
स्त्रिविधः । रक्षाः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः । सत्त्वगुणोपेत-
स्य सत्त्वमया आहारा आयुरादिविवर्धनाः । रस्याः रसोपेताः, स्निग्धाः स्नेहसंयुक्ताः,
स्थिराः स्थिरपरिणामाः, हृद्याः रमणीयवेपाः, एवंविधाः सत्त्वमया आहाराः सा-
त्त्विकस्य प्रियाः ॥ कटुम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः । आहारा राजसस्येष्टा
दुःखशोकामयमदाः ॥ अतिशैत्यातितैक्ष्ण्यादिना दुरुपयोगास्तीक्ष्णाः, शोषकरा रू-
क्षाः, तापकरा विदाहिनः, एवंरूपा आहारा राजसस्येष्टाः । ते च रजोमयत्वाद्दुःख-
शोकामयवर्धनाः । यातयामं गतरसं पूति पर्युपितं च यत् । लच्छिष्टमपि धामेध्यं
भोजनं तामसप्रियम् ॥ यातयामं चिरकालावस्थितम्, गतरसं त्यक्तस्वाभाविकरसम्,
पूति दुर्गन्धोपेतम्, पर्युपितं कालातिपत्या रसान्तरापन्नम्, रात्रौ जलस्थितमन्नं

वा, उच्छिष्टं गुर्वादिभ्योन्येषां भुक्तशिष्टम्, अमेध्यं अयज्ञार्हमयज्ञशिष्टं चेत्यर्थः । एवंविधं तमोमयं भोजनं तामसप्रियं भवति । अतो हितौषिभिः सत्त्वविवृद्धये सात्त्विकाहार एव सेव्यः । मनुः—श्रोत्रियस्य कदर्घ्यस्य वदान्यस्य च वार्धुषेः । मीमांसित्वोभयं देवाः सममन्नमकल्पयन् ॥ तान् प्रजापतिरित्याह मा कृष्वं विपमं हि तत् । श्रद्धापूतं वदान्यस्य हतमश्रद्धयेतरत् ॥ अत एवापस्तम्बः—पुण्यस्ये-
 प्ततो भोक्तव्यम्, पुण्यस्यानीप्ततो न भोक्तव्यम्, इति । प्रजापतिः—श्रद्धा-
 नस्य भोक्तव्यं चोरस्यापि विशेषतः । नत्वेव बहुयाज्यस्य यश्चोपनयते बहून् ॥ बहु-
 पनेता चाभोज्यान्नः । व्यासः—निहन्त्यन्नं मनः प्राणांश्चक्षुः श्रोत्रे तथैव च । स्मृतिं
 मेधां धृतिं शुद्धं पारक्यं योन्नमश्रुते ॥ परपाकान्नपुष्टस्य सततं गृहमेधिनः । इष्टं
 दत्तं तपोधीतं यस्यान्नं तस्य तद्भवेत् ॥ यस्यान्नं तस्य ते पुत्रा अन्नाद्रेतः प्रजायते ।
 बोधायनः—द्रावेवाश्रमिणौ भोज्यौ वानप्रस्थस्तथा गृही । मुनेरन्नमभोज्यं स्यात्सर्वे-
 षां लिङ्गिनां तथा ॥ स्मृतिमाधवीये—अभोज्यान्ना इमे पण्डमार्जारौ ह्यास्तुकु-
 टौ । पतिताश्वापविद्धाश्च चण्डाला अपचास्तथा ॥ एते पण्डादयः संज्ञाप्रकरणे द्रष्ट-
 व्याः । अत्र शात्तातपः—यो हि हित्वा विवाहाग्निं गृहस्थ इति मन्यते । अन्नं
 तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स स्मृतः ॥ अत्रिः—पीतशेषं तु न पिबेत्खादितं तु
 न खादयेत् । नखलूनं च नाश्रीयात्पक्वं परगृहागतम् ॥ स्मृतिदीपिकायाम्—
 यो भुंक्तेनुपनीतेन यो भुंक्ते च द्विषा सह । यो भुंक्ते कन्यया सार्धं द्विजश्चांद्रायणं
 चरेत् ॥ दक्षः—किल्बिषं हि मनुष्याणामन्नमाश्रय तिष्ठति । यो हि यस्यान्नमश्रा-
 ति स तस्याश्राति किल्बिषम् ॥ आपस्तम्बः—अन्नादेर्भूणहा माष्टिं । इति च ।
 स्वपाके वर्तमाने तु परपाकं निषेवते । स श्वत्वं सूकरत्वं च गर्दभत्वं च गच्छति ॥
 गृहस्थपतनं ह्येतत्परपाकोपजीवनम् । परपाकेन यो जीवेत्स्वपाके तु गृहे स्थिते ॥
 स पापात्मा महाघोरे चिरं तिष्ठति दारुणे । इति च यमादिवचनं नित्यविषयम् ।
 परपाकरुचिर्न स्यादनिन्द्यामन्नघृते । इति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । अतः शिष्टान्नं
 भोज्यमेव । तथा च व्यासः—सदाचारस्य विप्रस्य तथा वेदान्तवेदिनः । मुक्त्वान्नं
 भुच्यते पापात्पावनं नात्र संशयः ॥ अन्यत्र च—महापातकसंप्राप्तौ श्रोत्रियस्य गृहं
 व्रजेत् । याचयेदन्नममृतं तदभावे जलं पिबेत् । माघमाहात्म्ये—प्रार्थयेद्वैष्णवस्यान्नं
 प्रयत्नेन विचक्षणः । सर्वपापविशुद्ध्यर्थं तदभावे जलं पिबेत् ॥ विष्णुदासस्य ये दा-
 सा वैष्णवान्नभुजश्च ये । तेषि क्रंतुभुजां वैश्य गतिं यान्ति निराकुलाः ॥ इति । किंच,
 “ भुञ्जीत पितृसेवितम् ” इत्यस्यैकोद्दिष्टविशेषे निषेधो दृश्यते । नवश्राद्धे तु य-
 च्छिष्टं गृहे पर्युपितं च यत् । दम्पत्योर्भुक्तशिष्टं च न भुञ्जीत कदाचन ॥
 इति विज्ञानेश्वरेण नवश्राद्धे शेषस्यैवाभोज्यत्वप्रतिपादनात् । आपस्तम्बेन
 “ न चातद्गुणयोच्छिष्टं दद्युः ” इति श्राद्धविशेषेपि निमन्त्रितविसदृशगुणेभ्य
 एव पितृशेषदाननिषेधात्, “ इष्टैः सह भुज्यताम् ” इतीष्टानां च शिष्टान्नभो-
 जनानुज्ञानाच्च । एकोद्दिष्टे तु यद्भोक्तुरभोज्यं शिष्टमोदनम् । चन्द्रसूर्योपरागे च शि-
 ष्टमन्नं च वर्जयेत् ॥ इति विशेषनिषेधाच्च, पार्वणेषु पितृशेषमपि भोज्यमेव । तथा

पराशरः—त्तोशेषं पितृशेषं च शूद्रशेषं तथैव च । तथा रजस्वलाशेषं भुक्त्वा चां-
 द्रायणं चरेत् ॥ यमः—सतां च पुरुषाणां हि पार्वणेपु द्विजोत्तमैः । पितृशेषमपि
 त्वद्यमिति वासिष्ठभाषितम् ॥ सत्पुरुषाणां पार्वणे पितृशेषभोज्यत्वप्रतिपादनाच्छिष्टविषये
 न दोषः, अशिष्टविषये दोषस्मरणात् । तथा बृहस्पतिः—अशिष्टा ये च पुरुषास्तेषां
 श्राद्धे द्विजोत्तमैः । न भोक्तव्यमिति प्राहुर्मुनयः संशितव्रताः ॥ इति वचनाच्छिष्ट-
 पितृशेषं भोज्यमेवेति सिद्धम् । किं च—त्रिफलामिश्रितान्दर्भान् काञ्जिकायां विनिक्षि-
 पेत् । तस्यास्तु काञ्जिका ग्राह्या नेतरस्याः कदाचन ॥ इति व्यासेन त्रिफला-
 दर्भसंयुक्तकाञ्जिकाग्रहणवत् । आरनालं च तक्रं च पाथेयं घृतपायसम् । उदकं
 च कुशच्छत्रं न दुष्पेद्राहुदर्शने ॥ इति वचनादर्भयुक्तमुदकादिकं ग्राह्यमेव ।
 चिरस्थितमपि त्वद्यं क्षेहयुक्तं द्विजातिभिः । यवगोधूमजं सर्वं पयसश्चैव
 विक्रियाः ॥ इति मन्त्रोक्तस्यापवाद उक्तश्चन्द्रिकायाम्—घृतात्फेनं घृता-
 न्मण्डं पियूषं च तयार्द्रगोः । गुडादिद्रव्यसंयुक्तं वर्ज्यं पर्युषितं दधि ॥ घृतादुद्धृत्य
 फेनमात्रं तदग्रमात्रं च गुडमरीचिमिश्रं सत्पर्युषितं च वर्ज्यम् । तथा आर्द्रगोः अ-
 निर्दशाया गोः पीयूषं पयः । याज्ञवल्क्यः—सन्धिन्यनिर्दशावत्सगोः पयः परिव-
 र्जयेत् । औष्ट्रमैकशफं स्त्रीणमारण्यकमथाविकम् ॥ या चैकां बेलामतिक्रम्य दुहते या
 च वत्सान्तरेण संधीयते सा च संधिनी, संधिनी घृताक्रान्तेति केचित् । वशां बन्ध्यां
 विजानीयाद् घृताक्रान्तां च सन्धिनीम् । इति त्रिकाण्डस्मरणात् । अनिर्दशा प्र-
 सूतानतिक्रान्तदशाहा, अवत्सा मृतवत्सा, आसां पयः क्षीरं वर्जयेत् । पयोग्रहणा-
 त्तादिकाराणां दध्यादीनां च निषेधः । पयोनिषेधाच्छकृन्मूत्रादेरनिषेधः । उष्ट्राजात-
 मौष्ट्रम् । एकशफाः वडवादयः, तत्रभवमैकशफम् । स्त्रीप्रभवं स्त्रीणं । अरण्ये
 भवा अरण्याः, तदीयमारण्यकम् । अवेर्जातमाविकम् । आपस्तम्बः—अपेयं तथै
 षकम् पय उष्ट्रीक्षीरमृगीक्षीरसंधिनीक्षीरयमसूक्षीराणीति धेनोश्चानिर्दशायास्तया
 कीलालौषधीनां च । इति । एडका अविः, यमसूः यमलस्य प्रसवित्री, कीलालौ-
 षधिः सुराद्रव्यम् । गौतमः—गोश्च क्षीरमनिर्दशायाः सूतकेजामहिष्योश्च नित्यमा-
 विक्रमपेपमौष्ट्रमैकशफं च स्पन्दिनीयमसूसंधिनीनां च याश्च व्यपेतवत्साः ॥ इति ।
 स्पन्दिनी सदा स्रवत्पयस्तनी । शङ्खः—सर्वासां द्विस्तनीनां क्षीरमभोज्यम् । इति ।
 विज्ञानेश्वरे—अनिर्दशाया गोः क्षीरमौष्ट्रमैकशफं तथा । आविकं संधिनीक्षीरं विव-
 त्सायाश्च गोः पयः ॥ अरण्यानां च सर्वेषां मृगाणां महिषां विना । स्त्रीक्षीरं चैव
 वर्ज्यानि सर्वशूक्तानि चैव हि ॥ इत्युक्त्वा “ शेषेपूपवसेदहः ” इति मन्त्रोक्तोपवासो
 द्रष्टव्यः । इति । यत्तु पैठीनसिनोक्तम्—खरोष्ट्रमहिषीक्षीरप्राशने तत्तदुच्छ्रम्
 पुनरुपनयनं चानिर्दशाहगोमहिषीक्षीरप्राशने पञ्चात्रमभोजनं सर्वासां द्विस्तनीनां क्षीर-
 पानेप्यजावर्ज्यमेतदेव ॥ इति । यद्यं शंखोक्तम्—क्षीराणि यान्यपेयानि तादिकाराश-
 ने बुधः । सत्पराव्रतं कुर्यात्प्रयत्नेन समाहितः ॥ इति यावद्व्रतम् । तदुभयमपि
 कामतोभ्यासविषयम् । सन्धिन्यमेध्यभक्षया भुक्त्वा पक्षव्रतं चरेत् ॥ इति चाभ्या-
 सविषयम् । सकृत्पाने विष्णुः—गोजामहिषीवर्ज्यं सर्वपयांसि प्राश्यापवसेदनिर्द-

शाहं तान्यापि सन्धिनीयमस्यन्दिनीविवत्साक्षीरं चामेध्यभुजश्च ॥ इति । क्वचिच्छ-
 कृन्मूत्रं च वर्ज्यमित्याह-क्षीरं क्षीरविकारांश्च शकृन्मूत्रमयापि वा । अपेयमन्यवत्साया
 विवत्सायास्तथैव च ॥ अतोऽन्यवत्सविवत्सयोः पञ्चगव्ये वर्ज्यम् । अत्र बोधाय-
 नः-अपेयपयःपाने कृच्छ्रोऽन्यत्र गव्यात्, गव्ये तु त्रिरात्रमुपवासः । इति । माहि-
 प्यं गव्यमाजं च भक्ष्यं क्षीरेषु निर्दिशेत् । इति यमस्मृतेरेडक्कादिपयो वर्ज्यमेव । तथा
 चन्द्रिकायाम्-न पिवेत्कापिलाक्षीरं वैश्यः शूद्रोऽथ वा पुनः । यः पिवेत्कापिलाक्षीरं
 न ततोऽन्योऽस्ति पापकृत् ॥ क्षत्रियश्चापि वृत्तस्थो न पिवेत्कापिलं पयः ॥ पराश-
 रः-कापिलाक्षीरपानेन ब्राह्मणीगमनेन च । वेदाक्षरविचारेण शूद्रः पतति तत्क्षणात् ॥
 इति । व्यासः-कापिलं यः पिवेच्छूद्रो नरके स च पच्यते । हुतशेषं पिवेद्विप्रो वेमः
 स्यादन्यथा पशुः ॥ अन्यथा अहुतशेषपयःपाने, चकारात्क्षत्रविशी । हारीतः-
 आहारं तु रहः कुर्यान्निर्हारं चैव सर्वदा । उभाभ्यां लक्ष्म्युपेतः स्यात्प्रकाशे हीयते
 श्रिया ॥ निर्हारः मलोत्तर्गः । समुच्चये-अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च
 वर्जनात् । आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति ॥ अत्र दोषो जात्याश्रयनि-
 मित्तकः । शाण्डिल्यः-ये भुञ्जते समीपस्था ये भोक्ष्यन्ति ततः परम् । तान्
 सर्वान् मनसा स्मृत्वा तदर्हमशनं चरेत् ॥ सुमन्तुः-अन्नं निधाप्य दर्व्यां तु न
 हस्तेन कदाचन । पूजयित्वा तदन्नं चापोशनं तु समन्त्रकम् ॥ सोदकं दक्षिणं पाणिं
 कुर्यादन्नं प्रदक्षिणम् । अपेयं तद्भवेदम्यु पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ अकृत्वा परिपेकं
 तु यस्त्वन्नं परिमर्दति । हस्तेन मर्दितं चान्नं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ स्मृति-
 सारे-पिचतः पतिते तोये यदा भोजनभाजने । अभोज्यं तद्भवेदन्नं भुक्त्वा चान्द्रायणं
 चरेत् ॥ व्यासः-अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यं चातिभोजनम् । अपुण्यं लोकवि-
 द्विष्टं तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ॥ व्यासपराशरहारीताः-शयनस्थो न भुञ्जीत न
 वारिस्थो न चासने । सोपानत्कश्च नाश्रीयन्निकवस्त्रः स्त्रिया सह ॥ (कदाचनेति
 पाठान्तरम्) । पैठीनसिः-न भिन्नपात्रे भुञ्जीत न भावप्रतिदूषिते । प्रभिन्नं
 राजतस्वर्णताम्रपात्रं न दोषकृत् ॥ व्यासः-न निन्देदन्नभक्ष्यांस्तु स्वाद्रस्वादु
 न कुत्सयेत् । आर्द्रपाणिपदास्यस्तु प्राङ्मुखो ब्रह्मसूत्रधृत् ॥ द्वात्रिंशद्वासमश्रीवाहीः
 र्धमायुर्जिजीविषुः । आपस्तम्बः-अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्याः षोडशारण्यवासिनः ।
 द्वात्रिंशच्च गृहस्थस्य ह्यमितं ब्रह्मचारिणः ॥ इदं काम्यम्, “ दीर्घमायुर्जिजीविषुः ”
 इति व्यासस्मृतेः । व्यासः-लेष्मसिपाणिकोत्तर्गो नात्रकाले प्रशस्यते । बलि-
 मङ्गलजप्पादी न होमे न महाजने ॥ आपस्तम्बः-भाषां कासं क्षवधुमिरयमिमुखोऽन्नं
 वर्जयेत् । भरद्वाजः-भुक्त्वामृतापिधानमसीति च निषीय कम् । आचान्तः
 पुनराचामेद्यावन्मण्डलशोधनम् ॥ भुक्त्वा ग्रन्थिं विमुच्याप तेन पीत्वा जलं सह ।
 तत्पवित्रं त्यजेद्भवावप मन्त्रेण जातुचित् ॥ विस्मृत्य भुवि पात्रे तु पवित्रं विसृजे-
 ददि । प्रायश्चित्तं चरेत्कृच्छ्रं तत्किञ्चिपविशुद्धये ॥ मार्कण्डेयः-गण्डूपकरणा-
 यस्तु हस्तं प्रक्षालयेद्विजः । हतं देवं च पित्र्यं च द्यात्मानं चोपपातयेत् ॥ गण्डूप-
 मश्रोत्तरापोशनम् । यतः स पद्याह-अर्थं पिवति गण्डूपमर्थं त्यजति भूतले ।

प्रीणन्ति पितरः सर्वे ये चान्ये भूमिदेवताः ॥ गण्डूपाधित्यागमन्त्रमाह स एव-
 रीरवे पुण्यनिलये पद्मार्बुदनिवासिनाम् । अधिनामुदकं दत्तमक्षप्यमुपातिष्ठतु ॥
 इति । स्मृत्यन्तरे-हस्तं निर्लिह्य च क्षाल्य विधूयोद्भय पात्रतः । गण्डुपं
 धारयेद्यस्तु सुरामिव स धारयेत् ॥ अतो गण्डुपमुत्तरापोशनमेव, तदर्थं
 हस्तप्रक्षालननिर्लेहनविधूननादिकं न कार्यम् । शान्तात्पः-यद्युत्तिष्ठत्याना-
 चान्तो भुक्तवानासनात्ततः । सद्यः स्नानं प्रकुर्वीत नान्यथा शुद्धिमाप्नुयात् ॥
 अनाचान्तः अमृतापिधानमसीति मन्त्राचमनमकृत्येत्यर्थः । पवित्रग्रान्धिमृत्सृज्य
 मण्डले भुवि निक्षिपेत् । पात्रे तु निक्षिपेद्यस्तु स विप्रः पंक्तिदूपकः ॥ देवलः-
 भुक्त्वाचामेद्योक्तेन विधिना च समाहितः । शोधयेन्मुखद्वितीयां च मृदद्विर्धयेत्तथापि ॥
 श्राण्डित्यः-मापादिचूर्णैर्मृद्विर्वा प्रक्षाल्य करयोर्द्वयम् । प्रक्षाल्य जानुपादौ च
 काष्ठैर्दन्तान् विशेषयेत् ॥ स्मृत्यन्तरे-मूत्रे पुरीषे भुक्त्यन्ते भक्षणां भक्षणे तथा ।
 चतुरष्टद्विपष्टाष्टगण्डूपैस्तु विशुध्यति ॥ विप्रस्य दक्षिणे भागे देवास्तिष्ठन्ति सर्वदा ।
 आसीन एव गण्डूपान् वामपार्श्वे विनिक्षिपेत् ॥ कुर्याद्दक्षिणपार्श्वे तु रीरवं नरकं व्रजेत् ।
 यो धायनः-आसीन एव गण्डूपान् विसृजेदासीनस्त्रिराचामेत ॥ इति । एवकारा-
 त्तिष्ठतो गण्डूषकरणनियेधः । यावदुक्तं तु गण्डूपमकृत्वा च ह्यनासनः । विना
 यज्ञोपवीतेन आचान्तोप्यशुचिर्भवेत् ॥ आचान्तोप्यशुचिस्तावद्यावत्पात्रमनुद्धृतम् ।
 उद्धृतेप्यशुचिस्तावद्यावन्मण्डलशोधनम् ॥ संग्रहे-भुक्त्वोच्छिष्टस्त्वनाचान्तः शूद्रा-
 दीन् यदि पश्यति । ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि तैः सार्धं भुक्तवानसी ॥ अतः खलु
 शुद्धाचमनान्तं श्वशूद्रादिदर्शनं परिहरन्ति सन्तः । और्वः-भुक्त्वा सम्यगयाचम्य
 प्राङ्मुखोदङ्मुखोपि वा । स्वस्थः प्रशान्तचित्तस्तु कृतासनपरिग्रहः ॥ अभीष्टदेव-
 तानां तु कुर्वीत स्मरणं बुधः । शान्तात्पः-आस्यं प्रक्षाल्य गण्डूपं पिबेद्भुक्त्वा च
 यो द्विजः । देवं श्राद्धमसी हन्यात्पितृनात्मानमेव च ॥ गण्डूपकाले आस्यस्यजलं न
 पिबेदित्यर्थः । कुत्सः-आचान्तो नाभिदेशं तु प्राणानां ग्रन्थिरसीति च । विमृश्या-
 दित्यमीक्षेत रात्री दीपमुखं ततः ॥ स्मृत्यन्तरे-भुक्त्वा द्विराचान्तो हृदयदेशमभि-
 मृशेत् प्राणानां ग्रन्थिरसि । इति । व्यासः-भुक्त्वामृतापिधानमसीत्युपरिष्ठादपः
 पिबेत् । आचम्याद्गुण्यमात्रेति पादाङ्गुष्ठे तु दक्षिणे ॥ निःस्त्रावयेद्दस्तजलमूर्ध्वहस्तः
 समाहितः । हुतानुमन्त्रणं कुर्याच्छ्रद्धायामिति मन्त्रतः ॥ अथाक्षरेण स्वात्मानं यो
 जयेद्ब्रह्मणीति हि । सर्वेषामेव योगानामात्मयोगः परः स्मृतः ॥ योनेन विधिना कुर्यात्स
 याति पदमक्षयम् । अक्षरेण "एतस्य वा अक्षरस्य" इत्याम्नातेन "ब्रह्मणि म आत्मा-
 मृतत्वाय" इति योजयेत् । "अमित्यात्मानं युञ्जीत" इत्यात्मयोगं कुर्यादित्यर्थः ।
 अत्र याहृदे-भुक्त्वोपविशतस्तुन्दमोजो भवति तिष्ठतः । आयुश्च क्रमतो मृत्युर्धा-
 यतः स्वपतो वपुः ॥ अखण्डादर्श-भुक्त्वा तु मुखमासीनस्ताम्बुलं भक्षयेद्विजः ।
 निवेदितं भगवतः परिशुद्धं यथाविधि ॥ संग्रहकारः-भुक्त्वा तु मुखमासीन-
 स्ताम्बुलेनास्पशोधनम् । शुष्कामलकघातनामेकेनाय विशोधनम् ॥ आसने सम्य-
 गासीनः श्रवणैस्तृप्तमानसः । पष्ठसप्तमभागेपि पुराणादीन् निरीक्षयेत् ॥ श्रीचि-

ष्णुपुराणे—अगस्तिरग्निरिवहवानलश्च भुक्तं मयान्नं जरयन्त्वशेषम् । सुखं च मे तत्परिणामसंभवं यच्छन्त्वरोगं मम चास्तु देहे ॥ विष्णुरत्ता तथैवात्रं परिणामश्च वै पतः । सत्येन तेन मे भुक्तं जीर्यत्वन्नमिदं तथा ॥ इत्युच्चार्य स्वहस्तेन परिमृश्य तयोदरम् । अनायासप्रदायीनि कुर्यात्कर्माण्यतन्द्रितः ॥

❀ ताम्बूलविधिः ❀ .

तथान्यत्र—सुपूगं च सुपत्रं च सुधया च समन्वितम् । प्रदद्याद्विजदेवेभ्यस्ताम्बूलं भक्षयेद्बुधः॥एकपूगं सदारोग्यं द्विपूगं निष्कलं भवेत् ॥ अतिश्रेष्ठं त्रिपूगं च अधिकं नैव दुप्यति ॥ पर्णमूले भवेद्ब्याधिः पर्णाग्ने पापसंभवः । चूर्णपर्णं हरत्यायुः सिरा बुद्धिविनाशिनी ॥ तस्मादग्रं च मूलं च सिराश्चैव विशेषतः । चूर्णपर्णं वर्जयित्वा ताम्बूलं खादयेद्बुधः ॥ अस्त्रण्डितं च ऋमुकं पर्णमक्षालितं तथा । अशोधितं तथा चूर्णं भक्षयन् सर्वदोषभाक् ॥ अनिधाय मुखे पर्णं पूगं खादति यो नरः । सत्तजन्म दरिद्रः स्यान्नरकेषु निमज्जति ॥ पीत्वा भुक्त्वा च यो मर्त्यः शून्यं पात्रं परित्यजेत् । स भूयः क्षुत्पिपासातो भवेज्जन्मानि जन्मानि ॥ पराशरः—मेहस्पृष्टं च यतोयं वाष्पदन्तोष्ठविभुषः । भुक्त्वांगुलिगतस्नेहं नोच्छिष्टं धर्मचोदितम् ॥ आर्द्रपादस्तु यो मर्त्यो भुक्त्वागाराद्द्विभ्रजेत् । तस्यायुः कीर्तिलक्ष्मीश्च विद्या प्रज्ञा च नश्यति ॥ याज्ञवल्क्यः—अतिथि श्रोत्रियं तृप्तमासीमान्तमनुव्रजेत् । अहःशेषं समासीत शिष्टैरिष्टैश्च बन्धुभिः ॥ दक्षः—इतिहासपुराणाभ्यां पष्टं सप्तममभ्यसेत् । कालमित्यनुवर्तते । शंखः—विचार्य च पुराणार्थान् वेदार्यान् भक्तिमास्थितः । विष्णुं सदा हृदि ध्यायेत् सकलं निष्कलं तु वा ॥ लिखितः—भुक्त्वोपस्थाय मार्तण्ड पुराणानि सदा पठेत् । भावशुद्ध्या हरी भक्तिः पुराणश्रवणाद्भवेत् ॥ दक्षः—सात्विकानि पुराणानि सात्विकांश्च जपतिस्तथा । कारयेद्भोजनान्ते तु पष्टे वै सप्तमे द्विजः ॥ पुराणपठनाशक्तौ पीरुपं सूक्तमुच्चेत् । तद्विष्णोरिति मन्त्रं वा जपेदष्टाक्षरं तु वा ॥ एवं यः कुरुते नित्यं स याति परमां गतिम् । एवं गृहस्थधर्मा उक्ताः ॥

❀ स्नातकव्रतनिरूपणम् ❀

सांप्रतं स्नातकव्रतं प्रतन्यते । अघ्रापस्तम्भः—अयं स्नातकव्रतानि पूर्वेण ग्रामांश्चिक्कमणप्रवेशनानि शीलयेदुत्तरेण वा, न कुसृत्या ग्रामं प्रविशेत्, यदा ग्रामान्निष्कामति ग्रामं वा प्रविशति तदा पूर्वेण द्वारेणोत्तरेण वा कुर्यान्न द्वारान्तरेण शीलयेत् । इति । गौतमः—विधिपूर्वं स्नात्वा भार्यामधिगम्य ययोक्तान् गृहस्थधर्मान् प्रयुञ्जान इमानि व्रतान्मुक्तयेत्स्नातको नित्यं शुचिः सुगन्धस्नानशीलः सति विभवे न जीर्णमलवद्वासाः स्यान्न रक्तमुल्बणमन्यधृतं वासो विभृयात् स्रगुपानही निर्गन्कमशक्तौ न रुद्धश्मश्रुकस्मान्नाश्रिमपश्च युगपद्धारयेत् । आपस्तम्भः—सर्षान् रागान् वासांसि वर्जयेत्कृष्णं च स्वाभाविकमनुद्रासिवासो वसीताप्रतिक्रष्टं च शक्तिविषये । कुसुम्मादीन् सर्वान् रागान्वासांसि वर्जयेत्—न केनचिद्रक्त वासो विभृयात्, तथा स्वाभाविकं कृष्णं कम्बलादि च न वसीत, सद्रासि—उल्बणम्, तदन्यदनुद्रासि । छान्दसो

दीर्घः । एवंभूतं वासश्च वसीत आच्छादयेत्, प्रतिकृष्टं निकृष्टम्, जीर्णं मलिनं स्पृ-
 लं च, “निकृष्टप्रतिकृष्टावरेफयाप्यावमाधमाः” इत्यमरः । तद्विपरीतमप्रति-
 कृष्टम्, तादृग्वाप्तो वसीत । तच्च प्रतिकृष्टं शक्तीं सत्यां न वसीत । तथा भ्रतुः-
 न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सति । उपानहौ च वासश्च धृतमन्यैर्न धारयेत् ॥
 उपवीतमलंकारं स्रजं करकमेव वा । माधवीये-नम्रो मलिनवासाश्च नम्रो नील-
 पटस्तथा । नमस्तु स्पृतवस्त्रंः स्पात्रमो भुमपटस्तथा ॥ विकक्ष्योनुत्तरीयश्च नमश्चा-
 वस्त्र एव च । श्रौतं स्मार्तं तथा कर्म न नमश्चिन्तयेदपि ॥ विज्ञानेश्वरे-नीलं रक्तं
 च यद्ब्रह्मं यस्य देहेषु तिष्ठति । अहोरात्रोपोषितः सन् पञ्चगव्येन शुष्यति ॥ जा-
 तुकार्णिः-कौशेयं रक्तकृष्टं च मलिनं केशदूषितम् । छिन्नायं चोपवस्त्रं च कुत्सितं
 धर्मतो विदुः ॥ भृगुः-दशाहीनेन वस्त्रेण न स्यात्कौपीनकाटते । नान्यदीयेन नार्द्रेण
 न सूच्या ग्रथितेन च ॥ ब्राह्मणस्य सितं वस्त्रं नृपते रक्तमुल्बणम् । चित्रं वैश्यस्य
 शूद्रस्य नीलं मलिनमिष्यते ॥ अत्रापस्तम्बः-वासःशाणीक्षौमाजिनानि कापायं
 चैके वस्त्रमुपादिशन्ति माञ्जिष्ठं राजन्मस्य हारिद्रं वैश्यस्य । शणस्य विकारः शाणी
 शाटी, क्षुमा अतसी तद्विकारः क्षौमं-दुकूलम्, माञ्जिष्ठया रक्तं माञ्जिष्ठम्, हरिद्रया
 रक्तं हारिद्रम्, एतानि वर्णानुपूर्वेण वासांसि, कापायं तु ब्राह्मणस्योत्तरीयार्थमित्यर्था-
 द्भ्यते । अन्तरीयविषये भृगुः-परिधानाद्गृहिः कक्ष्या राक्षसी परिकीर्तिता । सर्व-
 कर्मणि विद्वद्विर्वर्जनीया प्रयत्नतः ॥ भरद्वाजः-स्वोक्तं वस्त्रं च कौपीनं धारयेत्प्र-
 थमाश्रमी । यज्ञोपवीते द्वैकक्ष्यं दण्डं छत्रं कमण्डलुम् ॥ सीवर्णे कुण्डले स्वोक्तं
 वासो दध्याद्गृहाधिपः । साधनानि मयापूर्वमुक्तानि गृहमेधिनः ॥ यानि तान्येव धा-
 र्याणि वानप्रस्थेन धारणे । उपवीतोत्तरासङ्गदण्डकौपीनमेखलाः ॥ कुण्डिकाछत्रवा-
 सांसि यतिर्दध्यादनन्तरम् । कौपीनधारणायथ शुल्बं कृत्वोपवीतवत् ॥ यतिश्च ब्र-
 ह्मचारी च दधार्ता द्विःप्रदक्षिणम् । नमस्तवपरिहाराय गृहस्यवनिनी तथा ॥ तदेव धा-
 रयेयातामवश्यं केवलं च तौ । ऋषासः-अकच्छः पुच्छकच्छो वा द्विकच्छः कटि-
 वेष्टितः । यावदास्ते द्विजस्तावन्नम्र एव न संशयः ॥ संवर्तः-कटिसूत्रं विना कर्म
 श्रौतं स्मार्तं करोति यः । सर्वं तन्निष्फलं विद्यार्त्तोपि नम्र इति स्मृतः ॥ आपस्त-
 म्भः-देवा च शिरसः प्रावरणं वर्जयेदग्निमपो ब्राह्मणं गां देवताद्वारं प्रतिपादौ च श-
 क्तिविषये नाभिप्रसारयीत । गौतमः-नैता देवताः प्रति पादौ प्रसारयेन्न पर्णलोष्टा-
 इमभिर्मूत्रपुरीपापकर्षणं कुर्यान्न भस्मकेशतुपकपालान्याधातिष्ठेन्न म्लेच्छाशुच्यधामिकेः
 सह संभाषेत संभाष्य पुण्यकृतो मनसा ध्यायेद्ब्राह्मणेन वा सह संभाषेत । आपस्तम्बः-
 देवताभिधानं चाप्रयतः । अप्रयतः सन् देवतानामभ्यादीनां नाम न कीर्तयेत् । अत्र
 पराशरः-अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थां गतोपि वा । यः स्मरेत्पुण्डरीकाक्षं स
 चाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥ अतो देवतान्तरकीर्तनमशुचिना न कार्यम् । नारायणस्य नामा-
 निसदा सर्वत्र कीर्तयेत् । देवतान्तरनामानि नाशुचिः परिकीर्तयेत् ॥ दक्षः-चक्रा-
 युधस्य नामानि सर्वदा परिकीर्तयेत् । नाशौचं कीर्तने तस्य पवित्रो भगवान् हरिः ॥
 कवले कवत्रे कुर्वन् गोविन्दस्यानुकीर्तनम् । इत्यादिवचनाद्विष्णुकीर्तनं सर्वदा कार्य-

मेव । अत एव श्मशानेष्याशौचादावापि नारायणगोविन्देति लोकः कीर्तयति । अतो भोजनस्नानादौ मीनविधावप्रायत्ये च देवतान्तरकीर्तनमेव निषिद्धम्, न विष्णोरिति सिद्धम् । मीनं वाचो निवृत्तिः स्यान्नात्र भाषा न संस्कृतम् । नान्यदेवेरणं विष्णुं सदा ध्यायेच्च कीर्तयेत् ॥ यदि वाग्यमलोपः स्याज्जपादिषु कथंचन । व्याहरेद्वैष्णवं सूक्तं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम् ॥ इति व्यासः । आपस्तम्बः—स्पृहतीं च गां नाचक्षीत संसृष्टां च वत्सेनानिमित्ते । स्पृहतीं सस्यधान्यादिकं भक्षयन्तीम्, गौरियं भक्षयतीति न ब्रूयात्, तथा वत्सेनानिमित्ते संसृष्टाम् । “ यस्य हविषे वत्सा अपाकृता धयन्ति ” इत्यादिके निमित्ते न दोषः । वत्सतन्त्रीं च नोपरिगच्छेत्प्रेङ्खवन्तरेण च नातीयात् । वत्सतन्त्री वत्सवन्धनरज्जुः, प्रेङ्खी डोलास्तम्भौ, तोरणस्तम्भावित्यन्ये । न पततः संचक्षीत । पततः पक्षिणः संघीभूतान् न गणयेत्, पुण्यक्षयेण स्वर्गात्पततः परस्मै न ब्रूयाज्ज्योतींषि पतन्तीति । नाब्राह्मणायोच्छिष्टं प्रयच्छेद्यदि प्रयच्छेद्दन्तांस्कुध्वा तस्मिन्नवधाप प्रयच्छेत् । अब्राह्मणः शूद्रः “ न शूद्रायोच्छिष्टमनुच्छिष्टं वा दद्यात् ” इति वसिष्ठस्मरणान्तस्मा उच्छिष्टं न प्रयच्छेत् । इदमाश्रितविषयम् । “ अन्तर्धायैव शूद्राय ” इत्याश्रितशूद्रायोच्छिष्टदानस्मृतेः । कुप्त्वा दन्ताव्रत्सेनाविलिख्य तज्जलमुच्छिष्टे निधाय प्रयच्छेत् । इदमाश्रितविषयम् । एवमेव—न शूद्राय मतिं दद्यात्प्रोच्छिष्टं न हविष्कृतम् । न चास्योपादिशेद्धर्मं न चास्य धृतमादिशेत् ॥ इति मनुवचनं द्रष्टव्यम् । आपस्तम्बः—मिथुनीभूय च न तथा सह सर्वा रात्रिं शयीत, शयानश्चाभ्यापनं वर्जयेत् । इति । मिथुनीभूय मैथुनं कृत्वा, तथा भार्यया सह, सर्वा रात्रिं न शयीत, दिवा वा नक्तं वा शयानो नाभ्यापयेत्, स्वयं तु धारणार्यमधीयीत । अनावित्स्त्रगनुलेपनः स्यात् । आविर्भूतमाल्यानुलेपनो न स्यात् । सभाः समाजाश्च न सेवेत नगरप्रवेशनानि च वर्जयेत्प्रशं च न विब्रूयात् । अयाप्पुदाहरन्ति । “ मूलं कूलं बृहति दुर्विक्रुः प्रजां पशूनायतनं हिनास्ति, धर्मप्रहादनकुमालनस्य रुदन् मृत्युर्व्युवाच प्रश्रम् ” इति गर्दभयानमारोहणे विषमारोहणावरोहणानि च वर्जयेद्बाहुभ्यां च नदीतरणं नावं च सांशयिकीं तृणच्छेदनलोष्ठविमर्दनघ्नीवनानि चाकारणाद्यच्चान्पत्परिचक्षते । न विब्रूयात्—दुर्विक्रुः पमर्थं सहसा न विचार्यं ब्रूयात् । मूलं पित्रादिः, कूलम् आगामिनी संपत्, सौ उभयमपि, बृहति छिनत्ति, दुर्विक्रुः अन्यथा निर्णेतुः, प्रजां पुत्रादिकाम्, पशून् गवादिकान्, आयतनं गृहम्, हिनास्ति । अत्र बोधायनः—बहुद्वारस्य धर्मस्य सूत्रादुरनुगा गतिः । तस्मादवाच्यो ह्येकेन विधिज्ञेनापि संशये ॥ पराशरश्च—सभा वा न प्रवेष्टव्या वक्तव्यं वा समञ्जसम् । अत्रान्विष्टवन्वापि नरो भवति किल्बिपी ॥ अतो मृत्युरपि धर्मसंकटे पतितो रुदन् कस्याचिदपेः प्रशं विविच्य कथितवान् “ हे धर्म प्रहाद कुमालनस्य नेदं कृत्यम् ” इति । बाहुभ्यामिति वचनात् पुत्रेण नदीतरणे न दोषः । तृणच्छेदनादीन्यकारणात् कुर्यात्, “ द्वे दर्भाग्रे प्रच्छिद्य ” “ दर्भाग्रे प्रादेशमात्रे प्रच्छिनत्ति ” इत्यादिकारणे न दोषः । यच्चान्यत्परिचक्षते—अत्र गौतमः—गां धयन्तीं परस्मै नाचक्षीत न चैनां वारयेन्न मिथुनीभृत्वा शौचं प्रति

विलम्बेताग्रिमुत्रोपधमनविगर्हवाद्वादिर्गन्धमाल्यधारणपापीयोऽवलोकनभार्यासहभोज-
नाद्वारप्रवेशनभादघावनसंदिग्धभोजननदीबाहुतरणवृक्षविपमारोहणावरोहणप्राणव्याय-
च्छनानि वर्जयेन्न संदिग्धां नावमाधरोहेत्सर्वत एवात्मानं गोपायेन्न प्रावृत्य शिरोहनि
पर्यट्टेदप्रावृत्य रात्रौ सोपानत्कश्च शयनाशनासनाभिवादननमस्कारान्वर्जयेच्छेदनभेद-
नविलेखनविमर्दनावस्फोटनानि नाकस्मात्कुर्यान्नोपरिवत्सतन्त्र्यां गच्छेत्रकुलं कुलः
स्यान्न यज्ञमवृत्तो गच्छेद्दर्शनाय तु कामं न भक्ष्यानुत्सङ्गे भक्षयेन्न रात्रौ प्रेष्याहतमुद्द-
तस्नेहविलयनपिण्याकमयितप्रभृतीनि चात्तवीर्याणि नाश्रीयात्प्रस्थमङ्गल्यदेवतायतन-
चतुष्पथान् प्रदक्षिणमावर्तत मनमा वा तत्समग्रमाचारमनुपालयेदापत्कल्पः सत्यधर्मा-
र्यवृत्तः शिष्टाध्यापकः शौचशिष्टश्रुतिनिरतः स्यान्नित्यमर्हिस्त्रो मृदुर्दृढकारी दमदान-
शील एवमाचारो मातापितरी पूर्वापरान् सम्बन्धान् दुरितेभ्यो मोक्षयिष्यन् स्यात्कः
शश्वद्ब्रह्मलोकात्र च्यवते । इति । याज्ञवल्क्यश्च—न स्वाध्यायविरोध्यर्ममीहेत न
यतस्ततः । न विरुद्धप्रसङ्गाभ्यां सन्तोषी च भवेत्सदा ॥ स्वाध्यायविरोधिनमर्थं ना-
न्विच्छेत्, न यतस्ततः—यतः कुतश्चिदविदिताचाराच्चार्थं नेहेत । अत्र मनुः—धर्मार्था-
बुच्यते श्रेयः कामार्थां धर्म एव वा । अर्थ एवेह च श्रेयास्त्रिवर्ग इति हि स्थितिः ॥ पराश-
रः—परित्यजेदर्थकामौ यौ स्यातां धर्मवर्जितौ । धर्मं चाप्यसुखोदकं लोकसंपुष्टमेव च ॥
विरुद्धम् अथाज्ययाजनादि, प्रसंगः गीतवृत्तादिः, ताभ्यां चार्थं नेहेत, किंतु यदृच्छा-
लाभसंतुष्टो भवेत् । मनुः—सन्तोषं परमास्थाय सुखार्थी संयतो भवेत् । समुचये-
घनं वा पुरुषो लोके पुरुषं घनमेव वा । अवश्यमेकं त्यजति तस्मार्त्तिकं घनवृष्णया ॥
शुक्लाम्बरधरो नीचकेशश्मश्रुनखः शुचिः । न भार्यादर्शनश्रीयात्रैकवासा न संस्थितः ॥
शाण्डिल्यः—न रक्तकृष्णमलिनवासांसि परिधापयेत् । आपस्तम्बः—नित्यमुत्तरं
वासः कार्यमापि वा सूत्रमेवोपवीतार्थं । शाण्डिल्यः—शुद्धिं कुर्यात्तथा विद्वान्मलानां
देहजन्मनाम् । कृतकेशनखश्मश्रुस्त्रिपक्षेषु गृही भवेत् ॥ “गङ्गायां भास्करक्षेत्रे” इत्युक्ते-
षु तटेष्वेव वपनमिति भावः । न संशयं प्रपद्येत नाकरमादिभयं वदेत् । नाहितं नावृत्तं
चैव न स्तेनः स्यान्न वार्धुपिः ॥ प्राणविपत्तिसंशयायहं कर्म न कुर्यात्, संदिग्धार्थं च ।
गीताचार्यः—अज्ञश्चाश्रद्धानश्च संशयात्मा विनश्यति । नायं लोकोस्ति न परो न
सुखं संशयात्मनः ॥ आपस्तम्बः—न संशयं प्रपद्येद्यदि प्रपद्येतस्योपि क्षणादेव न-
श्यत्याप्रियमुद्देगकरं न वदेन्न वार्धुपिर्न दद्यात्पापीयसे । अल्पकामित्युक्तवृद्धिमन्तरेणा-
धिकवृद्ध्युपजीवी वार्धुपिः । “अनापदि तु ब्राह्मणस्य न वार्धुष्यं लवणविक्रिया”
इत्युपपातक्रम्ये पाठात् । दाक्षायणी ब्रह्मसूत्री वेणुमान् सकमण्डलुः । कुर्यात्प्रदाक्षि-
णं देवमृद्गोविप्रवनस्पतीन् ॥ दाक्षापिणं सुवर्णकुण्डलम् । अत्र मनुः—वैणवीं धा-
रयेद्यष्टिं सोदकं च कमण्डलम् । यज्ञोपवीतं वेदं च शुभे रौकमे च कुण्डले ॥ वेदः
दर्भमुष्टिः । भरद्वाजः—सौवर्णा राजिता शील्वान्निवृत्का कुण्डिका मता । कांस्यापित्त-
ललेहैर्वा कुर्यात्सवर्णाद्यलाभतः ॥ एषामलाभे गोचर्मनिर्मितः स्यात्कमण्डलुः । उदु-
म्बरवटाश्वत्थपुक्षजम्बूत्वचा तथा ॥ भस्मना च मृदाद्विश्च श्रीफलेश्च ततः शुचिः ।
“कली पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजायां कमण्डलुम्” इति नालिकेरवृक्षमृण्मयकमण्डलु-

निषेधात्स्वर्णादिमयः कमण्डलुर्ग्राह्यः, “ एषामलाभे गोचर्म ” इति स्वर्णाद्यलाम एव मृन्मयविधानाच्च । अत्र व्यासः—कुर्वीत धारया सन्ध्यां कांस्ये हेमे च राजते । ताम्रपात्रे जलं कृत्वा गृहे सन्ध्यां समाचरेत् ॥ ब्रह्मसूत्री—भरद्वाजः—एकैकमुपवीतं स्यादाद्यन्ताश्रमिणोर्द्वयोः । दशाष्टौ वा गृहस्थस्य चत्वारि वनवासिनः ॥ दशाष्टौ वेति काम्याभिप्रायम् । “ आयुष्कामस्तु बहून्मुपवीतानि धारयेत् । ” इति स्मृतेः । यज्ञोपवीते द्वे धार्ये श्रौते स्मार्ते च कर्मणि । तृतीयमुत्तरीयार्थं वस्त्राभावे तदिष्यते ॥ “ यज्ञोपवीते द्वे धार्ये ” इति द्वयोरेवावश्यधार्यत्वस्मृतेश्च । तथा चन्द्रिकार्या भृगुः—उपवीतं बटोरेकं द्वे तथेतरयोः स्मृते । एकमेव यतीनां स्यादिति शास्त्रविनिश्चितम् ॥ इति । इतरयोः गृहस्थवनस्थयोः । एवं स्मृतिषु यतेरुपवीतविधानात्तरयागो न युक्तः । अत्र दक्षः—मेखलाजिनदण्डेन ब्रह्मचारीति लक्ष्यते । गृहस्था यष्टि-वेदाद्यैर्नखरोर्मैर्वनाश्रमी ॥ त्रिदण्डेन यतिश्चात्र लक्षणानि पृथक् पृथक् । यस्यैतल्लक्षणं नास्ति प्रायश्चित्ती न चाश्रमी ॥ अङ्गिराः—यतेर्लिङ्गं प्रक्षयामि येनासी लक्ष्यते यतिः । त्रिदण्डमुपवीतं च वस्त्रं जन्तुनिवारणम् ॥ यस्यैतद्विद्यते लिङ्गं स यतिर्नेतरो यतिः । हारीतः—त्रिदण्डमुपवीतं च शिखाकापायमम्बरम् । कमण्डलुर्भक्षचरं यतीनां तु विधीयते ॥ चन्द्रिकायामभिवाच्यप्रकरणे—देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यातिं चैव त्रिदण्डिनम् । नमस्कारं न कुर्याच्चेदहोरात्रेण शुष्यति ॥ तत्रैव—सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन च । विशिखोनुपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम् ॥ इति । सदा उपनयनप्रभृत्याप्रयाणादित्यर्थः । त्रिदण्डमुपवीतं च वासः कौपीनवेष्टनम् । शिक्यं कवचमित्येतद्विभृत्युर्वावदायुषम् ॥ इति स्मृतेः । वेणुमान्—अत्र भरद्वाजः—गृहस्थस्य वनस्थस्य यतेर्वा सूत्रिजातिषु । वेणुदण्डः प्रशस्तः स्यान्निर्दोषः सप्रमाणकः ॥ गृहारण्यस्थयोर्दण्डौ युक्पूर्वा यतिर्नोन्यथा । शिरःप्रमाणो विप्रस्य क्षत्रियस्यालिकोन्नतः ॥ घ्राणप्रमाणो वैश्यस्य दण्ड एषां क्रमात्स्मृतः । मनुः—केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः प्रमाणतः । ललाटसंमितो राज्ञः स्यात्तु नासान्तिको विशः ॥ याज्ञवल्क्यः—नेक्षेत्कर्क न नग्रां स्त्रीं न च संसृष्टमैथुनम् । न च मूत्रं पुरीषं वा नाशुचीं राहुतारकाः ॥ मनुः—नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन । नोपरक्तं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम् ॥ नाश्रीयाद्धार्यया सार्धं नैनामीक्षेत चाश्रतीम् । ध्रुवतीं जृम्भ्यमाणं वा नचासीनां यथासुखम् ॥ नाञ्जयन्तीं स्पर्के नेत्रे न चाभ्यक्तामनाट्टताम् । न पश्येत्प्रसवन्तीं च तेजस्कामो द्विजोत्तमः ॥ नेक्षेत चाश्रतीमित्यत्र चकारेणाश्रन्तं स्त्री च नेक्षेतेत्यर्थः समुञ्चीयते । “ जायाया अन्ते नाश्रीयादवधीवदपर्यं भवति ” इति श्रुतेः । “ न भार्यादर्शनेश्रीयात् ” इति स्मृतेश्च । नाप्सु स्वं प्रतिबिम्बं तु तेजस्कामो निरीक्षयेत् । मयि तेज इन्द्रियमित्यात्मच्छायेक्षणे जपेत् ॥ इति स्मृतेर्नचोदके निरीक्षेत स्वं रूपमित्यर्थः । अयमेव ज इत्येतत्सर्वं मन्त्रमुदीरयेत् । वर्षत्यप्रावृत्तो गच्छेत्स्वपेत्प्रत्यक्षिरा नच ॥ “ अयमेव ज्ञः पाप्मानमपहन्तु ” इति मन्त्रः । धीवनासृक्शकृन्मूत्रेतांस्यप्सु न निक्षिपेत् । पादौ प्रतापयेन्नाग्री न चैनमतिलहयेत् ॥ धीवनम् उद्दिरणम्, असृक् रक्तम्, शकृत् पुरीषम् । अत्र शङ्खः—नुपकेशकरीषभस्मास्थिते-

प्पनखलोमान्यध्नु न निक्षिपेन्न पादेन पाणिना वा जलमभिहन्त्यात् । इति । मनु-
 श्व-नाग्निं मुखेनोपधमेन्नग्रां नेक्षेत च स्त्रियम् । नामेध्यं प्राक्षिपेदग्नौ न च पादौ प्रता-
 पयेत् ॥ अधस्तान्नोपदध्याच्च न चैनमतिलह्वयेत् । न चैनं पादतः कुर्यान्न प्राणावा-
 धमाचरेत् ॥ अमेध्यानि द्वादश मलानि । नाशुचिः संस्पृशेदग्निं पृष्ठभागं न तापयेत् ।
 जलक्षीरादिकं पेयं सर्वं नाञ्जलिना पिबेत् ॥ जलं पिबेन्नाञ्जलिना न शयानं प्रबोध-
 येत् । नाक्षैः क्रीडेन्न धर्मघ्नैर्व्याधितैर्वा न संवसेत् ॥ न शयानं प्रबोधयेदिति वचना-
 दात्मनो वाधिशयानं न प्रतिबोधयेत् । अत्रापस्तम्बः-शय्यासने चाचरिते नाविशे-
 श्नानभिभाषितो गुरुमभिभाषेत प्रियादन्यत्पतोदव्युपजापव्यभिहासोदामन्त्रणनामधे-
 यग्रहणप्रेषणानीति । गुरोर्वर्जयेत् । मनुः-शय्यासने चाध्युपिते श्रेयसे न समाचरेत् ।
 प्रियादन्यत् संतोपजनकवाक्यादन्यत्, व्युपतोदः दण्डतृणांगुल्यादिघट्टनम् । व्युप-
 जापः हस्तादिना पिधायास्यं कर्णयोः कथनम्, वस्त्रादिना आस्यं प्रच्छाद्यावश्यव-
 क्तव्यार्यकथने न दोषः । व्यभिहासः आस्यं व्यावृत्त्याभिमुख्येन हास्यम्, अत्र
 परिहारः-“ न स्मयेत यदि स्मयेताविगृह्य स्मयेत” इति ब्राह्मणम् । उदामन्त्रणं
 दूरे स्थित्वोच्चैराह्वानम् । अत्र मनुः-नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमापि केवलम् । न
 चैवास्यानुकुर्वीत गतिभाषितचोष्टितम् ॥ आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिकृपणस्य च ।
 आयुष्कामो न गृहीयाज्जपेष्ठापत्यकलत्रयोः ॥ आपदि चोरव्याघ्राग्निसर्पादिभयेषु ज्ञापय-
 देव । धर्मघ्नैः पशुलंघनादिभिर्न क्रीडेत् । व्याधितैः अत्र स्मृतिः-अक्षिरोगी ह्यप-
 स्मारी ज्वरी कुष्ठी क्षयी तथा । श्वासकासीति तैर्युक्तोमेकशय्यां तु वर्जयेत् ॥ विरुद्धं
 वर्जयेत्कर्म भेत्तधूमं नदीतरम् । केशभस्मतुपाङ्गारकपालेषु च संस्थितम् ॥ विरुद्धं
 जनपदग्रामाद्याचारविरुद्धं वर्जयेत् । अत्र मनुः-देवतानां गुरोराज्ञां स्नातकाचार्य-
 योरपि । *नाक्रामेत्कामतश्छायां बध्नणो दीक्षितस्य च ॥ वसुः कपिलः । अत्रिः-
 विप्राग्र्योर्विप्रयोश्चैव दम्पत्योरिपुधन्वनोः । नान्तरा गमनं कुर्याद्देवतामलिपीठयोः ॥
 दिवा स्वापं न कुर्वीत न गच्छेच्च दिवा स्त्रियम् । दिवा निद्रा हरत्यागुर्दिवा स्त्री पु-
 ष्यनाशिनी ॥ स्नानार्द्रभूमिं नाक्रामेद्रेतोविष्मूत्रमेव च । श्लेष्मनिष्ठचूतवान्तानि ना-
 धितिष्ठेत कामतः ॥ आपस्तम्बः-नानाग्नीनां सन्निधापं वर्जयेद्वत्त्वा च नानुकथये-
 र्कृत्वा च नानुस्मरेदात्मप्रशंसां परगर्हामिति च वर्जयेत् । कृत्वा उपकारामिति शेषः ।
 विप्रा हि क्षत्रियात्मानो नावक्षेयाः कदाचन । आमृत्योः श्रियमाकांक्षन् कंचिन्मर्मणि
 स्पृशेत् ॥ विप्रः बहुश्रुतः, अहिः सर्पः, आत्मा स्वयम्, नावमन्तव्यः । नाचक्षीत
 धयन्तीं गां नाद्दारेण विशेत्कचित् । धयन्तीं परस्य क्षीरादि पिबन्तीम्, नाचक्षीत
 न निवर्तयेत् । गोब्राह्मणानलात्रानि नोच्छिष्टेन पदा स्पृशेत् । न निन्दाताडने कु-
 र्यात्सुतं शिष्यं च ताडयेत् ॥ भार्या पुत्रश्च दासश्च शिष्यो भ्राता सहोदरः । आता-
 पराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा घेणुदलेन वा ॥ वयोबुद्धचथैवाग्वेषश्रुताभिजनकर्मणाम् ।
 आचरेत्सदृशीं वृत्तिमजिह्मामशर्डां तथा ॥ वेषः वस्त्रमाल्यादिविन्यासः, श्रुतं पुरुषार्थ-
 शास्त्रम् । हीनकल्पं न कुर्वीत सति द्रव्ये फलप्रदम् । चण्डालो जायते यज्ञकरणा-
 च्छूद्रभिक्षतात् ॥ योयं हीनकल्प उक्तः, सति द्रव्ये असी न कर्तव्यः । यच्च फल-

प्रदं काम्यं कर्म, तद्धिनकल्पं कर्तव्यमेव । अत्र मनुः—प्रभुः प्रथमकल्पस्य योनुकल्पेन वर्तते । न साम्परायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम् ॥ साम्परायिकं पारलौकिकम् । दक्षः—अकृतस्त्रत्वात्साधनानां मीढ्यात्कर्मकृतस्तथा । फलरय चाभिसम्बन्धादपवित्रो विधिः स्मृतः ॥ यमः—उपादाय धनं शूद्राद्योग्रिहोत्रमुपासते । दाता तत्फलमाप्नोति कर्त्ता च नरकं व्रजेत् ॥ चन्द्रिकायाम्—धर्मविद्राहणः शूद्राद्यज्ञार्थं नाहरेद्धनम् । जायते सहि चण्डालः शूद्रार्थेनेष्टदेवतः ॥ अरण्यडादर्श—न यज्ञार्थं धनं शूद्रादिभ्यो भिक्षेत धर्मवित् । यजमानस्तु भिक्षित्वा चण्डालः प्रेत्य जायते ॥ मनुश्च—ये शूद्रादधिगम्यार्थमग्रिहोत्रमुपासते । ऋत्विजस्ते हि शूद्राणां ब्रह्मवादिषु गहिंताः ॥ तेषां सततयुक्तानां वृषलाश्रुपुषेविनाम् । पदा मस्तकमाक्रम्य दाता दुर्गाणि संतरेत् ॥ यदा तु प्रक्रान्तयज्ञस्य मध्ये कथञ्चित्पश्वाद्यंगसंभवेन यज्ञः प्रतिपिद्धः, तदा “ शूद्रादेव प्रतिग्राह्यम् ” इति तत्प्रतिग्रहपरं वचनं द्रष्टव्यमिति चन्द्रिकायामुक्तम्, प्रारब्धस्यावश्यसमापनीयत्वात् । काष्णायनिः—पुत्रमुत्पाद्य चाधीत्य कुर्याद्वैतानिकं द्विजः । यथाकथंचिदादध्यात्प्राप्तं चेत्साधुतो धनम् ॥ अखण्डादर्श—दायप्राप्तेः स्वकृप्या वा लब्धैः शिष्टपरिग्रहात् । यजेत श्रद्धया विष्णुं श्रेयोर्थां नान्यथा यजेत् ॥ चन्द्रिकायाम्—स्मार्तान्यन्यानि कुर्वीत श्रद्धधानो जितेन्द्रियः । न त्वल्पलक्षणैर्यज्ञैर्यजेतेह कथंचन ॥ अन्नहीनो देहेद्राष्ट्र मन्त्रहीनस्तथाविजः । दक्षिणाहीनो यजमानं नास्ति यज्ञसमो रिपुः ॥ सप्तुच्चये—एवमाचारतो दृष्टा धर्मस्य मुनयो गतिम् । सर्वस्य जगतो मूलमाचारं जगद्गुह्यं परम् ॥ मनुः—न विस्मयेत तपसा वदेदिष्टा च नानृतम् । नातोप्यपवदेद्विभ्रं न दत्त्वा परिकीर्तयेत् ॥ यज्ञोत्तेन क्षरति तपः क्षरति विस्मयात् । आयुर्विप्रपरिवादादानं तु परिकीर्तनात् ॥ शाण्डिल्यः—यदुद्वेगकरं वाक्यमन्यथार्थावबोधकम् । असत्यमनृतार्थं च नोच्चरेत्कापि गहिंतम् ॥ गोपयेत्रोच्चरेद्धर्मान्नापृष्टः किंचिदुच्चरेत् । पृष्टोपि न वदेदर्थं गुह्यं सिद्धान्तमेव च ॥ शातातपः—नापृष्टः कस्यचिद्भ्रूयान्न चान्यायेन पृच्छतः । जानन्नपि च मेधावी जडवह्लोकमाचरेत् ॥ शाण्डिल्यः—प्रदक्षिणे प्रणामे च पूजायां हवने जपे । न कण्ठावृतवस्त्रः स्वादर्शने गुरुदेवयोः ॥ बल्मीकं गोमयं चैव छायामश्रत्यतालयोः । न लहयेद्भ्रजं विप्रो गवां नित्यमनापदि ॥ कुटुम्बिनो विनान्येषां तीर्थेषुाना विशिष्यते । कुटुम्बिनो गृहे सर्वं निर्गतो विह्वलो भवेत् ॥ विशिष्यते विधीयते । विह्वलः लुप्तनित्यकृत्य इत्यर्थः । कुटुम्बी वर्जयोद्विम्बं दार्वं शैर्लं च मृन्मयम् । गृहभित्तिषु संस्थं च योगनिद्रारसोत्सुकम् ॥ आश्वमेधिकं—पचनाग्निं न गृहीयात्परवेश्मनि जातुवित् । तेन पक्वेन चाग्नेन यत्कर्म कुरुते शुभम् ॥ तच्छुभस्य फलस्यार्धमग्निदस्य भवेद् धृतम् । श्रीचिष्णुपुराणे—किंचित्परस्वं न हरेन्नाल्परमप्यप्रियं वदेत् । प्रियं च नानृतं भ्रूयान्नान्यदोषानुदीरयेत् ॥ नान्याध्वियं तथा वैरं रोचयेत्पुरुषर्षभः । अन्ये यथा तथा वा कुर्वन्त्विति भावः । न हुं कुर्याच्छवं चैव शवगन्धो हि सोमजः । न कुर्यादन्तसंघर्षं न गृहीयाद्य नासिकाम् ॥ नासंतृतमुष्टो जम्भेच्छ्वासकासी च वर्जयेत् । नोद्यैर्सेत्सशब्दं च न मुखेपवनं मुधः ॥ नष्वाज्यादी रच्छि-

न्यात्र तृणं न महीं लिखेत् । न श्मश्रु भक्षयेच्छोणं न मृद्रीयाद्विचक्षणः ॥ न दुष्टपति-
 तोन्मत्तचहुंधैरातिकण्टकैः । बुधो मैत्रीं न कुर्वीत नैकः पन्थानमात्रजेत् ॥ उपसर्पेच्च
 न व्यालान् चिरं तिष्ठेन्न चोत्थितः । नातीवजागरस्वप्नस्तद्वत्स्थानासने बुधः ॥ दंष्ट्रि-
 णः शृङ्गिणश्चैव प्राज्ञो दूरेण वर्जयेत् । अवश्यायं च राजेन्द्र पुरोवातातपी त्यजेत् ॥
 न स्नायान्न स्वपेत्रप्रो नाद्यान्नोपस्पृशेन्नरः । मुक्तकच्छश्च नाचामेदेवाद्यर्चा विवर्जयेत् ॥
 नासमञ्जसशीलैस्तु सहासीत कदाचन । सहृत्तसन्निकर्षो हि क्षणार्धमपि शरयते ॥
 विरोधं नोत्तमैर्गच्छेन्नार्धमैश्च सदा बुधः । विवाहश्च विवादश्च तुल्यशीलैर्नृपेप्यते ॥
 अप्यल्पहानिः स्रोढव्या धरेणार्थागमं त्यजेत् । नारभेत कलिं प्राज्ञः शुष्कवैरं च
 वर्जयेत् ॥ पादेन नाक्रमेत्पादं न पूज्याभिमुखं नयेत् । नीचासनं गुरोरे भजेत्
 विनयान्वितः ॥ योपितो नावमन्वेत नैतासां विश्वसेत्कचित् । नच भूत्युद्धवे
 ताश्च नाधिकुर्यात्कदाचन ॥ मद्गल्यपुष्परत्नादिपूज्याननभिवाद्य च । न निष्क्रान्-
 मेद्रहात्प्राज्ञः सदाचारपरो नृप ॥ शमं नयति यः क्रुद्धान् सर्वबन्धुरमत्सरी ।
 भीताश्वासनकृत्ताधुः स्वर्गस्तस्माल्पकं फलम् ॥ वर्षातपादिके छत्री दण्डी राज्य-
 टवीपु च । शरीरत्राणकामो वै सोपानत्कः सदा व्रजेत् ॥ नोर्ध्वं न तिर्यग्दूरं वा निरीक्ष-
 न्पर्यटेद्बुधः । युगमात्रं नरो गच्छेन्महीपृष्ठं विलोकयन् ॥ दोषहेतूनशेषांश्च वश्यात्मा
 यो निरस्यति । तस्य धर्मार्थकामानां हानिर्नाल्पापि जायते ॥ पापेप्यपापः पुरुषो
 ह्यभिधत्ते प्रियाणि यः । मैत्रीद्रव्यन्तःकरणस्तस्य मुक्तिः करे स्थिता ॥ तस्मात्स-
 त्थं वदेत्प्राज्ञो यत्परप्रीतिकारणम् । सत्यं यत्परदुःखाय तत्र मीनपरो भवेत् ॥
 प्रिययुक्तं हितं नैतदिति मत्वा न तद्देत । श्रेयस्तत्र हितं वाक्यं यद्यप्यत्यन्तमप्रि-
 यम् ॥ प्राणिनामुपकाराय यदेवेह परत्र च । कर्मणा मनसा वाचा तदेव मतिमान्
 भजेत् ॥ इत्याह भगवानौर्वः सगराय महात्मने । सदाचारं पुरा सम्यङ् मैत्रेय परि-
 पृच्छते ॥ मयाप्येतदशेषेण कथितं भवते द्विज । समुल्लंघ्य सदाचारं कश्चिन्नाप्नोति
 शोभनम् ॥ शाण्डिल्यः—अवमानप्रसामर्धं हृद्रोगं रोगमान्तरम् । अनर्धमृणमाया-
 समकृत्यं न प्रकाशयेत् ॥ नाहरेद्रोमयं रात्रौ गोमूत्रं च न संधयोः । न सिञ्चेद्रोम-
 येर्गहं रात्रौ तोयं न चाहरेत् ॥ आपस्तवः—दोषं बुध्वा न पूर्वः परेभ्यः पतितस्य
 समाख्यानं स्वाद्दर्जयेत्वेन धर्मेषु स्त्रीभ्यः सर्ववर्णेषु धर्मशेषान् प्रतीयादित्येके ॥
 काञ्चनमाली—धर्मं भजस्व सततं त्यज भूतहिंसां सेवस्व साधुपुरपान् जहि
 कामशत्रुम् । अन्यस्य दोषगुणकीर्तनमाशु मुञ्च सत्यं कदार्यय हरिं जय सर्वहानिम् ॥
 मनुः—नाधार्मिके वसेद्भ्रामे न व्याधिवहुले वसेत् । न पापण्डजनाक्रान्ते नोपसृ-
 ष्टेन्त्यजेर्नृभिः ॥ नास्फोटयेन्न च क्ष्वेलेत्संरक्तो न विरावयेत् । न पादौ धावयेत्कां-
 स्ये कदाचिदपि भाजने ॥ लोष्टमदीं तृणच्छेदी नगरादीं च यो नरः । स विनाशं
 व्रजत्याशु सूचकीशुचिरेव च ॥ शाण्डिल्यः—गुरोर्गंहे देवगृहे पुष्पवाद्यां गवां
 कुले । कृपणं चोत्सवणं कर्म वर्जयेदपि संसदि ॥ पादप्रक्षालनं व्याख्यां विष्टं चावकु-
 ष्ठनम् । न कुर्यात्तद्गवद्वेहे हासं कण्ठध्वनिं तथा ॥ भोजनं स्वापमुद्धोषं ताम्बूलं के-
 शशोधनम् । छत्राद्यैश्च तथाभ्याश्च न कुर्यादुल्वणक्रियाः ॥ विक्रीणन् ब्राह्मणो द्रव्यं

क्रीणन्वा वृद्धिकाक्षया । भिन्नवृत्तिर्विकर्मस्थः सत्पथाद्भवते द्विजः ॥ वार्धुष्यमुपजी-
वन्ति ये विप्रा लोभमोहिताः । अभोज्यास्ते ह्यपाङ्कयेयाः क्रियास्तेषां तु निष्फला ॥
महतामवमानं च शरीरे क्लेश एव च । अर्थहानिश्च विज्ञानं वर्धयत्यग्निमाज्यवत् ॥
मन्त्रो मन्त्रेश्वरः शास्त्रं मन्त्रसिद्धिस्तथा जपः । सिद्धान्तश्चाक्षमूत्रं च गोप्यं धान्यं
धनायुषी ॥ धान्यार्थबन्धुनाशेन नैर्धन्योपद्रवेण च । मूढैः कृतावमानेन न खिन्नः
स्यात्कदाचन ॥ आश्वमेधिके-विभीतककरञ्जानां छायां दूरात् वर्जयेत् । विप्रदे-
वपरीवादं वर्जयेत्पीडितोपि सन् ॥ नान्तरा गमनं कुर्यान्नाग्निप्रयतः स्पृशेत् । नाधः
कुर्यात्कदाचित्तु न पृष्ठं परितापयेत् ॥ शाण्डिल्यः-सर्वमैत्रीं च कुर्वीत विवादं
नाचरेत्कचित् । अधीतं भोक्तृजेच्छास्त्रं न द्रवाद्दृतं क्वचित् ॥ (अग्रियमिति पा-
ठान्तरम् ।) शपथं नाचरेत्पादं संस्पृश्य गुरुदेवयोः । अनुल्बणः शस्तवासा नियत-
सनभोजनः ॥ अनुद्धतः साधुसेवी सिद्धिं गच्छति शाश्वतीम् । नक्तमुच्चैर्न वक्त-
यं विवादं न स्मरेद्बुधः ॥ कूपं च वृक्षमूलं च सभावासं रिपोर्गृहम् । शून्यायतनमध्वानं
न विशेषतस्तमजसा ॥ सायणीये-भौमे शुके तथा भानौ मध्याह्ने निशि संध्ययोः ।
नाश्वत्यसेवनं कुर्यात्कुलक्षयकरं भवेत् ॥ किञ्च, पुंसां दीपप्रशमनात् स्त्रीणां
कूपमाण्डस्रण्डनात् । अचिरेणैव कालेन वंशच्छेदो भविष्यति ॥ क्षुतस्व-
लितजृम्भेषु नृणामायुः प्रहीयते । तत्क्षणात्प्रतिकर्तव्यं जीवधूल्यंगुलिस्वनेः ॥
क्षुते शतं जीवेति प्रतिवक्तव्यम्, स्वलिते पांसूनादाय ललाटे निधातव्यम्,
जृम्भणे त्वंगुलिस्फोटनेन परिहर्तव्यमित्यर्थः । अधोबीजजलान्नाग्निक्षीरधान्यौषधा-
दिकम् । रात्रौ दातुर्गृहं शन्यं प्रतिसंग्रहणं शुभम् ॥ यत्किञ्चिद्रूपप्रत्यादानेन क्षीरा-
दिदाने नक्तं न दोष इत्यर्थः । कामः क्रोधश्च लोभश्च देहे तिष्ठन्ति तस्कराः ।
ज्ञानरत्नापहाराय तस्माज्जाग्रत जाग्रत ॥ त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतन्नर्यं त्यजेत् ॥ पररन्ध्रेषु जात्यन्धा परदारेष्वपुंस-
काः । परापवादे ये मूकास्तेतीव दयिता मम ॥ मनुः-कार्पण्यं मत्सरो दम्भः क्रो-
धस्तृष्णा भयं मदः । अनर्थानि विदुः प्राज्ञा दुःखान्येतानि देहिनाम् ॥ रागाद्यपेतं
हृदयं वाग्दुष्टानृतादिना । हिंसादिरहितः कामः केशवाराधनं त्रयम् ॥ चत्वारि यस्य
द्वाराणि सुगुप्तानि मनीषिभिः । उपस्थ उदरं पाणिर्वाक् चतुर्थी स वै पुमान् ५, त-
स्मात्सर्वप्रयत्नेन बुद्धिमास्थाय सात्त्विकीम् । वेदोदितानि सर्वाणि कर्माणीहाचरे-
द्बुधः ॥ इत्यादीन्यन्यत्र स्नातकप्रतानि द्रष्टव्यानि । अत्रापस्तम्बः सर्ववर्णानां
स्वधर्मानुष्ठाने परमपरिमितं सुखं ततः परिवृत्तौ कर्मफलशेषेण जाति रूपं वर्णं बलं
मेधां प्रज्ञां द्रव्याणि धर्मानुष्ठानमिति प्रतिपद्यन्ते तच्च क्रतुबहुभयोः लोकयोः सुख
एव वर्त्तते । इति ॥

❀ अथ सायंसंध्याविधिः ❀

तत्र हारीतदक्षशौनकाः-सायंसंध्यां ततः कुर्यात्टाके तु बहिर्जले । उपा-
सीत बहिर्देवी यदि पापैः स मुच्यते ॥ प्रातः काले तु यत्प्रोक्तं कर्म कुर्याद्भिजोत्र

वे । अत्र सायंकालजपे विशेषमाह दक्षः—सप्तम्यादिप्रदोषेषु सप्तत्रिंशद्विधीयते । चतुर्थ्यादिप्रदोषेषु शतार्धं सचतुष्टयम् ॥ आदिशब्देन चतुर्थमष्टमीचतुर्दशो गृह्यन्ते । विष्वादिक्ते पर्वणेश्च पटत्रिंशजप उच्यते । प्रथमायां तदेव स्यात्प्रातेरेवं जपेन च ॥ एतच्च सायंकालविषयमिति मन्तव्यम् । अत्र काश्यपः—नित्यस्यार्धं चतुर्थीवसु-मनुतिविषु स्याज्जपः सप्तमी या सप्तत्रिंशच्च तस्यां प्रतिपदि च पुनः पटुत्तरत्रिं-शदेव । एवं पर्वद्वयेपि त्रियुतदशतिथावष्टभिर्विंशतिः स्यादेवं विष्वादिकालेष्वखिल-मुनिमतं सायमेवं न कल्पे ॥ तथातुष्टानप्रकारः तत्र लिखितः—विचार्य च पु-राणानि वेदार्यान् भक्तिमास्थितः । विष्णुं सदा हृदि ध्यायेद्याप्येत्पष्टसप्तमी ॥ दक्षः—इतिहासपुराणाभ्यां पष्टं सप्तममभ्यसेत् । अष्टमे लोकयात्रां तु विचार्य च गृही ततः ॥ बहिः संध्यामुपासीत नदीतटगतः शुचिः ॥ लोकयात्रा बन्धुजनकार्यम्, देशवार्ता, आत्मगृहक्षेत्रादिचिन्ता चोच्यते । व्यासः—अमृतं मद्यगन्धं च दिवा स्वापं च मैथुनम् । पुनाति वृषलस्यान्नं बहिः संध्या ह्युपासिता ॥ बहिः ग्रामाद्बहि-र्नदीतटाकादी । शातात्तपः—सूर्यस्तशिखरं प्राप्ते पादशौचक्रियान्वितः । बहिः संध्यामुपासीत कुशपाणिः समाहितः ॥ विना दर्मंश्च यत्कर्म विना यज्ञोपवीततः । राक्षसं तद्रवेत्सर्वं नामुत्रेह फलप्रदम् ॥ बहिः संध्या दशगुणा गतप्रचवणादिषु । पुण्यतीर्थे शतगुणा सहस्रं जाद्वीजले ॥ तस्माद्ग्रामाद्बहिर्गत्वा प्रातःसंध्यावदवश्य-कर्तव्यानि कृत्वा दन्तधावनवर्जं पादौ पाणी प्रक्षाल्याचम्य धौतं परिधाय मन्त्रज्ञानं कृत्वा प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा शुचौ देशे निषण्णः सायंसंध्यामुपासिष्य इति संक-ल्प्य ऋष्यादिस्मरणपूर्वकमापोहिष्ठादिभिर्माजयित्वाग्निश्चेत्यपः पिबेत् । अत्र पिता-महः—अग्निश्चेत्यनुवाकस्य गायत्री च्छन्द उच्यते । ऋषिः सूर्य इति ज्ञेयो देवता च हुताशनः ॥ एवं मन्त्राचमनं कृत्वाचम्य सुरभिमतया चापोहिष्ठादिभिः पूर्ववन्मा-र्जयित्वाधार्मिस्तमिते रवौ मत्पङ्कमुखस्तिष्ठंरुच्येनाभिमन्त्रितमुदकमूर्ध्वं त्रिदक्षिण्य प्रद-क्षिणीकृत्य शुचौ देशे पवित्रपाणिरासीनो भगवन्तं विष्णुं कंचित्कालमुपास्य गायत्रीं पूर्ववज्जपेत् । अत्र व्यासः—आसीनस्तु जपेद्देवीं गायत्रीं पश्चिमां प्रति । शाता-त्तपः—पूर्वा संध्यां जपंस्तिष्ठन्नैशमेनो व्यपोहति । पश्चिमां तु समासीनो मलं हन्ति दिषुकृतम् ॥ महाभारते—तिष्ठेत्संध्यां सदा पूर्वां सदासीत च पश्चिमां । अन्यथा कुरुते यस्तु ब्रह्महत्यां स विन्दति ॥ आपस्तम्बः—संध्योश्च बहिर्ग्रामादासनम् । इत्यादिभिरासनविधानं गायत्रीजपविषयम् । रवेरभिमुखस्तिष्ठंस्त्रिरूर्ध्वं संध्ययोः क्षिपेत् । त्रिरूर्ध्वं संध्ययोर्विप्रस्तिष्ठन्नेवोदकाञ्जलिम् ॥ इत्यादिभिर्बहुस्मृतिभिरर्ध-प्रदाने संध्ययोः स्थितिविधानादविनीतशिष्टाचाराच्च । ईपन्नत्रः प्रभाते तु मध्याह्ने चर्जुसंस्थितिः । दद्यादर्धं ततो विद्वान् सायाह्ने सम्यगास्थितः ॥ इति कारव्यायनी-यमनादरणीयम्, बहुस्मृतिविरोधाच्छाखान्तरोक्तत्वाच्च । किंच “ भूयसां स्याद्वलीय-रत्वम् ” “ द्वेधे बहूनां वचनम् ” इति संध्ययोः स्थितिविधायिबहुवचनानां प्राय-ल्यात् । “ तिष्ठेत्तामम् ” इति वचनात्तिष्ठन्नेवार्धं कुर्यादिति सिद्धम् । शाण्डि-ल्यः—अधिवृक्षे न वीक्षेन वीक्ष्यमाणे दिवाकरे । विषाय देहशुद्धिं च वासोपि परि-

वयवसंयुक्तां शोभनां दृष्टिहारिणीम् ॥ कृत्वात्मनः प्रीतिकरीं सुवर्णरजतादिभिः ।
तामर्चयेत्तां प्रणमेत्तां यजेत्तां विचिन्तयेत् ॥ विशत्यपास्तदोपस्तु तामेव ब्रह्मरूपि-
णीम् । विष्णुधर्मोत्तरे-अन्धाः क्लीवा जडा व्यङ्गाः पतिता रोगिणोन्त्यजाः ।
शालग्रामशिलां पूज्य परं गच्छन्त्यनुत्तमम् ॥ नीचा ये च जनास्तेषां शालग्रामशि-
ला गतिः । नास्ति गङ्गासमं तीर्थं नास्ति ज्ञानसमं सुखम् ॥ नास्ति विष्णोः परं
दिवं तपो वानशनात्परम् । हारीतः-सर्वतीर्थमयी गङ्गा सर्वदेवमयो हरिः । सर्व-
वेदमयी गीता सर्वशास्त्रमयो मनुः ॥ शाण्डिल्यः-नक्तं कुटुम्बिकोऽश्रीयाद्वितं
पथ्यं सुतृप्तिमत् । सर्वं च तिलसंबन्धि दधि शाकं च वर्जयेत् ॥ मुद्गसंबन्धि सर्वं च
शूक्तं कालान्तरे भवेत् । अपूपवर्ज्यं तच्चापि वर्ज्यमेव दिनान्तरे ॥ शुष्कं वस्तु तथा
पक्वं सघृतं शाकमेव च । परिभूतं च निर्नीरं न पर्युपितदोषभाक् ॥ दध्यन्नं पाय-
सात्रं च गुडान्नं च घृतौदनम् । अपूपानि न वर्ज्यानि न पर्युपितदोषभाक् ॥ अत्र
वृद्धमनुः-आर्द्रपादस्तु भुञ्जीयात्प्राङ्मुखस्त्वासने शुची । पादाभ्यां धरणीं स्पृष्ट्वा
पादनैकेन वा पुनः ॥ नैकवासास्तु भुञ्जीयात्त्रानन्तर्धाय वा पुनः । न भिन्नपात्रे भुञ्जीत
पर्णपृष्ठे तथैव च ॥ अन्नं पूर्वं नमस्कुर्व्यात्प्रहृष्टेनान्तरात्मना । नान्यदालोक्येदन्नं न
जुगुप्सेत तत्पुनः ॥ जुगुप्सितं च यच्चान्नं राक्षसा एव भुञ्जते । परिपेकजलाच्चान्य-
त्पेयमेव तु मन्त्रवत् ॥ ऋतं त्वा सत्येनेति पात्रस्थमन्नं परिपिच्य हस्तं प्रक्षाल्य अ-
न्यजलमादाय “ अमृतोपस्तरणमसि ” इति पिवेदित्यर्थः । अत्र श्रुतिश्च-ऋतं
त्वा सत्येन परिपिचामीति सायं परिपिच्यति । सत्यं त्वर्तेन परिपिचामीति प्रातः ।
आश्वमेधिके-यथा रसं न जानाति जिह्वा प्राणाहुती नृप । तथा समाहितः कु-
र्यात्प्राणाहुतिमतन्द्रितः ॥ वक्त्रप्रमाणपिण्डाश्च ग्रसेदेकैकशः पुनः । वक्त्राधिकं तु
यदिपिण्डमात्मोच्छिष्टं तदुच्यते ॥ पिण्डावशिष्टमन्नं च वक्त्रान्निःसृतमेव च । अभो-
ज्यं तद्विजानीयाद्भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ स्वमुच्छिष्टं तु यो भुंक्ते यो भुंक्ते भिन्न-
भाजने । चान्द्रायणं चरेत्कृच्छ्रं प्राजापत्यमथापि वा ॥ पिवतः पतिते तोये भाजने
मुखनिःसृते । अभोज्यं तद्विजानीयाद्भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ व्यासः-
मौनी वाप्यथ वामौनी प्रहृष्टः संयतेन्द्रियः । भुञ्जीत विधिवद्विप्रो न चोच्छिष्टा-
मि-चावपेत् ॥ न च भिन्नासनगतो न शयानः स्थितोपि वा । न भि-
न्नभाजनेश्रीयात् भूम्यां न च पाणिषु ॥ नान्धकारे न चाकाशे न च देवालयदि-
षु । हारीतपितामहौ च-ज्योत्स्नील्कालोकमार्गेषु प्रदोषे च महानिशि । कोणे
चामार्जिते नाघातसंघे शय्यासु हर्म्यके ॥ शुद्धं न्यायेन संप्राप्तं साधुयत्नेन साधित-
म् । अभोज्यमेव जानीयान्निजमन्त्रानिवेदितम् ॥ आपस्तम्बः-यावद्भासान् सन्नय-
न्न स्कन्दयन्त्रापजिहीतापजिहीत वा कृत्स्नं प्राप्तं ग्रसीत सहंगुष्ठं न च मुखशन्दं कु-
र्यात्पाणिं च नावधुनुयादाचम्य चोर्ध्वां पाणी धारयेदाप्रोदकीभावात्ततोऽग्रिमुपस्पृशे-
द्दिवा च न भुञ्जीतान्यन्मूलफलेभ्यः । इति । आचम्य चेत्पादिपुष्टिकामनया पुष्टि-
श्राद्धकृद्दिपयम् । यावदित्यादिकं तु स्नातकव्रतोपलक्षणम् । “ न रसान् गृहे भुञ्जी-
त निरवशेषमतिथिभ्यो नार्यार्थमभिरूपमन्नं पाचयेत् । ” इति । पाचयन्नं पृथक्पाकी

स्यात् । निरवशेषमिति—“ न वै स्वयं तदश्रीयादतिथिं यत्र भोजयेत् । ” इत्यस्यार्थ एवोक्तः । अतः “ शेषभोज्यतिथीनां स्यात् ” इति पूर्वसूत्रं सुसङ्गतम् । संग्रहे— उत्तरापौशनात्पश्चात्पात्रं हस्तान्न संस्पृशेत् । यदि स्पृशेत् मोहेन सचेलः स्नानमाचरेत् ॥ पीत्वा भुक्त्वा च यो मर्त्यः शून्यं पात्रं परित्यजेत् । स भूयः क्षुत्पिपासातो भवेज्जन्मनि जन्मनि ॥ याज्ञवल्क्यः—अप्रणोद्योतिथिः सायमपि वाग्भूतणोदकैः । मनुः—अप्रणोद्योतिथिः सायं सूर्योदो गृहमधिना । कालं प्रांसस्वकाले वा नास्यानश्रन् गृहे वसेत् ॥ दिवातिथौ तु विमुखे गते यत्पातकं नृणाम् । तदेवाष्टगुणं प्रोक्तं सूर्योदो विमुखे गते ॥ अशनासनशय्याभिरद्भिर्मूलफलेन वा । नास्य कश्चिद्भेदेहे शक्तितो नाचितोतिथिः ॥ स्मृत्यन्तरे—अग्निहोत्रं जरन् कन्या बन्धुश्च पशवो गृहे । अतिथिः कुलवृद्धाश्च निर्देहन्त्यवमानिताः ॥ आश्वमेधिके—संचितं यद्गृहस्थस्य पापमामरणान्तिकम् । निर्देहिष्यति तत्सर्वमेकरात्रोपितोतिथिः ॥ दक्षः—कृत्वा चैवं ततः पश्चात्स्वाध्यायं किञ्चिदारभेत् । प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन यापयेत् ॥ यामद्वयं शयानो हि ब्रह्मभूयाय कल्पते । यत्तु आपस्तम्बेनोक्तम्—“ प्रदोषे च भुक्त्वा प्रोदकयोश्च पाण्योः ” इति, “ प्रदोषे भुक्त्वा नाधीयीत ” तेनाधीत्येव भुञ्जीतेति व्याख्यातं तत्कथं भोजनानन्तरमध्ययनम् ? उच्यते—“ प्रदोषे च नाधीयीत भुक्त्वा प्रोदकयोश्च पाण्योर्नाधीयीत ” इत्येवार्थत्वात् । “ भुक्त्वाद्र्द्रपाणिरम्भोन्तः ” इति याज्ञवल्क्यादिवचनं विस्मृत्यैव तथा व्याख्यातमित्यदोषः । “ भुक्त्वा यावदार्द्रपाणिस्तावन्नाधीयीत । ” इति कविवल्लभः । भुक्त्वा यावदार्द्रपाणिस्तावन्नाधीयीत । इति न्यायविदः ॥

❀ अथ शयनविधिः ❀

शाण्डिल्यः—भगवत्सन्निधावेव विविक्तेऽन्यत्र वा स्थले । योगं कुर्यात्समाधाय यथास्थानासनो वशी ॥ निष्प्रदीपे न भुञ्जीत विशेषान्निवृत्ते पुनः । प्रात्रात्रेयोंगमास्थाय भुक्त्वा च मितमत्वरः ॥ प्रोक्षितं सपवित्राद्द्विराविशेच्छयनोत्तमम् । आसुहूर्तातु वै ब्राह्मादन्यूनं प्रहरासुधीः ॥ ध्यानार्चनजपस्तोत्रपाठैः कालं विनोदयेत् । और्वः—प्राच्यां दिशि शिरः शस्तं याम्यायामय चापि वा । सदैव स्वपतः पुंसो विपरीतं तु रोगदम् ॥ गार्ग्यः—स्वगृहे प्राक्शिराः शेते श्वाशुरे दक्षिणाशिराः । पथि प्रत्यक्छिराः शेतं न कदाचिदुदक्शिराः ॥ आर्द्रपादस्तु भुञ्जानो दीर्घमायुरवाप्नुयात् । नार्द्रपादः शयानश्च दीर्घमायुरवाप्नुयात् ॥ द्विराचम्य शुचिर्विप्रः पादौ प्रक्षाल्य वाग्यतः । नमस्कृत्य यथान्यायं भगवन्तं सनातनम् ॥ पराशरः—पादौ प्रक्षाल्य सम्मृज्य द्विराचम्य शुचिस्ततः । शुष्यत्पादास्यपाणिस्तु संविशेन्माधवं स्मरन् ॥ मार्कण्डेयः—शून्यालये श्मशाने च द्वेकवृक्षे तथा पथि । महादेवगृहे चापि मातृवेश्मनि न स्वपेत् ॥ धान्यगोदेवविप्राणां गुरुणां च तयोपरि । न चैव भिन्नशयने नाशुची नाशुचिः स्वपेत् ॥ मातृवेश्मनि ब्राह्म्यादिसप्तमातृगृहे । नारदः—नार्द्रवासाश्च नम्रश्च नोत्तरापरमस्तकः । नाकाशे सर्वशून्ये च न च चैत्यद्रुमे स्वपेत् ॥ न यक्षनागायतने स्कन्दस्यायतने तथा ।

कूलच्छायासु च तथा शर्करालोष्टपांसुषु ॥ न स्वपेच्च तथा दंभे विना दीक्षां कथंचन । रत्नाचल्याम्-मङ्गल्यं पूर्णकुम्भंतु शिरःस्थाने निवेशितम् । वैदिकैर्गारुडैर्मन्त्रै रक्षां कृत्वा स्वपेन्निशि ॥ यमः-रात्रिसूक्तं जपेत्स्मृत्वा सर्वाश्च सुखशायिनः । नमस्कृत्वाव्ययं विष्णुं समाधिस्थः स्वपेन्निशि ॥ शाण्डिल्यः-सुवस्त्रवेपधरया स्नातया शुद्धचित्तया । अरोगया दयितया स्वयमेवंविधः स्वपेत् ॥ धातुक्षयो रोगवृद्धिरश्रीः सत्कर्मविप्लवः । सौभाग्यायुर्यशोहानिः पुंसां स्त्रीप्यतिसंगिनाम् ॥ याज्ञवल्क्यः-पोडशर्तुनिशाः स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत् । ब्रह्मचार्येव पर्वाण्याद्याश्वतसश्च वर्जयेत् ॥ मनुः-ऋतुकालाभिगामी स्यात्स्वदारानिरतः सदा । पर्ववर्जं व्रजेच्चैनां तद्रतौ रतिकाम्यया ॥ बृहस्पतिः-ऋतुकालाभिगमनं पुंसां कार्यं प्रयत्नतः । सदैव या पर्ववर्जं स्त्रीणामभिमतं हि तत् ॥ यथाकामी भवेद्विद्वान् स्त्रीणां वरमनुस्मरन् । मनुः-मन्वादिषु युगादौ च मातापित्रोर्मृतेहनि । अमावास्यामष्टमीं च पौर्णमासीं चतुर्दशीम् ॥ ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमनृतौ स्नातको द्विजः । पराशरः-पष्ठचमापूणिमाद्यासु चतुर्दश्यष्टमीषु च । आसु सन्निहितं पापं तैलाभ्यंगे धुरे भगे ॥ व्यासः-परदारान्न गच्छेत् मनसापि कथंचन । परदाररतिः पुंसामुभयत्रापि भीतिदा ॥ इति मत्वा स्वदारेषु ऋतुमत्सु बुधो व्रजेत् । देवलः-यः स्वदारानृतुस्नातां स्वस्थः सन्नोपयच्छति । भ्रूणहत्यामवाप्नोति गर्भप्राप्तिर्विनश्यति ॥ त्रीणि वर्षाण्यृतुमतीं यो भार्या नोपगच्छति । स तुल्यं भ्रूणहत्याया दोषमृच्छत्यसंशयः ॥ ऋतौ नोपैति यो भार्यामनृतौ यश्च गच्छति । तुल्यमाहुस्तयोः पापमयोनी यश्च सिंचति ॥ अनृतौ स्त्रीगमननिषेधे क्वचिदपवादमाह कात्यायनः-अनृतावृतुकाले तु दिवा रात्रौ तथापि वा । प्रोपितस्तु स्त्रियं गच्छेत्प्रायश्चित्तीयते न च ॥ दक्षः-वृद्धां वन्ध्यामवृत्तां च मृतापत्न्यामपुष्पिणीम् । कन्यां च बहुपुत्रां च वर्जयन्मुच्यते भयात् ॥ पैठीनस्तिः-न प्रथमे न द्वितीये न तृतीये न चतुर्थे स्त्रियमाहयेत् । इति । व्यासः-रात्रौ चतुर्थ्यां पुत्रः स्यादल्पायुर्धनवर्जितः । चतस्रो रात्रयस्तस्माद्यप्ये वर्जयेत्सुधीः ॥ मनुः-ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः पोडश स्मृताः । चतुर्भिरितरैः सार्धमहोभिः सद्भिर्गर्हितैः ॥ तासामाद्याश्वतसस्तु निन्दितैकादशी च या । त्रयोदशी च शेपास्तु प्रशस्ता दश रात्रयः ॥ एवं चतुर्थदिनवर्ज्यत्वस्मरणमल्पायुर्धनवर्जितपुत्रोद्भवाभिप्रायम् । आपस्तम्बः-चतुर्थीप्रभृत्यापोडशीमुत्तरासुत्तरां युग्मां प्रजानिःश्रेयसमृतुगमन इत्युपदिशन्ति । इति चतुर्थदिनगमनस्मरणं गन्तुर्दोषाभावाभिप्रायम् । अत्र मनुः-युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोयुग्मासु रात्रिषु । तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्तवे स्त्रियम् ॥ इति स्मरणं प्रायिकाभिप्रायम् । व्यासः-चतुर्थे सा न गम्याद्वि गन्ताल्पायुः प्रसूयते । विद्याहीनं व्रतभ्रष्टं पतितं पारदारिकम् ॥ दारिव्यार्णवमग्नं च तनयं वा प्रसूयते । कन्यार्थिनेव गन्तव्या पञ्चम्यां विधिवत्पुनः ॥ पष्ठ्यां गम्या यदा नारी सत्पुत्रजननी भवेत् । सप्तम्यां चैव कन्यार्थी गच्छेच्चैव प्रसूयते । नवम्यां दारिकार्थः स्यादशम्यां पण्डितं तथा । एकादश्यां तथा नारीं जनयेद्धर्मदूषिणीम् ॥ द्वादश्यां धर्मतत्त्वज्ञं श्रौतस्मार्तप्रवर्तकम् । त्रयोदश्यां तथा नारीं वर्णसंकरकारिणीम् ॥

जनयत्यङ्गना यस्मान्न गच्छेत्सर्वयत्नतः । दारप्रियेरलंकारैरलंकृत्य प्रसन्नधीः ॥ प्रियासमीपे शयने संविशेत्प्रहरद्वयम् ॥ मनुः—नोपगच्छेत्प्रमत्तोपि स्त्रियमार्त्तवदर्शने । समानशयने चैव न शयीत तथा सह ॥ रजसाभिप्लुतां नारीं द्विजस्याभ्युपगच्छतः । प्रजा तेजो यशश्चैव आयुश्चैव प्रहीयते ॥ व्यासः—नास्तातां तु स्त्रियं गच्छेन्नानुरां न रजस्वलाम् । नोपेयाद्गर्भिणीं, नारीं दीर्घमायुर्जिजीविषुः ॥ नानिष्टां न प्रकुपितां नाप्रशस्तां न रोगिणीम् । नादक्षिणां नान्यकार्मां नार्कामां नान्ययोपितम् ॥ क्षुत्क्षामां नातिभुक्तां च स्वयं चैतेर्गुणैर्युतः । स्नातः स्रग्गन्धधृक् प्रीतो व्यवयं पुरुषो व्रजेत् ॥ मनुः—पुमान् पुंसोधिके शुके स्त्री भवत्पधिके स्त्रियाः । समे पुमान् पुंस्त्रियौ वा क्षीणेल्ये च विपर्ययः ॥ अत्र बृहस्पतिः—स्त्रियाः शुकेधिके स्त्री स्यात्पुमान्पुंसोधिके भवेत् । तस्माच्छुक्रविवृद्धयर्थं स्निग्धमुष्णं च भोजयेत् ॥ लघ्वाहारां स्त्रियं कुर्यादेवं सज्जनयेत्सुतम् । भरद्वाजः—भार्यासंभोगसमये पुष्पकालं विनान्यदा । उपवीतं द्विजः कुर्यान्निवीतं पृष्ठभागतः ॥ हाररितः—मानुषेभ्यस्तयोः सक्तं मैथुने पृष्ठभागिकम् । तर्पणैर्गुह्ययोः सक्तं निवीतं त्रिविधं स्मृतम् ॥ पराशरः—ऋतुस्नातां तु यो भार्या सन्निधौ नोपगच्छति । घोरयां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः ॥ सन्निधिग्रहणादसन्निधाने न दोषः । तथा । यः स्वदारानृतुस्नातां स्वस्थः सन्नोपगच्छति । भ्रूणहत्यामवाप्नोति प्रजाप्राप्तिर्विनश्यति ॥ इति यमस्मरणादस्वस्थस्य न दोषः । तथा च । ऋतुकालाभिगामी स्याद्यावत्पुत्रोभिजायते । इति कर्मवचनान्जातपुत्रस्य न दोषः । मनुयमौ—यदि संयोगकाले तु पुरुषो रागमोहितः । द्विधा समुत्सृजेच्छुक्रं यमकं तत्र जायते ॥ मनुः—न मावृतो ज्येष्ठघमस्ति जन्मतो ज्येष्ठघमुच्यते । यमयोश्चैव गर्भं च जन्मतो ज्येष्ठता स्मृता ॥ अतः प्रथमज एव ज्येष्ठः । आपस्तम्भः—स्त्रीवाससैव सन्निपातः स्याद्यावत्सन्निपातं चैव सहशय्या ततो नानोदकस्पर्शनम् । इति । व्यवयावाधि स्त्रिया सह शयनम्, व्यवयोत्तरकालं तु, नाना पृथक् पृथक् शयनमित्यर्थः । उदकोपस्पर्शनं ऋतुगमनविषयम् । तथा । मनुः—ऋती तु गर्भशंकित्वारत्नानं मैथुनिनः स्मृतम् । अनृती तु यदा गच्छेच्छौचं मूत्रपुरीषवत् ॥ शाण्डिल्यः—यावत्त्रिंशत्समभ्येति तावच्च मनसा जपेत् । निद्रान्तरे प्रवृद्धः सन् कीर्तयेद्भगवद्गुणान् ॥ यमः—यस्मात्त्रयोप्याश्रमिणो ज्ञानेनान्नेन चान्वहम् । गृहेमवावधार्यन्ते तस्माच्छ्रेष्ठो गृहाश्रमी ॥ याज्ञवल्क्यः—विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य निषेवणात् । अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥ पराशरः—अकुर्वन्विहितं कर्म शक्तः पतति तद्दिने । प्रायश्चित्तेन महता शुद्धिमाप्नोत्यनापदि ॥ संवर्तः—सदाचारेण देवत्वमृपित्वं च तथैव च । प्राश्रुवन्ति कुयोनिष्वं मनुष्यास्तद्विपर्यये ॥ यमः—वर्णधर्मपरिभ्रष्टा आश्रमेभ्यः परिच्युताः । भिन्नदेशान् प्रपद्यन्ते प्रेतीभृता यमक्षये ॥ भिन्नदेशान् नरकान् । श्रीयाराहे भूमिं प्रति भगवान्श्रुतिः स्मृतिर्ममैवाज्ञा यस्तामुल्लंघयेच्छुभे । सर्वस्वेनापि मां देवि नामोत्पाज्ञाविपातकृत् ॥ वसिष्ठः—नित्यानि हावयंरतेजस्वी भवतीति विज्ञायते तथा अश्रांस्त्रिया जन-

नूचाना अननुवाक्या अनग्रयः शूद्रकर्माणो भवन्ति । इति । पराशरः—दुराचारो
 हि पुरुषो लोके भवति निन्दितः । दुःखभागी च सततं व्याधितोल्पायुरेव च ॥
 समुचये—वृत्तं यत्नेन संरक्षेद्विद्विष्यते च याति च । अक्षीणो वित्ततः क्षीणो
 वृत्ततस्तु हतो हतः ॥ तस्माद्विद्वि महाराज वृत्तं ब्राह्मणलक्षणम् । व्यासः—
 नास्तिक्यादय वालस्याच्छास्त्रोक्तं न करोति यः । स याति नरकान् घोरान्स्तिर्यग्यो-
 निषु जायते ॥ यो यस्य विहितो धर्मः स जातिरिति कीर्त्यते । निजधर्मपरिभ्रष्टः
 सद्यः पतति जातितः ॥ श्रीगीतायाम्—यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।
 न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥ तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्य-
 व्यवस्थितौ । ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥ इति । मनुः—आचाराल्ल-
 भ्यते चायुराचारादीप्सिताः प्रजाः । आचाराद्धनमक्षय्यमाचारो हन्त्यलक्षणम् ॥
 श्रीभीष्मः—आचारप्रभवो धर्मो धर्मस्य प्रभुरच्युतः । समुचये—आचारहीनं
 न पुनन्ति वेदा यद्यप्यधीताः सह पद्भिरङ्कैः । छन्दांस्येनं मृत्युकाले त्यजन्ति नीदं
 शकुन्ता इव जातपक्षाः ॥ और्वः—समुल्लंघ्य सदाचारं कश्चिन्नाप्नोति शोभनम् ।
 मनुः—वेदाध्ययनहीनोपि श्रद्धधानो जितेन्द्रियः । आचारयुक्तो विप्रस्तु पुण्या
 गतिमवाप्नुयात् ॥ व्यासः—नान्यो विमुक्तये पन्था मुक्त्वाश्रमविधिं सुखम् । तस्मा-
 त्कर्माणि कुर्वन्ति तुष्टये परमेष्ठिनः ॥ श्रौतं कर्म न चेच्छक्तः कर्तुं स्मार्तं समाचरेत् ।
 तत्राप्यशक्तः करणे सदाचारं लभेद्बुधः ॥ एवमाचारतो दृष्ट्वा धर्मस्य मुनयो गतिम् ।
 सर्वस्य जगतो मूलमाचारं जगृहुः परम् ॥ आपस्तम्बः—सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठाने
 परमपरिमितं सुखम् । इति । योगयाज्ञवल्क्यः—वर्णाश्रमोक्तं कर्मैव विध्युक्तं
 कामपूर्वकम् । येन यत्कियते गागिं बन्धस्तस्य करे स्थितः ॥ वर्णाश्रमोक्तं यः कुर्या-
 द्विध्युक्तं कामवर्जितम् । विधिवत्कुर्वतस्तस्य मुक्तिर्गागिं करे स्थिता ॥ चतुर्णा-
 माश्रमस्थानामहन्यहनि नित्यशः । विध्युक्तं कर्म कर्तव्यं कामसंकल्पवर्जितम् ॥ वि-
 ष्णुपुराणे—न चलति निजवर्णधर्मतो यः सममतिरात्मसुहृद्विपक्षपक्षे । न हरति
 न च हन्ति किञ्चिदुच्चैः सितमनसं तमवेहि विष्णुभक्तम् ॥ मनुः—वर्णाश्रमपरिभ्रष्टः
 पतितः परिकीर्तितः । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन वर्णधर्मं समाचरेत् ॥ पराशरः—वर्णाश्र-
 मोक्तं कर्मैव यो न कुर्याद्विजाधमः । स याति नरकान् घोरान् सार्गालीं योनिमाप्नु-
 यात् ॥ वसिष्ठः—वर्णाश्रमाचारयुतो वेदहीनोपि वै द्विजः । स याति ब्रह्मणः स्थानं
 न चेहाजायते पुनः ॥ ब्रह्मेति भगवान् देवो हरिर्नारायणः स्मृतः । हारीतः—
 वर्णानामाश्रमाणां च यत्कर्तव्यं पुरातनम् । कर्म यः कुरुते नित्यं स याति परमां
 गतिम् ॥ दक्षः—न कर्तव्यो न कर्तव्यः कर्मलोपो द्विजग्मना । लुप्यते येन विप्रेण
 स याति नरकायुतम् ॥ शातातपः—नैमित्तिकानि नित्यानि यो न कुर्याद्विजाधमः ।
 स याति नरकं घोरं कालसूत्रमवाकृष्टिराः ॥ कात्यायनः—नित्यं नैमित्तिकं कर्म
 यो दूषयति मूढधीः । अहं तु न विजानामि कां कां योनिं स गच्छति ॥ यमः—
 वेदोदितानि नित्यानि कर्माणि न करोति यः । स श्वत्वं सूकरत्वं च गर्दभत्वं च गच्छ-

५ ॥ शक्तयभावाच्च यो विप्रः कर्मतच्छ्लेषयेद्यदि । कर्तुमिति शेषः । घृहस्पतिः—
दोदितानि कर्माणि न करोति दिने दिने । चाण्डाली योनिमाप्नोति श्वयोनिषु च
पायते ॥ इति । मनुः—वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादतन्द्रितः । तद्धिः कर्त्तव्यं
याशक्ति प्राप्नोति परमां गतिम् ॥

कृत्याकृत्यविवेकदं श्रुतिशतज्ञेयार्यगर्भं सताम् ।
माचारक्रमबोधकं भ्रमतमोविध्वंसचन्द्रोदयम् ॥
त्रैवर्गार्थहितप्रकाशकमिमं युष्मन्मुदे मत्कृतं ।
सन्तो निर्घदमत्सराः कलयत स्मृत्यादिरत्नाकरम् ॥ १ ॥

इति श्रीहारीतकुलतिलकस्य सरस्वतीवल्लभपौत्रस्य श्रीरङ्गनाथार्यपुत्रस्य
वैदिकसार्वभौमापरनामधेयस्य श्रीवैकटनाथस्य कृतिषु
स्मृतिरत्नाकरो नाम स्मृतिसंग्रहः समाप्तः ।

स्त० श्रेष्ठी श्री देविदास लक्ष्मणः

संस्कृत ।

→ १२५ गुलाम् २५५५, ४. ०

इदं पुस्तकं कल्याणनगर्या श्रीकृष्णदासात्मजेन गंगाविष्णुना
स्वकीये “ लक्ष्मीविकटेश्वर ” मुद्रणालये मुद्रयित्वा
प्रकाशितम् । संवत् १९५५, शके १८२०.

Not to be Issued

Bharatiya Vidya Bhavan's Granthagar

Call No Sa2V53/YEN/11216

Title Smt. Ratnakara Dharma -
Shastram

Author Venkataswatha

Date of issue	Borrower's No.	Date of issue	Borrower's No.
-	-	-	-
-	-	-	-
-	1	-	-
-	-	-	-